İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler 4

ISBN: 978-9940-46-091-4

2022

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER

Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler 4

Editör
Doç. Dr. Faruk KALAY

JVPE

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER

Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler 4

Editör
Doç. Dr. Faruk KALAY

Editör
Doç. Dr. Faruk KALAY

Birinci Baskı / First Edition •© Mart / March 2022

Cetinje-Montenegro

ISBN • 978-9940-46-091-4

© copyright All Rights Reserved

web: www.ivpe.me

Tel. +382 41 234 709

e-mail: office@ivpe.me

Cetinje, Montenegro

ÖN SÖZ

İktisadi ve idari bilimler alanındaki araştırmalar, insanlığın gelişim sürecinin çok önemli bir alanını açıklamaya çalışan sosyal bilimlerin bir alt alanını oluşturmaktadır. Sosyal bilimler, toplumların gelişimini, toplumsal olayları ve öğretileri, toplumların sahip olduğu kültürleri, hukuk sistemlerini ve ekonomik gelişmeleri makro ve mikro düzeyde inceleyen son derece önemli bir bilim dalıdır. Küresel değişim ve gelişmelerle birlikte, sosyal bilimlerin dayandığı epistemoloji her geçen gün yeni yaklaşımlarla sorgulanmaktadır.

Günümüzde organizasyonların içerisinde faaliyette bulundukları çevre gerek tüketici istek ve davranışları gerekse üretilen mal ve hizmetler ile kullanılan teknoloji bağlamında küreselleşmiş ve işletmeler arası rekabet yoğunlaşmıştır. Bu şartlar altında iş örgütlerinin varlıklarını sürdürmek, ortalamanın üzerinde getiri elde etmek ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğü elde etmek için değişen çevresel koşullara uyum sağlayarak, buna göre stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla iş örgütlerini etkili ve verimli bir şekilde yönetmekle yükümlü olan yöneticilerin karşısına, iktisadi ve idari bilimler alanıyla ilgili her gün yeni yaklaşım ve teknikleri çıkmaktadır. Toplumların, devletlerin, karar vericilerin ve mikro düzeyde iş örgütlerinin başarısı, en uygun yaklaşım ve tekniğinin uygulanmasına bağlıdır.

İktisadi ve İdari Bilimler: Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler 4 kitabı, yukarıdan bahsedilen gelişmelerden yola çıkarak hazırlanmış bir eserdir. Makroekonomi, mikroekonomi, finans, işletme, muhasebe, uluslararası iktisat, yönetim, iletişim, değişim ve örgütsel davranış gibi birçok alanda meydana gelen son gelişmeler ele alınmıştır. Bu kitapta ele alınan konuların işletme yöneticileri, karar vericiler ve girişimciler için faydalı olacağı umulmaktadır. Ayrıca kitapta ele alınan teorik ve ampirik çalışmalar, mevcut literatüre önemli katkılar sağlayarak, bundan sonra yapılacak çalışmalar için bir çıkış noktası oluşturmaktadır. Kitabın ortaya çıkmasında çok değerli bilimsel çalışmalarıyla katkı sunan yazarlara teşekkür eder başarılarının devamını dilerim.

Doç. Dr. Faruk KALAY

ÖN SÖZ……..I

İÇİNDEKİLER……...III

BÖLÜM I

DEĞİŞİM VE ÇALIŞANIN DÖNÜŞÜM KABİLİYETİ PERSPEKTİFİNDEN ENDÜSTRİ 4.0'IN ÇALIŞMA HAYATINDA DEĞİŞİM ETKİLERİ VE OLASI ÖNLEMLER

Meltem ARAT……..……..1

BÖLÜM II

QUANTİLE REGRESYON YÖNTEMİ İLE NAKİT DÖNÜŞÜM SÜRESİ, İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ VE KARLILIK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ: BİST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ENDEKSİ UYGULAMASI

Burhan GÜNAY & Ersin TİMUR …….……..29

BÖLÜM III

ÜCRETLERİN UZUN DÖNEMLİ GELİŞİMİ ÜZERİNE GÖZLEMLER

K. Kıvanç KARAMAN*& Seçil YILDIRIM KARAMAN ……....41

BÖLÜM IV

EKONOMİK BELİRSİZLİK, HAM PETROL ve ALTIN FİYATLARI, TEMİZ ENERJİ ŞİRKETLERİ BORSA ENDEKSİ ARASINDAKİ DİNAMİK İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ

Tayfun YILMAZ……..53

BÖLÜM V

İŞ STRESİ ve TÜKENMİŞLİK İLİŞKİSİNİN TUNCELİ İLİ ÖZEL GÜVENLİK GÖREVLİLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet KARAMANOĞLU & Altuğ KAZAR ……..75

BÖLÜM VI

HAVAYOLU TAŞIMACILIĞI SEKTÖRÜNDE KARLILIĞA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN ANALİZİ: THY ve PEGASUS ÖRNEĞİ

Fatih YENER …….……..95

BÖLÜM VII

HAZIR GİYİM SEKTÖRÜNDE PERSONEL SEÇİMİ: OWA OPERATÖRÜ VE WASPAS YÖNTEMLERİNE DAYALI KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Nazlı ERSOY ……...……..107

BÖLÜM VIII

KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDEN SONRA LOJİSTİK SEKTÖRÜNDE GELİŞMELER: DIŞ TİCARETE OLASI ETKİLERİ

Ahmet Fatih AYDEMİR & Elif ÇINAR …….……..120

BÖLÜM IX

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE GSYİH VE ENFLASYON ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AMPİRİK ANALİZİ

Elmas DEMİRCİOĞLU KARABIYIK ……...……..136

BÖLÜM X

TÜRKİYE'DE FAİZ ORANI, DÖVİZ KURU VE ENFLASYON: YAPISAL KIRILMA ALTINDA BİR İNCELEME

İlkay GÜLER & Emin Ahmet KAPLAN…….…..144

BÖLÜM XI

SOVYET DÖNEMİ SONRASI ÖZBEKİSTAN VE TÜRKMENİSTAN TÜRK CUMHURİYETLERİNE YÖNELİK DOĞRUDAN YATIRIMLAR

Elina KAPAROVA & Özhan TUNCAY ……..156

BÖLÜM XII

24 OCAK 1980 KARARLARI ÖNCESİNDE TÜRKİYE'DE İSTİHDAMIN GÖRÜNÜMÜ (1923-1980 DÖNEMİ)

Uğur YILDIRIM & Emre AKSOY …….……..174

BÖLÜM XIII

BULANIK ZAMANA DAYALI FAALİYET TABANLI MALİYET YÖNTEMİ: LİTERATÜR İNCELEMESİ

Ayşe AYDIN ……...……..193

BÖLÜM XIV

YABANCI MENKUL KIYMET YATIRIMLARI VE PAY SENEDİ PİYASASI ARASINDAKİ EŞBÜTÜNLEŞME VE NEDENSELLİK İLİŞKİLERİ

Bilgehan TEKİN & Yusuf GÖR ……..……..203

BÖLÜM XV

BAĞIMSIZ DENETİMİN ÖNEMİ: BAĞIMSIZ DENETİMDEN GEÇMİŞ VE GEÇMEMİŞ İKİ FARKLI İŞLETME ÖRNEĞİ

Harun KISACIK……...…..221

BÖLÜM XVI

TÜRKİYE'NİN İHRACAT PERFORMANSININ YAYGIN VE YOĞUN MARJLAR AYRIŞTIRMASI

Mehmet AYDINER…….…….……..238

BÖLÜM XVII

TÜRKİYE'NİN SEÇİLMİŞ SEKTÖRLERİNİN ENDÜSTRİ-İÇİ TİCARETİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Mehmet AYDINER …….…..247

BÖLÜM XVIII

PANDEMİNİN KÜRESEL HAVACILIĞA ETKİSİNİN UÇUŞ İZLEME VE REZERVASYON VERİLERİ ÜZERİNDEN ANALİZİ

Barış ALPASLAN & Celil DURDAĞ ……...……..256

BÖLÜM XIX

ÖRGÜTSEL SİNİZM, ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK VE ÖRGÜTSEL SOSYALLEŞME İLİŞKİSİ

Begüm AL ……..……..263

BÖLÜM XX

ÖZ BELİRLEME KURAMI ÜZERİNE

Çiğdem İNCE AYAYDIN ……...……..277

BÖLÜM XXI

YENİ KORONAVİRÜS HASTALIĞI (COVID-19) PANDEMİSİNİN KADINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Çiğdem İNCE AYAYDIN ……...…..289

BÖLÜM XXII

YENİ KORONAVİRÜS (COVİD-19) SALGININ KADIN GİRİŞİMCİLERE ETKİSİ

Nilüfer SERİNİKLİ ……..…..289

BÖLÜM I

DEĞİŞİM VE ÇALIŞANIN DÖNÜŞÜM KABİLİYETİ PERSPEKTİFİNDEN ENDÜSTRİ 4.0'IN ÇALIŞMA HAYATINDA DEĞİŞİM ETKİLERİ VE OLASI ÖNLEMLER

Dr. Öğr. Üyesi Meltem ARAT

Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir Meslek YO, İzmir-Türkiye
meltem.arat@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8217-6322

1. Giriş

Dinamik yaşamda değişim, olağan ve süreklidir. Özellikle küreselleşen; dünyanın bir yerinden başlatılan bir değişimin geri kalanına ulaşmasının uzun sürmediği günümüzde, değişimle başa çıkabilecek yetkinliğe sahip olunması önem taşır. Bireylerin değişim konusunda bilinçlenmesi ve gerekli dönüşümü gerçekleştirme potansiyeli anlamına gelen dönüşüm kabiliyetinin (Van Dem, 2013:123), açığa çıkarılabilmesi gereklidir. Bireyler, çalışma hayatına katılarak potansiyel olan dönüşüm kabiliyetinin açığa çıkarılması için ihtiyaç duyulan, kurumsal yönlendirmeden yararlanabilmektedir.

Bu çalışmada; çalışanların dönüşüm kabiliyeti odağında değişim olgusu incelenip değişim türlerinin farklı etkilerine yer verilerek Endüstri 4.0 ve eş zamanlı olarak yeni ekonomi sistemleri tarafından tetiklenen yapısal değişimin çalışma hayatına etkileri; özellikle tam zamanlı çalışma ve esnek çalışma türlerinin çalışma hakları bakımından ayrışması özelinde incelenerek çözüm önerilerinde bulunulacaktır. Kavramsal olan bu çalışma ile ortaya atılan fikirlerin uygulanabilirliği konusunda yapılacak yeni çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır.

2. Değişim ve Çalışanın Dönüşüm Kabiliyeti

Canlı olan her şey ve açık sistemler[1] içten ve dıştan, sürekli değişim halindedir. Sürekli olan değişim, canlıların uyum sağlamak için dönüşmesini gerekli kılmaktadır. Değişimi -göreceli olarak hem olumlu hem de olumsuz değerlendirilebilecek gelişmeleri içinde barındırsa da- getireceği belirsizlikler nedeniyle, bir tür sistem entropisi[2] olarak ve dönüşümü de tedavi edici negatif entropi olarak ele almak mümkündür.

[1] Çevresiyle etkileşim içinde olan sistemlere, açık sistemler denir.
[2] Entropi; iç veya dış etkenler kaynaklı değişim nedeniyle sistemde oluşan düzensizliktir. Negatif entropi ise bu düzensizliğin giderilebilmesidir. Bkz. Okay, H. (2020, 29 Haziran), İşletmelerde Entropi, Dünya, https://www.dunya.com/kose-yazisi/isletmelerde-entropi/473771, erişim:02.01.2022.

Canlılar içinde bilinç sahibi olan insanı, ayrı incelemek yerinde olur. Stephen Hawking'in mezuniyet konuşmasında yer aldığı şekliyle; "akıl, değişime uyum sağlayabilme yetisidir." (Strauss, 2018). İnsan, değişimi; organize olarak, sistem kurarak, araç ve mekanizmalar geliştirerek, politikalar ve stratejiler belirleyip bunu güncellenen programlar ile uygulayarak, yeni yetkinlikler kazanarak ve geliştirerek yönetebilme potansiyeline sahiptir.

İnsan, yaşamda gerekli olan tüm yetkinliklere sahip olmasa da özgün yetkinlikleri ile kendinde olmayan önemli yetkinliklere sahip olan başkalarıyla güç birliği yaparak bireysel gücünden daha yüksek amaçlara ulaşabilmeyi başarabilmektedir. Dolayısıyla insan, bilinci ve özgün yetkinlikleri sayesinde hem kendisi için ihtiyaç duyduğu değişimi yöneterek bireysel amaçlarına ulaşabilmekte hem de ortaklaşa çaba ile daha büyük olan kurumsal amaçlara ulaşma potansiyelini taşımaktadır.

Değişim; önceki sistem, yöntem, araç, yetkinlik ve davranışların değiştirilmesine yol açar ve önceki denge yeni yerini bulana kadar ekonomide dengesizliğe neden olabilir. Bireylerin değişimle başa çıkmak için başvuracağı çarelerin başında çalışma hayatına katılmak gelir. Çalışma hayatı, bireyin potansiyel olan dönüşüm kabiliyetinin, kurumsal yaklaşım içinde sistemli değişim yönetimi ile açığa çıkarılabilmesine kaynak oluşturur.

Birey, her şeyden önce ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çalışır. Üretime katılan birey elde ettiği geliri, Maslow'un ihtiyaçlar piramidinde (Steward vd., 2018) açıkladığı temel ihtiyaçların karşılanması koşulu ile piramidin en üstündeki[3] "tanınma, takdir edilme (esteem)" ve "kendini gerçekleştirme (self-actualization)" ihtiyaçlarına ulaşabilmek için kullanır. Çalışma hayatı, bireyin ihtiyaçlarını en üst seviyede karşılayarak en yüksek faydayı elde edebilmesine kaynak olur.

Çalışma hayatına girebilmek ve çalışmayı sürdürebilmek için bireyin "istihdam edilebilirlik" (Forrier vd., 2015) olarak ifade edilen özellikleri kazanması ve geliştirmesi ile bunları değişime uygun olarak sürekli yeniden gerçekleştirmesi gereklidir. Dolayısıyla çalışanın istihdam piyasasına girmesi ve kalıcı olabilmesi dinamik dönüşüm kabiliyetine bağlıdır. Sürekli değişimin olağan veya zorunlu olduğu günümüzde, bireyin istihdam edilebilirliği, aynı zamanda onun dönüşüm kabiliyeti anlamına gelmektedir (Fugate ve Kinicki, 2008:23). Dönüşüm kabiliyeti, potansiyeli ifade ettiği için bireye ve bireyin üzerinden çalışma hayatına fayda sağlayabilmesi için açığa çıkarılması gerekmektedir. Değişimin

[3] "Maslow'un ihtiyaçlar piramidi" teorisine göre ve "azalan marjinal fayda teorisine" de uygun olarak ancak temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra piramidin üzerindeki ihtiyaçlar öncelik kazanabilecektir.

etkin ve etkili olarak yönetilmesi[4] ve buna uygun koşulların oluşturulabilmesi kurumsal yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Kurumsal yapı içinde dönüşümü gerçekleştirmek; kurumsal yönlendirme alabilmek, bireyin, değişimi yönetebilmesine imkan oluşturur.

Değişim, bireyler için olduğu gibi kurumlar için de yadsınamaz bir olgudur. Geleceğe hazırlanmak için stratejik amaç ve hedefleri olan kurumlar, değişim yönetimi yaparlar (Joyce ve Woods, 2003). Öyle ki stratejik plan, aynı zamanda, kurumun gelecekte dönüşmek istediği kurumu (vizyonu) somutlaştıran bir değişim planıdır. Kurumsal değişim yönetiminin farkı; değişim kararını etkileyen iç ve dış unsurlar bulunsa da ve bunlar kurumun öngörüsünde zorunlu olarak ya da tercihen dikkate alınsa da sistemli değişim yapılmasına şirketin kendisi karar verir. Stratejik plan, kurumun sistemli değişim gerçekleştirme isteğinin, plan disiplini içinde ilan edilmiş halidir. Değişim yönetimi yapılan kurumlarda dönüşüm plan ve programları uygulanarak hazırlık yapılır.

Kurumların üretim gücü ve dolayısıyla stratejik amaç ve hedeflere ulaşılmasını sağlayan gücü, sahip ve kullanabilir oldukları üretim faktörleridir. Değişimin etkisi altında kalan ve dönüştürülmesi gereken unsurlar da üretim faktörleridir. Kurumlar üretim faktörlerini başta sermaye ve emek olmak üzere değişime, dolayısıyla geleceğe hazırlar (Hancock vd., 2020). Stratejik yönetim yapılan kurumlarda, üretim faktörlerine, rekabet üstünlüğü sağlayacak stratejik özelliklerin kazandırılması ve uygulanması ile hedeflenen sonuçlara ulaşılmaya çalışılır. Bu kurumlar nitelikli emeği de "entelektüel sermaye", "insan sermayesi" veya "insan kaynakları" olarak görürler ve sermaye gibi emeğe de yatırım yaparlar.

Kurumsallaşmış kurumlarda emeğe yatırım, stratejik amaç ve hedefler doğrultusunda stratejik insan kaynakları fonksiyonları yoluyla gerçekleştirilir (DenHertog vd. 2010). Bu fonksiyonların her biri birbirini etkileyip birbirinden etkilenerek ekonomideki çarpan etkisi[5] gibi kendinden daha büyük "bütünsel" bir etki oluşturur. Nitekim Gestalt'a göre (Açiler, 2020); bütün, parçaların tek tek toplamından daha büyüktür. Emeğin istihdam edilmesini sağlayan değişimden önceki özellikleri, değişim ile birlikte yetersiz kalır. İnsan kaynakları değişim yönetiminin en kritik alanlarından birisi; çalışanlara yeniden yetkinlik kazandırmak

[4] Etkin olan; tüm alternatifler içinden özgün koşullara en uygun olan (optimal) kararı alabilmek olup etkili olan ise; etkin olan yani alınan en doğru kararın en yüksek performansla uygulanması anlamındadır. Kısaca, etkin olma; en uygun kararı almak ile ilgili iken etkili olma; bu kararın uygulanma performansı ile ilgilidir.

[5] Çarpan etkisi, burada bir faktörün başka faktörleri etkileme ve tetikleme derecesi olarak kullanılmıştır. Bkz. Çarpan ve Hızlandıran Etkisi, Ekodiyalog, https://www.ekodialog.com/kamu_maliyesi/carpan_hizlandiran_etkisi.html, erişim: 03.12.2021.

(reskilling) ve geliştirmektir (upskilling) (Illanes vd., 2018). Bu şekilde kurumlar, stratejik insan kaynakları fonksiyonları ile çalışanların değişime uyum sağlaması ve dönüşümü gerçekleştirmesine yatırım yapar. Bir başka ifadeyle, kurumlar stratejik yönetim ile kendileri için planlı ve sistemli olarak nasıl bir değişim istediklerini belirler ve stratejik planı gerçekleştirirken üretim faktörlerinde ve iş süreçlerinde dönüşümü sağlarlar.

Kurumlar için sürekli değişim yönetiminin, rekabette üstünlük sağlamak için vazgeçilmez önemi vardır. Zira dinamik yaşam içinde her şey sürekli değişmektedir. Kurumlar bu değişimi önceden öngörerek ve kendilerini sistemli bir şekilde, planladıkları değişime hazırlayarak piyasadaki güçlerini diri tutarlar. Dolayısıyla stratejik yönetim yapan kurumlarda çalışanlar da, bu dönüşüm planının içinde yer alarak hem kurumlarının hem de kendilerinin değişimle başa çıkabilme gücü kazanmalarını sağlamış olurlar (Manyika vd., 2017). Bu bakımdan stratejik yönetim ile geleceğe hazırlanan kurumlarda çalışmak, çalışan için de, değişimin belirsizlikleri ile başa çıkabilmek anlamına gelmektedir. Kurumsal geleceğe hazırlanma yatırımı, çalışanların istihdam edilebilir olmayı sürdürmelerini sağlarken, kurumun da taklidi güç olan bu yeniden yapılandırılmış entelektüel sermaye ile rekabette üstünlük kazanma amacına ulaşmasını sağlar. Bu bakımdan stratejik yönetim ile değişime hazırlanmak hem çalışan hem kurum için "kazan-kazan" bir stratejidir. Her ne kadar teknolojik yenilik, kuruma, emeğin dönüşümüne göre daha kısa sürede verimlilik artışı sağlayarak rekabet üstünlüğü getirebilse de yurt içindeki ya da yurt dışındaki rakiplerin, uygun yatırım ile bu unsuru kendilerine transfer etmeleri de uzun sürmeyecektir. Oysa dönüşüm ile yapısal değişimi gerçekleştirebilen insan kaynakları, kuruma, taklidi güç olan rekabet üstünlüğü sağlayabilecektir (Tarıq vd., 2011:14).

İş dünyası, sürekli olarak rekabet üstünlüğü kazanabilmek için kendine özgü ve taklidi zor olan araçlar icat etmeye (Bayraktar ve Kaya, 2016) ya da yöntemler geliştirmeye çalışmaktadır. Kurumlar, önce sermayeyi değiştirerek sonra emeğe, değişen sermayeyi kullanabilir özellikler kazandırarak rekabet üstünlüğü sağlamayı amaçlar. Zira teknolojik değişim, emeğin değişimine göre daha kısa sürede sağlanabileceği için teknolojik değişimi, emeğin dönüşmesine vesile kılmak daha uygun bir strateji olabilmektedir.[6]

Öte yandan ekonomide "azalan verim yasasına" (Demir ve Üzümcü, 2003) göre üretim kapasitesini artırırken optimal verimlilik artışı ve maliyet düşüşü sağlanabilmesi için emek ve sermayenin, üretim yapısına

[6] Buna ilave olarak Batı toplumlarında; yaşlanan nüfus ve doğurganlık oranının düşüklüğü nedenleriyle demografik dezavantaj, ancak yeterli sermaye birikimi nedeniyle de sermaye avantajı bulunmaktadır. Bu nedenle batı toplumları değişimi, avantajlı olduğu alanı kullanarak yenilikçi teknoloji (sermaye) yatırımı ile tetiklemeyi tercih edebilmektedir.

özgü olarak belirlenecek ideal oranda[7] sayısal ve nitelik olarak birlikte artırılması gereklidir. Sadece emeğin ideal oranı bozacak şekilde artırılması[8] ya da sermayenin bu oranı bozacak şekilde tek başına artırılması, bir süre sonra artırılan faktörün verimliliği artarken, sayısı aynı kalan faktörün verimliliğinin azalması nedeniyle azalan verime, artan maliyete ve dolayısıyla düşen karlılığa yol açacaktır. Bu bakımdan değişimin, tüm üretim faktörlerinde gerçekleştirilerek artan verimden yararlanılması ve bu yolla rekabet gücü elde edilmesi gereklidir.

Her ne kadar Endüstri 4.0 ile akıllı fabrikalar (Yıldız, 2018) oluşturmak ve kas gücü gerektiren işlerden başlanarak duygusal zeka ve inisiyatif gerektirmeyen nitelikli işler dahil tüm işleri robotlaştırmak, nesnelerin internetinden veya yapay zekadan yararlanmak mümkünse de entelektüel sermayenin -ihtiyaç duyulan yetkinliklerinin değişmesi gerekiyor olsa da- süreç yönetimindeki kilit rolü değişmeyecektir. Zira bu sistemi; tasarımlayan, çalışmasını planlayan, yöneten gerektiğinde dinamik hesaplama ile duruma özgü inisiyatif kullanan ve dinamik çözüm geliştiren insan kaynaklarıdır. Dolayısıyla değişim nedeniyle sermayenin ağırlığını artıran yeni bir ideal oran oluşsa da sermaye (akıllı sistemler) ve emek birbirini tamamlayan üretim faktörleri olarak önemini sürdürecektir (Lane ve Saint-Martin, 2021).

3. Çalışma Hayatını Etkileyen Değişim Türleri

Dinamik yaşam içinde olağan ve sürekli olan değişim, üretim ve tüketim üzerinden tüm ekonomiyi değiştirmektedir. Değişim; tedarik, üretim, çalışma, pazarlama ve tüketim başta olmak üzere tüm süreçleri etkiler. Ancak tüm değişimler aynı boyutta etki yaratmaz. Ekonomide olağan (doğal) kabul edilebilecek değişimler, genellikle radikal etkileri olmayan ve toplumun dönüşüm kabiliyetine uygun yavaşlıkta ve yeterince uzun süreçte gerçekleştiği için, toplumun zaman içinde uyum sağlayabildiği değişimlerdir. Oysa olağan üstü etkileri olan, toplumun dönüşüm kabiliyetinin üzerinde, hızlı ve öncekini tamamen değiştirip yeni bir denge kurulana kadar "yıkıcı" olabilen değişimler de vardır. Ayrıca plan dahilinde belirli bir sürece yayılmış "öngörülmüş olarak yapısal değişikliğe yol açan değişimler" de olabilmektedir.

3.1. Olağan Değişime Yol Açan Değişimler

Değişim, sürekli olduğu için ve uyum sağlanabilecek hızda gerçekleştiği zaman ekonominin doğasına uygun olur. Ekonomide

[7] İdeal oran; üretimden planlanan verimlilik artışı ve yansımalarının sağlanabilmesi için gerekli olan üretim faktörlerinin, sektörün ve üretim yerinin özgün özelliklerine göre belirlenen ideal birleşimini ifade eder.

[8] Üretim faktörünün artırılması ifadesi; sayısal ve nitelik olarak artırılması anlamındadır.

"ekonomik konjonktür"[9] olarak da ifade edilen, çoğunlukla büyüme dönemini daralma döneminin izlediği ve tekrar büyüme dönemine geçilen ekonomik dalgalanmalar oluşur. Büyüme ve daralma dönemlerinin ne zaman başlayıp ne kadar süreceği, ekonominin kendi dinamik dengesi içinde ortaya çıkar. Büyüme dönemlerinde genellikle; talep artar, üretim artar, istihdam artar, işsizlik azalır, yatırım artar, üretim gücü artar, verimlilik artar, maliyetler düşer, karlılık artar, ücret düzeyi artar şeklinde bir etkileşim oluşurken daralma dönemlerinde genellikle; talep düşer, üretim düşer, istihdam azalır, işsizlik artar, yatırımlar azalıp tasarruflar artar, üretim gücü yatırımlar düştüğü için artmaz, verimlilik değişmez ya da düşer, maliyetler değişmez ya da satışlar düştüğü için maliyetler kısmen artar, karlılık azalır, ücretler reel olarak düşer şeklinde bir etkileşim oluşmaktadır. Bu dönemlerin kamu gelir ve giderleri bakımından etkisi ise şöyle olacaktır: Büyüme dönemlerinde genellikle; kamu harcamaları azalır, vergi gelirleri artar, kamu açıkları azalırken daralma dönemlerinde genellikle; refah düşüşü nedeniyle sosyal devlet uygulamaları artırılır ya da artırılması gerekir, kamu harcamaları artar, vergi mükelleflerinin geliri düştüğü için ya da geçici vergi indirimleri ile destek verildiği için vergi gelirleri azalır ve kamu açıkları artar.

Ekonomik dalgalanmalar, ekonomik kriz ile birleşerek sert iniş ve çıkışlara neden olmadığı dönemlerde olağan değişim seyirleridir. Devlet, üreticiler ve tüketiciler kendi yetkinlikleri ölçüsünde her döneme özgü koruma mekanizması geliştirir. Ekonomik aktörler, bu şekilde değişim yönetimi yaparak ekonomik konjonktürden en yüksek faydayı sağlamaya çalışırlar.

Makro ölçekte ekonomik dalgalanmalar şeklinde görülen olağan değişim, mikro ölçekte; yukarıda da açıklanan kurumsal değişim yönetimi doğrultusunda planlı ve sistemli dönüşümde kendisini gösterir. Birey boyutunda da olağan değişim sürmektedir. Zira birey, bu olağan değişimi, gelişim süreci boyunca yaşar; her gelişim evresinde yeni yetkinlikler kazanarak yeni gelişim ödevlerini başarabilmesi gerekir ve bu değişim, bireyin tüm yaşamı boyunca devam eder.[10] Dolayısıyla değişim, bireyin, kurumların, devletin ve toplumun uyum sağlama kabiliyetini zorlayacak derecede ani ve keskin etkilere yol açmadığında er geç uyum sağlanabilen ve dönüşüm yapılabilen doğal ve sürekli bir unsurdur.

---

[9] Bkz. Özçelik, Ö. ve Babayiğit Sunay, E. (2018). Konjonktürel Dalgalanmaların Tarihsel Gelişimi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2018, Cilt:23, Geybulla Ramazanoğlu Özel Sayısı, s.845-865.

[10] Bkz. Alaton, D. ve Keskin D. (2021), İnsana Dair Gelişim Evreleri mi... Değişim Süreçleri mi?, https://www.ekipnormarazon.com/makalelerimiz/digerleri/insana-dair-gelisim-evreleri-mi-degisim-surecleri-mi/, erişim: 10.12.2021.

3.2. Yıkıcı Değişime Yol Açan Değişimler

Değişim, sanayi devrimlerinde olduğu gibi öncekini yıkıcı güçte ve yaygın olarak gerçekleştiğinde toplumun, uyum sağlama kabiliyetini kullanma potansiyeli düşmekte, üretim, çalışma hayatı ve tüketimde pek çok olumsuzluk meydana gelebilmektedir. Sanayi devrimleri gibi öncekini tamamen değiştiren, yıkıcı olan, toplumun genelinde keskin etkilere yol açabilen değişimlere karşı direnme çabası, olumsuzlukları engellemeye yeterli olmayabilir. Ancak sanayi devrimine uyum sağlayabilenlerin olduğu küresel bir dünyada, uyum sağlayamayarak dışarıda kalmak daha yıkıcı olabilmektedir. Bu nedenle tarihte, olması engellenebilmiş bir sanayi devrimi bulunmamaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun 1. Sanayi Devrimi'ni algılamak ve toplumsal olarak uyum sağlayabilmek konusunda geç kalmış olması yıkılma nedenlerinden biridir (Dumrul ve Dumrul, 2014). Üreticiler, tüketiciler, devlet ve toplum için geriye tek seçenek olarak değişim yönetimini dönüşerek uygulamaya geçirmek kalmaktadır. Değişim yönetiminde; belirsizlikler (riskler), dinamik öngörüler doğrultusunda hazırlanan planlı ve sistemli bir dönüşümde yönetilebilir hale gelerek yıkıcı etkinin olumsuzlukları ile daha güçlü başa çıkılabilmektedir.

Sanayi devrimleri üretim, çalışma hayatı ve tüketim üzerinden toplum genelinde yapısal değişimlere yol açar; önceki üretim ve tüketim yapısı değişir; öncül olarak sermayenin değişmesini takiben emeğin kendini bu değişime uyarlaması gerekir. Zira emeğin, değişime direnç göstermemesi için öncelikle bilinç olarak hazırlanması ardından uygun davranışsal değişimin başarılması, sermayenin değişimine göre daha uzun bir süreci gerektirmektedir. Oysa üretimde sermayenin (teknoloji) tetiklediği bir değişime, emeğin uyum sağlaması dönüşüm sürecini hızlandırabilmektedir. Bu bakımdan her sanayi devrimini tetikleyen bir teknoloji değişimi söz konusudur.[11]

Yapısal değişim sürecinde; işverene (sermaye sahibi girişimci) bağlı olarak çalışanların dönüşümü başarabilmesi için diğer bütünleyici insan kaynakları fonksiyonları ile birlikte yeni yetkinlikler kazandırma ve yetkinlikleri geliştirme uygulamaları gerçekleştirilir. Aslında insan kaynakları yönetimi kapsamında kurumsal amaç ve hedeflerin rehberliğinde yapılan fonksiyonlar ile çalışanların potansiyel olan dönüşüm kabiliyeti açığa çıkarılmaya çalışılır. Anlaşılacağı üzere bu çabaların (emeğe yatırım) amacına ulaşması hem uygun koşulları sağlayacak kurumsal yönlendirmeye hem de bireyin dönüşüm kabiliyetine

[11] Birinci Sanayi Devrimi, 1784; buhar enerjisi, 2.Sanayi Devrimi, 1870; elektrik enerjisi, 3.Sanayi Devrimi, 1969; bilgisayar, programlama, 4.Sanayi Devrimi, 2014; ileri otomasyon ile tetiklenmiştir. Bkz. Fourth Technological Revolution, Industry 4.0: Which Technologies will mark the Fourth Industrial Revolution? (2020). IBERDROLA, https://www.iberdrola.com/innovation/fourth-industrial-revolution, erişim: 03.01.2022.

bağlı olarak gerçekleşecektir. Yapısal dönüşümün geç kalınmadan gerçekleşmesinde; insan kaynaklarının bireylere rehberlik etmesi ve süreci; amaç, hedefler, kaynak ve zaman yönetimi disiplini altında yönlendirmesi önem taşır.

Günümüzde Endüstri 4.0 ifadesi altında 4. Sanayi Devrimi'nin etkileri tartışılmaktadır (Fourth Technological, 2020). Endüstri 4.0 kısaca; yapay zeka, veri madenciliği, robotlaşma, nesnelerin interneti, akıllı fabrikalar gibi yüksek teknolojik gelişmenin yaygın kullanımını ifade etmektedir. Önceki sanayi devrimlerinden edinilen deneyime göre; toplumda ekonomik ve sosyal boyutlarda olumlu ve olumsuz etkilenenler arasındaki makas açılabilmektedir (Artificial Intelligence, 2021). Toplumun katmanları arasındaki makasın açılması ile oluşacak ekonomik ve sosyal hayatı etkileyen olumsuzluklara karşı Japonya, Endüstri 5.0 kavramını öne sürmüştür (Yacan, 2021). Endüstri 5.0 kavramı ile teknolojik ilerlemenin, insanın yaşam kalitesini artırma amacı için olması beklentisi ile "insan odaklı ilerleme" amaçlanmaktadır. Toplumların Endüstri 4.0 ya da Endüstri 5.0'a nasıl ve ne kadar hazırlanabileceği temelde değişim bilincine ve dönüşüm kabiliyetine bağlıdır. Kurumsal sistemli yönlendirme ise dönüşüm kabiliyetinin etkin ve etkili olarak açığa çıkmasını sağlar. Küreselleşme; teknoloji ve iletişimde ilerleme, hızlı sermaye transfer imkanı, bireyselleşmenin küresel kültür olarak yaygınlaşması, neoliberal politikaların sosyal devlet uygulamalarının önüne geçmesi gibi pek çok değişimin, er geç tüm toplumlarda etkisini göstermesine yol açmıştır. Bu nedenle toplumlar, dönüşüm kabiliyeti ölçüsünde değişimi gerçekleştirecek ancak küreselleşen dünyada, bundan tamamen kaçınamayacaktır.

3.3. Yapısal Değişime Yol Açan Planlı Değişimler

Günümüzde Endüstri 4.0 ile paralel olarak gerçekleşmesi beklenen ve yine küresel olarak yapısal dönüşümü gerekli kılacak "yeni ekonomi sistemleri" ortaya çıkmaktadır. Yeni ekonomi sistemleri arasında; küresel iklim değişikliği ile mücadele kapsamında oluşturulacak çevreci ekonomi (yeşil ekonomi), AB Yeşil Mutabakatı (yeni refah ve rekabet ekonomisi), dönüşüm ekonomisi ve dijital ekonomi sayılabilir.

Küresel iklim değişikliği sorununa karşı ekonomilerin topyekün üretim ve tüketim yapısını değiştirmesi gerekmektedir. Küresel üretim ve tüketim süreçlerinde belirli coğrafyalarda yoğunlaşmış sanayi üretimi ile doğanın kendini yenileme hızından daha hızlı karbon salınımına yol açılması, kümülatif ve geri dönüşü imkansız sorunlar meydana getirmiştir (Kashdan, 2021). Bu sorunlar küresel ısınma nedeniyle kuraklık, kıtlık, doğal afetler, pandemi gibi[12] yeni ortaya çıkan salgın hastalıklar ve benzerlerine zemin

[12] Bilim insanları, COVID 19 salgını ile küresel iklim değişikliği sorunu arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Bkz. İklim Değişikliği ve Coronavirüs (COVID-19) İlişkisi, (2020).

oluşturmaktadır. Bu sorunların küresel boyutta idrak edilmesi ve Paris Anlaşması ile eyleme geçilmesi önemli bir adımdır. Paris Anlaşması bu olumsuzluklara karşı küresel mücadele gösterilmesi gerektiği, aksi halde anlaşmaya göre yaptırımlara maruz kalınması sözünün verildiği ilk uluslararası hukuki geçerliliği bulunan anlaşmadır (The Paris Agreement, 2021). Kısaca, Paris Anlaşması, önceki anlaşmalar gibi sadece niyet beyanı olmayıp hukuki boyutu ve yaptırımı vardır. Türkiye bakımından Paris Anlaşması, 22 Nisan 2016 tarihinde imzalanmış ve 7 Ekim 2021 tarihinde, TBMM'den onay alınarak resmi taahhüde dönüşmüştür (Paris Anlaşması, 2021). Küresel iklim değişikliği sorunu ile mücadele, sanayi devrimi gibi tüm ekonomide yapısal dönüşümü zorunlu hale getirecektir.

Türkiye'nin en büyük dış ticaret partneri (TÜİK, 2021) olan AB, iklim değişikliği ile mücadele için üretim ve tüketim yapısını değiştirecek yenilikçi teknolojilere, 1990'lı yıllardan beri artışı hızlanan yatırımlar yapmakta ve toplumu, yeni yetkinlikler kazandırma ve geliştirme yönünde hazırlamaya çalışmaktadır. Ancak tüm bu hazırlıklar, büyük ölçekli bir sermaye yatırımını da gerekli kılmaktadır (Dentons, 2021). AB, bu yatırımların bir yandan yeni kalkınma modeli olarak toplumda refah artışı sağlarken diğer yandan üye ülkelere rekabet üstünlüğü kazandırması amacıyla "yeni ekonomi sistemleri" olarak da ifade edilebilecek "AB Yeşil Mutabakatı", "Dönüşüm Ekonomisi" ve "Dijital Ekonomi" sistemlerini geliştirmiştir.

AB Yeşil Mutabakatı[13] ile tüm üretim ve tüketim süreçlerinde yenilikçi teknolojiler geliştirilip uygulanarak fosil kaynaklar yerine çevre dostu yenilenebilir kaynakların kullanımı sağlanacaktır. Bununla küresel iklim değişikliği sorunu ile mücadele edilirken toplumun sağlık ve refahını yükseltecek üretim ve tüketim modellerine geçilmesi ve eş zamanda rekabette ayırt edici yeni üstünlük gücüne kavuşulması amaçlanmaktadır (The European Green Deal, 2019). Zira yenilikçi teknolojilerin geliştirilmesi, uygulanması, emeğin ve toplumun uyum sağlaması kısacası yeni yetkinlikler ile üretim ve tüketimde yapısal dönüşümün gerçekleştirilmesi uzun bir süreci ve yüksek miktarda yatırımı da gerekli kıldığından dönüşümün başarılması halinde taklit edilmesi güç bir rekabet üstünlüğü sağlanabilecektir. Yeni ekonomi sistemleri, üretim ve tüketimin ve bunlar üzerinden toplum genelinin hem ekonomik hem de sosyal

Kurumsal Yönetim Forumu Türkiye –CDP, Sabancı Üniversitesi, https://cdpturkey.sabanciuniv.edu/tr/content/iklim-coronavirus, ve https://www.avrupa.info.tr/tr/pr/covid-19-kuresel-salgini-iklim-degisikligi-hakkinda-bize-ne-soylemeye-calisiyor-10455. erişim: 22.12.2021.

[13] Bkz. Arat, M. (2021). AB Yeşil Mutabakatı ve Dönüşüm Ekonomisi, Dr. Şahin Karabulut (Ed.), Teorik Perspektiften İktisadi ve Finansal Olguların Değerlendirilmesi içinde (s.277-290). Ankara: Gazi.

boyutta yapısal dönüşümünü gerekli kılacağından AB, sistemli bir dönüşüm ekonomisi uygulamaktadır.[14]

AB, çevreye duyarlı dönüşüm ekonomisi ile eş zamanlı dijital ekonomiyi[15] devreye almıştır. Zira karbon salınımını azaltma hedeflerinin başarılmasında, en yüksek fosil enerji tüketimine yol açan sektörlerden biri olan ulaşım sektöründe; çevreci dönüşümün (yeşil dönüşüm) sağlanması ile ulaşım ihtiyacının azaltılması önem taşımaktadır. Dijital ekonomide; üretim ve tüketimin olabildiğince dijital platformlara taşınması ile enerji tüketiminde, zaman kullanımında ve maliyetlerde avantaj sağlanabilecektir. Ayrıca kamu hizmetlerinin e-devlet ile dijital platforma alınması, kamu işlemlerinde şeffaflaşma, ulaşılabilirlik, hesap verebilirlik, kaynakların etkin kullanımı ve dağılımı (Digital Government, 2021), karar sürecine katılımın yaygınlaştırılması ile daha demokratikleşme ve hizmette hız kazanma özelliklerini güçlendirebilecektir. Dijital ekonomi; zaman ve mekan bağımsız üretim ve tüketim imkanı sunarken ve verilerin kaydı ve ulaşılabilirliği sayesinde vergi tahsilatını, pazarlamayı, etkin karar alınmasını kolaylaştırırken daha çevre dostu ekonominin oluşmasına da zemin sunabilecektir. Ancak dijital ekonomiye geçilmesi de gene dönüşüm ile sağlanabileceğinden öncelikli olarak toplumun dönüşüm kabiliyetini yükseltmek gerekecektir.[16]

4. Endüstri 4.0'ın Çalışma Hayatında Değişim Etkileri

Sanayi Devrimleri, üretim, çalışma ve tüketimde yapısal değişikliklere yol açmaktadır. Gerek Endüstri 4.0, 4. Sanayi Devriminin gerek yeni ekonomi sistemlerinin çalışma hayatına etkilerini olumlu ya da olumsuz değerlendiren yaklaşımlar bulunmaktadır. Değişimin çalışma hayatı bakımından ağırlıklı olarak olumsuz etkilerinin olacağını ileri süren yaklaşımda temelde; teknolojinin istihdam ihtiyacını, zarar verecek boyutta düşüreceği öngörülmektedir (Acemoglu ve Restrepo, 2018). Değişimin çalışma hayatı bakımından ağırlıklı olarak olumlu etkilerinin olacağını ileri süren yaklaşımda ise temelde; teknolojik ilerlemenin bazı meslek ve işleri ortadan kaldırırken gene istihdam ihtiyacı doğuracak yeni meslek ve işlerin ortaya çıkacağına inanılmaktadır (Lane, 2021).

Değişim, aslında bir toplumu topyekün olumlu ya da olumsuz etkilemek yerine aynı toplumda bazılarını olumlu bazılarını olumsuz etkileyecektir. Değişime uyum sağlamak için dönüşüm

[14] Türkiye'nin Eylem Planı için Bkz. *Yeşil Mutabakat Eylem Planı* (2021). T.C. Ticaret Bakanlığı,https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf, erişim: 14.12.2021.

[15] Bkz. Arat, M. (2021). Dijital Ekonomi, Dr. Şahin Karabulut (Ed.), Teorik Perspektiften İktisadi ve Finansal Olguların Değerlendirilmesi içinde (s.603-615). Ankara: Gazi.

[16] Türkiye'nin Eylem Planı için Bkz. *Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi 2021-2025* (2021). Dijital Dönüşüm Ofisi Başkanlığı, T.C. Cumhurbaşkanlığı, https://cbddo.gov.tr/uyzs, (20.08.2021).

gerçekleştirebilenler daha olumlu etkilenirken dönüşüm kabiliyeti düşük olan ve dönüşümü gerçekleştiremeyenler ise daha olumsuz etkilenecektir[17] (Bick vd. 2020). Bununla birlikte küreselleşen dünyada değişimin etkileri er geç her yere ulaşacak ve değişimden kaçınmak mümkün olmayacaktır.

Değişimin etkisiyle; bireylerin istihdam edilecekleri iş bulabilmesi konunun bir boyutuyken istihdam edilenlerin çalışma haklarına ulaşabilir ve kullanabilir olması diğer boyutunu oluşturmaktadır. Tam zamanlı çalışma ile; yıllar içerisinde kazanılmış hak olan hukuki korunma, sosyal güvenlik, çalışma hak ve menfaatleri arayabilme zemini, çok çeşitli esnek çalışma uygulamalarının tehdidi altındadır. Endüstri 4.0 ile yapay zekalı, otonom hareket edebilen teknoloji (sermaye) ağırlığı artan üretim alanlarında, esnek çalışma yapabilen çalışanlara daha çok ihtiyaç duyulabilecektir (Employment Outlook, 2019). Dolayısıyla Endüstri 4.0'ın istihdam imkanını nasıl etkileyeceği kadar önceki yıllarda kazanılmış çalışma haklarını nasıl etkileyeceği de öne çıkan ve çözüm bekleyen konulardandır.

Endüstri 4.0'ın çalışma hayatındaki etkilerinin anlaşılması için günümüze uzanan sanayi devrimlerinin yol açtığı değişim sürecinin nasıl geliştiğinin incelenmesi yararlı olacaktır. 1. Sanayi Devrimi, olumlu ve olumsuz olarak nitelendirilebilecek etkileri yanında, kendinden önceki üretim ve tüketim yapısını tamamen değiştiren, bu nedenle yıkıcı etkisi olan bir değişime yol açmıştır. Sanayi Devrimi sonrası, feodal üretim yapısı ortadan kalkmış, yerini zaman içinde; şehirlerde açılan atölyelerde buhar enerjisini kullanan makina ve aletler (sermaye) ile emeğin etkileşime girmesi nedeniyle daha verimli olan[18] belirli bir sürede tek başına emeğin üretebileceğinden daha çok ürün meydana gelmesini sağlayan seri sanayi üretiminin yapıldığı toplu çalışma ortamları almıştır.

Sanayi Devriminin ilk dönemlerinde (eski çalışma şeklinden yeni çalışma şekline geçiş dönemi), yeni çalışma şeklini düzenleyen ve denetleyen bir sistem olmadığı için çalışanlar uygun olmayan koşullarda çalıştırılmıştır (Yolvermez, 2020); kadın ve çocuklar bile günde 18 saatin üzerinde çalıştırılarak ne kadar ücret alınacağı, ücret alınıp alınamayacağı ya da ne zaman ödeme yapılacağı belli olmadan, ergonomik olmayan; ısı,

[17] İstatistik biliminde Merkezi Limit Teorisine göre; süreç üzerinden alınan örnek sayısı artıkça ve dışarıdan bir etki olmadığı müddetçe, farklı dağılım özelliği taşıyan süreç çıktıları histogram üzerinde ortalama değer etrafında normal dağılıma yakınsar bir dağılım gösterirler. Bu teori doğrultusunda, alınan örnek sayısının 30 ve üzeri olması durumlarında süreç dağılımı normal dağılıma benzer. (Bkz. Apillioğulları, L. (2022). *Merkezi Limit Teoremi ve Normal Dağılım*, https://leanofis.com/merkezi-limit-teoremi-ve-normal-dagilim/, erişim: 02.02.2022). Dolayısıyla sayısı 30 ve üzerinde olan bütün toplumlarda çan eğrisine benzer dağılım görüleceğinden; her toplumda, her özellikten belirli bir kitle bulunacaktır.

[18] Sermaye, emeğin verimini artırırken, emek de sermayenin kullanılabilir olmasını sağlamaktadır.

nem, soğuk ve sıcağa karşı korunmayan, çamurlu zemini olan ortamlarda, iş sağlığı ve güvenliği tedbirleri olmadan, düşük ücret ile çalıştırılmıştır. Kısacası çalışanların çalışma hak ve borçları tamamen işverenin inisiyatifine göre belirlenmiş, çalışanların hak arama imkanı olmamıştır. Tüm bu olumsuzluklar zaman içinde güçsüz olan çalışanların güçlü olan işverene karşı günümüzde sendika olarak adlandırılan birlikler oluşturarak haklarını korumaya çalışmalarına yol açmıştır. Dolayısıyla Feodal sistemin, kendi içindeki olumsuzlukları barındırmakla birlikte üretim ve tüketimdeki mevcut denge, Sanayi Devriminin etkileri ile bozulmuş ve yeni denge kuruluna kadar ekonomik ve sosyal yaşamda yıkıma neden olmuştur. Çalışanların, zaman içinde birlikler altında örgütlenmesi ile çalışma haklarını güçlü bir şekilde talep etmeleri ve dolayısıyla bunların hukuk sistemi içinde düzenlenmesi ve korunabilmesi sağlanmıştır.

Türk Çalışma hukuku tarihi incelendiğinde; her dönemin ekonomi ve politik konjonktürüne uygun olarak; 1930'lu yıllarda "devletçi", 1960'lı yıllarda "sosyal devlet", 1990'lı yıllarda "liberal devlet" vurgusunun çalışma hukukuna ve sosyal politikalara yansımaya başladığı ancak etkisini 2000'li yıllarda yoğunlaştırdığı görülmektedir. Nitekim, AB sosyal politikaları uzun yıllar "sosyal devlet" vurgusu taşırken 1990'lı yıllardan itibaren "liberal devlet" vurgusunun öne çıktığı görülmektedir. Türkiye'de 10 Haziran 2003 tarihli 4857 sayılı İş Kanunu (TBMM, 2003) ile ilk kez "esnek çalışma" düzenlenmiştir.[19] Çift kutuplu dünyada komünist etkinin yayılmasını önlemek isteyen ülkelerde, "sosyal devlet" olgusunun geliştiği, ancak 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren tek kutuplu ama küreselleşen dünyada komünistleşme tehdidi azaldığı için "liberal devlet" olgusuna geçiş yapıldığı görülmektedir. Bu geçiş ile çalışanları koruyucu sosyal politikaların yerine; kalkınmadan ziyade büyüme odaklı, liberal, arz yönlü; üreticinin desteklenmesi ile onun üzerinden istihdam imkanını geliştirmeyi amaçlayan ekonomi politikaları yanında her çalışanın kendini istihdam edilebilir tutmak konusunda en başta bireysel sorumluluğu bulunduğu bireyselci görüş hakim olmuştur. Çalışanların işe girdikleri kurumları tarafından yetiştirilmesi yerine çalışanların iyi eğitim alarak kendilerini çalışma hayatına hazırlaması tercih edilmeye başlanmıştır.[20]

Ekonomi ve sosyal politikalardaki bu yaklaşım farkı, küreselleşme ile tüm dünyaya yayılmış, vatandaşını her halinde koruyan sosyal devlet yerine kendisini güçlü kılan bireyi değerli gören liberal devlet politika ve programları, çalışma şekline de yansımıştır. Toplumsal yaşamda

[19] 2003 yılında 4857 sayılı İş Kanunu ile kısmi süreli çalışma ve çağrı üzerine çalışma düzenlenmiştir. İlerleyen yıllarda uzaktan çalışma ve geçici iş ilişkisi de dahil edilmiştir. Kısmi süreli çalışma, 1994 yılında ILO'nun 175 sayılı sözleşmesi ile de düzenlenmiştir.

[20] 1992 yılından itibaren üniversite sınavına başvuran ve yerleşen sayısı sürekli artmıştır. 1991-2021 arasındaki artış oranı önceki yıllardan daha yüksek olarak %24.5 olmuştur. Bkz. Yıllara Göre Başvuran Yerleşen ÖSYS İstatistikleri, https://istatistik.yok.gov.tr/

"toplulukçuluk yerine bireyselcilik" ile başlayan ve çalışma hayatına "esnekleşme" olarak yansıyan ve zamanla "örgütleşen ve haklarını topluca arayan çalışan yerine kendi pazarlığını ve korumasını yapabilen ehil çalışan", "sosyal güvence yerine bireysel güvence" bakışını getiren değişim dalgaları da "esnek çalışma" şekillerinin ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur.

Üretimde kullanılan teknolojide, ilerlemenin hız kazanması, 3. Sanayi Devrimi, 4. Sanayi Devrimi ve 5. Sanayi Devrimi arasını kısaltmıştır.[21] Günümüzde Endüstri 4.0 ve Endüstri 5.0'ın yansımaları eş zamanlı olarak tartışılmaktadır. Bununla birlikte tüm Sanayi Devrimleri, önceki Sanayi Devrimlerinde ortaya çıkan; teknolojik, teknik, ekonomik, sosyal, politik ve hukuki değişikliklerin getirdiği bilgi birikimini içinde barındırmakta ancak kendi özgün yapısını da yansıtmaktadır.

4.1. Tam Zamanlı Çalışma ve Esnek Çalışma Kavramları

Birinci Sanayi Devriminin öncülük ettiği sanayi çalışması, ilerleyen yıllardaki yeni teknolojik ilerleme ve yöntemlerle daha da geliştirilmiş, günümüzde "tam zamanlı çalışma" olarak ifade edilebilecek standart bir çalışma şeklinin doğmasına vesile olmuştur. Tam zamanlı çalışma; tek işverene bağlı, ücret karşılığı, zaman ve mekan bağı olan, belirli saatler arasında, hukuken belirlenmiş süre boyunca eksiksiz çalışma yapılmasını ifade eder.

1970'li yıllara kadar süren "Fordist Dönemde"[22] sanayi tipi seri üretimin yapıldığı bu süreçte tam zamanlı çalışma, hakim olan çalışma şekliydi. 1990'lı yıllarda tetiklenen ve günümüze kadar süren "küreselleşme", "liberalleşme", "bireyselleşme" ve "esnekleşme" dalgasıyla tam zamanlı çalışma dışında kalan ve "esnek çalışma" olarak gruplandırılabilecek çok çeşitli çalışma şekilleri ortaya çıkmıştır. Esnek çalışma, tek tip olmayıp çeşitli esnek çalışma türlerini içinde barındırdığı için kapsayıcı tek bir tanım vermek uygun değildir, ancak grup olarak tam zamanlı çalışma dışında kalan çalışmalar olarak genellemek uygun olur. Bu çalışmada esnek çalışma türleri detayına girilmeyip sadece grup olarak ele alınıp karşılaştırılacaktır.

Esnek çalışma genel olarak; birden çok işverene bağlı çalışılan ya da sadece iş bağlamında ilişki kurulan ve iş tamamlanınca iş ilişkisinin de sonlandığı, işin niteliğine göre ücretlendirmenin yapıldığı, işin özelliğine

[21] Üçüncü Sanayi Devrimine kadar iki devrim arası yaklaşık 100 yıl sürerken 3. Sanayi Devriminden itibaren ara 40 yıla düşmüştür ve düşmeye devam edecektir.

[22] 1910-1960 arası belirli bir standarda göre seri üretimin yapıldığı Fordist Dönem, 1970'lerden itibaren ise daha esnek üretim yapısının benimsendiği Post-Fordist Dönem başlamıştır. Bkz. Saklı, A. R. (2013). Fordizm'den Esnek Üretim Rejimine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerindeki Etkileri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış-2013 12(44) s.107-131.

göre zaman ve mekan bağı olmayabilen, çalışma ve dinlenme süreleri ayrımının ortadan kalkabildiği, standart çalışma şeklinin sağladığı sosyal güvence, sağlık güvencesi, sendikal korunma, İş Hukuku ile korunma gibi çalışma haklarının ya hiç kazanılamadığı ya da kazanılmasının zorlaştığı çalışma şeklidir. Zira esnek çalışma türleri, çalışma özellikleri yanında çalışma hakları bakımından da standart olan tam zamanlı çalışmadan önemli derecede ayrışmaktadır.

4.2. Çalışma Hakları ve Çalışanın Korunması Bakımından Tam Zamanlı Çalışma ile Esnek Çalışmanın Farklılıkları

Özellikle gelişmiş ekonomilerde 2000'li yıllara kadar sanayi sektöründe yaygın olan tam zamanlı çalışma, belirli özellikleri ile; "standart" çalışma şeklini oluşturup çalışma hukuku ile çalışanların haklarının korunmasına kaynak olmuştur. Oysa esnek çalışma, çok çeşitli görünümü ile "standart dışı" çalışma olduğu için standart olan tam zamanlı çalışma şeklinde, çalışanlara sağlanan koruyucu hukuk tedbirleri, esnek çalışmada bulunmamaktadır. Tam zamanlı çalışma ile esnek çalışma arasındaki, çalışana kazandırdığı koruyucu haklar bakımından oluşan önemli farklılaşmayı; Türk hukuk sistemi üzerinden karşılaştırarak somutlaştırmak uygun olacaktır.

Günümüzde "tam zamanlı çalışma" olarak ifade edilen standart çalışma şekli memurlar için 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu (TBMM, 1965) ve işçiler için 4857 sayılı İş Kanunu (TBMM, 2003) ile düzenlenmiştir. Tam zamanlı çalışma kavramının dışında kalan esnek çalışma şekilleri ise temelde "borç-alacak ilişkisini düzenleyen" 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu (TBMM, 2011) ile düzenlenmiştir.[23] Taraflar arasındaki alışverişe dayalı ilişkiyi açıklayan Türk Borçlar Kanunu bakımdan esnek çalışma, hukuken eşit görülen taraflar arasındaki alışveriş konusudur. Türk Borçlar Kanununda esas olan; eşit olan tarafların arasında gerçekleşen alışveriş nedeniyle doğan borç ve alacak ilişkisinin düzenlenmesidir. Bu kanun ile hiçbir tarafın korunması amaçlanmamaktadır. Tam zamanlı çalışmanın düzenlendiği İş Hukukunda ise temel amaç işçinin korunması olup esnek çalışmanın düzenlendiği Türk Borçlar Kanununa göre, çalışanın korunması bakımından güçlü farklılıklar bulunmaktadır.

Öte yandan tam zamanlı çalışmadan sadece çalışma süresi bakımından ayrışan ve esnek çalışma türlerinden olan "kısmi süreli çalışma" 2003 yılında gene İş Hukuku içinde düzenlenmiştir, ancak bu çalışma şeklinde uygulamada kayıt dışı çalıştırılma sorunu yüksek olduğundan (Onbirinci Kalkınma Planı, 2018:63) hukuken var olan çalışma haklarından sadece kayıtlı olarak çalışanlar yararlanabilmektedir. Bununla birlikte tam

[23] Tacir olmayan esnaf, sanatkar, serbest meslek olarak çalışanlar, 2005 tarih ve 5362 sayılı Esnaf ve Sanatkarlar Meslek Kuruluşları Kanunu kapsamındadır. Ancak bir işverene bağımlı olarak ücret karşılığı çalışmadıkları için bu araştırma kapsamında değildir.

zamanlı çalışmada da, yazılı hukuk ile uygulama arasındaki sapmalardan kaynaklanan mağduriyetler yaşanabilmektedir. Örneğin tam zamanlı çalışanlar da kayıt dışı çalıştırılabilmekte ya da çalışmaları hukuken doğru şekilde bildirilmediği için mağduriyetler yaşanabilmektedir. Zira uygulamada; belirsiz süreli iş sözleşmesi ile tam zamanlı çalışma şekline göre çalıştırılması gereken bazı işçilerin, belirli süreli iş sözleşmesi ile bir yıldan kısa süreli çalıştırılıp, bir süre sonra tekrar işe alınıp gene bir yıl altında çalıştırılması sebebiyle bu döngü içinde hem çalışanın oluşabilecek tüm çalışma haklarından tam olarak yararlanması engellenmekte hem de işten çıkarılış ve yeniden işe alınış arasında ücret gelirinden mahrum olmasına neden olunabilmektedir. İş Hukukuna göre haksız olan bu uygulama, ancak dava konusu edildiğinde tespit edilip çalışanın hakları teslim edilebilmektedir.

İş Hukuku, hem özel hem de kamu hukuku özelliklerini taşıyan özgün bir hukuk alanıdır. Zira işçilerin zayıf ve korunması gereken taraf, işverenin ise güçlü taraf olduğu varsayıldığı için, İş Hukukunda taraflar, diğer özel hukuk kollarında olduğu gibi eşit tutulmamış, işçiler korunmuştur. İşveren maddi imkanları ile işçilere göre belirli bir konuda bilgiye erişme imkanı ve kendine danışman ya da avukat tutarak haklarını savunma ve gerektiğinde çıkarları için pazarlık yapabilme gücü daha yüksek olan yani işçilere göre daha güçlü olan taraftır. Bu nedenle İş Hukuku kapsamına giren çalışmalarda, pek çok sorumluluk işverene yüklenmiştir. İşçilerin korunması için işverene yüklenen bir kaç çalışma borcunu burada örnek vermek uygun olacaktır: Özel ihtisas mahkemesi olan İş Mahkemelerinde görülen İş Davalarında iddia tarafı işçi bile olsa ispat yükü işveren üzerindedir, bu nedenle kanıt olacak kayıtların tutulması ve korunması borcu da işverendedir. Türk Borçlar Kanununda taraflar eşit olduğu için iddia sahibi iddiasını ispatlamakla ve ispatlayıcı kanıtı sunmakla yükümlüdür. Bunun dışında işveren, en temelde; çalışmaya dair kayıtları tutmak, gerekli ise resmi kurumlara bildirmek, işçi adına resmi kurumlara yapılacak ödemeleri gerçekleştirmek, çalışanın ücret ve eklerini tam ve doğru olarak hesaplamak, belgelemek ve zamanında ödemek, ahlak ve hukuka uygun davranmak, uygun çalışma koşullarını sağlamak, çalışana çalışma alet ve makinalarını temin etmek, çalışma yöntem ve kurallarını belirleyip uygun talimatı vermek, iş ve işyeri güvenliğini sağlamak, çalışanın kişiliğini, vücut bütünlüğünü korumakla yükümlüdür. İşverene yüklenen ve çalışanı koruyan bu borçlar, Türk Borçlar Hukuku kapsamına giren örneğin platform çalışmaları[24] gibi bazı esnek çalışma şekillerinde, çalışanın üzerindedir. İş Hukukunun bir başka ayırt edici özelliği, dava konusunu açıklayan kanun maddesi hem işveren lehine hem

[24] İş arz ve talebinin, dijital platform üzerinden buluştuğu çalışma şeklidir. Bkz. Kovancı, Y. (2020). Platform Çalışma Bağlamında Ortaya Çıkan Sorunlara Yönelik Sendikalar ve Platform Çalışanlarının Girişimleri, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 20, Güz 2020, http://busbed.bingol.edu.tr, erişim: 10.02.2021.

de işçi lehine yorumlanabiliyorsa işçi lehine olan yorumun tercih edilmesi gerektiğidir.[25] Bir başka örnekte; ücret, işçilerin tek geçim kaynağı kabul edildiği için, işçinin bir işte çalışarak ücret almasını engelleyebilecek konulara dair İş Davalarının görülme sürelerinde üst sınır belirlenmiştir.[26] Yukarıda sayılan koruyucu uygulamalar, İş Hukuku içindeki kayıtlı tam zamanlı çalışmaları kapsamaktadır, esnek çalışma gibi Türk Borçlar Hukuku içindeki çalışmaları kapsamaz. Kısacası İş Hukuku özünde; işçileri koruma amaçlı olarak hazırlanmış bir hukuktur. Ancak göz ardı edilmemelidir ki; İş Hukuku maddelerine uyulması işçilere olduğu gibi işverenlere de yarar sağlamaktadır.

Tam zamanlı çalışanlar, koşullar oluşuyor ise çalıştıkları sektörde toplu iş sözleşmesi (TİS) yapma gücüne sahip olan bir sendikaya üye olarak TİS maddeleri ile de korunabilmektedir. TİS maddeleri, emredici hukuk kuralı sayıldığı için hukuki bağlayıcılığı vardır.[27] TİS ile; çalışanların çalışma koşullarında iyileştirmeler sağlanarak hem çalışma hakları hem de çalışma menfaatleri korunmaktadır. Çalışan ve çalıştıran arasındaki iş ilişkisini gösteren İş Sözleşmesi, çalışma haklarının korunmasına kaynak oluştururken TİS daha geniş olan çalışma menfaatlerinin de korunmasını sağlamaktadır. Ayrıca sendika üyesi olmak, çalışanın çalışma sorunlarının çözümünde sendikadan ve imkanlarından yararlanabilme olanağı sağlar. Çalışan işyerinde yaşadığı bir problemi kendisi iletişim yoluyla çözemediğinde sendikanın işyeri temsilcinden ya da sendikanın uzmanlarından yardım alabilir. Çalışan, bir işte çalışması sürecinde, işten ayrılma sürecinde ve hatta işten ayrılıp yeni bir iş arama ve yeni işe girme süreçlerinin tamamında sendikanın uzmanlarından ve avukatlarından yardım alabilir. Çalışan, arabuluculuk ile çözülemeyen ve dava açılacak konularda sendikaya vekalet vererek tüm dava sürecinin yürütülmesi ve masraflarının karşılanması konusunda sendika imkanlarından yararlanabilir. Hatta çalışan işten ayrılmış olsa bile bir yıla kadar süren işsizlik sürecinde de sendika üyesi olmaya devam edip ayrıldığı işyerinden ücret ve ekleri ile şartları oluştu ise tazminat haklarının talep edilmesi konularının tamamında sendikadan yardım alabilir. Bu hakların talep edilmesi konusunda çalışan vefat etmiş ise mirasçıları da sendikaya vekalet vererek yardım alabilirler. Örnek olarak bazıları açıklanan bu sendikal haklar, ancak kayıtlı çalışanlar için geçerli olabilecektir. Tam zamanlı çalışanlar için Turkiye.gov.tr (e-devlet kapısı) üzerinden sendika üyesi olarak basitçe kazanılabilecek bu çalışma hakları, esnek çalışmada hiç

[25] Bkz. Çankaya, Y. (2020). İşçi Lehine Yorum İlkesi, *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), 807 - 828.

[26] Bkz. TBMM, 1950, 5521 İş Mahkemeleri Kanunu, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.5521.pdf, erişim:02.01.2021.

[27] Bkz. Yılmaz, H. H. (2019). *Toplu İş Sözleşmesinin Emredici Etkisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET001026.pdf, erişim: 12.12.2021.

oluşmayabilir. Zira farklı sektörlerde faaliyet gösteren birden çok işveren için esnek çalışma yapan bir çalışan, sektör esaslı sendikalaşma nedeniyle her sektör için ayrı bir sendikaya üye olması gerekecektir. Ayrıca çalışılan kurumlarda esnek çalışma yaygın ise sendika üyesi olma oranı yetersiz kalacağı için üye olunan sendikanın TİS yapma veya grev yapma gibi güçlü araçları bulunmayacaktır.

Tam zamanlı çalışmanın sağladığı bir başka çalışma hakkı, kısa ve uzun vadeli sosyal sigorta kollarından sigortalı olarak yararlanabilmektir. Üstelik sadece çalışan değil, uygun koşullar oluştuğunda çalışanın bakmakla yükümlü oldukları da yararlanabilmektedir. Özellikle uzun vadeli sigorta kollarından olan emeklilik (yaşlılık) hakkının kazanılması için gerekli olan koşullardan biri olan çalışma yılı bakımından genel olarak 20-25 yıl tam zamanlı çalışmış olmak gereklidir. Esnek çalışma yapanların ise kesintili çalışması nedeniyle bu hakkı kazanması çok daha uzun yıllar alabilmekte, bazen prim gün sayısını dolduramadıkları için hiç emekli olamamaktadırlar. Emeklilik dönemi genellikle çalışma gücünün önemli ölçüde düştüğü bir dönemde gerçekleşmektedir. Bu nedenle çalışma gücünün görece yüksek olduğu (15-64 yaş arası) ve genel olarak 30-35 yıl süren çalışma döneminde emeklilik hakkının kazanılması önem taşımaktadır.

Emekliliğin kazanılma sürecinde eş zamanlı oluşan bir başka hak sosyal güvence kapsamındaki genel sağlık hizmetinden yararlanılabilmesidir. Çalışma dönemlerinde sigortalı olunup ödenen sağlık primleri sayesinde çalışan ve bakmakla yükümlü oldukları hem çalışma döneminde hem de emeklilik döneminde genel sağlık hizmetinden ücretsiz olarak yararlanabilmektedir. Esnek çalışanlar, eksik çalışma günleri için bu sigorta primlerini kendileri ödemek zorundadır. Emeklilik döneminde ek gelir sağlanması için yapılan özel emeklilik sigortaları (birikimli emeklilik sigortaları) sağlık hizmetini kapsamamaktadır. Özel sağlık sigortaları da sosyal güvenlik hizmeti olarak sunulan sağlık hizmeti kadar geniş kapsamlı olmayıp örneğin kanser gibi sürekli hastalığı olanlara özel sağlık sigorta hizmeti genel olarak sunulmamaktadır. Hem emeklilik hakkı hem de bireyin tüm hayatı boyunca alacağı sağlık hizmeti hakkını kazanması için yeterli süre boyunca tam zamanlı çalışma yapılması gerekmektedir. Birey çalışabilir olduğu çalışma hayatı boyunca sadece esnek çalışma yaptığında eksik çalışma günleri nedeniyle emeklilik döneminde sosyal güvenlik ve sağlık haklarını kazanamamaktadır. Bu nedenle bireyin esnek çalışma dönemini sınırlı tutması (örneğin 7 yılın altında tutması) ve geri kalan dönemde tam zamanlı olarak çalışması gerekmektedir.

Esnek çalışmanın bir başka dezavantajı ise uzaktan çalışma, evden çalışma, platform çalışması gibi çalışma türlerinde çalışanın, tam zamanlı çalışma halinde işverenin üstlendiği bazı sorumlulukları da kendisinin üstlenmek zorunda kalmasıdır. Esnek çalışan kendi çalışma donanım ve

yazılımını temin etmek, çalışma süresini, ritmini yönetmek, çalışmaya dair kayıtları tutmak, ödemeleri takip etmek ve yapmak, çalışma ortamında ergonomi sağlamak, iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerini almak, kendi çalışma ortamını hazırlamak, sosyal sigorta ve sağlık sigortası hizmetlerinden nasıl yararlanabileceği sorununu kendisi çözmek, sürekli eğitim ihtiyacını kendisi tespit etmek ve karşılamak, değişim ihtiyacının gereklerini kendi karşılamak zorunda kalacaktır. Özellikle iş yaşamında değişimin sürekli olması nedeniyle bireyin, eğitim ihtiyacının karşılanabilmesi; kendini yeni yetkinlikler kazandırarak ve geliştirerek hazırlaması ve bu suretle çalışabilir olduğu dönem boyunca istihdam edilmesinde kilit öneme sahiptir. Dezavantajlı grupların[28] daha çok esnek çalışmayı tercih etmesi (Vulnerable Workers, 2012; Akgeyik, 2017) nedeniyle özellikle ne tür iş sağlığı ve güvenliği tedbirleri alınması gerektiği ve bu tedbirlerin nasıl alınabileceği konularında güçlük çekecekleri açıktır. Nitekim genç yaşta esnek çalışma yapanlar arasında iş kazalarının daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Miele vd., 2014). Oysa tam zamanlı çalışmada işveren, iş sağlığı güvenliği konusunda uzmanlardan danışmanlık almakta, risk değerlendirme raporu ile alınması gereken önlemler konusunda bilgilenmekte, koruyucu aparat ve teçhizatları temin etmekte olup çalışanlara gerekli eğitimleri sağlamakla yükümlüdür.

Esnek çalışma yapanlar kurumsal çalışma ortamında tam zamanlı çalışanlara sunulan insan kaynakları fonksiyonlarından da yararlanamamaktadır. İnsan kaynakları yönetimi kapsamında; çalışanlara gerekli eğitimler verilmekte, performansları yönetilmekte, kariyer gelişimleri için gerekli olan yol haritası çalışan ile birlikte yönetilmekte, motivasyon çalışmaları ile stresle başa çıkmak, zor insanlarla iletişim kurmak ve kişisel gelişim konularında beceriler kazandırma çalışmaları yapılmakta, çalışanın takım çalışması ve projelere katılımı ile etkileşimli öğrenme ortamı yaratılmakta, iş sağlığı ve güvenliğine uygun ve ergonomik çalışma ortamları hazırlanmakta, stratejik yönetim ile çalışanların sürekli yeni yetkinlikler kazanması ve gelişmesi sağlanmakta, değişim yönetimi ile sistemli dönüşüm gerçekleştirilerek çalışanların değişimden korkmak yerine değişime hazırlanması mümkün olabilmektedir. Ancak bu imkanlar çoğunlukla kayıtlı ve tam zamanlı çalışanlar için sağlanmaktadır (Lane ve Saint-Martin, 2021).

Tam zamanlı çalışma ile esnek çalışma türleri arasında çalışma hakları ve çalışanın korunması bakımından oluşan yukarıda örnekleri verilen ayrışma, tamamen Endüstri 4.0'ın etkisiyle olmamıştır. Kısaca açıklandığı üzere 1. Sanayi Devrimi'nden bu yana temelde; teknik, kültürel, politik, ekonomik ve sosyal gelişmeler de bu etkilerin zeminini oluşturmuştur. Ancak Endüstri 4.0'ın tüm etkileri her boyutuyla henüz hesaplanamamış

[28] İstihdam imkan ve çalışma haklarına ulaşmak bakımından dezavantajlı görülen gruplar; kadınlar, gençler, yaşlılar, engelliler, kayıt dışı çalışanlar ve esnek çalışma yapanlardır.

olup bazı olumlu ve olumsuz etkileri hakkında öngörüler bulunmaktadır. Bununla birlikte Endüstri 4.0'ın daha çok kişinin esnek çalışmayı tercih etmesi ya da zorunda kalmasına yol açması ve işverene getireceği avantajlar nedeniyle daha çok talep edilmesi riski araştırılmaktadır (Employment Outlook, 2019).

Endüstri 4.0'ın istihdam koşulları üzerindeki etkisi yanında istihdam üzerindeki olası etkileri ele alındığında; Endüstri 4.0 ile zaman içinde üretimde ve yaşamın içinde robotların ve yapay zeka tabanlı sistemlerin kas gücünün kullanıldığı işlerde ve hatta duygusal zeka gerektirmeyen nitelikli işlerde yaygınlaşması beklenmektedir (Manyika vd, 2017). Günümüzde sabit olan pek çok aracın otonom hareket edebilir hale dönüşmesi mümkün olabilecektir. Örneğin uzaktan dijital iletişim kurulabilen yapay zekalı arabanızın, bulunduğunuz lokasyona gelip sizi alması gibi. Ancak bu tür teknoloji kullanımı daha önce olmayan ihtiyaçların ortaya çıkmasına da neden olacaktır. Sadece yukarıdaki örnek kapsamında; yapay zekalı araba için yapay zeka üzerinde çalışanlar, arabanın yapay zeka ile uyumu için çalışanlar, bunu sağlayacak malzemeyi bulan ve uygulayanlar, dijital iletişim üzerine çalışanlar, hasar görmesi halinde müdahalesini yapmak üzere çalışanlar, bu araca uygun yol hattını hazırlamak için çalışanlar, bunun çalışma programını yapanlar, makro yaşam ile uyumunu sağlamak için politika ve uygulama alanında çalışanlar, danışmanlar, sigortacılar, yatırımcılar, yenilikçi teknoloji arge (araştırma ve geliştirme) çalışanları, hukuki düzenlenme yapanlar, teknik alt yapıyı hazırlayan, yürüten, geliştirenler, stratejistler, analistler, algoritma yazılımcıları gibi çok çeşitli yeni işler ve meslekler ortaya çıkarak yeni ekipmanlar ve bunları kullanarak çalışabilecek dönüşüm gerçekleştirmiş bireylere ihtiyaç duyulacaktır. Çalışırken kullanılan araç ve gereçlerin (sermaye) değişmesi nedeniyle bile; önceki sistemlere dair plan, program, strateji, politika, teknik alt ve üst yapı yanında arge, üretim, bakım, tamir, tanıtım, pazarlama, iletişim, halkla ilişkiler, nakliye, depolama fonksiyonları ile bilinen iş ve mesleklerin de dönüşmesi gerekecektir. Dolayısıyla çalışanların, yeni yetkinlikler kazanarak ve geliştirerek dönüşümü gerçekleştirmesi önem kazanacaktır (Vijayakumar, 2022). Kısacası önceki sistemden farklı şekilde işlemlerin yapılması ve yöntemler kullanılması yeni çalışma alanları ve ihtiyacı oluşturacaktır.

İnsan odaklı ilerlemeyi esas alan Endüstri 5.0'a geçiş yapılabilmesi ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine[29] ulaşılabilmesi için sosyal boyuttaki olumlu gelişmelerin, ekonomik boyuttaki olumlu ilerlemelerden ayrışmamasının sağlanabilmesi önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletler

[29] Birleşmiş Milletlerin (UN), katılımcıların dönüşüm çabası ile 2030 yılına kadar, ulaşılmasını hedeflediği Sürdürülebilir Kalkınma Girişimi ve Hedefleridir -the 2030 Agenda for Sustainable Development and its Sustainable Development Goals (SDGs).

(UN), bu yaklaşımı "kimseyi geride bırakmayan" politika olarak sunmaktadır.[30]

Endüstri 4.0'a öncül olan bilgi birikiminin de etkisiyle teknolojik ilerleme çok hızlanmış üretim ve tüketimde yapısal değişikliklere neden olacak yeni sanayi devrimlerine de yol açılmıştır. Bununla birlikte her sanayi devriminde olduğu gibi Endüstri 4.0 da istihdam imkan ve koşullarını yapısal olarak etkilemektedir.

5. Endüstri 4.0'ın Çalışma Hayatında Değişim Etkilerine Karşı Olası Önlemler

Endüstri 4.0'ın üretim, tüketim ve çalışma hayatına getireceği yapısal değişimler, bireyler, kurumlar ve toplum genelinde hazırlık yapılmasını gerekli kılmaktadır. Çalışma yaşamındaki değişime özgü olarak; çok çeşitli uygulaması olan esnek çalışma türlerinin her biri için ayrı hukuki düzenleme ve denetleme sistemi geliştirilmeli ve toplumun hızla bu yenilikler konusunda bilinçlenmesi sağlanmalıdır. Zira mevcut çalışma hukuku örneğinde çalışanların çalışma haklarını yeterince bilmemesi nedeniyle de haklarını aramaları mümkün olamamaktadır (Çukur, 2004).

Bununla birlikte özellikle değişim dönemlerinde çalışanların topluca hak ve menfaat arayabilmesinin önemi nedeniyle çalışanların en başta sendikal haklara ulaşabilmesi için mevcut yapıda neredeyse sadece tam zamanlı çalışanların kazanabildiği sendikal hakların esnek çalışma türlerinde de ulaşılabilmesini sağlayacak düzenlemelere ve uygulamanın düzenlemelere uyumunu temin etmek açısından etkili olarak denetlenmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Sendikal haklar gibi sosyal güvenlik, genel sağlık, iş sağlığı ve güvenliği ile İş Hukuku kapsamında sağlanan çalışma hakları konusunda da benzer çalışmanın yapılması gerekecektir. Nasıl ki değişim, önceki yöntemlerin değişmesine yol açıyorsa, esnek çalışma türlerinin hukuk ve teknik uygulama sisteminin içine alınması sürecinde de mevcut yöntemlerden farklı yöntemlerin geliştirilmesi söz konusu olabilecektir. Bu noktada tüm tarafların (üçlü temsilde; işçi, işveren ve devlet temsili) katılımı ve çözüme ulaşmak için işbirliği içinde olunması gerekmektedir.

Kayıt dışı çalışmanın, hukuki çalışma haklarından yararlanmayı engellemesi nedeniyle kayıt dışını önlemeye dönük sistemli ve sürekli çalışmalar yapılmalıdır. Dijital takip sistemleri kurularak kayıt dışı çalışma ve çalıştırmaya karşı tedbirler geliştirilmeli, kayıt dışı uygulama yapan kurum ve çalışanlara pişman olmalarını sağlayıcı yaptırımlar uygulanmalıdır. Kayıt dışı çalışma hem bugüne hem geleceğe etki eden olumsuzluklar taşımaktadır. Her şeyden önce kayıt dışı çalışmanın varlığı

[30] Bkz. Leave No One Behind-LNOB, https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/leave-no-one-behind, erişim: 20.01.2022.

ve artması, bunu yapmayan kurumların da zaman içinde bu uygulamaya girmeye çalışmasına yol açabilmektedir yani bir tür kanser hücresi gibi (Oylar ve Tekin, 2011) yaklaştığı sağlıklı dokuların da hastalanmasına yol açabilmektedir.

Geçiş sürecinde "kimsenin geride kalmaması" için meslek odaları, ticaret ve sanayi odaları, sendikalar, üniversiteler ve halk merkezlerinde farklı bir organizasyon ile kendi üyelerine ya da yararlanıcılarının özgün ihtiyacına dönük dönüşüm konusunda "danışmanlık ve yönlendirme" hizmeti verebilir hale gelmeleri de gerekecektir. Bir kurumda oluşturulan danışmanlık ve yönlendirme organizasyonundan diğer kurumların hitap ettiği kitlenin de yararlanması uygun olduğunda, kaynakların birleştirilerek etkin ve etkili yönetim yapılması yerinde olacaktır. Bu danışmanlık ve yönlendirme hizmetleri sürecinde vatandaşların başvurudan önce ön bilginin alınması ve hazırlıkların yapılması aşamasında dijital platformdan gerekli bilgilere ulaşılabilmesi zaman kazandıracaktır. Bu bilgilerin sadece yazılı olmayıp, bilgilendirme videoları, şemalar, bültenler gibi görseller ile de desteklenmesi bilginin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Ayrıca internet imkanının ulaşılabilir kılınması ile bu imkana erişim; yerel kamu kurumlarında (örneğin halk eğitim merkezlerinden ve yerel kütüphanelerden başlanarak) belirli zaman dilimleri için bedelsiz olan vatandaş internet odaları açılması ile genele yaygınlaştırılması sağlanmalıdır. Bu vatandaş internet odalarında belirli bir sayıda kişinin katılabileceği kısa aralıklarla sürekli tekrar eden "internete erişim nasıl sağlanır, belirli bir konuda araştırma nasıl yapılır, internetten belirli bir bilgiye nasıl erişilir konularında uygulamalı temel bilgiler" eğitimi verilmelidir. Özellikle çalışanların buradan, çalışma hakları konusunda nasıl bilgi toplayabilecekleri hakkında eğitim alabilmesi de yararlı olacaktır. Çalışanlara bu eğitimin verilmesinde sendikalar da öncülük edebilir, bünyelerinde oluşturacakları küçük bir eğitim odasında kısa aralıklarla sürekli olarak aynı gün ve saatlerde tekrar eden eğitimler verilerek zaman içinde geniş kitlelerin erişimi sağlanabilir.

Günümüzde dönüşüm kabiliyeti için eğitimin sürekli olması; yeni yetkinlikler kazanma ve geliştirme yönünde sürekli çaba sarf edilmesini gerekli kılmaktadır. "Hayat boyu öğrenme" olarak adlandırılan bu çaba toplumun genelinin dönüşüm kabiliyeti kazanması ve geliştirmesi için önem taşımaktadır. T.C. Cumhurbaşkanlığı tarafından oluşturulan ve memurların eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi için kullanılan "eğitim kapısı" (Uzaktan Eğitim Kapısı, 2022) ya da onun gibi bir dijital ortam hem tüm çalışanların hem de toplum genelinin bilgilendirilmesinde kullanılabilir.

Dönüşüm kabiliyeti önemli ölçüde kurumsal yönlendirme ile açığa çıkarılabildiği için bireyin çalışma hayatında bulunması dönüşüm kabiliyetini dinamik tutabilmesi için gereklidir. Emekli olanlar ya da

sürekli çalışmaya uygun olmayanların da bu kurumsal yönlendirmeden yararlanabilmesi için kısmi sürelerde "sosyal hizmetlere" katılarak hem yararlı olmayı sürdürmesi hem de dönüşümde kurumsal yönlendirme alabilmesi sağlanabilmelidir. Böylece birey her yaşta aktif, üretken, yararlı olabilir ve sosyalleşmeyi (topluma dahil olmayı) sürdürebilir. Örneğin (Breedlove, 2021) İngiltere'de emekli olan bazı kişiler, dijital platformdan İngilizce eğitmenliği yapabilmekte, hikaye kitabı ya da ders kitabını sesli okuyarak veya kaydının yapılması ile bireysel olarak bu imkanı olmayanların dinleyebilmesi sağlanabilmektedir.

Değişim yönetiminde bireyler kadar kurumların da yönlendirme rolünü gerçekleştirebilmesi için dönüşüm kabiliyetlerini sürekli geliştirmeleri gereklidir (Lane ve Saint-Martin 2021). Kar amaçlı kurumlar bununla, üretim faktörlerine, stratejik yetkinlikler kazandırarak ve geliştirerek stratejik amaç ve hedeflerine ulaşmayı ve dolayısıyla rekabette kalıcı üstünlük sağlamayı amaçlarlar. Kar amacı gütmeyen kurumlar da üyeleri için amaçlarına ulaşmaya çalışırlar. Değişim yönetiminde tüm kurumların, devletin ve STK'ların ortaklaşa çabası, bireyleri ve toplum genelini değişime hazırlamalıdır.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Olağan ya da zorlayıcı nedenlerle değişim süreklidir. Küresel piyasalarda dış ticaret yapan ülkeler için değişime direnç gösterilmesi mümkün değildir. Sürekli olan değişime karşı birey ve kurumların dönüşüm kabiliyetlerini devamlı geliştirmeleri gereklidir. Çalışmak bireylerin değişim ile başa çıkabilmesinde önemli bir kaynaktır.

Kurumsal değişim yönetimi, hem kurumun hem de çalışanların değişimin belirsizlikleri ve olumsuz etkileriyle başa çıkabilecek gücü kazanmalarını sağlar. Kurumlar, stratejik yönetim ile değişimi de kendi planları (inisiyatifleri) doğrultusunda yönetirler. Üretim faktörlerine stratejik özellikler kazandırarak stratejik amaç ve hedeflerine ulaşmaya çalışırlar. Stratejik insan kaynakları yönetimi ile çalışanlarına yeni yetkinlikler kazandırır (reskilling) ve geliştirirler (upskilling). Bu şekilde çalışanların potansiyel olan dönüşüm kabiliyetlerinin sistemli olarak açığa çıkmasını sağlarlar. Birey, kurumsal yönlendirme ile dönüşümü gerçekleştirirken kendisi için istihdam edilebilir özelliklerini geliştirmiş ve değişimin belirsizliklerine karşı sistemli bir hazırlık yapmış olur. Kurumlar ise yenilikçi teknoloji yatırımı ve dönüşümü başarmış entelektüel sermaye ile değişimi planlı ve sistemli olarak yönetmiş stratejik amaç ve hedeflerine ulaşarak rekabette üstünlük sağlamış olur.

Sanayi devrimleri ve yeni ekonomi sistemleri (çevreci ekonomi, dönüşüm ekonomisi ve dijital ekonomi) üretim, tüketim ve çalışma hayatında yapısal değişime yol açtıkları için bireylerin ve kurumların dönüşüm gerçekleştirmesini zorunlu hale getirir. Endüstri 4.0'ın etkileri

henüz her boyutuyla belirlenemediğinden öngörüler yapılmaktadır. Önceki sanayi devrimlerinin; toplumda dönüşüm gerçekleştirebilenlerin yapısal değişimden olumlu etkilenip dönüşümü gerçekleştiremeyenlerin ise değişimden olumsuz etkilenmesi nedeniyle toplumun katmanları arasındaki makasın açılmasına neden olduğu bilinmektedir. Endüstri 4.0; hem otomasyonun, istihdamı ne boyutta etkileyebileceği konusundaki belirsizlik nedeniyle hem de esnek çalışma talebinin artmasına yol açacağı öngörüsü nedeniyle istihdam ve istihdam koşulları bakımından riskler taşımaktadır.

İlk sanayi devriminden bu yana gelişen "tam zamanlı çalışma" ile; tanımlanabilir (standart) özelliklerinin de sayesinde hukuki ve teknik düzenlemeler yapılabilmiş ve çalışanların korunmasını sağlayan çalışma hakları kazanılmıştır. Ancak 2000'li yıllardan beri çok çeşitli görünümü ile standart dışı olan, henüz hukuki ve teknik boyutlarda düzenlenmesi tamamlanmamış olduğundan esnek çalışanların korunması sağlanamamakta ve çalışma haklarında zafiyetler bulunmaktadır. Tam zamanlı çalışma ile esnek çalışma özellikle şu konularda ayrışmaktadır: İş hukukunun işçiyi koruyucu özellikleri, sosyal güvenliğin kısa ve uzun vadeli sosyal risklerine karşı korunabilme ve sağlık hizmeti alabilme, çalışırken iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerinden yararlanabilme, sendikal haklardan, TİS ve grev haklarından yararlanabilme, çalışma hak ve menfaatlerini arayabilme ve kurumsal insan kaynakları yönetiminden faydalanabilme. Ayrıca bireyin insan kaynakları yönetiminin yönlendirmesinden mahrum kalması, onu sürekli olan değişime ve belirsizliklerine karşı kırılgan hale getirmektedir. Zira dönüşümün kurumsal yönlendirme ile gerçekleştirilmesi çalışanları çok yönlü olarak koruyan faktörden biridir.

Değişim yönetimi kapsamında bireylerin, kurumların ve toplumun yapısal dönüşümü gerçekleştirebilmesi için mikro ve makro düzeyde uygun koşulları sağlayacak sistemler kurulmalı ve uygulanması denetlenmelidir. Çalışma hayatında olumsuz değişimlere yol açabilecek kayıt dışı çalışma ile sistemli mücadele yapılmalı ve tüm çalışanların hukuki çalışma haklarına hiç ulaşamaması ya da kısmen ulaşabilmesi sorunlarına çözüm getirilmesi gereklidir.

Değişime sadece çalışan bireylerin değil, toplum genelinin de hazırlanması gereklidir. Toplumsal dönüşümün gerçekleştirilmesinde özel ve kamu kurumları, ticaret, sanayi, meslek kuruluşları başta tüm STK'larının değişim aktörleri olarak ortak eylem planında güçlerini birleştirmeleri gereklidir. Bu şekilde; topluma, değişimle başa çıkabilme gücü kazandırılırken toplumsal katmanlar arasındaki makasın açılması da engellenebilmelidir. İnsan odaklı dönüşümün gerçekleştirilebilmesi için Endüstri 5.0'a vurgu yapılması da anlamlı olabilir. Değişim, küresel bir

olgu olduğu için uluslararası kurumların artık temenni etmek yerine taahhüt içeren eylem birliğinde buluşması da önem taşımaktadır.

Bu çalışma ile; değişimin çalışma hayatı ve çalışanlar üzerindeki etkileri, çalışanın dönüşüm kabiliyeti ve bunun kurumsal yönlendirme ile açığa çıkarılması, yapısal değişime karşı hazırlık yapılmasının önemi, Endüstri 4.0'ın da hızlandıracağı; standart dışı esnek çalışma türleri ile standart olan tam zamanlı çalışmada yıllar içinde kazanılmış çalışma hak ve korunma konularında oluşan ayrışmaya karşı sistemlerin ve uygulama denetimlerinin oluşturulması gereğine vurgu yapılarak literatüre katkı yapılması ve uygulamaya dönük diğer çalışmalara kavramsal kaynak oluşturması amaçlanmıştır.

Kaynakça

Acemoglu, D. & Restrepo, P. (2018), *Artificial Intelligence, Automation and Work*, US National Bureau of Economic Research-NBER, http://www.nber.org/papers/w24196, erişim: 02.01.2021.

Açiler, S. (2020). Gestalt Kuramı ve İlkeleri, Enstitü, https://www.iienstitu.com/blog/gestalt-kurami-ve-ilkeleri#:~:text=Gestalt%20Kuram%C4%B1%20Nedir%3F,ayr%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1rarak%20de%C4%9Fil%2C%20b%C3%BCt%C3%BCnl%C3%BCk%20i%C3%A7inde%20alg%C4%B1lar, 04.06.2020, erişim: 02.12.2021.

Akgeyik, T. (2017). Örnekleri ile Tam Zamanlı Çalışmanın Görünümü, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 7(2), 2017, s:33-62, http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/sgd/tr, erişim: 05.12.2021.

Artificial Intelligence and Employment, New Evidence From Occupations Most Exposed to AI, (2021). OECD, https://www.oecd.org/future-of-work/reports-and-data/AI-Employment-brief-2021.pdf, erişim: 07.12.2021.

Bayraktar, Y. ve Kaya, H. İ. (2016). Yeni Ekonomi ve Değişen Rekabet Anlayışı: Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 11 Bahar (1), 2016.

Bick, R., Hazan, E., Khan, H., Lacroix, S., Sarrazin, H. & Welchman, T. (2020, 7 Temmuz). *The future of work: Reskilling and remote working to recover in the 'next normal'*, McKinsey, https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/the-future-of-work-reskilling-and-remote-working-to-recover-in-the-next-normal, erişim: 05.12.2021.

Breedlove, M. (2021). Where to Teach English When You Retire: Breathtaking Places Around the Globe, Bridge Universe,

https://bridge.edu/tefl/blog/where-to-teach-english-when-you-retire/, erişim: 01.02.2021.

Çukur, M. (2004). Çalışma Yaşamındaki En Önemli Etken ve Hakların Aranmasındaki En Önemli Engel Hakkında İşçilerin Tutumları, *İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi*, ÇSGB, Sayı:19, Yıl:4, Mayıs-Haziran, 2004, https://www.csgb.gov.tr/isggm/dergiler/19.pdf, erişim: 05.12.2021.

DenHertog, F., Vanlterson, A. & Mari, C. (2010). Does HRM really matter in bringing about strategic change? Comparative action research in ten European steel firms, *European Management Journal*, 28 (1), February 2010, pg.14-24. https://doi.org/10.1016/j.emj.2008.11.002

Dentons (2021), The EU Carbon Border Adjustment Mechanism: The world's most important climate policy initiative? https://www.youtube.com/watch?v=Qqnvv26Zshk&ab_channel=Dentonserişim: 19.12.2021.

Demir, O. ve Üzümcü, A. (2003). İçsel Büyümenin Kaynakları, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Ekim 2003, Sayı:3-4, s.17-38.

Digital Government for Development. (2021). The World Bank, https://www.worldbank.org/en/topic/digitaldevelopment/brief/digital-government-for-development, erişim: 02.12.2021.

Dumrul, C. ve Dumrul, Y. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme, *Journal of Management and Economics Research* , 12 (23) , 146-170.

Employment Outlook 2019: The Future of Work, (2019). OECD Publishing, Paris, https://read.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employment-outlook-2019_9ee00155-en#page4, erişim: 07.12.2021.

Forrier, A., Verbruggen, M. & Cuyper, N. (2015). Integrating different notions of employability in a dynamic chain: The relationship between job transitions, movement capital and perceived employability, *Journal of Vocational Behavior*, Volume 89, August 2015, pg. 56-64, https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.04.007.

Fourth Technological Revolution, Industry 4.0: Which Technologies will mark the Fourth Industrial Revolution? (2020). IBERDROLA, https://www.iberdrola.com/innovation/fourth-industrial-revolution, erişim: 03.01.2022.

Fugate, M. & Kinicki, A. J. (2008), A dispositional approach to employability: Development of a measure and test of its implications for employee reactions to organizational change, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 81, 503-527.

Hancock, B., Lazaroff-Puck, K. & Rutherford, S. (2020). *Getting practical about the future of work*, McKinsey Quarterly, https://www.mckinsey.com/business-functions/people-and-organizational-performance/our-insights/getting-practical-about-the-future-of-work, erişim: 05.12.2021.

Illanes P., Lund, S., Mourshed**,** M., Rutherford, S. & Tyreman, M. (2018). *Retraining and reskilling workers in the age of automation*, McKinsey Global Institude, 22.01.2018, https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/retraining-and-reskilling-workers-in-the-age-of-automation, erişim: 04.12.2021.

Joyce, P. & Woods, A. (2003), "Managing for growth: decision making, planning, and making changes", *Journal of Small Business and Enterprise Development*, Vol. 10 No. 2, pp. 144-151. https://doi.org/10.1108/14626000310473175

Kashdan, A. (2021, 23 Temmuz). *Ahead Of The Next Major Global Climate Report, 5 Questions About The IPCC*, https://unfoundation.org/blog/post/ahead-of-the-next-major-global-climate-report-5-questions-about-the-ipcc/, erişim: 023.12.2021.

Lane, M. (2021), The impact of AI on the labour market: is this time different? OECD.AI, Labour Market Economist, https://oecd.ai/en/wonk/impact-ai-on-the-labour-market-is-this-time-different, erişim: 25.01.2021

Lane, M. & Saint-Martin, A. (2021). The impact of artificial intelligence on the labour market: What do we know so far? *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 256, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/7c895724-en

Manyika, J., Lund, S., Chui, M., Bughin, J., Woetzel, J., Batra, P., Ko, R. & Sanghvi, S. (2017). *Jobs lost, jobs gained: What the future of work will mean for jobs, skills, and wages*, McKinsey Global Institute, https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/jobs-lost-jobs-gained-what-the-future-of-work-will-mean-for-jobs-skills-and-wages, 28.11.2017, erişim: 05.12.2021.

Miele, F., Murgia, A., Bellè, E. & Carreri, A. (2014). Vulnerability at Work: (Un)Safety Culture in Temporary Jobs, *Journal of Workplace Rights*, 17(2):153-174, January, 2014, Project: Sicurtemp: Temporary Jobs and The Culture of Safety, DOI:10.2190/WR.17.2.c

Onbirinci Kalkınma Planı: 2019-2023, Sosyal Güvenlik Sisteminin Sürdürülebilirliği Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (2018). T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ankara, Yayın No: KB: 3027- ÖİK: 809, https://www.sbb.gov.tr/wp-

content/uploads/2020/04/SosyalGuvenlikSisteminiSurdurulebilirligi OzelIhtisasKomisyonuRaporu.pdf, erişim: 12.12.2021.

Oylar, Ö. ve Tekin, İ. (2011). Kanserin Teşhis ve Tedavisinde Nanoteknolojinin Önemi, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi,* 16 (1), 2011, 147-154.

Paris Anlaşması, (2021). T.C. Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa, erişim: 20.12.2021.

Stewart, C., Nodoushani, O., & Stumpf, J. (2018). Cultivating Employees Using Maslow's Hierarchy Of Needs, *Competition Forum*, *16*(2), 67-75. https://www.proquest.com/scholarly-journals/cultivating-employees-using-maslows-hierarchy/docview/2369806244/se-2?accountid=10527, erişim: 10.12.2021.

Strauss, V. (2018, 29 Mart). Washingtonpost, https://www.washingtonpost.com/news/answer-sheet/wp/2018/03/29/stephen-hawking-famously-said-intelligence-is-the-ability-to-adapt-to-change-but-did-he-really-say-it/, erişim: 03.01.2022.

Tarıq M. R., Sohail M. & Aslam M. (2011). Impact of Employee Adaptability to Change Towards Organizational Competitive Advantage, *Global Journal of Management and Business Research*, 11(7), Version 1, July 2011, 9-15.

TBMM (1965). Devlet Memurları Kanunu, https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=657&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5, erişim. 01.02.2022.

TBMM (2003). İş Kanunu, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf, erişim: 01.02.2022.

TBMM (2011). Türk Borçlar Kanunu, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6098.pdf, erişim:01.02.2022.

The European Green Deal (2019). EC, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_6691, erişim: 11.12.2021.

The Paris Agreement. (2021). UNFCCC, https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement, erişim: 20.12.2021.

TÜİK (2021, Haziran). Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret, Tablo 5, Dış Ticaret İstatistikleri, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Haziran-2021-37418, erişim: 08.12.2021.

Uzaktan Eğitim Kapısı, (2022). T.C. Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisi (T.C. CBİKO), https://uzaktanegitimkapisi.cbiko.gov.tr, erişim: 02.01.2022.

Van Dem, K. (2013). Employee adaptability to change at work: a multidimensional, resource-based framework, *The Psychology of Organizational Change: Viewing Change from the Employee's Perspective,* Editör: Shaul Oreg, Alexandra Michel, Rune Todnem By, New York: Chambridge University Press, 2013.

Vijayakumar, C. (2022). *The Great Relearning Revolution*, World Economic Forum- WEF, https://www.weforum.org/agenda/2022/01/how-to-navigate-the-great-relearning-revolution, erişim: 24.01.2022.

Vulnerable Workers and Precarious Work: Final Report, (2012, Aralık). Law Commission of Ontario-LCO, https://www.lco-cdo.org/en/our-current-projects/vulnerable-workers-and-precarious-work/vulnerable-workers-and-precarious-work-final-report-december-2012/ii-identifying-vulnerable-workers-and-precarious-work-2/, erişim: 02.01.2022.

Yacan İ. (2021). Endüstri 4.0 Teknolojileri ve Toplum 5.0 Kavramı, *Yeni Fikir Dergisi*, 13 (27), Güz-Kış 2021, 31-39.

Yıldız, A. (2018). Endüstri 4.0 ve Akıllı Fabrikalar, *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 22 (2), 546-556.

Yolvermez, B. (2020). Türkiye'de Asgari Ücret Sorunlarına İlişkin Bir Değerlendirme, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2020/4 (67), https://www.calismatoplum.org/makale/turkiyede-asgari-ucret-sorunlarinailiskin-bir-degerlendirme, erişim: 03.01.2022.

BÖLÜM II

QUANTİLE REGRESYON YÖNTEMİ İLE NAKİT DÖNÜŞÜM SÜRESİ, İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ VE KARLILIK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ: BİST SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ENDEKSİ UYGULAMASI

Dr. Burhan GÜNAY* & Dr. Ersin TİMUR**

*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara-Türkiye
bgunay@ybu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5390-006X

**ersinntimur@gmail.com, Orcid: 0000-0002-6210-3510

1. Giriş

Şirketlerin çalışma sermayesini yönetiminde elde ettikleri başarı, şirketlerin karlılıkları üzerine pozitif etkisi olmaktadır. Aynı şekilde başarısızlık durumunda ise şirketi tasfiye sürecine kadar götürebilmektedir. Etkin bir çalışma sermayesi yönetimi, şirketteki nakit durumunun, alacak durumunun, stok durumunun ve borç durumunun iyi bir şekilde yönetilmesiyle mümkün olur. Ayrıca son yıllarda önemi iyice artan şirket performansına iyi yönetilen bir çalışma sermayesinin üzerine olumlu bir etkisi olacaktır.

Şirketlerin günlük faaliyetleriyle birlikte şirketin hangi sürelerde nakit girişi sağladığını gösteren nakit dönüşüm süresi kısaca şirketin üretimde kullandığı hammadde, yarı mamul ve işlenmemiş mamulleri satın alarak mamullerin üretilmesi sonucu ilgili mamullerin kredili veya peşin satışlarından elde edilen nakit girişleri ile kısa vadeli borç yükümlülüklerini karşılaması şeklinde ifade edilmektedir. Şirketlerde nakit dönüşüm süresinin uzaması, şirketlerin dönen varlık kalemlerine daha fazla yatırım yapması anlamına gelmektedir. Ayrıca etkin bir nakit dönüşüm yönetimine sahip şirketlerin piyasadaki değerleri, maddi olmayan duran varlıkları ve kredibilitesi artacaktır. Bu nedenle nakit dönüşüm süresi aslında bir çalışma sermayesi girdisi olarak şirketlerin karlılık durumunu ve likidite durumunu tek başına değiştirme gücüne sahip bir göstergedir (Sakarya, 2008: 232).

Çalışma sermayesi yönetimi şirketlerin yönetimindeki kilit rolünden dolayı 1980'li yıllardan beri akademik olarak üzerinde çalışılan bir konu olma özelliğine sahip iken nakit dönüşüm süresi son yıllarda diğer çalışma sermayesi öğelerine göre daha fazla üzerinde durulan bir ölçüt olarak karsımıza çıkmaktadır. Bu durumun nedeni olarak, son yıllarda şirket

değeri kavramının yatırımcı, hissedarlar ve yöneticiler tarafından değerinin anlaşılması ile şirketlerin değerlerini arttıran dönen varlıkların yönetiminde nakit dönüşüm süresinin önemli bir faktör olarak dikkate alınması gösterilebilir.

Yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında bu çalışmada nakit dönüşüm süresi ile işletme büyüklüğü ve karlılık arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç ile çalışma, BİST Sürdürülebilirlik endeksine yer alan şirketlerin 2010-2019 yılları arasındaki finansal verilerinden yararlanarak çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışma verileri Quantile (Kantil) Regresyon yöntemi ile sınanmıştır. Ulaşılan ampirik bulgular sonucunda, aktif karlılık ve öz sermaye karlılığı üzerinde anlamlı etkileri olan değişkenlerin, dönen varlık oranı, nakit dönüşüm süresi, işletme büyüklüğü ve toplam kaldıraç oranı oldukları tespit edilmiştir.

2. Literatür

Çalışma sermayesinin önemli bileşenlerinden olan nakit dönüşüm oranı ile ilgili literatürde genelde diğer çalışma sermayesi bileşenleri, performans oranları, karlılık oranları, işletme büyüklükleri gibi nicel ölçütlerin kullanıldığı görülmektedir. Literatürden farklı olarak bu çalışmada regresyon analizlerinde derinlemesine analiz yapmaya imkan veren Kantil regresyon analizi kullanılmakta olup, çalışmanın literatüre yeni bir bakış açısı getirmesi düşünülmektedir.

Yücel ve Kurt (2002), nakit dönüşüm süresinin kârlılık, borç yapısı ve likidite ile arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada BİST'e sıralanan 167 işletmenin 1995-2000 yılları arasındaki finansal verileri kullanılmıştır. Öte yandan, net kâr marjı, aktif kârlılık ve öz sermaye kârlılığı bağımlı değişkenler olarak ele alınmıştır. Nakit dönüşüm süresi, cari oran, likit oran ve kaldıraç oranı bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. Çalışma verileri regresyon yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda işletmelerin nakit dönüşüm süreleri, kaldıraç, likidite ve kârlılık oranlarının sektöre ve işletme büyüklüğüne göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Öte yandan, net kâr marjı ve aktif kârlılık ile kaldıraç oranı arasında anlamlı ve negatif bir ilişki, cari oran ile de pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır. Öz sermaye kârlılığı ile likidite oranı arasında da anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Bhutto vd. (2011), nakit dönüşüm süresi ile işletme büyüklüğü, çalışma sermayesi yaklaşımları ve işletme karlılığı arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Çalışma 2009 yılı için Karachi borsasına kayıtlı 157 adet işletmenin finansal verileri kapsamında gerçekleşmiştir. Çalışmada ulaşılan bulgular, nakit dönüşüm süresi ile aktif karlılık ve çalışma sermayesi yatırım politikası arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki, nakit dönüşüm süresi ile çalışma sermayesi finansman politikası arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu yönündedir.

Panigrahi (2013), nakit dönüşüm süresi ile karlılık arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında Hindistan çimento imalat işletmelerinin 10 yıllık finansal verilerini regresyon yöntemi ile sınamıştır. Ulaşılan ampirik bulgular sonucunda aktif karlılık ile nakit dönüşüm süresi, işletme büyüklüğü ve kaldıraç oranı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Başka bir bulgu olarak, öz sermaye karlılığı ile nakit dönüşüm süresi ve işletme büyüklüğü arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Öz sermaye karlılığı ile kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin de anlamsız olduğu saptanmıştır.

Murugesu (2013), 2008-2012 dönemi için Sri Lanka'da faaliyet gösteren işletmelerin finansal verilerini inceleyerek karlılık üzerinde nakit dönüşüm süresinin etkisini araştırmıştır. Çalışmada tahminlenen üç modelin regresyon yöntemi ile sınanması sonucunda ROA, ROE ve net karlılık değişkeni ile nakit dönüşüm süresi arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Anser ve Malik (2013) ise 2007-2011 dönemi için Pakistan'da faaliyet gösteren imalat işletmelerinin finansal verilerinden faydalanılarak nakit dönüşüm süresi ile işletme karlılığı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırma verilerinin regresyon yöntemi ile analiz edilmesi sonrasında aktif karlılık ile nakit dönüşüm süresi arasında negatif ve anlamlı, aktif karlılık ile işletme büyüklüğü ve kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin anlamsız olduğu belirlenmiştir. Öte yandan öz sermaye karlılığı ile nakit dönüşüm süresi arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir.

Nwude vd. (2018), Nijeryalı sigorta işletmelerinin 12 yıllık verilerini ele alarak karlılık üzerinde nakit dönüşüm süresinin etkisini incelemiştir. Çalışma verileri panel regresyon yöntemi ile analiz edilmiştir. Araştırmanın sonunda, aktif karlılık ile nakit dönüşüm süresi arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir. Ayrıca çalışmada ele alınan diğer değişkenlerin karlılık üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Linh ve Mohanlingam (2018) ise karlılık üzerinde nakit dönüşüm süresinin etkisini, Tayland borsasına kayıtlı 34 adet tarım ve gıda sanayi işletmelerinin 2009-2013 yıllarına ait finansal verileri kapsamında regresyon analizi ile araştırmıştır. Ulaşılan ampirik bulgular sonucunda öz sermaye karlılığı ve aktif karlılık ile nakit dönüşüm süresi arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca aktif karlılık ile işletme büyüklüğü arasındaki ilişkinin pozitif ve anlamlı, aktif karlılık ile kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin de negatif olduğu saptanmıştır.

Al-Mohareb (2019), Amman borsasına kayıtlı imalat işletmelerinin 2016-2018 yılları arasındaki verilerini regresyon yöntemi ile sınayarak nakit dönüşüm süresi ile karlılık arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırma

bulguları analiz edildiğinde karlılık üzerinde nakit dönüşüm süresi, stok devir süresi, alacak devir süresi ve kaldıraç oranının negatif ve anlamlı bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir.

Doğan ve Kevser (2020) ise işletme performansı ve nakit dönüşüm süresinin belirleyicilerini araştırmıştır. Çalışmada 157 adet işletmenin 2008-2018 dönemlerine ait finansal verileri ele alınmıştır. Çalışma verilerinin analizi sonucunda aktif karlılık ile nakit dönüşüm süresi ve kaldıraç oranı arasında negatif ve anlamlı bir ilişki, aktif karlılık ile işletme büyüklüğü arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu gözlenmiştir. Öte yandan öz sermaye karlılığı ile nakit dönüşüm süresi ve işletme büyüklüğü arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Öz sermaye karlılığı ile kaldıraç oranı arasında ise negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve ayrıca nakit dönüşüm süresi üzerinde 6 değişkenin anlamlı etkisi olduğu saptanmıştır.

Söylemez (2020) BİST Teknoloji endeksinde sıralanan işletmelerin 10 yıllık verileri kapsamında nakit dönüşüm süresinin işletme karlılığı üzerindeki etkisini çoklu regresyon yöntemi ile sınamıştır. Çalışmanın sonunda aktif karlılık ile kaldıraç oranı, alacak tahsil süresi ve stok devir süresi arasında negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Ayıca çalışmasında aktif karlılık ile büyüklük, kısa vadeli borç ödeme süresi ve nakit dönüşüm süresi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu saptanmıştır.

3. Uygulama

3.1 Çalışmanın Değişkenleri ve Yöntemi

Çalışmada, çalışma sermayesinin önemli bir bileşeni konumundaki nakit dönüşüm sürecinin şirketlerin karlılıklarını ve işletme büyüklüklerini etkileyip etkilemediği farklı ölçütler vasıtasıyla ilişkisel olarak araştırılmaktadır. Çalışmada kullanılan veri setine ilişkin bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur. Çalışmada Borsa İstanbul (BİST) Sürdürülebilirlik endeksine kayıtlı 38 şirketin 2010-2019 dönemlerine ait finansal tablolarında yer alan verileri kullanılmış ve Tablo 1'de gösterilen değişkenler oluşturulmuştur.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılacak Veri Setine İlişkin Bilgiler

Değişkenler	**Değişken Oluşturma Formülü**	**Referanslar**
Aktif Kârlılık (ROA)	Net Kâr/Aktif Toplam	(Murugesu, 2013), (Panigrahi, 2013), (Anser ve Malik, 2013), (Linh ve Mohanlingam, 2018), (Nwude vd. 2018), (Al-Mohareb, 2019), (Doğan ve Kevser, 2020)
Öz Sermaye Kârlılığı (ROE)	Net Kâr/Öz Sermaye	(Murugesu, 2013), (Anser ve Malik, 2013), (Linh ve

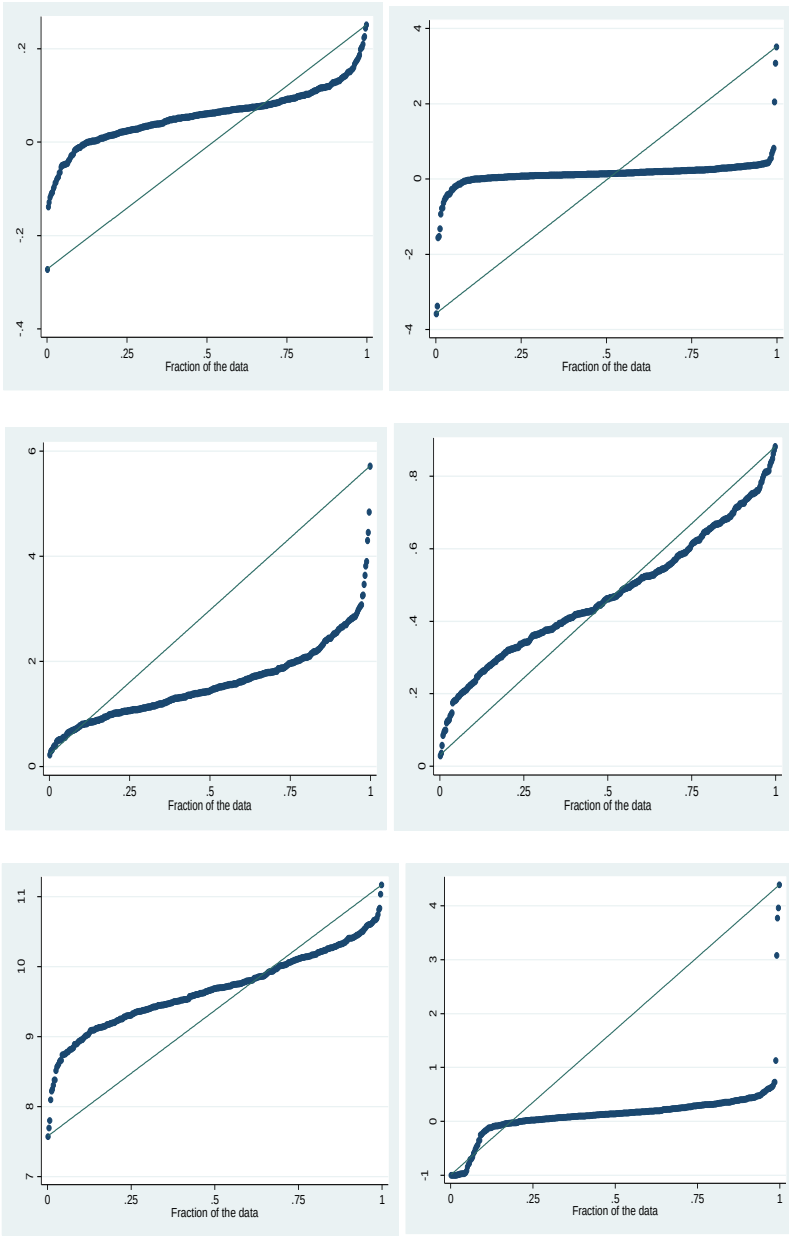
		Mohanlingam, 2018), (Doğan ve Kevser, 2020)
Nakit Dönüşüm Süresi (NDS)	Alacak Devir Süresi + Stok Devir Süresi - Borç Ödeme Süresi	(Anser ve Malik, 2013), (Panigrahi, 2013), (Murugesu, 2013), (Linh ve Mohanlingam, 2018), (Doğan ve Kevser, 2020)
Cari Oran (CR)	Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	Yücel ve Kurt (2002), (Nwude vd. 2018)
Dönen Varlık Oranı (DNV)	Dönen Varlıklar/Aktif Toplam	(Bhutto vd., 2011)
İşletme Büyüklüğü (İB)	log(Aktif Toplam)	(Nwude vd. 2018), (Al-Mohareb, 2019), (Doğan ve Kevser, 2020)
Satışlardaki Büyüme (SB)	Net Satışlar$_t$ -Net Satışlar$_{t-1}$/Net Satışlar$_{t-1}$	
Toplam Kaldıraç Oranı (TPKO)	Toplam Borçlar/Aktif Toplam	(Anser ve Malik, 2013), (Panigrahi, 2013), (Linh ve Mohanlingam, 2018), (Al-Mohareb, 2019), (Söylemez, 2020)

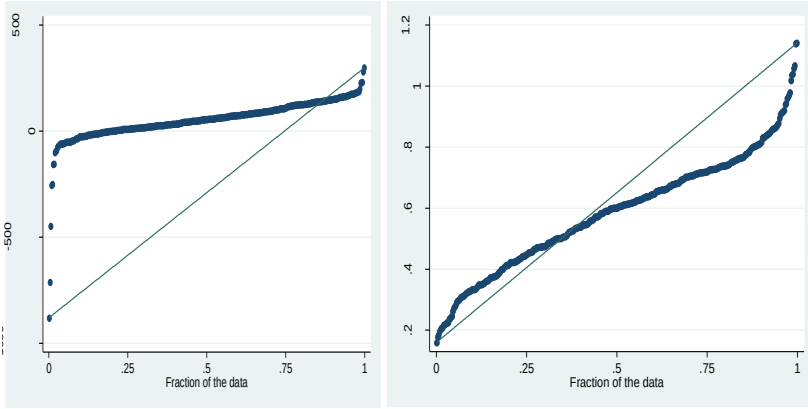
Çalışmada gerçekleştirilecek analizler için Kantil Regresyon yöntemi kullanılmıştır. Kantil regresyon analizi regresyon modellerindeki klasik varsayımlardan hata terimlerinin normal dağılması varsayımını ihmal eden robust (sağlam) analiz olarak son yıllarda uygulaması gittikçe artan bir regresyon metodu şeklinde geliştirilmiştir (Çamurlu ve Erilli, 2019: 17). Özellikle çalışmanın da veri setini oluşturan, belirli endekslerde yer alan şirketlerin verileri arasındaki dağılımın bozulduğu (normal dağılmadığı) durumlarda, kantil regresyon metodunun kullanılması daha uygun olmaktadır. Kantil regresyon, daha detaylı bir regresyon analizi sunmak amacıyla geliştirilmiş bir yöntemdir. Kısaca kantil regresyon diğer klasik regresyon metotlarının gözden kaçırmış olabileceği değişkenler arasındaki dağılım ilişkisinin daha ayrıntılı bir sonucunu verebilmektedir.

3.2 Bulgular

Çalışmada, BİST Sürdürülebilirlik endeksine kayıtlı şirketlerin 2010-2019 dönemlerine ait finansal tablolarındaki verilerinden yola çıkarak, nakit dönüşüm süresi ile işletme büyüklüğü ve karlılık arasındaki ilişki Kantil regresyon metodu ile araştırılmıştır. Çalışmada 38 şirketin verilerinden yararlanılmış olup, ilgili veriler Kamuoyu Aydınlatma Platformu (KAP) sitesindeki şirketlere ait finansal tablolardan Tablo 1'de gösterildiği şekilde oluşturulmuştur. Çalışmada kullanılan kantil regresyon analizi için Stata 16.0 paket programı kullanılmıştır. Çalışmanın bulgularına geçmeden önce çalışmada kullanılacak değişkenlere ait ön analizler çalışmada gösterilmiştir. İlk olarak çalışmada kullanılan 8 değişkene ait seri grafikleri Grafik 1'de sunulmuştur.

Grafik 1: Serilere ilişkin Grafikler

Çalışmada kullanılacak olan değişkenlere ilişkin grafik incelendiğinde analizde yer alan 38 şirketin verilerinden oluşturulan değişkenlerin dağılımlarının normal olmadığı kolaylıkla görülmektedir.

Çalışmada ele alınan değişkenlere ait korelasyon matrisine ait bilgilere Tablo 2'de yer verilmektedir.

Tablo 2: Korelasyon Matrisi

	ROA	**ROE**	**CR**	**DNV**	**İB**	**SB**	**TPKO**	**NDS**
ROA	1,0000							
ROE	0,4444	1,0000						
CR	0,3938	0,1077	1,0000					
DNV	0,2721	0,1414	0,2697	1,0000				
İB	-0,0310	-0,0221	-0,0697	-0,3592	1,0000			
SB	-0,0411	-0,1419	-0,0212	-0,0010	-0,2277	1,0000		
TPKO	-0,5164	-0,0826	-0,6451	0,0237	0,0712	0,0155	1,0000	
NDS	-0,0055	-0,0112	0,3128	0,3004	-0,0014	-0,0713	-0,1469	1,0000

Tablo 2 incelendiğinde aktif karlılığı ve öz sermaye karlılığı değişkenleri ile işletme büyüklüğü, satışlardaki büyüme, toplam kaldıraç oranı, nakit dönüşüm süresi değişkenleri arasında ters yönlü korelasyonun olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca Tablo 2 incelendiğinde aktif karlılığı değişkeni ile toplam kaldıraç oranı değişkeni arasında ters yönlü yüksek sayılabilecek (-0,5164) bir korelasyon olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'de yer almaktadır. Ortalama bakımında aktif karlılığın (ROA) %5,6, öz sermaye karlılığının (ROE) %12,6, cari oranın (CR) 1,57, dönen varlık oranının (DNV) %47, işletme büyüklüğünün (İB) 9,66, satışlardaki büyümenin (SB) %13, toplam kaldıraç oranının (TPKO) %58,6 ve nakit dönüşüm süresinin (NDS) ise yaklaşık 52 gün olduğu tespit edilmektedir.

Değişkenlere ait diğer tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'de gösterildiği gibidir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
ROA	380	0,0567738	0,0626916	-0,2728333	0,2509994
ROE	380	0,1261083	0,432377	-3,587174	3,51357
CR	380	1,576382	0,7502058	0,2217056	5,71874
DNV	380	0,4709965	0,1818566	0,0293877	0,8814034
İB	380	9,667465	0,5682067	7,571586	11,16694
SB	380	0,1309069	0,5116693	-1	4,386774
TPKO	380	0,5866783	0,1901149	0,1585881	1,140711
NDS	380	51,57602	99,07295	-881,3956	298,5118

Çalışmanın analiz kısmında BİST Sürdürülebilirlik endeksine kayıtlı şirketlerin 2010-2019 dönemlerine ait finansal tablolarındaki verilerinden yola çıkarak, nakit dönüşüm süresi ile işletme büyüklüğü ve karlılık arasındaki ilişki oluşturulan 8 değişkenle Kantil regresyon metodu ile araştırılmış olup, analize ilişkin bulgular Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4: Çalışmanın Analiz Sonuçları

		Kantiller			
	Değişkenler	***0,25***	***0,50***	***0,75***	***0,90***
ROA: Aktif Karlılık	*CR*	-0,0077002 (0,0069733)	-0,0009409 (0,0057603)	-0,0012003 (0,0067119)	-0,0033963 (0,0073877)
	DNV	0,1216704* (0,0240033)	0,1054425* (0,0198279)	0,1500823* (0,0231034)	0,1757371* (0,0254298)
	İB	0,0228232* (0,0071546)	0,0129038** (0,00591)	0,0025663 (0,0068863)	0,0093615 (0,0075798)
	SB	-0,0096028 (0,0073058)	0,0012253 (0,006035)	0,0014121 (0,0070319)	0,0070428 (0,00774)
	TPKO	-0,2170878* (0,0261497)	-0,1573722* (0,021601)	-0,1732708* (0,0251694)	-0,1970093* (0,0277038)
	NDS	-0,0001392* (0,0000399)	-0,0000979* (0,0000329)	-0,0001091* (0,0000384)	-0,0001473* (0,0000422)
	Sabit Katsayı	-0,1067571 (0,0739705)	-0,0188013 (0,0611035)	0,1051379 (0,0711974)	0,0690769 (0,0783666)
	Presudo R^2	0,2336	0,1684	0,1810	0,2346
		Kantiller			
ROE: Öz Sermaye Karlılığı	***Değişkenler***	***0,25***	***0,50***	***0,75***	***0,90***
	CR	-0,0306749 (0,0303078)	-0,0022176 (0,0170385)	-0,0040284 (0,0173796)	0,0089559 (0,035207)
	DNV	0,3615792* (0,1043242)	0,2992061* (0,0586493)	0,2571093* (0,0598234)	0,2733605** (0,1211879)
	İB	0,0714397** (0,0310955)	0,0254097 (0,0174814)	-0,0023659 (0,0178313)	-0,0226958 (0,036122)
	SB	-0,0213887 (0,031753)	-0,0059828 (0,017851)	-0,004211 (0,0182084)	-0,0174172 (0,0368858)
	TPKO	-0,4286774* (0,1136533)	-0,0638755 (0,0638939)	0,1564822* (0,065173)	0,2957569** (0,132025)

	NDS	-0,000066 (0,0001733)	-0,0001956** (0,0000974)	-0,0002042** (0,0000994)	-0,0002082 (0,0002013)
	Sabit Katsayı	-0,5196536 (0,3214945)	-0,1883056 (0,1807387)	0,0686759 (0,184357)	0,2219867 (0,3734631)
	Presudo R^2	0,0664	0,0368	0,0645	0,0896
Not: *(%1), **(%5) ve ***(%10)					

Tablo 4'de karlılık üzerinde etkili olan değişkenlerin farklı kantil düzeylerinde (0,25, 0,50, 0,75 ve 0,90) etkisini belirlemeye yönelik uygulanan kantil regresyon sonuçları yer almaktadır. Kantil regresyonda uyum iyiliği ölçütü olarak klasik belirlilik katsayı yerine *Presudo* R^2 değerleri gösterilmektedir. Bu değerlerin hesaplanmasında tahminlenen kantil regresyon modelinin ağırlıklandırılmış sapmaların toplamı ile yalnızca sabitin yer aldığı modelin ağırlıklandırılmış sapma toplamları kullanılmaktadır.

Tablo 4 incelendiğinde kantil düzeylerinde (0,25, 0,50, 0,75 ve 0,90) cari oran ve satışlardaki büyüme değişkeninin aktif karlılık ve öz sermaye karlılığı üzerindeki etkisinin anlamsız olduğu belirlenmektedir. Dönen varlık oranının 4 kantil düzeylerinde aktif karlılık ve öz sermaye karlılığı ile pozitif ve anlamlı ilişkili olduğu tespit edilmektedir. Bu bağlamda dönen varlık kalemlerine yönelik artan yatırımların işletmelerin karlılığını olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

Aktif karlılık ile işletme büyüklüğü değişkeninin düşük kantilde (0,25) ve medyan kantilde (0,50) pozitif ve anlamlı ilişkili olduğu saptanırken yüksek kantillerde (0,75-0,90) anlamsız ilişki olduğu tespit edilmektedir. Öte yandan öz sermaye karlılığı ile işletme büyüklüğü değişkeninin düşük kantilde (0,25) pozitif ve anlamlı ilişkili olduğu saptanmaktadır. Dolayısıyla işletme büyüklüğündeki artışın işletmelerin karlılığını arttırdığı ifade edilebilir. Medyan kantilde (0,50) ve yüksek kantillerde (0,75-0,90) öz sermaye karlılığı ile işletme büyüklüğü arasındaki ilişkinin olduğu gözlenmektedir.

Aktif karlılık ile toplam kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin bütün kantil düzeylerinde negatif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kaldıraç etkisinden aşırı bir şekilde faydalanmanın işletme karlılığını olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Bu durumda işletmelerin karlılığı arttıracak ve maliyetleri minimize edecek şekilde optimal kaldıraç düzeyini belirlemeleri yararlı olacaktır.

Öz sermaye karlılığı ile toplam kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin düşük kantil (0,25) düzeyinde negatif ve anlamlı olduğu tespit edilirken yüksek kantillerde (0,75-0,90) pozitif ve anlamlı olduğu saptanmaktadır. Aktif karlılık ile nakit dönüşüm süresi arasında ilişkinin bütün kantil düzeylerinde negatif ve anlamlı olduğu gözlenmektedir. Öz sermaye karlılığı ile nakit dönüşüm süresi arasında ilişkinin medyan kantilde (0,50)

ve (0,75) kantil düzeyinde negatif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

4. Sonuç ve Öneriler

Son yıllarda uluslararası piyasalarda makro ölçeklerde meydana gelen ekonomik ve finansal gelişmeler doğrultusunda nakit yönetimi daha da önemli bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle etkisini hala hissettiğimiz Covid 19 pandemisinin geçerli olduğu günümüzde şirketlerin bilanço yapıları, ülkeler arası ticari kısıtlamalar, hammadde fiyatlarındaki artışlar, lojistikte yaşanan sorunlar vb. gibi nedenlerden bozulmaktadır. Günümüzde şirketlerin çalışma sermayesinin önemli unsurlarından olan nakit yönetiminin etkin gerçekleştirilmemesi şirketleri iflasa kadar götürmenin önünü açacaktır. Nakit yönetiminin etkin olarak belirlenmesinde nakit dönüşüm süresinin analizi ve ilişkili olduğu faktörlerin bulunması önemli bir yer tutmaktadır.

Çalışmada, 2010-2019 yılları BİST Kurumsal Yönetim Endeksi'nde yer alan 38 şirketin nakit dönüşüm sürelerinin şirket karlılığı ve şirket büyüklüğüne etkisi; Aktif Karlılığı ve Öz sermaye Karlılığı bağımlı değişken, Nakit Dönüşüm Süresi, Cari Oran, Dönen Varlık Oranı, İşletme Büyüklüğü, Satışlardaki Büyüme ve Toplam Kaldıraç Oranı bağımsız değişken olmak üzere 8 adet değişkenle araştırılmıştır. Aktif Karlılığı ve Öz sermaye Karlılığı için iki ayrı regresyon modeli kurulmuş ve modellerin sonuçları kantil regresyon analizi ile sınanmıştır.

Çalışmanın uygulama aşaması sonucunda farklı kantil düzeylerinde (0,25, 0,50, 0,75 ve 0,90) değişkenler arası ilişkiler tespit edilmiştir. Çalışmada aktif karlılık ve öz sermaye karlılığı ile kurulan modeller sonucunda cari oran ve satışlardaki büyüme değişkenlerinin aktif karlılık ve öz sermaye karlılığı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı ortaya konulmuştur. Kurulan modellerin sonucunda dönen varlık oranının 4 kantil düzeyinde aktif karlılık ve öz sermaye karlılığı ile pozitif ve anlamlı ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçla şirket yöneticilerinin dönen varlık yatırımlarına yeterli önemi vermeleri gerektiği ve bu bağlamda dönen varlık kalemlerine yönelik yapılacak yatırımların şirketlerin karlılığını olumlu yönde etkileyebildiği söylenebilir.

Aktif karlılığı ile işletme büyüklüğü değişkeninin düşük kantilde (0,25) ve medyan kantilde (0,50) pozitif ve anlamlı ilişkili olduğu anlaşılmış olup, yüksek kantillerde (0,75-0,90) anlamsız ilişki görülmüştür. Düşük ve orta kantillerde çıkan sonuçlar Linh ve Mohanlingam (2018) ile Doğan ve Kevser (2020) çalışmalarıyla yüksek kantillerde çıkan sonuçlar ise Panigrahi (2013) çalışması ile uyumludur. Diğer bağımlı değişken öz sermaye karlılığı ile işletme büyüklüğü değişkenleri arası düşük kantilde (0,25) pozitif ve anlamlı ilişkili olduğu saptanmaktadır. Elde edilen sonuç Doğan ve Kevser (2020) çalışmaları ile uyumludur. Çalışmada şirket

büyüklüğünde yaşanacak olumlu bir ivmenin şirketlerin karlılığını arttırabildiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Aktif karlılık ile toplam kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin bütün kantil düzeylerinde negatif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Bulunan bu sonuç Yücel ve Kurt (2002), Al-Mohareb (2019), Doğan ve Kevser (2020) ve Söylemez (2020) çalışmaları ile uyumludur. Çalışma sonucunda ortaya çıkan bu sonuç ile şirketlerin aşırı bir şekilde kaldıraçtan faydalanmasının işletme karlılığını olumsuz etkileyebileceği durumu tespit edilmiştir. Öz sermaye karlılığı ile toplam kaldıraç oranı arasındaki ilişkinin düşük kantil (0,25) düzeyinde negatif ve anlamlı olduğu tespit edilirken yüksek kantillerde (0,75-0,90) pozitif ve anlamlı olduğu saptanmaktadır. Düşük kantil derecesinde elde edilen sonuçlar Doğan ve Kevser (2020) çalışması ile uyumludur. Elde edilen sonuç şirkete yatırım yapan hissedarların bakış açıları ile uyumludur. Yani hissedar yatırım yaptıkları şirketlerin kaldıraçtan yararlanması, dolayısıyla büyümesini beklemektedir.

Aktif karlılık ile nakit dönüşüm süresi arasında ilişkinin bütün kantil düzeylerinde negatif ve anlamlı olduğu gözlenmektedir. Çalışmada elde edilen sonuç Anser ve Malik (2013), Nwude vd. (2018), Linh ve Mohanlingam (2018) ve Doğan ve Kevser (2020) çalışmaları ile uyumludur. Öz sermaye karlılığı ile nakit dönüşüm süresi arasında ilişkinin medyan kantilde (0,50) ve (0,75) kantil düzeyinde negatif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuç Panigrahi (2013) ve Murugesu (2013) çalışmaları ile uyumludur. Literatürdeki çalışmaları destekler nitelikte çıkan analiz sonucunda, şirketler nakit dönüşüm sürelerini optimum düzeye getirdiklerinde karlılıklarının da artacağı yorumu yapılabilecektir.

Genel olarak çalışmada elde edilen sonuçlar incelendiğinde nakit dönüşüm süresini iyi yöneten şirketlerin gelecekteki nakit eksikliği ve iflas riskini azaltabileceği karlılıklarını arttırabileceği ve işletme büyüklüğüne pozitif etki yapabileceği yorumu yapılabilir. Bu çalışmadan sonra gerçekleştirilecek çalışmalarda belirli sektörlere yönelik analizlerin kantil derecelerine göre analiz edilmesi ve yorumlanması araştırmacılara tavsiye edilmektedir.

Kaynakça

Al-Mohareb, M. (2019). Cash conversion cycle and profitability evidence from Jordan. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 11(2), 81-95.

Anser, R. & Malik, Q. A. (2013). Cash conversion cycle and firms' profitability – a study of listed manufacturing companies of Pakistan. *IOSR Journal of Business and Management,* 8(2), 82-87.

Bhutto, N. A., Abbas, G., M., & . Shah, S. M. M. (2011). Relationship of cash conversion cycle with firm size, working capital approaches

and firm's profitability: A case of Pakistani industries. *Pakistani Journal of Engineering Technological Sciences,* 1(2), 45-64.

Çamurlu, S. & Erilli, N., A. (2019). Kantil Regresyon Analizinde Bootstrap Tahmini, *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 35(2), 16-25.

Doğan, M. & Kevser, M. (2020). The determinants of cash conversion cycle and firm performance: An empirical research for Borsa Istanbul Turkey. *Management and Economics Review,* 5(2), 197-206.

Linh, N. T. P. & Mohanlingam, S. (2018). The effects of cash conversion cycle on profitability: An insight into the agriculture and food industries in Thailand. *Asian Journal of Business and Accounting*, 11(1), 97-119.

Yücel, T. & Kurt, G. (2002). Nakit dönüş süresi, nakit yönetimi ve karlılık: İMKB şirketleri üzerinde ampirik bir çalışma. *İMKB Dergisi,* 6(22), 1-15.

Murugesu, T. (2013). Effect of cash conversion cycle on profitability: Listed plantation companies in Sri Lanka. *Research Journal of Finance and Accounting*, 4(18), 132-137.

Nwude, E. C., Agbo, E. L. & Ibe-Lamberts, C. (2018). Effect of cash conversion cycle on the profitability of public listed ınsurance companies. *International Journal of Economics and Financial Issues,* 8(1), 111-117.

Panigrahi, A. K. (2013). Cash conversion cycle and firms' profitability – a study of cement manufacturing companies of India. *International Journal of Current Research,* 5(06), 1484-1488.

Sakarya, Ş. (2008). "Nakit Yönetiminde Nakit Dönüş Süresinin Kullanılması: İMKB'deki Kobi'ler Üzerine Ampirik Bir Çalışma". Süleyman Demirel Üniversitesi iktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2): 227-248.

Söylemez, Y. (2020). Teknoloji sektöründe nakit dönüşüm süresinin firma kârlılığı üzerindeki etkisinin analizi: BIST uygulaması, *Business & Management Studies: An International Journal (BMIJ)*, 8(2), 2476-2502.

BÖLÜM III

ÜCRETLERİN UZUN DÖNEMLİ GELİŞİMİ ÜZERİNE GÖZLEMLER

Doç. Dr. K. Kıvanç KARAMAN*&
Dr. Öğrt. Üyesi Seçil YILDIRIM KARAMAN

*Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul-Türkiye
kivanc.karaman@boun.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8083-7411

**Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye
secil.yildirim@marmara.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8083-7411

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı ücretlerin uzun dönemli gelişimini incelemek ve ücretlerde gözlemlenen değişikliklerin sebeplerini anlamaya çalışmaktır. Bu amaçla çalışmanın ilk aşamasında yaşam masraflarının uzun dönemli gelişimini takip eden bir fiyat endeksi oluşturulacaktır. İkinci aşamada ise nominal ücret endeksi oluşturulacak ve nominal ücretler daha önce oluşturulan fiyat endeksi ile düzeltilerek reel ücretler hesaplanacaktır. Oluşturulan bu reel ücret endeksi ise farklı dönemlerdeki iktisadi ve siyasi gelişmeler ile ücretler arasındaki ilişkiyi değerlendirme imkânı tanıyacaktır.

Çalışmada ücret serileri olarak inşaat sektörü ücretleri kullanılacaktır. Bu seçimin birkaç sebebi vardır. İlk olarak farklı dönemler arasında ücretlerin karşılaştırılabilir olması için yapılan işin niteliğinin mümkün olduğunca az değişmesi gerekir. Bu açıdan inşaat sektörü imalat sektörü veya servis sektörlerine göre daha uygun bir seçimdir. İkinci olarak, özellikle modern dönem öncesinde, inşaat sektörü ücretlerinin genel ekonomik trendleri yansıttığı savını destekleyen geniş bir literatür vardır. İnşaat ücretlerinin üçüncü bir avantajı ise tarihsel olarak kayıtlarının en yaygın şekilde tutulması ve dolayısıyla uzun dönemli ücret endeksleri oluşturmaya imkân sağlayacak veri zenginliğine sahip olmalarıdır. Bütün bu sebeplerle, inşaat sektörü ücretleri tarihsel çalışmalarda en çok başvurulan ve genel kabul görmüş veri kaynakları arasındadır (Allen 2001, Özmucur ve Pamuk 2002, de Zwart, van Leeuwen ve Li 2014).

Çalışmada bir araya getirilen uzun dönemli inşaat sektörü reel ücret serileri farklı dönemler için farklı sonuçlara işaret eder. Ekonomik olarak daha durağan olan modern öncesi dönemde ücretler genel ekonomik dalgalanmalarla beraber hareket etmektedir. Bu dönem için nüfus artışının ücretler üzerinde yarattığı baskıyı ve siyasi ve ekonomik dalgalanmaların etkilerini ücretler üzerinden takip etmek mümkündür. 20. yüzyılda ise

ücretlerin seyri Türkiye'nin iktisadi büyüme performansından ayrışmış ve ücret artışları kişi başı gelir artışlarının çok gerisinde kalmıştır. Eldeki veriler emeğin pazarlık gücünde siyasi rejim ve ekonomik sistem değişikleri sonucu meydana gelen dalgalanmaların ücretlerdeki değişikliklerde belirleyici rol oynadığına işaret etmektedir.

Çalışmamızın önemli katkısı ücretler konusunda çok uzun dönemli bir perspektif sunmasıdır. Bu tür uzun dönemli bir çalışmanın getirdiği zorluklar ve avantajlar vardır. Bir yandan çok uzun dönemler için tutarlı ücret serileri oluşturmanın ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı şekilde tartışılacağı üzere önemli kavramsal ve veri kaynaklı zorlukları vardır. Bu zorluklar ise varsayımlar yapmayı ve belirli hata payları ile çalışmayı gerektirir. Öte yandan uzun dönemli bir yaklaşım dönemsel açıklamaların ötesine geçerek ücretlerin belirlenmesini etkileyen siyasi ve yapısal etkenleri gözlemlemeye imkan sağlar. Çalışmamız özelinde, son 550 yıllık veriler, ücretlerin sadece piyasa mekanizmaları üzerinden anlaşılamayacağı ve daha geniş siyasi ve kurumsal etkenlerin belirleyici olduğu savına güçlü destek sağlar.

2. Fiyatların Gelişimi

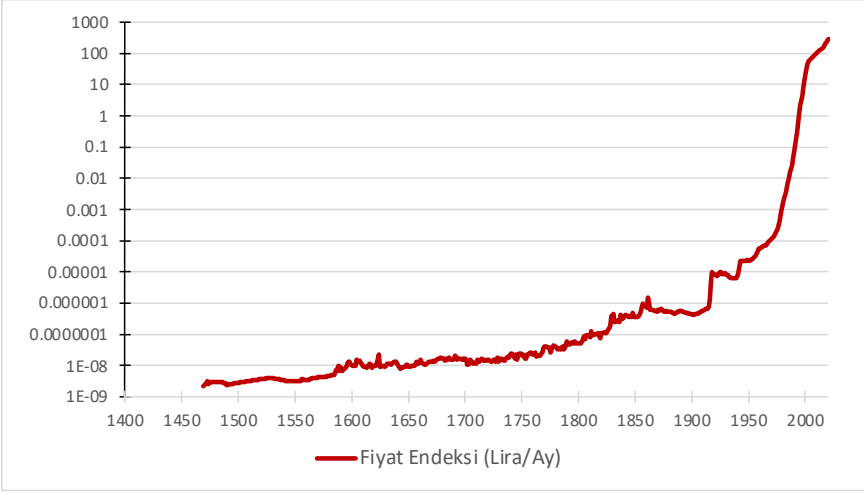
Çalışmanın ilk ayağında Osmanlı'dan bugüne kadar uzanan dönem için bir fiyat endeksi oluşturulacaktır. Bu amaçla Osmanlı dönemi için temel ihtiyaçları kapsayan bir sepetin maliyeti hesaplanacak, oluşturulan seriler Cumhuriyet dönemi için daha önceki çalışmalarda hesaplanan serilere bağlanarak bugüne getirilecektir. Son olarak oluşturulan fiyat endeksine dayanarak enflasyonda gözlemlenen uzun dönemli dalgalanmalar ve sebepleri tartışılacaktır.

Osmanlı dönemi için oluşturulan fiyat endeksi için başlangıç noktası Allen (2001) çalışmasında geliştirilen ve literatürde modern öncesi dönem için genel kabul gören yaklaşımdır. Bu yaklaşımda, önce farklı bölgelerin tüketim alışkanları gözetilerek yetişkin bir erkeğin yaşamını sürdürmesine imkân verecek temel ihtiyaçları kapsayan bir tüketim sepeti belirlenir. Bu sepette, günlük 1941 kalori enerji verecek miktarda gıdaya ek olarak ısınma ve kıyafet gibi temel ihtiyaçları karşılayacak ürünler bulunur. Daha sonra, her yıl için ürün fiyat verileri kullanarak sepetin maliyeti hesaplanır ve endeks haline getirilir.

Osmanlı fiyat endeksi için kullanılan temel ihtiyaç sepeti aşağıdaki ürünleri kapsar: 182 kg. ekmek, 52 litre bakliyat, 26 kg. et, 5.2 kg. tereyağı, 5.2 kg. peynir, 52 yumurta, 25.5 kilo bal, 2.6 kg. sabun, 5 m. Kumaş, 2.6 kg. mum, 2.6 kg. lamba yağı ve 5 milyon BTU'luk odun. Sepetin maliyeti hesaplanırken kullanılan fiyat verileri için kaynak Pamuk (2000) ve Özmucur ve Pamuk (2002) tarafından yayınlanan İstanbul verileridir. Zaman içinde para biriminde gerçekleşen değişiklikleri hesaba katmak için

fiyatlar 120 akçe bir kuruşa ve 100.000.000 kuruş 1 liraya eşit olacak şekilde bugünkü para birimine çevrilmiştir.

Osmanlı için yukarıda özetlendiği şekilde oluşturulan Cumhuriyet dönemi için daha önce yayınlanmış endekslere bağlanarak 2020 yılına kadar uzatılmıştır. Bu amaçla, 1923-1967 için Pamuk (2000) ve 1968-2020 için ise TÜİK fiyat endeksleri kullanılmıştır. Cumhuriyet dönemi fiyat endeksleri, Osmanlı için hesaplanan endeksten farklı olarak, zaman içinde tüketim davranışında gerçekleşen değişiklikleri göz önüne alarak ürün sepetinde değişikliğe gider. Modern öncesi dönem için gerek ürünler arasındaki fiyat oranlarının durağan olması, gerekse tüketim tercihlerindeki değişikliklerin sınırlı kalması sabit bir sepet kullanmanın yol açabileceği hataların sınırlı kalmasını sağlar. Öte yandan, modern dönemde, tüketim ve fiyat oranı değişiklikleri çok daha yüksektir ve bu da değişken sepet kullanmayı gerekli kılar.

Grafik 1. *Fiyat Endeksi (Lira/Ay)*

Grafik 1 oluşturulan ve lira cinsinden aylık yaşam masrafının gelişimini takip eden fiyat endeksini gösterir. Buna göre endeksin ilk hesaplandığı 1469 yılından 2020'ye kadar fiyat seviyesi yaklaşık 125 milyar kat artmıştır. Bu artış yıllık bazda yaklaşık %5 enflasyona denk gelir.

Fiyat hareketlerinin dönemsel karşılaştırması ise enflasyon oranları arasında siyasi ve mali dalgalanmalarla örtüşen büyük farklılıklara işaret eder. Osmanlı'nın siyasi olarak istikrarlı ve mali olarak güçlü olduğu 15.yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında fiyat seviyesi durağandır. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başında ise fiyatlar artış trendine girer. Bu dönemde, doğuda Safeviler ve batıda Habsburglar'la girişilen savaşlar merkezi hazine üzerinde büyük yük oluşturmuştur. 17. yüzyılın başında ise Celali isyanları devletin Anadolu'daki hakimiyetini zayıflatmış ve mali sorunları

derinleşmiştir (İnalcık, 1980). Vergi gelirleri bu masrafları karşılamada yetersiz kalan devlet ise paranın gümüş içeriğini düşürerek, yani tağşişe başvurarak enflasyona yol açmıştır (Karaman ve Pamuk, 2016). Yine bu dönemde Amerika kıtasından gelen gümüşün fiyat artışlarına katkı yaptığı düşünülmektedir.

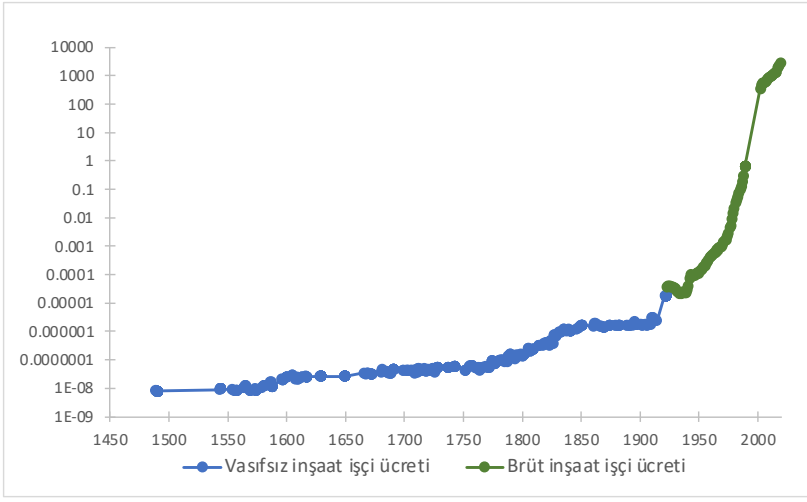
Enflasyon 1770'lerden 1840'lere kadar uzanan dönemde tekrar yüksek oranlara ulaşmıştır. Bu yükselişte, 1768-1774 arası Rusya ve 1787-1792 arası Rusya ve Habsburglar ile gerçekleşen savaşların yarattığı mali baskının yol açtığı tağşişler belirleyici olmuştur (Cezar, 1986). 19. yüzyıl başında ise II. Mahmud'un orduyu ve devleti modernleştirme çabalarının maliyeti yine tağşişlere ve enflasyona yol açmıştır. İmparatorluğun son yüksek enflasyon dönemi ise Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş masraflarını karşılamak için karşılıksız para basılması sonucu olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında temkinli mali ve parasal politikalar sonucu fiyat seviyesi durağan kaldı, hatta 1930'larda Büyük Buhran'ın etkisiyle düştü. Bu durağanlık İkinci Dünya savaşı boyunca mali baskılar sonucu gerçekleşen yüksek enflasyonla bozuldu. 1950'lerde ise çok partili sisteme geçiş sonrası benimsenen genişlemeci politikalar sonucu enflasyon 1960'lara kadar artış trendine girdi. 1960 müdahalesi sonrası enflasyon tekrar düştü, fakat 1970'lerden itibaren tekrar artış trendine girdi ve 1990'larda en yüksek oranlara ulaştı. 2001 ekonomik krizi sonrası uygulanan ekonomik program sonucu tek rakamlı oranlara düşen enflasyon 2017 sonrası tekrar artış trendine girmiştir.

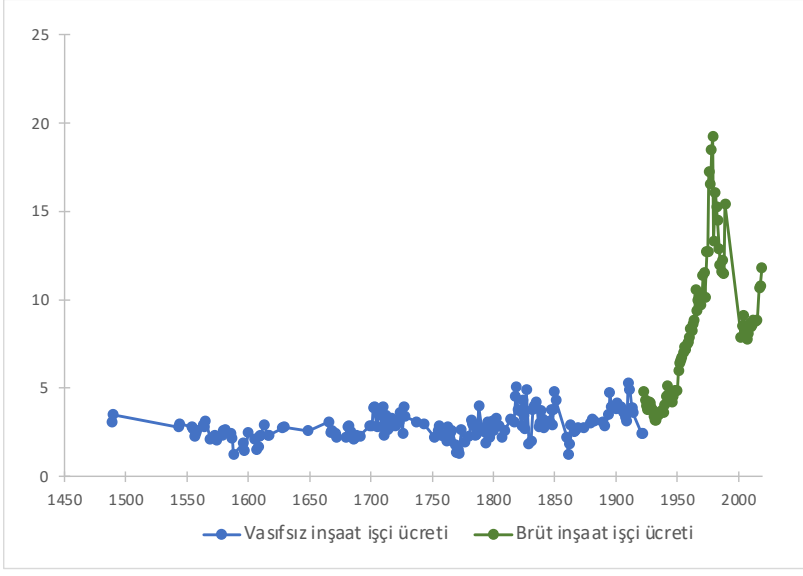
3. Ücretlerin Gelişimi

Çalışmanın ikinci ayağında Osmanlı'dan bugüne kadar uzanan dönem için inşaat sektörü ücret serileri ele alınacaktır. Bu amaçla önce nominal ücret serileri ve bu serileri oluştururken yararlanılan kaynaklar tartışılacaktır. Daha sonra ise nominal ücretler bir önceki bölümde hesaplanan fiyat endeksine bölünerek reel ücretler hesaplanacak ve değerlendirilecektir.

Grafik 2 çalışmada kullanılan nominal inşaat işçi ücret serilerini özetler. 1918 yılı öncesi seriler Pamuk (2000) ve Özmucur ve Pamuk (2002)'da oluşturulan günlük vasıfsız inşaat işçi ücretlerinin 21 gün üzerinden aylığa çevrilmesi ile hesaplanmıştır. 1923-1989 yılları için Bulutay (1995), 2002-2019 yılları için ise TÜİK istatistik yıllıkları kullanılmıştır. Cumhuriyet dönemi için seriler brüt ortalama inşaat sektörü ücretleridir. Dolayısı ile seriler gelir vergisi, emeklilik, sosyal sigorta gibi kesintilerden önce inşaat sektörü çalışanlarına yapılan ortalama nakdi ödemeleri, fazla mesai, ikramiye, prim ve tazminat ödemelerini kapsar.

Grafik 2. *Nominal İnşaat İşçi Ücretleri (Lira/Ay)*

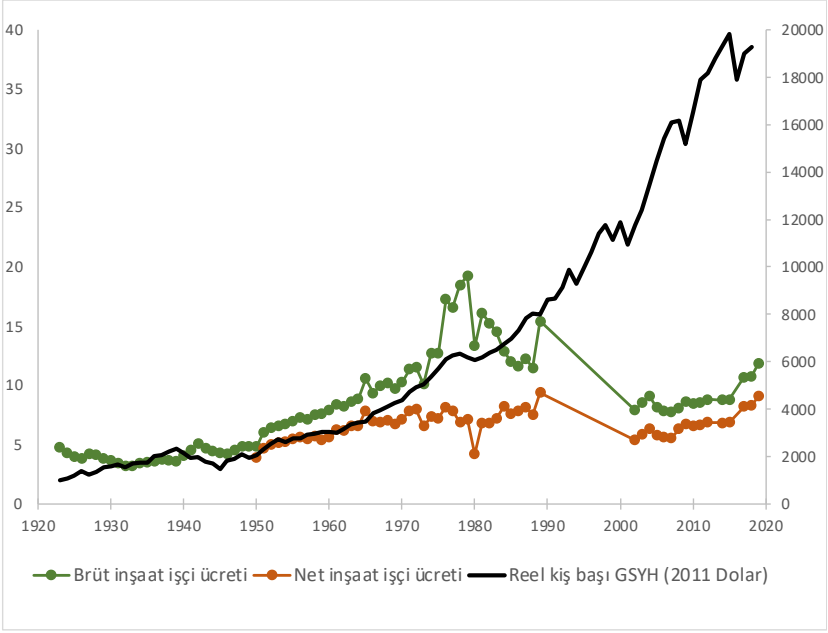
Grafik 3. *Reel İnşaat İşçi Ücretleri (Lira/Ay)*

Grafik 2'deki ücret seriler nominal olduğu için bu serileri kendi başlarına yorumlama imkanı sınırlıdır. İşçilerin refahındaki uzun dönemli gelişmeler ancak reel ücretler üzerinden takip edilebilir. Bu amaçla Grafik 2 özetlenen nominal ücret serilerini Grafik 1'de özetlenen fiyat endeksine bölünerek reel ücretler hesaplanmıştır.

Grafik 3 hesaplanan reel ücret serilerini gösterir. Bu serilere göre, Osmanlı dönemi boyunca reel ücretler 2-5 arasında dalgalanır. Bu oranın

anlamı, bir aylık çalışma karşılığı kazanılan ücretin yetişkin bir erkeğin yaklaşık 2-5 aylık temel ihtiyaçlarını karşılamaya yettiğidir. Bu oran ilk bakışta yüksek olarak değerlendirilebilir. Öte yandan işçilerin düzenli iş bulmakta karşılaşabileceği güçlükler, bakmakla yükümlü oldukları çalışamayan çocuklar ve yaşlılar gibi sebeplerle, muhtemelen kişi başı gelir daha düşük bir seviyededir. Dolayısıyla hala Maltusyan dinamiklerin geçerli olduğu bu dönemde ortalama yaşam standardının temel ihtiyaçları karşılama seviyesine yakın kaldığı düşünülebilir.

Grafik 3'deki reel ücretlerin dönemsel dalgalanmaları ise iktisadi ve siyasi dalgalanmalara işaret eder. Buna göre reel ücretler 16. yüzyıl boyunca düşmüş ve 17. yüzyıl başında en düşük seviyesine ulaşmıştır. Ücretler 18. yüzyılın ilk yarısı yüksek bir seviyeye ulaşırken ikinci yarısında tekrar düşmüştür. 19. yüzyıl boyunca ise genel trend artış yönündedir.

Grafik 4. *Reel İnşaat İşçi Ücretleri ve Kişi Başı Reel GSYH (1923-2019)*

Grafik 4, reel ücretlerin Cumhuriyet dönemindeki seyrini daha ayrıntılı takip edebilmek için 1923-2019 yıllarını kapsar. Grafikte üç farklı seri vardır. İlk seri, Grafik 3'de de gösterilen brüt reel ücret serisidir (yeşil). İkinci seri, verilerin daha ayrıntılı olduğu 1950 sonrası için, brüt ücretlerden gelir vergisi, sosyal sigorta kesintisi ve damga vergisinin düşülmesi ile yaklaşık olarak hesaplanabilen net ücret serisidir (turuncu). Osmanlı döneminde gelir vergisi veya sosyal güvenlik kesintileri olmadığı için benzer bir brüt-net ayrımı yoktur. Grafikte gösterilen üçüncü seri ise Maddison veri setinden (Bolt ve van Zanden, 2020) alınan reel kişi başı

gelir serisidir (siyah). Bu serinin aldığı değerler sağ y-ekseninden takip edilebilir. Bu serinin grafiğe eklenmesinin sebebi reel ücretler ve ortalama kişi başı gelir arasındaki ilişkinin değerlendirilmesine imkân sağlamaktır.

Grafik 4'de görüldüğü üzere Cumhuriyet döneminde kişi başı reel gelirler orta ve uzun vadede belirgin bir artış trendi göstermektedir. Fakat reel inşaat ücretleri için benzer uzun vadeli bir trendden bahsetmek mümkün değildir. İnşaat ücretleri 1920'lerde durağan bir seyir takip etmiş, Büyük Buhran'ın yaşandığı 1930'larda düşmüş, 1950'ler ve 60'larda ise artmıştır. 1970'lerde brüt ücretlerde artış olmasına rağmen bu dönemde %40'lara ulaşan gelir vergisi oranları dolayısıyla net ücretlere yansımamıştır. Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı tartışılacağı üzere reel ücret serisinde boşluk olan 1990'larda reel ücretler daha yüksek bir seviyeye çıkmış, fakat 2001 krizi sonrası ücretler tekrar düşmüştür. 2000'lerde ise reel ücretlerde artış trendi söz konusu olsa bile 90'larda ulaşılan seviyenin ötesine geçilememiştir.

4. Değerlendirme

Bu bölümde reel ücret serilerinin uzun dönemli gelişimini siyasi ve iktisadi gelişmeler ışığında değerlendireceğiz. Elimizdeki veriler 20. yüzyıl öncesinde reel ücretlerin genel ekonomik trendlerle örtüşen şekilde hareket ettiğini gösterir. Bu beraber hareket modern dönem öncesi inşaat ücretlerinin ekonominin genel refah düzeyini temsil ettiği savını destekler (Allen, 2001). Öte yandan Cumhuriyet döneminde reel ücret artışları ekonomik büyüme oranlarının gerisinde kalmış ve bu ayrışmada iç ve dış etkenler rol oynamış görünmektedir.

Grafik 3'de 16. yüzyıl boyunca reel ücretlerde gözlemlenen düşüş, Osmanlı ekonomisini bu dönemde etkilediği düşünülen Maltusyan baskılarla tutarlıdır. 16. yüzyıl boyunca Anadolu nüfusunun yüksek oranda arttığı tahmin edilmektedir. Bu nüfus artışında farklı sebepler rol oynamış olabilir. Siyasi olarak, bu yüzyıl, merkezi hükümetin gücünün zirvede olduğu ve ülke çapında asayişin sağlanabildiği bir dönemdir. Yine aynı dönemde, sadece Osmanlı'da değil, Avrupa'nın diğer devletlerinde de nüfus artışı yaşanmıştır. Bu benzerlik ise, Osmanlı nüfus artışında uygun iklim koşulları gibi kıtanın tümünü etkileyen faktörlerin rol oynamış olabileceğini düşündürür (Pamuk, 2007).

Öte yanda eldeki veriler üretim yapısının büyük ölçüde aynı kaldığına işaret eder. Osmanlı ekonomisi bu dönemde tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Temel üretim birimi küçük aile işletmeleriydi. Bu aileler devlete ait olan ve miri olarak adlandırılan toprakları, belirli vergilerin ödenmesi yükümlülüğü karşılığında işliyorlardı. Esas olarak kuru tarım yapılıyor, üretim için geleneksel şekilde öküzlerin çektiği karasaban kullanılıyordu. Dolayısıyla üretim süreçleri ve teknolojisi değişmeden gerçekleşen nüfus artışının, hala Maltusyan mekanizmaların devrede

olduğu bu dönemde, kişi başı reel gelirlerde düşüşe yol açtığı düşünülmektedir (Özmucur ve Pamuk, 2002).

Reel ücretlerin dip noktaya düştüğü 17. yüzyıl başında ise, özellikle Anadolu'da tarımsal üretimde önemli bir gerileme olduğuna dair güçlü işaretler vardır. Bu gerileme için önerilen temel açıklama, merkezi devletin mali bunalımı ve vergi düzeninin çökmesidir. Bu açıklamaya göre, 17. yüzyıl başlarında hız kazanan Celâlî hareketleri, asayiş sorunlarına yol açıyordu. Yine bu dönemde, tımar sistemi çözülmeye başlamıştı. Yoksullaşan sipahiler tımarlarını terk ederlerken iltizam sistemi önem kazanıyordu. Mültezimlerin ve çevrelerinde toplanan sekban bölüklerinin talepleri ise üreticiler üzerinde baskı oluşuyordu (Barkey, 1994). Öte yandan, Goldstone (1991) ve benzeri çalışmalar, 17. yüzyılın Avrupa genelinde bir siyasi ve iktisadi kriz dönemi olduğuna ve dolayısıyla krizin Osmanlı'ya özgü koşullardan kaynaklanmamış olabileceğine işaret eder. Bu krizin tarım sektörüne etkisi, Büyük Kaçgun diye adlandırılan bir süreçte, köylülerin topraklarını terk etmesi ve tarımsal üretimde düşüş oldu.

17. yüzyılın ikinci yarısında devletin Anadolu'da hakimiyeti tesis etmesi ve asayişi sağlaması sonucu nispi olarak yükselen ücretler, 18. yüzyılın ilk yarısında daha da artmış, fakat ikinci yarısında düşmüştür. Bu değişmeler 18. yüzyıl için Mehmet Genç'in (2000) önerdiği iki farklı alt dönem olduğu savıyla tutarlıdır. Bu ayrıma göre, yüzyılın başlarından 1760'ların sonlarına kadar uzanan barış döneminde ekonomi bir genişleme ve canlanma eğilimindedir. Bu ilk dönem için, toplam tarımsal üretimin arttığına işaret eden veriler vardır. Mesela, Batı Anadolu ve Balkanlar'da ulaştırma olanakları iyi olan bölgelerden Avrupa'ya tarımsal ihracat artmıştır. Yine bu dönemde kentlerdeki zanaatlara dayalı imalat faaliyetlerinde, özellikle de dokumacılık dallarında önemli artışlar görülmektedir. Ayrıca, iç gümrük kayıtları ticarette bir canlanma olduğuna işaret eder (Pamuk, 2007).

Bu genişleme eğilimi, 1760'ların sonlarından itibaren tersine dönmüştür. Tarım sektöründe ve zanaatların yoğun olduğu merkezlerde mamul malların üretiminde gerileme eğilimi görülmektedir. Bu gerilemede, bu dönemde yapılan uzun ve masraflı savaşlar rol oynamış olabilir. Bu savaşlar sırasında merkezi devletin imparatorluk içindeki gücü gerilerken, taşrada çeşitli başkaldırı hareketleri yaygınlaşmıştır. Ayrıca savaş masraflarını karşılamak için artan vergi talepleri ve tağşişlerin üretim ve iç ticareti olumsuz etkilemiş olması beklenebilir (Pamuk, 2007).

19. yüzyıl için ise genel eğilim reel ücretlerdeki artışla tutarlı bir şekilde iktisadi büyümedir. Bu dönemde Osmanlı ekonomisini dışa açılmış ve dış ticaretinin yaklaşık 15 kat kadar artmıştır. İmparatorluğa girmeye başlayan yabancı sermaye demiryolları gibi dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı

yatırımlarında yoğunlaşmıştır (Pamuk, 2005). Açılan demiryollarının da katkısıyla Anadolu'dan Avrupa pazarlarına yapılan ihracat büyük artışlar göstermiş ve Anadolu köylüleri pazar ilişkilerinin içine çekilmiştir. Aynı dönemde mamul mallar ithalatı da hızla artmıştır. İthalatın farklı sektörleri farklı ölçülerde etkilediği düşünülmektedir. Mesela, pamuklu iplik üretimi çökmüş, ancak kumaş dokumacılığı varlığını sürdürebilmiştir.

Cumhuriyet donemi için ise en temel gözlem reel ücretler ve reel gelir serileri arasındaki ayrışmadır. Elimizdeki verilere göre 1923-2019 arası reel brüt inşaat işçi ücretleri 2,5 kat artarken, kişi başı reel gelir yaklaşık 19 kat artmıştır. Açılan bu makas için önerilebilecek bir açıklama inşaat sektöründe beşeri sermaye birikiminin, teknolojik gelişmenin ve dolayısıyla verimlilik artışının diğer sektörlerin gerisinde kalmasıdır. Öte yandan imalat sanayi reel ücretlerinin gelişimini 1950-2009 arası için inceleyen Elgin ve Kuzubaş (2012) ve 1987-2007 için inceleyen Saracoğlu ve Suiçmez (2008) ekonomik büyüme ile ücretler arasında açılan benzer bir makas bulur ve ücretlerin verimlilik artışlarının gerisinde kaldığını gösterir. Bu bulgular reel ücretler üzerindeki baskının inşaat sektörüne özgü olmadığını gösterir ve verimlilik dışı açıklamalara işaret eder.

Ücretleri etkileyen etkenleri anlamak için farklı alt dönemlerin karşılaştırılması siyasi rejimin önemli bir etken olduğuna işaret eder. Buna göre reel ücretlerin artış oranları siyasi yapının nispi olarak daha demokratik olduğu dönemlerde daha yüksektir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında durağan olan reel ücretler çok partili hayata geçiş ile birlikte 1950 ve 60'larda artış eğilimine girer. Net reel ücretler 1970'ler ve 1980'lerde ise duraklar. Bu duraklamada genel ekonomik koşullara ek olarak emek karşıtı olduğu kabul edilen ve sendikal hakları kısıtlayan 1971 muhtırası ve 1980 askeri müdahalesinin rol oynadığı düşünülür (Bulutay, 1995)

Ücretlerin tekrar artması 1980'lerin sonunda askeri müdahalenin etkilerinin zayıflaması, siyasetin daha rekabetçi bir hale gelmesi ve sendikal hareketlerin güçlenmesi ile örtüşür. Bu sürecin başlangıcı Grafik 3'de 1989 yılı için gözlemlenen yüksek artışa denk gelir. 1990'lar için inşaat ücret serilerimizdeki boşluk bu süreci takip etmeye imkân vermez. Fakat aynı dönem için imalat sanayi ücretleri üzerine yapılan çalışmalar genel trendler için fikir edinmeye imkân sağlar (Saraçoğlu ve Suiçmez 2008, Korkmaz 2021). Buna göre reel ücretler 1989-1993 döneminde özelikle kamu sektöründe en yüksek seviyesine çıkmıştır. Fakat kamu maliyesindeki bozulma sonucu önce 1994, sonra da 2001 krizlerinde reel ücretler düşmüştür. 2002 sonrası ise reel ücretler tekrar artış trendine girmiş, fakat artış oranları yine iktisadi büyümenin gerisinde kalmıştır.

Türk ekonomisinin dışa açıldığı 1980 sonrası için yerel siyasi koşullar kadar uluslararası ekonomik şokların da reel ücretlerin baskılanmasında rol

oynamış olması muhtemeldir. Bu dönemde, sadece Türkiye'de değil diğer pek çok nispeten gelişmiş ülkede işgücünün milli gelirde payı azalmış ve reel ücretler duraklamış veya gerilemiştir (de Zwart, van Leeuwen ve Li, 2014, Guerriero 2019). Literatürde bu gerileme için Türkiye için de geçerli olabilecek bir dizi farklı açıklama önerilmiştir (Grossman and Oberfield, 2022). Bu konuda getirilen bir açıklama bu dönemde gerçekleşen teknolojik gelişmenin iş gücünün değil fiziki sermayenin verimliliğini arttırdığıdır. İkinci bir açıklama globalizasyonun ve özellikle Çin'in dünyaya açılması sonucu emek yoğun sektörlerde artan rekabetin daha gelişmiş ülkelerde ücretleri baskılamasıdır. Yine globalizasyonun sermaye hareketlerini kolaylaştırması sonucu sermayenin artan pazarlık gücünün ücretleri olumsuz etkilemiş olması muhtemeldir. Önerilen bu alternatif mekanizmaların Türkiye özelinde göreceli önemi ise incelenmeyi bekleyen bir sorudur.

5. Sonuç

Bu çalışma Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri için reel inşaat işçi ücret serilerini bir araya getirip bu serileri siyasi ve iktisadi gelişmeler ışığında değerlendirmiştir. Çalışmanın sonuçları modern öncesi dönemde reel ücretlerin temel ihtiyaçları karşılamanın çok üzerine çıkmadan nispeten dar bir aralıkta dalgalandığına, bu dalgalanmaların genel iktisadi dalgalanmalarla örtüştüğüne işaret eder. Genel iktisadi dalgalanmalar ise savaşlar, siyasi buhranlar ve Maltusyan dinamikler tarafından şekillenmiş görünmektedir. Modern dönem verileri ise reel ücretlerin seyrinin genel iktisadi dalgalanmalardan ayrıştığını ve ücretler için emeğin pazarlık gücünün belirleyici rol oynadığını gösterir. Emeğin pazarlık gücü için ise yurt içi siyasi yapı ve global ekonomik şoklardan etkilenmiştir.

Çalışmanın sonuçları değerlendirilirken çalışmada yararlanılan yöntemin kısıtları ve muhtemel hata payları göz önünde bulundurulmalıdır. Eldeki sınırlı veriler ve yapılan işlerin ve satın alınabilen ürünlerin niteliğindeki değişiklikler farklı dönemler için tutarlı ve karşılaştırılabilir ücret serileri oluşturmayı zorlaştırır. Osmanlı dönemi için çalışılan gün sayısı, ücretli emeğin genel işgücündeki payı, İstanbul ücretlerinin ve inşaat sektörünün ekonominin bütününü temsil yeteneği, fiyat endeksi için kullanılan tüketici sepetinin geçerliliği konusunda belirsizlikler bulunmaktadır. Cumhuriyet dönemi için ise yapılan işin niteliği ve işçilerin beşeri sermayesindeki değişiklikler oluşturulan reel ücret endeksinin değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır.

Fakat temkinli bir yorum bile çalışmanın temel sonucunu değiştirmez. Bu sonuç ise ücretlerin sadece piyasa mekanizmaları çerçevesinde anlaşılamayacağı, siyasi yapı ve ekonominin kurumsal organizasyonunun ücretler üzerinde belirleyici rol oynadığıdır. Dolayısıyla bu etkenlerin oynadıkları rolün daha iyi anlaşılması gerek ekonomik gelişmenin tarihini

anlamak, gerekse günümüzde en önemli tartışma konuları arasında olan ekonomik eşitsizlik ve bölüşüm sorunları için politikalar geliştirmek için önemlidir.

Kaynakça

Allen, R. C. (2001). The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War. *Explorations in Economic History*, *38*(4): 411-447.

Barkey, K. (1994), *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Bolt, J. ve van Zanden, J.L. (2020). Maddison Style Estimates of the Evolution of the World Economy. A New 2020 Update. *Maddison-Project Working Paper WP-15*.

Bulutay, T. (1995) *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*. International Labour Organization.

Cezar, Y. (1986) *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: 18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

de Zwart, P., van Leeuwen, B. ve van Leeuwen-Li, J. (2014) Real Wages since 1820. van Zanden J. L., J. Baten, M. M. D'Ercole, A. Rijpma, and M. P. Timmer (Eds.), *How Was Life? Global Well-being Since 1820.*, 73–86. Paris: OECD Publishing.

Elgin, C., ve Kuzubaş, U. (2012). Wage-Productivity Gap in Turkish Manufacturing Sector. *Iktisat İsletme ve Finans*, 27(316): 9-31.

Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken.

Goldstone, J.A. (1991). *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley: University of California Press.

Grossman, G.M. ve Oberfield, E. (2022). The Elusive Explanation for the Declining Labor Share. *Annual Review of Economics*, yayında.

Guerriero, M. (2019). The Labor Share of Income around the World: Evidence from a Panel Dataset, *Asian Development Bank Institute (ADBI) Working Paper Series*, no. 920.

İnalcık, H. (1980) Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700, *Archivum Ottomanicum*, 6: 283–337.

Karaman, K. ve Pamuk, Ş. (2016). Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletlerinde Tağşişler ve Nedenleri (1326-1844), *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 43(1): 229–256.

Korkmaz, Ö. (2021). Is Labor Productivity Linked to Real Wages? An Empirical Study of the Turkish Manufacturing Sector, *Verimlilik Dergisi*, 2: 25-48.

Özmucur, S. and Ş. Pamuk (2002). Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire,1489– 1914. *The Journal of Economic History*, *62*(2), 293–321.

Pamuk, Ş. (2000). *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*. TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: İletişim.

Pamuk, Ş. (2007). The Black Death and the Origins of the 'Great Divergence across Europe, 1300–1600. *European Review of Economic History*, 11(3): 289-317.

Saraçoğlı, B. ve Suiçmez, H. (2008) Türkiye'de İmalat Sanayiinde Büyüme, İstihdam ve Verimlilik Sorunları, *TİSK Akademi*, II: 89-126

BÖLÜM IV

EKONOMİK BELİRSİZLİK, HAM PETROL ve ALTIN FİYATLARI, TEMİZ ENERJİ ŞİRKETLERİ BORSA ENDEKSİ ARASINDAKİ DİNAMİK İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Tayfun YILMAZ

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur-Türkiye
tayfunyilmaz@mehmetakif.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7127-2017

1. Giriş

Bir ülkenin ekonomi politikası, merkez bankası ve hükümet faaliyetlerinin birleşimiyle yönlendirilen, parasal, mali ve düzenleyici politikalar bütünüdür. Ekonomi politikası, finansal piyasaları şekillendirmede önemli bir rol oynar ve ekonomide herhangi bir değişiklik olduğunda sık sık düzenleme yapılması gerekmektedir (Adjei ve Adjei 2017: 242-243). Ekonomik politika yapıcıların parasal, mali veya düzenleyici politikalarla ilgili kararları belirsizliği artırabilir. Ayrıca, son yüzyıl içerisinde ulusal ve uluslararası anlamda ekonomik belirsizliğe neden olan birçok hastalık, savaş ve felakette meydana gelmiştir. 2008 yılında küresel finansal krizin patlak vermesiyle beraber, ülkelerin politika belirsizliği emtia fiyatlarındaki dalgalanmaları etkileyebilecek ve piyasa üzerinde aşırı riske neden olabilecek önemli bir faktör haline gelmiştir (Ji vd., 2018: 115-116). Benzer şekilde, yakın geçmişte yaşanan ABD ile Çin arasındaki ticaret savaşı, ekonomik belirsizlik konusunda ülkeleri zor durumda bırakmıştır. 2020 yılında ise, COVID-19 pandemisinin başlamasıyla gelen kötü haber ve yeni bulaşıcı varyant türleri ülkeler üzerinde ekonomik belirsizliğe neden olmuştur. Bu türden etkenler, hızla gelişmeye devam eden dünya üzerinde siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı neden olarak küresel istikrarsızlığı arttırmaktadır. Küresel istikrarsızlığın artması doğrudan ve dolaylı olarak, kısa ve uzun vadede insanlığı etkileyen finansal krizler haline dönüşmektedir.

Küresel finansal krizler, ekonomik belirsizlik ile ilgili endişeleri arttırmaktadır (Baker, Bloom ve Davis, 2016: 1594). Ekonomik karar alan tarafların mevcut durumu yeterli güven düzeyinde değerlendirememesi, ekonomik belirsizlik olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla, ekonomik belirsizliğin gözlenememesi ve tam olarak ölçülememesine, Ekonomik Politika Belirsizliği (EPU) denilmektedir. Maliye politikası, para politikası ve düzenleyici politikalara ilişkin belirsizlik, ekonomik büyüme ve yatırım kararlarını etkiler (Pastor ve Veronesi, 2013: 520-521; Baker, Bloom ve Davis, 2016: 1593-1594). Teknoloji ve küreselleşmenin yaşam biçimimizi

önemli ölçüde değiştirdiği de düşünüldüğünde, ekonomik belirsizlikler günümüzde oldukça önemli bir hale gelmiştir (Baker ve Bloom, 2013).

Ekonomik belirsizlik, ekonomik kalkınma sürecini yavaşlattığı ve genel ekonomik faaliyetleri engellediği için birçok ekonomist tarafından analiz edilmesi gereken önemli bir faktör olarak görülmektedir (Gozgor ve Ongan, 2017: 99). Ekonomik belirsizlik işsizliğe neden olur, hisse senedi piyasalarında düşüşleri tetikler ve daha pek çok konuda tüketici ve yatırımcılar için risk oluşturur (Baker vd., 2014: 57). Ekonomideki yüksek belirsizlik, tüketicilerin ve yatırımcıların karar verme sürecini etkileyebilir. Bu tür durumlarda, ekonomik aktörler ekonomiye yatırım yapma konusunda isteksiz hale gelirler (Sum, 2013: 1-2). Bu isteksiz davranışın nedeni, tüketicilerin ve yatırımcıların belirsizlik nedeniyle ileride oluşabilecek risklere karşı kendilerini korumak için para tutmayı tercih etmeleridir (Gozgor ve Ongan, 2017: 99-100). Bu nedenle, ekonomik belirsizliği tahmin etmek, iş döngülerini analiz etmeye ve ekonomik yatırımlarla ilgili kararlar almaya yardımcı olduğu için büyük önem taşımaktadır (Wang vd., 2015: 39).

Yukarıda bahsi geçen tüm faktörlerden ayrı olarak ekonomik belirsizlik, işletmelerin ve yatırımcıların üretim planlarını veya yatırım kararlarını etkileyebilen ve böylece enerji talebi, yatırım ve enerji piyasası fiyatlarındaki oynaklığı tetikleyebilen reel ekonomik faaliyetlerin önemli bir aktörüdür. Ekonomik belirsizlikler, enerji arz eğrilerini ve böylece tüketici ve endüstrilerin enerji talebini değiştirebilecek bir unsurdur. Ayrıca, enerji piyasalarındaki belirsizlikler, bir ülkenin endüstriyel üretimini doğrudan etkiler ve dolayısıyla ekonomik gelişim etkilenmiş olur (Zhang ve Yan, 2020: 751). Bu durumda, enerji piyasasını etkileyen enerji arzı ve talebi gibi faktörler, *temel faktörler* (Zhang vd., 2018: 434); spekülatif faaliyetler, yatırımcı duyarlılığı gibi faktörler, *temel olmayan faktörler* (Ji vd., 2019: 1042; Zhang ve Wang, 2019: 192); ve küresel ekonomik ortam, enerji üretici ülkeler-komşuları ve ekonomik politika belirsizliği gibi faktörler ise, *jeopolitik faktörler* olarak ifade edilebilir (Wu ve Zhang, 2014: 82).

Bu çalışmayla ekonomik belirsizlik, ham petrol ve altın fiyatları, temiz enerji şirketleri hisse senedi endeksi arasındaki dinamik ilişkiler TVP-VAR modeliyle incelenmeye çalışılmıştır. Yapılan literatür taramasında ekonomik politika belirsizliği ve temiz enerji şirketleri hisse senedi endeksi arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Güncel bir modelin kullanıldığı bu çalışma ile, literatüre katkı yapılacağı ve önemli bir boşluğun doldurulacağı düşünülmektedir. Çalışama dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konuyla ilgili genel bir bilgi verilip, incelenen değişkenler arasındaki muhtemel ilişkilerden bahsedilmiştir. Literatür taraması bölümünde çalışmada kullanılan değişkenlerle ilgili

daha önce yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Veri seti, metodoloji ve bulgular bölümünde çalışmada kullanılan veriler, derlendiği kaynaklar ve özellikleri, analiz yöntemi ve ampirik bulgular açıklanmıştır. Son bölümde ise çalışmayla ilgili sonuçlar ortaya konulmuştur.

2.Literatür Taraması

Literatürde, ekonomik belirsizlik ile çeşitli finansal enstrümanlar, yatırım araçları ve enerji piyasası arasındaki ilişkileri incelemeyi hedefleyen bir çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda kısaca paragraf halinde ve tablo ile ifade edilmeye çalışılmıştır.

Ekonomik belirsizlik ve kriz dönemlerinde altın ve diğer varlık getirileri arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok çalışma olmuştur. Balcılar, Gupta ve Pierdzioch (2016), politika ve hisse senedi piyasası belirsizliğinin altın fiyatı getirileri ve oynaklığını nasıl etkilediğini incelemek için nedensellik testi kullanarak bir takım analizler gerçekleştirmişlerdir. Benzer şekilde, ekonomik ve politik belirsizliğin altın fiyatları üzerindeki etkisini değerlendiren Beckmann ve Czudaj (2013), Beckmann, Berger ve Czudaj (2015) ve Reboredo (2013), altın yatırımının tahvil fiyatları, hisse senedi fiyatları, döviz kurları, petrol fiyatları ve enflasyon gibi çeşitli değişkenlerdeki dalgalanmalara karşı bir koruma görevi gördüğünden yola çıkmışlardır. Baur ve McDermott (2010) ve Baur ve Lucey (2010) finansal kriz ve piyasa dalgalanmaları sırasında altın yatırımlarının güvenli liman ve riskten korunma özelliklerini kapsamlı bir şekilde analiz etmişlerdir. Ayrıca, Matkovskyy, Jalan ve Dowling (2020), ABD ekonomik politikasındaki belirsizlik şoklarına karşı bir korunma aracı olarak bitcoin'in yatırım çekiciliğini göstermiştir.

Ekonomik belirsizlik emtia fiyatlandırması üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir (Gong ve Lin, 2017; ve Xiao vd., 2019). Konuyla ilgili olarak; Li vd., (2016), Hammoudeh, Kim ve Sarafrazi (2016), Ajmi, Aye, Balcılar, Montasser, & Gupta (2015) ve Tsai (2018) çalışmalarıyla ekonomik politika belirsizliğinin hisse senedi getirilerini etkilediğini ortaya koymuşlardır. Baker vd. (2016), ekonomik politika belirsizliğinin şoklar yaratarak borsa oynaklığı üzerinde artışa neden olduğunu belirlemiştir. Kannadhasan ve Das (2020) ise, Ekonomik Politika Belirsizliği (EPU) ve Jeopolitik Risk (GPR) ile ilgili şokların Asya'nın gelişmekte olan hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini nicel regresyon yaklaşımına başvurarak karşılaştırmıştır.

Ekonomik politika belirsizliği ile enerji piyasaları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar değerlendirildiğinde ise, Scarcio ve Etienne (2018), ham petrol ve doğal gaz piyasalarındaki hem fiyat dalgalanmalarına hem de oynaklığa odaklanarak, ekonomik politika belirsizliğinin ABD'deki enerji fiyatları üzerindeki önemini değerlendirmiştir. Ayrıca, petrol fiyatlarının da belirsizliği etkilediği tespit edilmiştir. Benzer şekilde; Su

vd., (2020), ABD ekonomi politikasının, temel bir stratejik rezerv kaynağı olarak küresel ham petrol fiyatlarının değişimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir. Chen, Sun ve Wang (2019); Wen vd., (2019); Baumeister ve Peersman (2013); Antonakakis, Chatziantoniou ve Filis (2014) ve Balcılar, Bekiros ve Gupta (2017) ekonomik belirsizliğin, ham petrol vadeli işlemleri de dahil olmak üzere varlık fiyatları üzerinde önemli bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Dhaoui ve Khraief (2014) ve Kang, Ratti ve Yoon (2015) ise, ekonomik politika belirsizliğinin ham petrol vadeli fiyatları üzerinde önemli bir olumsuz etkisi olduğunu bulmuşlardır.

Tablo 1: Literatür Taraması

Kaynak	Örneklem(ler)/ Ülkeler	Veri ve Frekans	Ekonometrik Yöntem	Sonuç
Abid (2020)	1. EPU 2. Döviz kurları (Gelişen ekonomiler: Güney Kore, Hindistan, Brezilya, Meksika ve Şili)	01.2000 - 12.2016 (Aylık)	1. ARDL bound testi 2. ARDL-ECM modelleri	EPU'nun döviz kurunun makroekonomik modellerinin tahmin gücünü geliştirdiği tespit edilmiştir.
Bannigi dadmath ve Narayan (2021)	1. EPU (15 ülke için) 2. Üç emtia futures piyasa değişkenleri seti (27 Emtia)	01.1985 - 06.2015 (Aylık)	Regresyon modeli	Emtia piyasası değişkenlerinin emtia para birimi ülkelerinin EPU'larındaki değişiklikleri önemli ölçüde açıkladığı tespit edilmiştir.
Zhang, Lei, Ji, ve Kutan (2019)	1. EPU (ABD ve Çin için) 2. Global piyasalar (hisse senedi, kredi, enerji ve emtia piyasaları)	02.1995 - 09.2017 (Aylık)	1. VAR modeli 2. Pairwise Granger-causality tests 3. Rolling-windows analizi	EPU endeksindeki hareketler hem Çin hem de ABD için küresel ekonomik sistemi etkilemede merkezi bir rol oynamıştır.
Wen, Zhao, Zhang, ve Hu (2019)	1. Hisse senedi piyasası belirsizlik (EMU) endeksi ve EPU 2. Crude oil futures	02.01.1998-09.05.2016 (5 dakikalık)	Heterogeneous autoregressive (HAR) modelleri	EMU'nun ham petrol vadeli işlem piyasasında kısa vadeli olarak güçlü, orta vadeli olarak ise zayıf bir tahmin yeteneği olduğu tespit edilmiştir.
Chai, You ve Chen (2019)	1. Global EPU (GEPU) endeksi ve ulusal EPU endeksleri (13 gelişmiş ve 7 gelişen ülke) 2. Altın arzı, altın talebi,	08.2006 - 12.2017 (Aylık)	Time-varying parameter structural vector autoregression with stochastic volatility (TVP-SVAR-SV) model	Uluslararası mali kriz sırasında, EPU çoğu ülkede altın fiyatları üzerinde olumlu bir etki yapmıştır. Avrupa borç krizi sırasında ise, EPU'nun altın fiyatları üzerindeki etkisi

	finansal spekülasyon ve uluslararası altın fiyatları			incelenen ülkelerde ağırlıklı olarak olumsuz olmuştur.
Nartea, Bai ve Wu (2020)	1. EPU primi (Avustralya) 2.Yatırımcı duyarlılığı	01.2009 - 12.2017 (Günlük ve Aylık)	1. Fama–Macbeth two-stage regressions 2. OLS regression	Düşük duyarlılık dönemlerinde bir ticaret stratejisi olarak EPU'ya karşı bahis oynamanın nispeten daha karlı olacağı tespit edilmiştir.
Badshah, Demirer ve Suleman (2019)	1. (EPU ve VIX) 2. (S&P500 index) 3. Dow Jones Commodity index ve emtialar (19 adet) 4. Ekonomik durum ölçümleri	20.01.1999-30.09.2016 (Günlük ve aylık)	Cappiello et al. (2006) ADCC-GARCH modeli	Enerji ve endüstriyel metaller söz konusu olduğunda, EPU'nun stok-emtia korelasyonları üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu ayrıca, EPU etkisinin zayıf ekonomik koşullar sırasında daha güçlüyken, piyasa belirsizliğinin bir vekili olan VIX genellikle önemsizdir.
Shaikh (2020)	1. EPU (ABD, İngiltere, Japonya, Çin ve Hong Kong için), 2. Monetary policy uncertainty (MPU) 3. VIX ve SPX 4. Bitcoin	18.07.2010-15.09.2018 (Günlük ve aylık)	1. Quantile regression 2. Markov regime-switching model	Küresel MPU belirsizliği, Bitcoin döviz kurlarını açıklamada önemlidir. Ayrıca Bitcoin piyasası, Federal Açık Piyasa Komitesi (FOMC), gayri safi yurtiçi hasıla ve diğer makroekonomik verilerdeki belirsizlikten olumsuz etkilenmiştir.
Al-Yahyaee, Shahzad ve Mensi (2020)	1. EPU 2.Döviz piyasaları	01.1985 - 02.2019 (Aylık)	Nonparametrik kantil yöntemler	Ele alınan değişkenler arasındaki bağımlılık yapısının asimetrik olduğu bulunmuştur.
Mokni, Ajmi, Bouri ve Vo (2020)	1. EPU 2. Bitcoin 3. ABD hisse senetleri (S&P500 index)	22.05.2014-20.01.2020 (Günlük)	DCC-EGARCH model	EPU'nun Bitcoin ile ABD borsaları arasındaki dinamik koşullu korelasyona sahip olduğunu göstermiştir.
Mokni, Hammoudeh,	1. EPU 2. Petrol 3. Altın	02.01.1997-30.01.20	Time-varying parameter vector	Ekonomik politika belirsizliğinin hem statik hem de dinamik

Ajmi ve Youssef (2020)		19 (Günlük)	autoregression (TVP-VAR)	çerçevede petrol şokları ile altın piyasası arasındaki bağlantı üzerinde önemli bir etkisi olduğu
Smales (2020)	1. EPU 2. Piyasa belirsizliği (implied volatility endeksleri) G7 için (ABD, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya ve İngiltere)	01.1997 - 06.2019 (Aylık)	VAR modeli (etki-tepki fonksiyonu)	ABD ve Japonya politika belirsizliğinin küresel finansal piyasa belirsizliği ile ekonomik ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi olduğu, ekonomilerinin büyüklüğü ile tutarlı bir yayılma etkisinin ve ABD politika kararlarının küresel ekonomide önemli bir rolü olduğu
Mamun, Uddin, Suleman ve Kang (2020)	1. Bitcoin 2. Geopolitik risk (GPR index) 3. ABD EPU ve Global EPU 4. Finansal varlıklar (ABD hisse senedi, ABD 5 yıllık Hazine bonosu, ABD doları ve altın futures) 5. Ekonomik koşullar temsilcileri	18.07.2010-30.10.2016 (Günlük ve aylık)	DCC-GJR-GARCH) modeli	Hem jeopolitik riskin hem de küresel ekonomik politika belirsizliğinin, özellikle sıkıntılı piyasa koşullarında bir risk primi oluşturduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Jeopolitik risk, küresel ve ABD ekonomi politikası belirsizliği etkisinin olumsuz ekonomik koşullarda çok daha önemli olduğu da belirlenmiştir.
Kannad hasan ve Das (2020)	1. EPU ve geopolitical risk (GPR) 2. MSCI gelişen dokuz Asya piyasası (Çin, Hindistan, Endonezya, Kore, Malezya, Pakistan, Filipinler, Tayvan, Tayland)	01.1997 - 05.2018 (Aylık)	Quantile regression approach	EPU'nun tüm niceliklerde tutarlı bir negatif ilişkiye sahip olduğu, buna karşın GPR'nin alt niceliklerde negatif, orta ve üst niceliklerde pozitif ilişkili olduğu, EPU'nun olumsuz etkisinin, GPR ve hisse senedi getirilerinin EPU ve GPR ile bağımlılığının asimetrik olduğu
Rehman, Asghar ve Hussain (2019)	1. ABD EPU 2. Temel endüstriyel sektörler (sağlık hizmetleri, tüketici	01.1995 - 12.2015 (Haftalık)	1. BDS test 2. Non-linear Granger causality 3. NARDL	Bilgi teknolojisi, kamu hizmetleri, endüstriyel ve telekomünikasyon sektörlerinin ABD ekonomik politikası belirsizliğindeki

	ihtiyaçları, finans, endüstri, telekomünikasyon, malzemeler, bilgi teknolojisi, kamu hizmetleri ve otomobiller)			değişikliklere duyarsız kaldığı . Ayrıca, finans ve tüketim sektörlerinin, EPU ile önemli uzun vadeli asimetrik ilişkisi olduğu
Shahzad, Raza, Balcılar, Ali ve Shahbaz (2017)	1. EPU 2. Yatırımcı duyarlılığı (bullish and bearish)[1] 3. Emtialar (Gold, Oil, Palladium, Platinum, Silver, Titanium)	08.07.1996-27.06.2016 (Haftalık)	Nonparametric causality-in-quantiles	EPU kıyasla daha derin olan emtia getirilerinin ortalaması ve varyansının hem küresel finansal krizde (GFC) hem de tam örneklemde nedensel bir etkiye sahip olduğu
Wu, Tonga, Yang ve Derbali (2019)	1. ABD EPU ve UK EPU 2. Altın 3. Bitcoin	02.02.2012-31.12.2018 (Günlük)	GARCH modeli	Sonuçlar hem altın hem de Bitcoin'in aşırı düşüş ve yükseliş piyasalarında EPU'ya karşı zayıf koruma ve zayıf güvenli liman işlevi görebileceği
Kang, Ratti ve Vespignani (2017)	1. ABD EPU 2. Petrol	01.1985-12.2015 (Aylık)	Structural VAR modeli	Sonuçlar, yapısal petrol piyasası şoklarının ekonomik politika belirsizliği üzerindeki etkisi olduğu
Chen, Sun ve Li (2019)	1. ABD EPU 2. WTI ham petrol	01.1985-12.2017 (Aylık)	1. Discrete wavelet transform 2. VAR modeli	Sonuçlar, petrol fiyatı şoklarının EPU üzerinde orijinal düzeyde olumlu bir etki yarattığını, petrol fiyat şoklarının EPU üzerindeki etkilerinin ise farklı zaman ölçeklerinde değiştiği
Zhang ve Yan (2020)	1. ABD EPU (9 belirsizlik göstergesi: MPU, TU, GSU, HCU, NSU, ENPU, RU, TPU, SDU) 2. WTI ham petrol	02.1985-05.2019 (Aylık)	DCC-GARCH modeli	Ampirik sonuçlar, hemen hemen tüm ABD EPU endeksleri ve WTI getirilerinin, örnekleme dönemi boyunca negatif korelasyon gösterdiğini göstermiştir. Ek olarak, petrol fiyatlarındaki şoklar, kısa ve uzun vadede EPU'nun eğiliminde olumlu bir

[1] American Association of Individual Investors (AAII); bullish, bearish, veya neutral diye yatırımcı duyarlılıklarını sınıflandırıyormuş.

				değişime yol açmaktadır. Orta vadede ise petrol fiyat şoklarının EPU üzerindeki olumsuz etkisi olduğu

3. Veri Seti, Metodoloji ve Bulgular

Ekonomi politika belirsizliği (EPU), ham petrol fiyatları (WTI), altın fiyatları (GOLD) ve WilderHill temiz enerji endeksi (ECO) arasındaki dinamik bağlantıları incelemek amacıyla oluşturulan veri seti, veri setinin analizinde kullanılan metodoloji ve ulaşılan bulgular aşağıda bölümler halinde sunulmuştur.

3.1. Veri Seti

Çalışmada ekonomi politika belirsizliği değişkeni olarak Amerika Birleşik Devletleri ekonomik politika belirsizliği verileri kullanılmıştır. Ham petrol fiyatlarını temsilen West Texas Intermediate ham petrol fiyatları kullanılmıştır. Söz konusu veriler sırasıyla fred.stlouisfed.org ve www.eia.gov adreslerinden elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan altın fiyatları Dünya Altın Konseyi internet sitesi www.gold.org'dan elde edilmiştir. WilderHill temiz enerji endeksi verileri ise www.marketwatch.com adresinden temin edilmiştir. EPU, WTI, GOLD ve ECO değişkenleri arasındaki getiri ve volatilite yayılımı ilişkisini incelemek amacıyla yapılan analizlerde, 02.01.2001–21.01.2022 tarihleri arasını kapsayan döneme ilişkin veriler logaritmik getirileri hesaplanarak kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veri setlerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	WTI	EPU	GOLD	ECO
Ortalama	0.000353	-9.64E-05	0.000364	8.48E-05
Varyans	0.001000	-0.005520	0.000157	0.000927
Çarpıklık	0.699***	0.047	-0.296***	0.559***
	(0.000)	(0.167)	(0.000)	(0.000)
Basıklık	29.518***	1.526***	6.214***	18.834***
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
JB	191760.252***	513.361***	8555.761***	78164.956***
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
ERS	-14.729***	-2.537***	-9.438***	-4.749***
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)
Q (10)	37.060***	893.788***	3.959	34.419***
	(0.000)	(0.000)	(0.672)	(0.000)
Q^2 (10)	1673.128***	430.137***	272.578***	299.562***
	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, serilerin normal dağılım sergilemedikleri Jarque-Bera testi sonuçlarından, serilerin durağan oldukları ise ERS birim kök testi sonuçlarından anlaşılmaktadır. ERS testi

Elliot, Rothenberg ve Stock (1996) tarafından geliştirilmiştir ve özellikle zaman serilerinin bilinmeyen ortalamaya ve doğrusal trende sahip olmaları durumunda diğer testlerden daha üstün olduğu ileri sürülmektedir (Çağlayan ve Saçaklı, 2006: 125). Ayrıca, Q ve Q^2 değerlerinden serilerin otokorelasyonlu olduğu da görülmektedir. Buna ek olarak serilerin sağa çarpık oldukları ve kalın kuyruk özelliği gösterdikleri de tanımlayıcı istatistiklerden elde edilen diğer bulgulardır.

3.2. Metodoloji

3.2.1. TVP-VAR

Antonakakis vd. (2020)'nin önerdikleri TVP-VAR(p) modeli aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$y_t = A_t z_{t-1} + \epsilon_t \qquad \epsilon_t|\Omega_{t-1} \sim N(0, \sum_t) \tag{16}$$

$$vec(A_t) = vec(A_{t-1}) + \xi_t \qquad \xi_t|\Omega_{t-1} \sim N(0, \Xi_t) \tag{17}$$

$$z_{t-1} = \begin{pmatrix} y_{t-1} \\ y_{t-2} \\ \vdots \\ t_{t-p} \end{pmatrix} \qquad A_t' = \begin{pmatrix} A_{1t} \\ A_{2t} \\ \vdots \\ A_{pt} \end{pmatrix}$$

Zamanla değişen katsayılar ve zamanla değişen varyans-kovaryans matrisleri, Diebold ve Yılmaz'ın (2014) genelleştirilmiş bağlantılılık prosedürünü tahmin etmede kullanılmaktadırlar. Bu prosedür aynı zamanda Koop vd. (1996) ve Pesaran ve Shin (1998)'e göre genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonları (generalized impulse response functions - GIRF) ve genelleştirilmiş öngörü hata varyans ayrıştırmasına (generalized forecast error variance decompositions - GFEVD) dayanmaktadır. GIRF değerleri i değişkeninde bir şok sonrasında tüm j değişkenlerinin tepkilerini ifade etmektedir. Yapısal bir model olmadığından H adım sonrasına ilişkin öngörü için i değişkenine şok verilmesi ve şok verilmemesi arasındaki fark hesaplanır. GIRF ve GFEVD hesaplaması yapmak için TVP-VAR'ı Wold teoremine dayanılarak vektör hareketli ortalamaya (VMA) dönüştürülür (Antonakakis vd. 2020: 5).

GFEVD matematiksel olarak aşağıdaki eşitlikle ifade edilebilir (Antonakakis vd. 2019: 8).

$$\tilde{\phi}_{ijt}^{g}(J) = \frac{S_{iit}^{-1}\sum_{t=1}^{J-1}(\iota_i' A_t S_t \iota_j)^2}{\sum_{j=1}^{N}\sum_{t=1}^{J-1}(\iota_j A_t S_t A_i' \iota_j)} \qquad \tilde{\phi}_{ijt}^{g}(J) = \frac{\tilde{\phi}_{ijt}^{g}(J)}{\sum_{i,j=1}^{N}\tilde{\phi}_{ijt}^{g}(J)} \tag{18}$$

$\sum_{j=1}^{N}\tilde{\phi}_{ijt}^{N}(J) = 1$ ve $\sum_{i,j=1}^{N}\tilde{\phi}_{ijt}^{N}(J) = N$ ve eşitlik (18)'de tüm şokların kümülatif etkisini göstermektedir.

GFEVD kullanılarak toplam bağlantılılık indeksi (TCI-total connectedness index) aşağıdaki şekilde oluşturulur.

$$C_t^g(J) = \frac{\sum_{i,j=1,i\neq j}^{N} \tilde{\phi}_{ijt}^g(J)}{\sum_{i,j=1}^{N} \tilde{\phi}_{ijt}^g(J)} \quad (19)$$

TCI belirli bir varlığın gecikmeleri yoluyla kendi üzerindeki etkisi dikkate alınmadan, diğer tüm varlıklardan kendisine yönelen ortalama yayılımı göstermektedir.

Diğer değişkenlere toplam yönsel bağlantılılık (*total directional connectedness to others) i* değişkeninden diğer tüm *j* değişkenlerine yayılımı ifade etmektedir.

$$C_{i\rightarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1,i\neq j}^{N} \tilde{\phi}_{jit}^g(J) \quad (20)$$

İkinci olarak ise tüm j değişkenlerinden i değişkenine yayılım hesaplanır (*total directional connectedness from others*) ve aşağıdaki şekilde tanımlanır.

$$C_{i\leftarrow jt}^g(J) = \sum_{j=1,i\neq j}^{N} \tilde{\phi}_{jit}^g(J) \quad (21)$$

Üçüncü adım olarak i'den diğer değişkenlere yayılım, diğer değişkenlerden i'ye yönelen yayılımdan çıkarılır ve net toplam yönsel bağlantılılığa ulaşılır (*total directional connectedness to others - total directional connectedness from others=net total directional connectedness*).

$$C_{it}^g = C_{i\rightarrow jt}^g(J) - C_{i\leftarrow jt}^g(J) \quad (22)$$

Net toplam yönsel bağlantılılık, *i* değişkeninin mi ağı ($C_{it}^g > 0$) yoksa ağın mı *i* değişkenini ($C_{it}^g < 0$) etkildeğiyle ilgili bilgi verir. Başka bir ifadeyle *i* değişkenin yayıcı mı yoksa alıcı mı olduğunu gösterir (Antonakakis vd. 2019: 8-9).

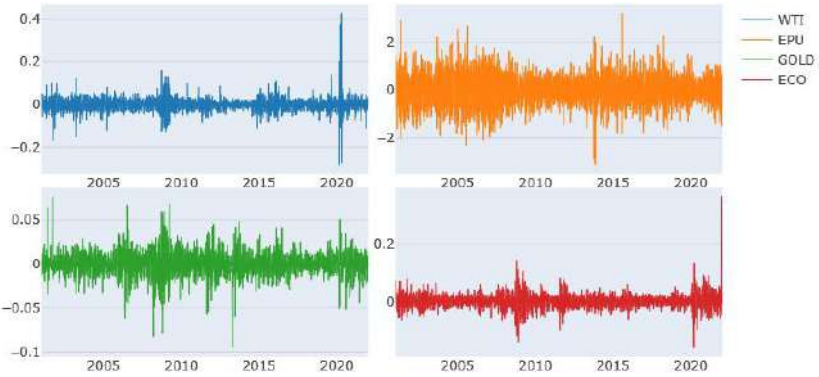
3.3. Bulgular

EPU, WTI, GOLD ve ECO değişkenleri arasındaki getiri ve volatilite yayılımını ölçmek amacıyla yapılan analizlere ilişkin bulgular aşağıda başlıklar halinde sunulmuştur.

3.3.1. Getiri Yayılımı İlişkisinin Değerlendirilmesi

EPU, WTI, GOLD ve ECO değişkenleri getiri serileri Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. EPU, WTI, GOLD ve ECO Getiri Serileri

Çalışmada kullanılan değişkenlerin getiri serileri incelendiğinde, EPU'nun en yüksek getiri değişkenliğine sahip olduğu görülmektedir. İncelenen dönemin tamamında Amerika ekonomik politika belirsizliği getiri serisinde büyük hareketler tespit edilmiştir. Getiri serisinde en büyük hareketlerin izlendiği 2013 senesi Amerika'da federal hükümetin 16 gün boyunca kapandığı ve Detroit şehrinde ülkenin en büyük kamu sektörü iflasının yaşandığı yıl olarak dikkat çekmektedir. GOLD değişkeni getiri serisinde gözlemlenen en büyük hareketlerden biri Nisan 2013 döneminde yaşanmıştır. Nisan 2013'de 2 günde ons başına 200$'lık düşüş yaşayan altın fiyatları 1981'den beri en kötü performansı sergilemiştir. Altın getiri serisinde gözlemlenen diğer hareketler 2008 Küresel Finansal Krizi ve COVİD-19 pandemi dönemine işaret etmektedir. ECO ve WTI değişkenleri için de 2008 Küresel Finansal Krizi ve COVİD-19 pandemi dönemi getiri serilerinde büyük hareketlerin yaşandığı dönemler olarak dikkat çekmektedir.

Şekil 2. Dinamik Toplam Bağlantılılık

Değişkenlerin logaritmik getiri serileri arasındaki bağlantı ilişkisini gösteren dinamik toplam bağlantılılık şekli incelendiğinde, 2008 krizi sonrası düşen değişkenler arası korelasyonun 2010 yılı itibariyle tekrar

artığı görülmektedir. İşaret edilen dönem 2008 krizi sonrası sert bir şekilde düşen ECO değişkenin bir miktar toparlanma sergilediği bir zaman aralığına denk gelmektedir. Aynı dönemde ham petrol fiyatları ve altın fiyatları da bir yükseliş trendi içinde hareket etmektedirler. Değişkenler arasında ifade edilen eş yönlü hareketler sonucunda 2010 yılı itibariyle aralarındaki dinamik ilişki artmıştır. Buna benzer bir artış Amerika'da altın fiyatlarında sert düşüşün yaşandığı Nisan 2013'te gözlenmektedir. Dinamik toplam bağlantılılık şeklinde dikkati çeken bir başka dönem COVİD-19'un Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edildiği Mart 2020 dönemidir.

Değişkenler arasındaki dinamik bağlantılık ilişkisi Tablo 2 Ortalama Dinamik Bağlantılılık Tablosu ile de incelenebilir.

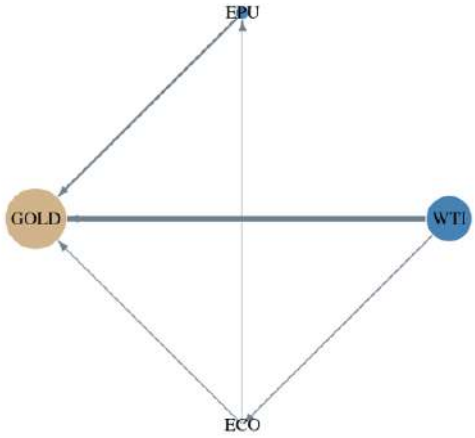
Tablo 2. Ortalama Dinamik Bağlantılık Tablosu

	WTI	***EPU***	***GOLD***	***ECO***	***Alınan Getiri***
WTI	83,49	1,77	5,80	8,94	16,51
EPU	1,75	94,92	1,09	2,25	5,08
GOLD	8,04	2,09	85,77	4,11	14,23
ECO	9,51	2,04	3,62	84,83	15,17
Yayılan Getiri	19,30	5,90	10,51	15,29	51,00
İne. own	102,79	100,82	96,28	100,12	TCI
NET	2,79	0,82	-3,72	0,12	12,75

Tablo 2. Ortalama Dinamik Bağlantılılık Tablosu incelendiğinde, örneklem döneminde WTI, EPU ve ECO'nun net getiri yayıcı, GOLD'un ise net getiri alıcı taraf olduğu görülmektedir. WTI logaritmik getiri serisindeki değişimin %83,49'u kendisi tarafından açıklanırken, %16,51'i diğer değişkenler tarafından açıklanmaktadır. WTI logaritmik getiri serisindeki değişimin %8,94'ü ECO tarafından açıklanmaktadır. WTI değişkeni yaydığı getiri ve aldığı getiri farkı %2,79 ile net getiri yayıcıdır. EPU logaritmik getiri serisindeki değişimin %94,22'si kendisi, %5,08'i ise diğer değişkenler tarafından açıklanmaktadır. EPU logaritmik getiri serisinde en yüksek açıklama gücüne sahip değişken %2,25 ile ECO'dur. EPU değişkeni yaydığı getiri ve aldığı getiri farkı %0,82 ile net getiri yayıcıdır. GOLD logaritmik getiri serisindeki değişimin %85,77'si kendisi, %14,23'ü ise diğer değişkenler tarafından açıklanmaktadır. GOLD logaritmik getiri serisinde en yüksek açıklama gücüne sahip değişken %8,04 ile WTI'dır. GOLD değişkeni yaydığı getiri ve aldığı getiri farkı -%3,72 ile net getiri alıcıdır. ECO logaritmik getiri serisindeki değişimin %84,83'ü kendisi tarafından açıklanırken %15,17'si ise diğer değişkenler tarafından açıklanmaktadır. ECO logaritmik getiri serisinde en yüksek açıklama gücüne sahip değişken %9,51 ile WTI'dır. ECO değişkeni yaydığı getiri ve aldığı getiri farkı %0,12 ile net getiri yayıcıdır.

Değişkenlerin getiri yayılım grafiği ile ağın genel yapısı ve yayıcı-alıcı değişkenler ayrıntılı bir şekilde incelenebilmektedir. Ağa ilişkin getiri yayılımı Şekil 4'te sunulmuştur.

Şekil 4. Getiri Yayılımı

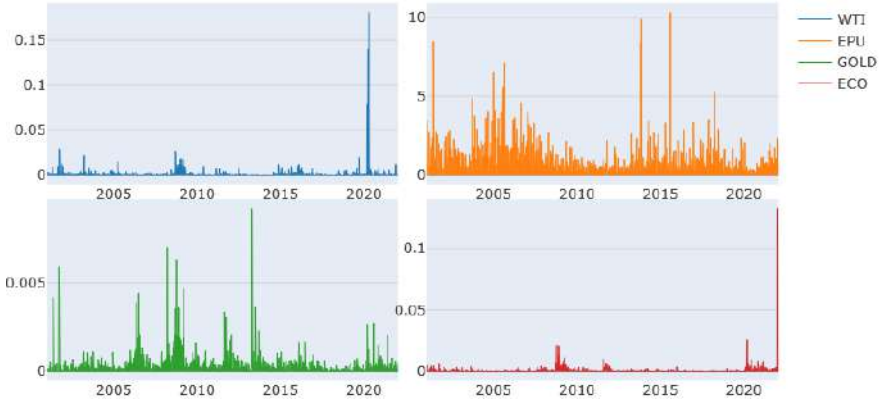

Şekil 4'te mavi ile gösterilen değişkenler getiriyi yayan, sarı ile gösterilen değişkenler ise getiyi alan durumundadır. Değişkenlerin isimlerinin yazdığı daireler ise getiriyi yayma ve alma büyüklüğü ile ilgili fikir sunmaktadır. Şekildeki okların kalınlığı ise getiri transferinin büyüklüğünü göstermektedir Dolayısıyla ağdaki en büyük getiri alıcı değişkenin GOLD olduğu Şekil 4'te açıkça görülmektedir. GOLD'a diğer tüm değişkenlerden getiri yayılımı söz konusudur. Ağdaki en büyük getiri yayıcı ise WTI'dır. WTI'dan EPU hariç tüm değişkenlere getiri yayılımı olmaktadır. GOLD'a yatırım yapacak tarafların yatırım sürecinde ECO, EPU ve WTI'da meydana gelecek değişimleri takip etmeleri faydalı olacaktır.

3.3.2. Volatilite Yayılımı İlişkisinin Değerlendirilmesi

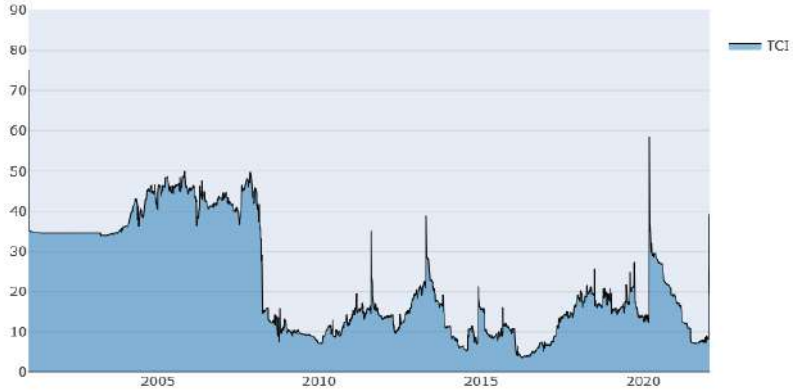
EPU, WTI, GOLD ve ECO değişkenleri volatilite serileri Şekil 5'de gösterilmiştir.

Şekil 5. EPU, WTI, GOLD ve ECO Volatilite Serileri

Çalışmada kullanılan değişkenlerin volatilite serileri incelendiğinde, en yüksek volatiliteye sahip değişkenin EPU olduğu görülmektedir. EPU değişkeninde Amerikan ekonomisinin büyüme trendinde bir düşüşün başladığı 2005 yılı yüksek volatilitenin yaşandığı yıllardan biri olarak dikkat çekmektedir. EPU volatilite serisinde yüksek volatilitenin yaşandığı diğer yıllar Amerika'da federal hükümetin kapandığı 2013 yılı ve birinci ve dördüncü çeyrekte çok düşük büyüme oranları yaşanan 2015 yılıdır. WTI değişkeni volatilite serisi incelendiğinde ise COVİD-19 pandemisi kaynaklı ham petrol fiyatları çöküşünün etkileri görülmektedir. GOLD değişkeni volatilite serisinde en dikkat çekici hareketlerin yaşandığı dönemler 2008 Küresel Finansal Krizi, 2013 altın fiyatlarında yaşanan büyük düşüş dönemleridir. EKO değişkeni volatilite serisinde ise 2008 Küresel Finansal Krizi ve COVİD-19 pandemi dönemi en önemli dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 6. Dinamik Toplam Bağlantılılık

Değişkenlerin volatiliteleri arasındaki korelasyonu gösteren dinamik toplam bağlantılık şekli, değişkenler arasındaki dinamik bağlantı ilişkisinin 2005 ve 2007 döneminde yüksek olduğunu göstermektedir. Söz konusu dönem WTI, GOLD ve ECO değişkenlerinde belirgin bir yükseliş

trendinin yaşandığı bir döneme işaret etmektedir. Değişkenler arasındaki dinamik ilişkilerin artış gösterdiği bir diğer dönem olan Ağustos 2011'de altın fiyatları zirve yapmış ve ham petrol fiyatları göreceli yüksek değerlere ulaşmıştır. Şekil 6'da görülen bir diğer zirve Nisan 2013, altın fiyatlarının çok büyük bir düşüş yaşadığı dönemdir. Son olarak değişkenler arasındaki toplam bağlantılılık ilişkisi COVİD-19 pandemi dönemiyle artış göstermiş ve incelenen dönemdeki en yüksek seviyeye ulaşmıştır.

Tablo 3. Ortalama Dinamik Bağlantılılık Tablosu

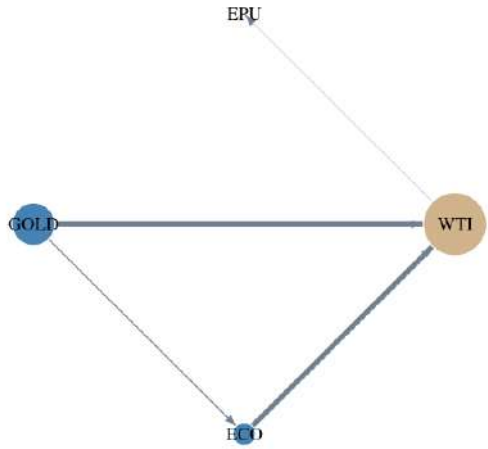
	WTI	***EPU***	***GOLD***	***ECO***	***Alınan Volatilite***
WTI	69,36	1,86	15,68	13,10	30,64
EPU	2,21	95,39	1,10	1,30	4,61
GOLD	10,24	1,05	72,52	16,19	27,48
ECO	8,13	1,34	17,48	73,05	26,95
Yayılan Volatilite	20,59	4,25	34,27	30,58	89,69
İne. own	89,95	99,64	106,78	103,63	TCI
NET	-10,05	-0,36	6,78	3,63	22,42

Ortalama Dinamik Bağlantılılık tablosu yardımıyla, WTI'da meydana gelen volatilitenin %69,36'sının kendisi tarafından, %30,64'ünün ise diğer değişkenler tarafından açıklandığı görülmektedir. WTI üzerinde en yüksek açıklama gücüne sahip olan değişken %15,68 ile GOLD'dur. Onu %13,10 ile ECO takip etmektedir. EPU'da meydana gelen volatilitenin %95,39'u kendisi tarafından, %4,61 ise diğer değişkenler tarafından açıklandığı görülmektedir. EPU üzerinde en yüksek açıklama gücüne sahip olan değişken %2,21 ile WTI'dır. GOLD'da meydana gelen volatilitenin %75,52'sinin kendisi tarafından, %27,48'inin ise diğer değişkenler tarafından açıklandığı görülmektedir. GOLD üzerinde en yüksek açıklama gücüne sahip olan değişken %16,11 ile ECO'dur. Onu %10,24 ile WTI takip etmektedir ECO'da meydana gelen volatilitenin %73,05'inin kendisi tarafından, %26,95'inin ise diğer değişkenler tarafından açıklandığı görülmektedir. ECO üzerinde en yüksek açıklama gücüne sahip olan değişken %17,48 ile GOLD'dur. Diğer değişkenlerin volatilitesi üzerinde de en yüksek açıklama gücüne sahip değişken, GOLD'dur. GOLD diğer değişkenlerin varyans değişiminin %34,27'sini açıklamaktadır. Diğer değişkenlerin volatiliteleri üzerinde en düşük açıklama gücüne sahip olan değişken EPU'dur. İncelenen değişkenlerin net volatilite yayan mı yoksa alan mı olduğuna ilişkin analiz sonuçları ise şu şekildedir. GOLD ve ECO yaydıkları volatilite, aldıkları volatiliten büyük olduğu için %6,78 ve 3,63 ile volatilite yayıcı değişkenlerdir. WTI ve EPU aldıkları volatilite, yaydıkları volatiliteden büyük olduğu için %10,5 ve %0,36 ile volatilite alan değişkenlerdir. Son olarak uluslararası portföy çeşitlendirmesi açısından, analiz edilen değişkenler incelendiğinde; analize tabi tutulan değişkenler arasındaki toplam bağlantılılığın %22,42 seviyesinde olmasından dolayı, söz konusu değişkenlere yatırım yapma şansı veren

enstrümanlara yatırım yapılarak uluslararası portföy çeşitlendirmesinin faydalarından yararlanılabilir.

Değişkenlerin volatilite yayılım şekli ile ağın genel yapısı ve yayıcı-alıcı değişkenler ayrıntılı bir şekilde incelenebilmektedir. Ağa ilişkin volatilite yayılımı Şekil 7'de sunulmuştur.

Şekil 7. Volatilite Yayılımı

Şekil 7'de mavi ile gösterilen değişkenler volatiliteyi yayan, sarı ile gösterilen değişkenler ise volatiliteyi alan konumundadır. Değişkenlerin simgelerinin büyüklüğü ise yayılan ya da alınan volatilitenin büyüklüğüyle ilgili fikir vermektedir. Şekildeki okların kalınlığı ise volatilite transferinin büyüklüğünü göstermektedir. Şekilden de anlaşılacağı üzere, GOLD ve ECO değişkenleri en büyük volatilite yayıcıları; WTI ve EPU ise en büyük volatilite alıcılarıdır. EPU sadece WTI'dan volatilite almaktayken; WTI hem GOLD hem de ECU'dan volatilite almaktadır. WTI'a yatırım yapacak tarafların karar alma noktasında GOLD'daki hareketliliği takip etmeleri yararlı olacaktır.

4.4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

EPU, WTI, GOLD ve ECO değişkenleri arasındaki getiri ve volatilite yayılımı ilişkisini incelemek amacıyla yapılan analizlerde ulaşılan başlıca sonuçlar şu şekilde sıralanabilir. Değişkenlerin logaritmik getiri serileri arasındaki dinamik bağlantı ilişkisi 2010 yılı itibariyle artmıştır söz konusu dönem 2008 krizi sonrası sert bir şekilde düşen ECO değişkenin bir miktar toparlanma sergilediği, ham petrol fiyatları ve altın fiyatlarının da bir yükseliş trendi içinde hareket ettiği zaman dilimine tekabül etmektedir. Değişkenler arasındaki dinamik ilişkinin artığı diğer dönemler Nisan 2013 ve COVİD-19'un Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edildiği Mart 2020 dönemleridir. WTI, EPU ve ECO değişkenleri net getiri yayıcı, GOLD ise net getiri alıcıdır. Ağdaki en büyük getiri alıcı değişken GOLD,

en büyük getiri yayıcı ise WTI'dır. WTI'dan EPU hariç tüm değişkenlere getiri yayılımı olmaktadır. GOLD'a yatırım yapacak tarafların yatırım sürecinde ECO, EPU ve WTI'da meydana gelecek değişimleri takip etmeleri önemlidir. Buna ek olarak GOLD getirisini etkileyen değişkenlerden birinin ekonomik belirsiz değişkeni olması çalışmanın önemli sonuçlarından birisidir.

İncelenen değişkenlerin volatilite serileri arasındaki dinamik bağlantı ilişkisinin; WTI, GOLD ve ECO değişkenlerinde belirgin bir yükseliş trendinin yaşandığı 2005 ve 2007 döneminde yüksek olduğu tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki dinamik ilişkilerin artış gösterdiği bir diğer dönem olan Ağustos 2011'de altın fiyatları zirve yapmış ve ham petrol fiyatları göreceli yüksek değerlere ulaşmıştır. Son olarak değişkenler arasındaki toplam bağlantılılık ilişkisi COVİD-19 pandemi dönemiyle artış göstermiş ve incelenen dönemdeki en yüksek seviyeye ulaşmıştır. GOLD ve ECO volatilite yayıcı, WTI ve EPU volatilite alıcı değişkenlerdir. Ağdaki en büyük volatilite yayıcı değişken GOLD'dur. Son olarak analize tabi tutulan değişkenler arasındaki toplam bağlantılılığın %22,42 seviyesinde olması, söz konusu değişkenlere yatırım yapma şansı veren enstrümanlara yatırım yapılarak uluslararası portföy çeşitlendirmenin faydalarından yararlanılabileceğini göstermektedir. Çalışmanın yatırımcılar, devlet kurumları, sermaye ve enerji piyasasındaki diğer paydaşlara fayda sağlayabilecek sonuçlar ortaya koyduğu dolayısıyla, literatüre katkı yaptığı düşünülmektedir.

Kaynakça

Abid, A. (2020). Economic Policy Uncertainty and Exchange Rates in Emerging Markets: Short and Long Runs Evidence. *Finance Research Letters, 37*, 1-7.

Adjei, F. A., & Adjei, M. (2017). Economic Policy Uncertainty, Market Returns and Expected Return Predictability. *Journal of Financial Economic Policy, Emerald Group Publishing, 9 (3)*, 242-259.

Ajmi, A. N., Aye, G. C., Balcılar, M., Montasser, G. E., & Gupta, R. (2015). Causality Between Us Economic Policy and Equity Market Uncertainties: Evidence from Linear and Nonlinear Tests. *Journal of Applied Economics, Volume 19, Issue 2*, 225-246.

Al-Yahyaee, K. H., Shahzad, S. J., & Mensi, W. (2020). Tail Dependence Structures between Economic Policy Uncertainty and Foreign Exchange Markets: Nonparametric Quantiles Methods. *International Economics, 161*, 66–82.

Antonakakis, N., Chatziantoniou, I., & Filis, G. (2014). Dynamic Spillovers of Oil Price Shocks and Economic Policy Uncertainty. *Energy Economics, 44*, 433-447.

Antonakakis, N., Cuñado, J., Filis, G., Gabauer, D., ve de Gracia, F., P. (2019), Oil And Asset Classes Implied Volatilities: Dynamic Connectedness And Investment Strategies (June 6, 2019). Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3399996 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3399996 .

Antonakakis, N., Ioannis, C. ve Gabauer, D. (2020) Refined Measures of Dynamic Connectedness Based on Time-Varying Parameter Vector Autoregressions, Journal of. Risk Financial Management. 13, 84; doi:10.3390/jrfm13040084.

Badshah, I., Demirer, R., & Suleman, M. T. (2019). The Effect of Economic Policy Uncertainty on Stock-Commodity Correlations and Its Implications on Optimal Hedging. *Energy Economics, 84*, 1-10.

Baker, S. R., Bloom, N., & Davis, S. J. (2016). Measuring Economic Policy Uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics, Volume 131, Issue 4*, 1593-1636.

Baker, S. R., Bloom, N., Wrone, B. C., Davis, S. J., & Rodden, J. (2014). Why Has US Policy Uncertainty Risen since 1960? *American Economic Review, 104 (5)*, 56-60.

Baker, S., & Bloom, N. (2013). *Does Uncertainty Reduce Growth? Using Disasters as Natural Experiments.* Washington DC: NBER Working Papers from National Bureau of Economic Research.

Balcılar, M., Bekiros, S., & Gupta, R. (2017). The Role of News-Based Uncertainty Indices in Predicting Oil Markets: A Hybrid Nonparametric Quantile Causality Method. *Empirical Economics, 53 (3)*, 879-889.

Balcılar, M., Gupta, R., & Pierdzioch, C. (2016). Does Uncertainty Move the Gold Price? New Evidence from a Nonparametric Causality in Quantiles Test. *Resources Policy, 49*, 74-80.

Bannigidadmath, D., & Narayan, P. K. (2021). Commodity Futures Returns and Policy Uncertainty. *International Review of Economics and Finance*.

Baumeister, C., & Peersman, G. (2013). The Role of Time-Varying Price Elasticities in Accounting for Volatility Changes in the Crude Oil Market. *Journal of Applied Econometrics, 28 (7)*, 1087-1109.

Baur, D. G., & Lucey, B. M. (2010). Is Gold a Hedge or a Safe Haven? An Analysis of Stocks, Bonds and Gold. *The Financial Review, Volume45, Issue2*, 217-229.

Baur, D., & McDermott, T. (2010). Is Gold a Safe Haven? International Evidence. *Journal of Banking & Finance, 2010, Volume 34, Issue 8*, 1886-1898.

Beckmann, J., & Czudaj, R. (2013). Gold as an Inflation Hedge in a Time-Varying Coefficient Framework. *The North American Journal of Economics and Finance, Volume 24, Issue C*, 208-222.

Beckmann, J., Berger, T., & Czudaj, R. (2015). Does Gold Act as a Hedge or a Safe Haven for Stocks? A Smooth Transition Approach. *Economic Modelling, Volume 48, Issue C*, 16-24.

Chai, G., You, D.-M., & Chen, J.-Y. (2019). Dynamic Response Pattern of Gold Prices to Economic Policy Uncertainty. *Transaction of Nonferrous Metals Society of China*, 2667-2676.

Chen, X., Sun, X., & Li, J. (2020). How Does Economic Policy Uncertainty React to Oil Price Shocks? A multi-Scale Perspective. *Applied Economics Letters, 27 (3)*, 188-193.

Chen, X., Sun, X., & Wang, J. (2019). Dynamic Spillover Effect Between Oil Prices and Economic Policy Uncertainty in BRIC Countries: A Wavelet-Based Approach. *Emerging Markets Finance and Trade, 55 (12)*, 2703-2717.

Çağlayan, E. ve Saçaklı İ. (2006). Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliğinin Sıfır Frekansta Spektrum Tahmincisine Dayanan Birim Kök Testleri ile İncelenmesi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20 (1), 121-137.

Dai, P. F., Xiong, X., & Zhou, W. X. (2021). A Global Economic Policy Uncertainty Index from Principal Component Analysis. *Finance Research Letters, Vol 40*.

Dhaoui, A., & Khraief, N. (2014). Empirical Linkage between Oil Price and Stock Market Returns and Volatility: Evidence from International Developed Markets. *Economics Discussion Papers, 2014-12*.

Diebold, F. X., & Yılmaz, K. (2014). On the Network Topology of Variance Decompositions: Measuring the Connectedness of Financial Firms. Journal of Econometrics 182: 119–34.

Elliot, G., Rothenberg T. J. and Stock, J.H. (1996). Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root, *Econometrica*, 64, 813-836.

Gong, X., & Lin, B. (2017). Forecasting The Good and Bad Uncertainties of Crude Oil Prices Using a HAR Framework. *Energy Economics, Elsevier, Volume 67 (C)*, 315-327.

Gozgor, G., & Ongan, S. (2017). Economic Policy Uncertainty and Tourism Demand: Empirical Evidence from the USA. *International Journal of Tourism Research, 19*, 99-106.

Hammoudeh, S., Kim, W. J., & Sarafrazi, S. (2016). Sources of Fluctuations in Islamic, U.S., EU, and Asia Equity Markets: The Roles of Economic Uncertainty, Interest Rates, and Stock Indexes.

Emerging Markets Finance and Trade, Volume 52, Issue 5, 1195-1209.

Ji, Q., Bouri, E., Roubaud, D., & Kristoufek, L. (2019). Information Interdependence among Energy, Cryptocurrency and Major Commodity Markets. *Energy Economics, Elsevier, Volume 81 (C)*, 1042-1055.

Ji, Q., Liu, B.-Y., Nehler, H., & Uddin, G. S. (2018). Uncertainties and Extreme Risk Spillover in the Energy Markets: A Time-Varying Copula-Based CoVaR Approach. *Energy Economics, Elsevier, Vol. 76 (C)*, 115-126.

Kang, W., & Ratti, R. A. (2013). Oil Shocks, Policy Uncertainty and Stock Market Return. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money, 26*, 305-318.

Kang, W., Ratti, R. A., & Vespignani, J. L. (2017). Oil Price Shocks and Policy Uncertainty: Newevidence on the Effects of US and non-US Oil Production. *Energy Economics, 66*, 536-546.

Kang, W., Ratti, R. A., & Yoon, K. H. (2015). The Impact of Oil Price Shocks on the Stock Market Return and Volatility Relationship. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money, 34*, 41–54.

Kannadhasan, M., & Das, D. (2020). Do Asian Emerging Stock Markets React to International Economic Policy Uncertainty and Geopolitical Risk Alike? A Quantile Regression Approach. *Finance Research Letters, Volume 34*, 1-7.

Koop, G., Pesaran, M. H. ve Potter, S. M. (1996). Impulse Response Analysis In Nonlinear Multivariate Models. Journal of Econometrics, 74, 119–47.

Li, X. L., Balcılar, M., Gupta, R., & Chang, T. (2016). The Causal Relationship Between Economic Policy Uncertainty and Stock Returns in China and India: Evidence from a Bootstrap Rolling Window Approach. *Emerging Markets Finance and Trade, Volume 52, Issue 3*, 674-689.

Mamun, M. A., Uddin, G. S., Suleman, M. T., & Kang, S. H. (2020). Geopolitical Risk, Uncertainty and Bitcoin Investment. *Physica A, 540*, 1-11.

Matkovskyy, R., Jalan, A., & Dowling, M. (2020). Effects of Economic Policy Uncertainty Shocks on the Interdependence between Bitcoin and Traditional Financial Markets. *The Quarterly Review of Economics and Finance, 77*, 150-155.

Mokni, K., Ajmi, A. N., Bouri, E., & Vo, X. V. (2020). Economic Policy Uncertainty and the Bitcoin-US Stock Nexus. *Journal of Multinational Financial Management, 57-58*, 1-13.

Mokni, K., Hammoudeh, S., Ajmi, A. N., & Youssef, M. (2020). Does Economic Policy Uncertainty Drive the Dynamic Connectedness between Oil Price Shocks and Gold Price? *Resources Policy, 69*, 1-13.

Nartea, G. V., Bai, H., & Wu, J. (2020). Investor Sentiment and the Economic Policy Uncertainty Premium. *Pacific-Basin Finance Journal, 64*, 1-20.

Pesaran, M. H. ve Shin, Y. (1998). Generalized Impulse Response Analysis In Linear Multivariate Models. Economics Letters 58: 17–29.

Pastor, L., & Veronesi, P. (2013). Political Uncertainty and Risk Premium. *Journal of Financial Economics, Volume 110, Issue 3*, 520-545.

Reboredo, J. (2013). Is Gold a Hedge or Safe Haven Against Oil Price Movements? *Resources Policy, Volume 38, Issue 2*, 130-137.

Rehman, M. U., Asghar, N., & Hussain, J. (2019). Are Disaggregate Industrial Returns Sensitive to Economic Policy Uncertainty. *Physica A, 527*, 1-18.

Scarcio, A. R., & Etienne, X. L. (2018). Does Economic Policy Uncertainty Affect Energy Market Volatility and Vice-Versa? *Applied Economics Association Annual Meeting, Washington, D.C.*, 1-33.

Shahzad, S. J., Raza, N., Balcılar, M., Ali, S., & Shahbaz, M. (2017). Can Economic Policy Uncertainty and Investors Sentiment Predict Commodities Returns and Volatility? *Resources Policy, 53*, 208-218.

Shaikh, I. (2020). Policy Uncertainty and Bitcoin Returns. *Borsa Istanbul Review, 20 (3)*, 257-268.

Smales, L. A. (2020). Examining the Relationship between Policy Uncertainty and Market Uncertainty across the G7. *International Review of Financial Analysis, 71*, 1-17.

Su, R., Du, J., Shahzad, F., & Long, X. (2020). Unveiling the Effect of Mean and Volatility Spillover between the United States Economic Policy Uncertainty and WTI Crude Oil Price. *Sustainability, 12, 6662*, 1-12.

Sum, V. (2013). Economic Policy Uncertainty and Stock Market Returns. *International Review of Applied Financial Issues and Economics, Forthcoming*.

The Impact of Uncertainty Shocks on the Volatility of Commodity Prices. (2018). *Journal of International Money and Finance, 87*, 96-111.

Tsai, I.-C. (2018). Flash Crash and Policy Uncertainty. *Journal of International Financial Markets, Elsevier, Volume. 57 (C)*, 248-260.

Wang, Y., Zhang, B., Diao, X., & Wu, C. (2015). Commodity Price Changes and the Predictability of Economic Policy Uncertainty. *Economics Letters, Volume 127 (C)*, 39-42.

Wen, F., Zhao, Y., Zhang, M., & Hu, C. (2019). Forecasting Realized Volatility of Crude Oil Futures with Equity Market Uncertainty. *Applied Economics, 51 (59)*, 6411-6427.

Wu, G., & Zhang, Y. J. (2014). Does China Factor Matter? An Econometric Analysis of International Crude Oil Prices. *Energy Policy, Elsevier, Volume 72 (C)*, 78-86.

Wu, S., Tonga, M., Yang, Z., & Derbali, A. (2019). Does Gold or Bitcoin Hedge Economic Policy Uncertainty? *Finance Research Letters, 31*, 171-178.

Xiao, J., Hu, C., Ouyang, G., & Wen, F. (2019). Impacts of Oil Implied Volatility Shocks on Stock Implied Volatility in China: Empirical Evidence from a Quantile Regression Approach. *Energy Economics, Elsevier Volume 80 (C)*, 297-309.

Zhang, D., Lei, L., Ji, Q., & Kutan, A. M. (2019). Economic Policy Uncertainty in the US and China and Their Impact on the Global Markets. *Economic Modelling, 79*, 47-56.

Zhang, H. L., Liu, C. X., Zhao, M. Z., & Sun, Y. (2018). Economics, Fundamentals, Technology, Finance, Speculation and Geopolitics of Crude Oil Prices: An Econometric Analysis and Forecast Based on Data from 1990 to 2017. *Petroleum Science, Volume 15*, 432-450.

Zhang, Y. J., & Wang, J. L. (2019). Do High-Frequency Stock Market Data Help Forecast Crude Oil Prices? Evidence from the MIDAS Models. *Energy Economics, Elsevier, Volume 78 (C)*, 192-201.

Zhang, Y. J., & Yan, X. X. (2020). The Impact of US Economic Policy Uncertainty on WTI Crude Oil Returns in Different Time and Frequency Domains. *International Review of Economics and Finance, Volume 69*, 750-768.

BÖLÜM V

İŞ STRESİ ve TÜKENMİŞLİK İLİŞKİSİNİN TUNCELİ İLİ ÖZEL GÜVENLİK GÖREVLİLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ[1]

Yüksek Lisans Öğr. Mehmet KARAMANOĞLU*&
Doç. Dr. Altuğ KAZAR**

*Munzur Üniversitesi, Tunceli-Türkiye
Mehmet59191@gmail.com, Orcid:0000-0003-4154-3530

**Munzur Üniversitesi, Tunceli-Türkiye
altugkazar@munzur.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5596-8356

1. GİRİŞ

Güvenlik olgusu insanlar için yeme içme barınma gibi temel bir ihtiyaç haline gelmiştir. Çünkü kendini güvende hisseden bireyler olumlu, planlı ve güvenlik kaygısı yaşamadan özgüvenle hayat planlaması yapabilir. Günümüz dünyasında artan güvenlik problemleri insanlarda endişeye neden olmaktadır. Gelişen teknoloji veya yeni iş kolları ile güvenlik problemlerinin daha aza indirgenmesi için dünyada yeni adımlar atılmaktadır. Büyük güvenlik şirketleri kurulmakta ve bazı ülkeler askeri güçlerle yapılan işleri dahi özel güvenlik sektörüne kaydırmaktadır.

Hızla büyüyen özel güvenik sektörü, insanlarla yüz yüze ilişkilerin daha yoğun olması, güvenlik hizmetlerine bütün bireylerin ihtiyaç duyması ve giderek artan sayıları sebebiyle güvenlik sektörü çalışanlarında iş stresi ve tükenmişlik olgusunun araştırılması önemli bir hal almaktadır. İş stresi ve tükenmişlik ilişkisini aynı anda ele alan çalışmaların daha çok sağlık ve eğitim sektörü üzerine yapılan çalışmalar olduğu görülmüştür. Yapılan yerli ve yabancı literatür taramasında, özel güvenlik çalışanlarına karşı tükenmişlik ve iş stresi başlığı altında daha önce yapılan bir araştırmaya rastanılmamıştır. Stres ve tükenmişliğin yoğun olarak yaşandığı özel güvenik sektöründe daha önce böyle bir çalışmanın yapılmamış olması çalışma açısından önemlidir.

Bu araştırmada özel güvenlik görevlileri personelinin tükenmişlik ve iş stresi ile durumları arasındaki olabilecek bağlantının belirlenmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda anket çalışması yapılmıştır. Çalışmaya konu olan veriler Tunceli ilinde uygulanan anket yöntemi ile toplanmıştır. Anket

[1] Bu çalışma Mehmet Karamanoğlu'nun "Özel Güvenlik Görevlilerinin İş Stresi ve Tükenmişlik İlişkisi: Tunceli İli Örneği" adlı tezinden üretilmiştir.

formunda, Tunceli ilinde görev yapan özel güvenlik mensuplarının demografik değişkenlerini belirleyen soruların yanı sıra, "İş Stresi Ölçeği" ve "Tükenmişlik Ölçeği" yer almaktadır. Toplanan veriler SPSS programı ile analiz edilerek iş stresi ve tükenmişlik arasındaki bağlantının ortaya çıkması hedeflenmiştir. Çalışma ile özel güvenlik sektöründe çalışan bireylerin yapılan anket ölçekleri ile iş stresi ve tükenmişlik düzeylerini saptamak ve sonuçları değerlendirerek ortaya çıkan engellerin azaltılmasına katkı sunması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde özel güvenlik kavramı oluşum, gelişim ve ülkemizdeki durumu açısından değerlendirilecektir. Üçüncü bölümde iş stresi kavramı, belirtileri ve sonuçları açıklanacaktır. Dördüncü bölümde tükenmişlik, tükenmişliğin boyutları ve iş stresi ile ilişkisi ortaya koyulacaktır. Beşinci bölümde çalışmanın veri ve yöntemi sunulacaktır. Altıncı bölüm analiz sonuçlarının yorumlandığı bölümdür. Son bölümde ise çalışmanın bulgularından hareketle sonuç ve öneriler yer almaktadır.

2. ÖZEL GÜVENLİK KAVRAMI

Türk Dil Kurumu güvenliği bireylerin oluşturduğu toplumda kamu düzeninin sorunsuz yürütülmesi, kişilerin korkusuzca yaşayabilmesi ve emniyetinin sağlanması olarak belirtmiştir (Payam, 2018). Güvenlik, tanımı itibariyle hayli tartışmalı bir durumdur. Güvenlik kavramı ile ilgili çeşitli tanımlar üretilmiştir. En yalın ifade ile güvenlik, tehditlerin azaltılması veya önlenmesidir (Ergüven, 2016). Genel olarak ifade edildiğinde; güvenlik bireylerin özel alanlarında veya halka açık yerlerde herhangi bir saldırıya, kazaya maruz kalmadan can ve malları için çekincesiz bir şekilde yaşamlarının sürdürülebilir olmasıdır.

Güvenlik kişinin korkusuzca yaşayabilmesi halidir. İnsanlığın başlangıcından bu yana en temel ihtiyaçlarından birisi olmuştur. İnsanlar hayatta kalma içgüdüleriyle, yaşamaya devam edebilecekleri güvenli alanlar bulmaya ihtiyaç duymaktadır. Günümüz çağında kolluk görevlileri, toplumda yaşayan bireylerin korku, şiddet, baskı hissetmeden yaşamalarını sürdürmesine yönelik önemi bir rol oynamaktadır (Acun, 2018). Kendini güvende hisseden birey pozitif yatırım yapabilir ve gelecek için bir plan oluşturabilir.

Özel güvenlik hizmetleri kavramı; talep durumunda kişi, kurum ve kuruluşların güvenliğini sağlama amacıyla belli bir ücret karşılığında kendi personelleri vasıtasıyla hizmet veren kuruluşlardır. Ayrı bir ifade ile kamu düzeninin korunması, toplumsal güvenliğin zarar görmemesi amacı ile farklı kanun maddeleri ile suçun önlenmesi, suça karışılması sonucunda kendine özgü yasalara dayanarak suça müdahale edilmesi ve suçla ilgili

kolluk görevlilerine gerekli yardımda bulunan hizmetlerdir (Erkalaycıoğlu, 2013).

Özel güvenlik kuruluşu toplumda huzurlu bir ortam oluşmasında etkin bir rol oynamaktadır. Bunun nedeni önleyici, koruyucu ve düzenleyici özelliklerinin olmasıdır. Kimi zaman tehdit ya da suç daha ortaya çıkmadan caydırıcılık unsuruyla ortadan kaldırılırken kimi zaman da işlenen suç ya da güvenlik tehdidine anında müdahale edilerek zararlardan koruma sağlamaktadır. Bu anlamda özel güvenlik kamu güvenliğini desteklemektedir (Acun, 2018).

Osmanlı Devleti zamanında esnafların verdikleri para karşılığında dükkânlarının güvenliğinin sağlanması için geceleri bekçilik sıfatıyla oluşturulan çalışanlara 'ases' ismi verilmiştir. Ülke genelinde meydana gelen ayaklanma veya isyan tarzı olaylarda halk kendilerini savunması amacıyla il erleri adı altında birlikler oluşturmuştur. Bu tip uygulamalar da özel güvenlik hizmetleri anlayışını andıran faaliyetlere rastlanılmıştır (Erkalaycıoğlu, 2013).

Ülkemizin özel güvenlik sektörüne ilk adımı 1981 yılında 2495 sayılı Bazı Kurum ve Kuruluşların Korunması ve Güvenliklerinin Sağlanması Hakkında Kanun ile gerçeklemiştir (Gürbüzkol, 2013). Bu kanun kapsamında özel güvenliğin '*kuruluş amacı, ülke güvenliği, ekonomisi veya toplum hayatı açısından kötü sonuçlar meydana getirecek olaylar ve önem arz eden tesis, kurum ve kuruluşların can ve mal emniyetinin sağlanması'* amaçları sıralanmıştır (Bedirhanoğlu, 2017).

Ülkemizde kolluk görevlileri gibi özel güvenliğinde silah kullanma yetkisi mecbur kalmadıkça veya silah kullanma şartlarının sağlanmadığı durumlarda yasaktır. Kullanım gerektiğinde gelen saldırıyı bertaraf etmek amacı ile kademeli olarak kullanılır. Şüpheli şahsın kolluk kuvvetleri gelene kadar muhafazası silah kullanım harici mümkün olmayan durumlar ve karşıdaki şahsın veya şahısların silahla tehdit oluşturması ve silahla karşılık verme gibi durumlarda zorunlu bir hal aldığından dolayı direnci kıracak ölçüde silah kullanılabilmektedir.

Özel güvenlik teşkilatında karşılaşılan genel sorunları mevzuat eksikliği, yetersiz eğitim, kolluk ile arasında yetki ve hiyerarşi sıralaması, riskler, eğitimli personel eksikliği, denetleme yetersizliği, düşük ücretle çalıştırılma işten çıkarılma rolü, taşeron sistemi ve mobing şeklinde sıralayabiliriz.

Eğitim ile ilgili sorunlar verilen eğitimin kısa, genel geçer, üstün körü, genellikle teorik içerikli olması ve uygulamalı derslerin yetersiz oluşudur.

Görev tanımını tam bilmeyen görevli ortaya çıkan kargaşa ve olaylarda nasıl müdahale edeceğini net olarak bilmediğinden çekimser veya olaylar karşısında basık kalır, bu durumda görevlinin saygınlığını ve işindeki yeterliliğini düşürür. Özel güvenliğin en önemli ve temel sorunu eğitimde yaşanmaktadır. Olaylarda devamlı iç içe olan güvenlik görevlilerine savunma alanında yeterli eğitimlerin verilmesi şarttır (İlhan, 2015).

Temel eğitimin verilmesinde yaşanan sorunlar ise uygulamaya pek önem verilmeyerek daha çok teorik ve bilgi içeren derslerin olduğu, mevzuatın fazla yoğun olduğu ve kısa zamanda eğitilmeye çalıştırdıkları gözlemlenmiştir. Birçok eğitim kurumu sektöre ticari amaçla bakıp çoğu derse devam mecburiyeti istememektedir. Temel eğitim vermeden eğitimi sadece kâğıt üzerinde göstermektedir. Bu eğitimin ne derece faydalı olacağı ise düşündürücüdür (Mil, 2014). Çeşitli ülkelerdeki özel güvenlik görevlilerinin eğitilme süreleri aşağıda belirtilmiştir.

Teşkilat mensuplarına yenileme eğitiminin beş yılda bir yapılması önemli sorunlardan biridir. Eğitim verilip işe başlanıldıktan sonra beş yıl ara vererek tekrar verilen eksik ve hızlandırılmış eğitim büyük bir eksikliktir. Yenileme eğitiminin 60 ders saatinden oluşacağı ve 10 ders saatinin silah bilgisi ve atış dersine ayrılacağı belirtilmiştir. Yenileme eğitimini başarı ile tamamlayanlar 5 sene sonra tekrar bu eğitimi almak zorundadırlar. Bu eğitimler 5'er yıl aralıklarla devam etmektedir (Acun, 2018). Çoğu kurumda olduğu gibi özel güvenlik kurumunda da mevzuat bir problemdir. Mevzuatlarda özel güvenlik kurumunun yetkilerinin net olarak belirtilmediği görülmektedir. Özel güvenlik görevlilerinin silah taşıma, kullanma, genel kolluk ile ilişkileri, kurum içi kurallar ve kolluk ile arasındaki düzen disiplin konularında cezalandırma hususları gibi konularda hukuki düzenlemelerin olmadığı görülmüştür.

Özel güvenlik sistemleri polis veya askeri teşkilatlarına uydurulmaya çalışılmıştır. Özel güvenlik teşkilatı da sonuç itibariyle ayrı bir kurum olduğu için yasalarda net bir şekilde kendine özgü düzenlenerek ayrı bir kurum olması yönünde adımlar atılmalıdır. Bu durum kimilerine göre, "*polisin yerine geçici bir güç veya fazla paranın üzerine yatırılamayacağı kadar geçici bir iş*" şeklinde kabul görmüştür. Bu düşünceler özel güvenliğin asıl mahiyetinden uzaklaşmasına neden olan olmuştur (Alpkutlu, 2017). Bir başka sorunun ise denetimlerin yetersizliğidir. Bu durumdan kaynaklı çalıştıkları yerlerde kendi görevleri dışında pek çok başka işler yaparken görülmeleri mümkündür. İşveren daha çok istihdamı kendisine fazla maliyet olarak gördüğünden dolayı bünyesinde çalıştırdığı özel güvenlik görevlilerine bankada sıra numarası verdirmekte, şirket araçları yıkattırma, çaycılık veya temizlik işleri ile uğraştırmaktadır. Bu tip

görevler güvenlik görevlisinin asli işi değildir. Yeterli denetimin olması durumunda çalışanlar bu tip ekstra işlerler ile yapmak zorunda kalmayacaktır.

3. İŞ STRESİ

Stres kavramı zorlanma, baskı ve gerginlik anlamlarında gelen Fransızcada 'estere' kelimelerinden gelir. Bilimde ise bu kavram 17.yy'da Robert HOOK vasıtası ile literatürlere girmiştir (Aydın, 2004). Hook fizik dalında elastiki madde ve dış güç ilişkisini tespit etmek amacıyla stres kavramını kullanmıştır (Biçki, 2016).

İş stresi, insan sağlığın bozulmasına neden olan, bireyin yapmış olduğu işin gereğini yerine getirmede kendisini yetersiz hissetmesine yol açan duygusal ve fiziksel tepkimeler şeklinde tanımlanabilir. İş stresine karşı yapılan bazı çalışmalarda iş stresinin oluşmasında çalışanın kendisi ile çevresi arasındaki etkileşimin neden olduğu görülmüştür (Efeoğlu ve Özgen, 2007). İş stresi, bireyin ruh ve beden sağlığını olumsuz yönde etkilemekte birlikte fazla alkol, tütün mamulleri ve yüksek kafein içeren maddelerin kullanılmasına sebep olmaktadır (Yüksel, 2014).

Çalışanların kişilikleri dışında, işten ve örgütten kaynaklanan bazı sorunlar çalışanların stres seviyelerini değiştirir. Uzun iş saatleri ve yoğun çalışma karşısında hiçbir sıkıntı yaşamayan bir insan olduğu gibi bu durumlarla başa çıkmakta zorlanan bireylerde olmaktadır. Bu nedenle, her çalışan ayrı bir şekilde ele alınmalı, değerlendirilmeli ve her çalışan için farklı stratejiler geliştirilmelidir. Ancak bu durum çalışan tarafından suiistimal edilmemelidir (Turunç ve Çelik, 2010). İş stresi belirtileri 4 başlık altında incelenebilir:

Fiziksel olarak yaşanan belirtiler: Uyku problemleri, şiddetli baş ağrısı, eklem ağrıları, çene problemleri, dişlerde hassasiyet, sindirim sistemi problemleri, deride döküntü, mide rahatsızlıkları, yüksek- düşük tansiyon, kalp ritminin bozulması, damar tıkanıklığı, iştahsızlık veya aşırı yeme isteği, halsizlik ve iş kazalarındaki yükseliştir.

Duygusal belirtiler: Halk tabiri ile kalp ağrısı diyebileceğimiz durumlardır. Genel olarak kaygı, endişe, huzursuzluk, depresyon, ruhsal durumun tutarsızlığı, asabilik, gerginlik, özgüven problemleri, aşırı hassasiyet, öfke patlamaları, saldırganlık hissiyatlarına kapılma durumudur.

Zihinsel belirtiler: Bir işe odaklanma sorunu, kararsızlık, unutkanlık, kafa karışıklığı, hatırlayamamak, hayalperesttik, aklı tek bir noktaya

odaklamak, verimsizlik, iş veriminin düşmesi ile yapılan hatalarda yüksek artış, kendini ifade etmede zorluklardır.

Sosyal belirtiler: Diğer bireylere karşı duyulan güvensizlik, başkalarını suçlamak, verilen sözleri tutmamak, insanlarla araya mesafe koymak hatta onlarda devamlı yanlış arayarak rencide etmek, fazla savunmacı tutum ve sık sık insanlarla küsme durumlarıdır (Güçlü, 2001).

İş stresi, bireylerin sosyal yaşamı ile birlikte iş hayatını da olumsuz etkilenmektedir. Örnek vermek gerekirse işten beklenilen beceri düşüklüğü, sorumluluklarını yerine getirememe, yaratıcı olamama, işe gitme arzusunun azalması, yaptığı işten tatmin olamama ve motivasyonsuzluk gibi etkenlerdir (Coşkun, 2006). Stresin performansa etkileri ise yetersizlik duygusu, örgütten ayrılma, isabetsiz kararlar verme, iş birliği sağlayamama, hata yapma, işten uzaklaşma isteği, işe gitmede isteksizlik, nitelik ve nicelik düşmesi gibi durumlardır.

4.TÜKENMİŞLİK

Tükenmişlik kavramı, karşımıza birey ve örgütler açısından iş hayatını önemli bir oranda tehdit eden ve engel olan bir problem olarak çıkmaktadır. İngilizcede '*job burnout*' veya '*staff burnout*' tükenmişlik olarak belirtir. Bu kavram hayata ilk kez 1974 yılında Freudenberger' in yazdığı bir makale ile gözlerini açmıştır. Makalede tanımlanan tükenmişlik mesleki bir tehlike şeklinde değerlendirilmiştir. Freudenberger tükenmişliği, '*başarısız olma, yıpranma, aşırı yüklenme sonucu güç ve enerji kaybı veya karşılanamayan istekler sonucu bireyin iç kaynaklarında tükenme durumu*' olarak nitelendirmiştir. İş ve örgütsel ortamlarda strese neden olan tükenmişlik, bireyde içsel ve dışsal açıdan enerjinin bitmesiyle oluşmaktadır (Arı ve Bal, 2008).

İnsanların yaşamını idame etmek için çoğu zamanını iş ortamında geçirdiği yadsınamaz bir gerçektir. Bir nevi hayatın geçtiği iş ortamında, çalışma ortamı ve iş koşulları çok önemlidir. Bireyler genel olarak iş hayatında farklı derecede engeller ile karşılaşmaktadır. Aynı sektörde çalışan insanlar bile aynı işi yapsa bile karşılaştıkları zorluklara kişilik farklılığından dolayı değişik tepkiler verirler. Bu tepkileri etkileyen çeşitli faktörler vardır. Tükenmişlik olgusu günümüz iş dünyasının önemli sorunlarından birisi haline gelmiştir. Tükenmişlik çalışan bireylerin sağlığı ve işletme performansını kötü yönde etkilemektedir. Yapılan araştırmalarda, insan merkezli meslek gruplarında iletişimin fazla olması, diğer meslek gruplarına oranla daha fazla tükenmiş olduğu ortaya çıkmıştır (Güven ve Sezici, 2016).

Demokratik devletlerde temel hak ve özgürlükler yalnızca bir anayasal metin değil, aynı zamanda uygulama alanı olan birer temel insan hakları kavramlarıdır. Güvenlik hizmetleri o ülkenin uluslararası alandaki imajını doğrudan etkilemektedir. Bu anlamda güvenlik hizmetleri uzun soluklu yürütülmesi gereken ve ihmale gelmeyecek kadar hassas konular içeren önemli bir alandır (Kıvrak ve Kaya, 2014).

Tükenmişlik kavramı, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarıda düşme hissi olarak üç alt boyuttan oluşmaktadır. Bazı araştırmacılar tükenmişliğin sadece duygusal tükenmişlik kısmını ele alırken, Maslach ve Jackson (1981) duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarıda düşme hissi olarak üç basamakta incelemiş ve bu üç boyutu tükenmişlik olgusuna kazandırmışlardır (Polatcı ve ark, 2014).

Duyarsızlaşma: İnsanlar, diğer bireylere karşı güven ve inançlarını yitirdiklerinde iş ortamındaki insanlara karşı da soğuk davranışlar sergilerler. İşe katılımlarını en aza indirgeyerek ideallerine son verirler. Duyarsızlaşma tanım olarak kişiyi tükenme ve düş kırıklığından koruma girişimidir (Ören ve Türkoğlu, 2006). Duyarsızlaşma, kişinin kendisinden istenileni yerine getirmek istemediği durumlarda kendisini savunma şeklidir. Bu durumdan dolayı, duyarsızlaşma boyutu stresle baş etme yöntemleriyle de ilişkilendirilmektedir (Aksanaklu ve İnandı, 2018). Tükenmişlik sendromuna yakalanan bireylerin diğer kişiler ile iletişim kurarken onların düşüncelerini görmezden gelmesi veya asgari seviyede tutma şeklidir (Şahin ve Bedük, 2019).

Düşük kişisel başarı: Birey kendini yetersiz hissettiğinde, giderek pasif bir duruma girmektedir. Önüne gelen iş veya beklentileri, gözünde fazla büyüterek içerisinden çıkamayacağını düşünür. Devamlı bir şekilde engellenmiş hissine kapılır, iş hayatındaki ilerleme duygusunu yitirerek daha önceden başarılı olduğu her konu artık gözünde başarısızlık olarak gözükür (Ören ve Türkoğlu, 2006). Bu durumun sonucunda kişi işten soğumaktadır. Bireyin birlik duygusu duyarsızlaşmaya, enerjisi ise duygusal tükenmeye dönüşmektedir. Gerçekleşen bu durumu birey, kendisine dahi açıklayamamakla birlikte tükenmişliğe sürüklenerek, bedensel ve psikolojik enerjisini sonlandıran davranışlar göstermektedir (Guluzade, 2019).

Duygusal tükenme: Tükenmişlik sendromu, genellikle ilk olarak bireyin işinden duygusal olarak tükenmiş hissetmesi ile başlar (Ören ve Türkoğlu, 2006). Tükenmişlik sendromunun başlangıcı olan duygusal tükenme, diğer başlığımız olan iş stresi ile iç içe bir durum olma özelliği taşımaktadır. Tükenmenin bu ölçeği bireyin iş ortamında kendisinden

beklenen psikolojik ve duygusal isteklerin çokluğu sonucunda kişide oluşan bitkinlik durumu olarak tanımlanabilir (Şahin ve Bedük, 2019). Duygusal tükenmişliğe kapılan birey, diğerlerinin isteklerini ve mesleki çabalarını azaltarak dış dünyaya kendini kapatma veya kişiler ile olan iletişimini en az seviyede bırakma eğilimine girmektedir (Helvacı ve Turhan, 2013).

4.1.Tükenmişlik ile İş Stresi Arasındaki İlişki

Tükenmişlik ve stres arasında kabul görmüş bir ilişki bulunmaktadır. Bu iki kavramın birbirini tetiklemesi sebebi ile birçok araştırma yapılmıştır. Yapılan literatür taramalarında ilginç olarak araştırmacılar ikiye ayrılmıştır, bir kısmı bu iki kavramı bir arada değerlendirirken bir kısmı iste ayrı ayrı değerlendirilmesini tartışmışlardır. Rol modelimiz ve bu işin başyapıtı olarak değerlendirilen Maslach, bu iki kavramı stres ve tükenmişliği birbirine tepki olarak değerlendirmiştir. Ayrı olarak ele alan araştırmacılar ise tükenmişliği ayrı bir kavram değil de iş stresinin bir türü olarak görmüşlerdir (Şahin ve Bedük, 2019).

Tükenmişlik, önceki yıllara nazaran daha geniş bir açıdan ele alınmaktadır. Değişik işlerde ve işletmelerde stres faktörünün daha iyi anlaşılması için bir araç olmuştur. Bu iki kavramı birbirinden ayıran en önemli unsur ise, tükenmişliğin hizmet alışverişi sırasında taraflar arasında gerçekleşen sosyal ilişki kaynaklı bir stres türü olmasıdır (Guluzade, 2019). Tükenmişlik ile stresin kavramlarının farklı olmasının bir diğer sebebi stresin olumlu ve olumsuz yönleri mevcutken, tükenmişliğin ise sadece olumsuz yönünün olmasıdır (Kaçmaz, 2011).

5. VERİ VE YÖNTEM

Bu araştırmanın evrenini Tunceli İl Emniyet Müdürlüğü Özel Güvenlik Şube Müdürlüğü tarafından alınan bilgi doğrultusunda Nisan 2021 tarihinde Tunceli ilinde aktif olarak görev yapan yaklaşık 430 kişiden oluşan özel güvenlik görevlileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleminin tespitinde, özel güvenlik çalışanlarının 300 tanesine ulaşılması hedeflenmiş ancak 218 kişiye ulaşılmıştır.

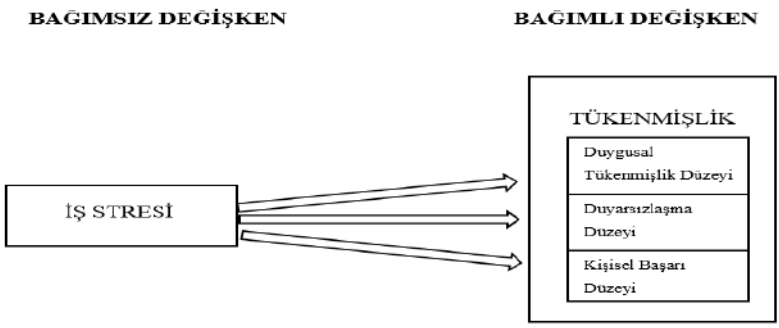
Çalışmada üç farklı bölümden oluşan ölçekler kullanılmıştır. Anketin ilk kısmında; demografik bilgileri içeren yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, hizmet yılı ve aylık gelir bilgilerine yer verilmiştir. İkinci bölümünde ‘Maslach Tükenmişlik Envanteri’ son bölümde ise ‘İş Stresi Ölçeği’ kullanılmıştır. Anket dağıtımı, Mayıs 2021 ayında kolayda örnekleme ile seçilen Tunceli ilinde görev yapan özel güvenlik çalışanlarına e-anket olarak yaptırılmıştır.

İş Stresi Ölçeği: Bu araştırmada, bireylerin iş stresi düzeylerini ölçmek amacıyla ülkemizde stres üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Baltaş ve Baltaş (1998) tarafından geliştirilmiş olan 15 maddelik "İş Stresi Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçekte soru ifadeleri şeklinde oluşturulmuş 15 madde yer almakta, 7 ve 8. sorular nötr köke sahipken diğer maddeler olumsuz soru kökleri şeklindedir. Cevap seçenekleri, her bir maddenin karşısına "Hiçbir Zaman", "Nadiren", "Bazen", "Çoğu Zaman" ve "Her Zaman" şeklinde yerleştirilmiştir.

Tükenmişlik Ölçeği; Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilen ve Ergin (1992) tarafından Türkçe 'ye çevrilen Maslach Tükenmişlik Envanteri kullanılmıştır. Bu ölçek üç alt bölümden oluşmaktadır. Bu alt ölçeklerden duygusal tükenme 9 maddeden, duyarsızlaşma alt ölçeği 5 maddeden ve kişisel başarısızlık alt ölçeği 8 maddeden oluşmaktadır. Beşli dereceli likert tipi bir ölçek olan bu ölçme aracı, toplamda 22 soru ve üç alt ölçekten oluşmaktadır.

Çalışmanın kapsamı özel güvenlik görevlilerinin görüşleriyle sınırlıdır. Çalışmanın literatür kısmında güvenlik, iş stresi ve tükenmişlik kavramları anlatılmıştır. Son olarak iş stresi ve tükenmişlik ilişkisi ile ilgili araştırma bulgularından bahsedilmiştir. Tunceli ilinde görev yapan 430 kişiden oluşan özel güvenlik çalışanları ile sınırlandırılmıştır. Anketler özel güvenlik çalışanlarına e-anket olarak yaptırılmıştır. Anket sayısı 218 olarak tespit edilerek hepsi değerlendirilmeye alınmış kapsam dışına anket bırakılmamıştır. Elde edilen bulgular sadece örnek olarak alınan Tunceli'de bulunan özel güvenlik çalışanları için geçerlidir.

Şekil 5.1. Araştırma modeli

Şekil 5.1'de araştırmanın modeli görsel olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda araştırma Tunceli ilinde özel güvenlik sektöründe çalışan bireylerin iş stresi ve tükenmişlik durumları arasındaki ilişkiyi açıklamaya

çalışmaktadır. Buna yönelik olarak araştırmada cinsiyet ile iş stresi ve tükenmişlik boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığı; eğitim düzeyi ile iş stresi ve tükenmişlik boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığı; medeni durum ile iş stresi ve tükenmişlik boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığı; yaş ile iş stresi ve tükenmişlik boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığı; aylık gelir ile iş stresi ve tükenmişlik boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığı; hizmet süresi ile iş stresi ve tükenmişlik boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığı ve iş stresinin tükenmişlik boyutlarını doğru orantılı bir şekilde etkileyip etkilemediği hipotezleri test edilmiştir.

6. ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın sosyo-demografik değişkenlerinin dağılımları frekans ve yüzdeler ile araştırmada ölçek ve ölçek alt boyutları ise ortalamalar ve standart sapmalar ile değerlendirilerek betimsel analizler yapılmıştır.

Araştırmanın sosyo-demografik değişkenlerinin dağılımları kapsamda araştırma örnekleminin 165'i (%75) erkek, 53'ü (%25) ise kadın olarak tespit edilmiştir. Araştırma katılımcılarının eğitim düzeyleri şu şekilde dağılım göstermektedir; 8 (%4) katılımcı ilköğretim mezunu, 86 (%39) katılımcı lise mezunu, 116 (%53) katılımcı ön lisans-lisans mezunu ve son olarak da 8 (%4) katılımcı ise yüksek lisans mezunu olmaktadır. Katılımcıların medeni durum dağılımları ele alındığında ise 131 (%61) katılımcı evli, 87 (%39) katılımcı ise bekâr olmaktadır. Katılımcılar yaşlarına göre ise şu şekilde dağılım göstermektedir; 119 (%55) katılımcı 35 yaş ve altında, 99 (%45) katılımcı ise 36 yaş ve üzerinde olmuştur. Katılımcılar aylık gelirlerine göre şu şekilde dağılım göstermektedir; 29 (%13) katılımcı 2001-2999tl, 101 (%46) katılımcı 3000-3999, 29 (%13) katılımcı 4000-4999 ve son olarak da 59 (%27) katılımcı ise 5000 TL ve üzeri aylık gelire sahip olmaktadır. Son olarak da hizmet süresi değişkeninin dağılımı ele alındığında katılımcıların 62'si (%28) 5 yıldan az, 84'ü (%39) 6 – 10 yıl, 52'si (%24) 11-20 yıl ve son olarak da katılımcıların 20'si (%9) 20 yıl ve üzerinde bir hizmet süresine sahip olmaktadır.

Katılımcıların araştırma ölçeklerinden aldıkları toplam puanların ortalama değerleri incelendiğinde ise, katılımcıların ortalama iş stresi puanı 39,78±10,8 ile ortalama üzeri bir seviyeye işaret etmekte, duygusal tükenme 24,11±10,8, duyarsızlaşma 11,03±5,02 ve kişisel başarı

28,67±5,9 ile tükenmişlik düzeyi ise ölçek alt boyutları ortalama bir seviyeye denk gelmektedir. Ölçeklerin istatistiksel güvenilirliklerinin tespiti amacıyla gerçekleştirilen Cronbach's Alpha analizinin sonuçlarına göre iş stresi ölçeği 0,836 ve tükenmişlik ölçeği 0,802 ölçülerek her iki ölçek de 0,80 üzerinde yeterli ve yüksek güvenilirliğe sahip olmaktadır.

Tablo 6.1. Normallik Analizleri

	Çarpıklık	Basıklık
İş Stresi Ölçeği	-0,045	-0,603
Tükenmişlik Ölçeği	-0,318	-0,296

Araştırma ölçeğinin çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde iş stresi ölçeğinin -0,045/-0,603, tükenmişlik ölçeğinin ise -0,318/-0,296 değerleri arasında olduğu tespit edilmiştir. Hem çarpıklık hem de basıklık değerlerinin -2 ile +2 arasında gerçekleşmesi verilerin normal dağıldığını işaret etmektedir. Bundan dolayı araştırmanın hipotez testlerinde parametrik testlerin kullanılmasına karar verilmiştir.

6.1. Hipotez Testleri

Çalışmanın bu bölümünde araştırma amaçları doğrultusunda oluşturulan hipotezlerin uygun test yöntemleri olarak belirlenen parametrik testler ile gerçekleştirilen test sonuçlarına yer verilmiştir. Bu kapsamda bağımsız örneklem t-testi, tek yönlü ANOVA analizi ve Pearson korelasyon testi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 6.2. Cinsiyet ve Araştırma Ölçekleri Ortalama Farklılıkları

	Cinsiyet	Ort	Ss	t	p
İş Stresi	Erkek	40,89	10,39	2,697	0,008
	Kadın	36,34	11,58		
Duygusal Tükenme	Erkek	25,58	10,79	3,623	0,000
	Kadın	19,55	9,69		
Duyarsızlaşma	Erkek	11,58	5,00	2,841	0,005
	Kadın	9,36	4,76		
Kişisel Başarı	Erkek	28,59	6,18	-0,376	0,708
	Kadın	28,94	5,37		

Araştırmanın cinsiyet değişkeni ile araştırma ölçekleri arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testinin sonuçlarına göre elde edilen bulgular incelendiğinde cinsiyet ile iş stresi, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiştir ($p<0,05$). Bu farklılık incelendiğinde iş stresi kapsamında erkek katılımcılar (40,89±10,39), kadın katılımcılardan (36,34±11,58)

daha fazla iş stresine sahip olmakta, duygusal tükenme kapsamında ise erkek katılımcılar (25,58±10,79) kadın katılımcılardan (19,55±9,69) daha yüksek ortalama puana sahip olmakta ve son olarak da duyarsızlaşma kapsamında erkek katılımcılar (11,58±9,36), kadın katılımcılardan (9,56±4,76) daha yüksek ortalama puana sahip olmaktadır.

Tablo 6.3. Eğitim Düzeyi ve Araştırma Ölçekleri Ortalama Farklılıkları

	Eğitim Düzeyi	Ort	Ss	F	p
İş Stresi	İlköğretim	43,88	14,10	9,508	0,000
	Lise	35,20	10,10		
	Önlisans- Lisans	42,68	9,64		
	Yüksek Lisans	43,00	15,83		
Duygusal Tükenme	İlköğretim	31,00	14,82	6,684	0,000
	Lise	20,38	10,07		
	Önlisans- Lisans	26,10	10,11		
	Yüksek Lisans	28,38	13,99		
Duyarsızlaşma	İlköğretim	14,88	6,94	11,051	0,000
	Lise	8,95	4,45		
	Önlisans- Lisans	12,04	4,55		
	Yüksek Lisans	15,00	6,93		
Kişisel Başarı	İlköğretim	23,25	8,14	3,517	0,016
	Lise	29,48	6,34		
	Önlisans- Lisans	28,66	5,14		
	Yüksek Lisans	25,63	8,38		

Araştırmanın eğitim düzeyi değişkeni ile araştırma ölçekleri arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü ANOVA analizinin sonuçları ise elde edilen bulgulara göre eğitim düzeyi ile bütün araştırma ölçekleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiştir. Bu farklılıklar incelendiğinde iş stresi ve duygusal tükenme kapsamında ilköğretim mezunu katılımcılar en yüksek skora sahip olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 6.4. Medeni Durum ve Araştırma Ölçekleri Ortalama Farklılıkları

	Medeni Durum	Ort	Ss	t	p
İş Stresi	Evli	41,39	10,92	2,722	0,007
	Bekar	37,37	10,31		
Duygusal Tükenme	Evli	25,28	10,72	1,974	0,050
	Bekar	22,34	10,82		
Duyarsızlaşma	Evli	11,50	5,24	1,664	0,098
	Bekar	10,34	4,62		
Kişisel Başarı	Evli	28,69	6,10	0,038	0,969

	Bekar	28,66	5,84		

Araştırmanın medeni durum değişkeni ile araştırma ölçekleri arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testinin sonuçları ise elde edilen bulgular incelendiğinde medeni durum ile yalnızca iş stresi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespite edilmiş ($p<0,05$) ve bu farklılık incelendiğinde evli katılımcılar (41,39±10,92), bekar katılımcılardan (37,37±10,31) daha yüksek bir iş stresine sahip olmaktadır.

Tablo 6.5. Yaş ve Araştırma Ölçekleri Ortalama Farklılıkları

	Yaş	Ort	Ss	t	p
İş Stresi	35 yaş ve altı	40,20	10,57	0,622	0,534
	36 yaş ve üzeri	39,28	11,19		
Duygusal Tükenme	35 yaş ve altı	23,58	10,74	0,792	0,429
	36 yaş ve üzeri	24,75	10,96		
Duyarsızlaşma	35 yaş ve altı	11,11	4,96	0,233	0,816
	36 yaş ve üzeri	10,95	5,12		
Kişisel Başarı	35 yaş ve altı	29,34	5,07	1,799	0,073
	36 yaş ve üzeri	27,88	6,86		

Araştırmanın yaş değişkeni ile araştırma ölçekleri arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testinin sonuçları ise elde edilen bulgulara göre yaş ile araştırma ölçekleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı yer almamaktadır ($p<0,05$).

Tablo 6.6. Gelir Düzeyi ve Araştırma Ölçekleri Ortalama Farklılıkları

	Gelir Düzeyi	Ort	Ss	F	p
İş Stresi	2001 - 2999	36,86	10,67	3,804	0,011
	3000 - 3999	39,43	10,56		
	4000 - 4999	36,69	10,42		
	5000 TL ve üzeri	43,36	10,85		
Duygusal Tükenme	2001 - 2999	21,69	11,59	1,879	0,134
	3000 - 3999	23,76	10,75		
	4000 - 4999	22,48	9,54		
	5000 TL ve üzeri	26,69	10,94		
Duyarsızlaşma	2001 - 2999	9,52	4,71	4,055	0,008
	3000 - 3999	10,77	5,01		
	4000 - 4999	9,90	4,58		
	5000 TL ve üzeri	12,80	5,02		
Kişisel Başarı	2001 - 2999	28,00	6,02	0,889	0,448
	3000 - 3999	28,72	6,26		
	4000 - 4999	27,48	5,55		
	5000 TL ve üzeri	29,51	5,69		

Araştırmanın gelir düzeyi değişkeni ile araştırma ölçekleri arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü ANOVA analizinin sonuçları Tablo 6.6'da verilmiştir. Elde edilen bulgular incelendiğinde gelir düzeyi ile iş stresi ve duyarsızlaşma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiş ($p<0,05$) ve bu farklılığa göre gelir düzeyi 5000 TL ve üzeri olanlarda yüksek çıkmıştır.

Tablo 6.7. Hizmet Süresi ve Araştırma Ölçekleri Ortalama Farklılıkları

	Hizmet Süresi	Ort	Ss	F	p
İş Stresi	5 yıldan az	35,15	9,33	6,587	0,000
	6 - 10 Yıl	40,38	11,14		
	11 - 20 Yıl	43,29	10,24		
	21 yıl ve üzeri	42,55	11,20		
Duygusal Tükenme	5 yıldan az	18,92	8,86	8,901	0,000
	6 - 10 Yıl	24,56	10,50		
	11 - 20 Yıl	27,77	10,76		
	21 yıl ve üzeri	28,80	12,12		
Duyarsızlaşma	5 yıldan az	9,16	4,02	5,276	0,002
	6 - 10 Yıl	11,18	5,12		
	11 - 20 Yıl	12,31	5,00		
	21 yıl ve üzeri	12,95	5,89		
Kişisel Başarı	5 yıldan az	30,26	4,90	4,136	0,007
	6 - 10 Yıl	29,04	6,39		
	11 - 20 Yıl	27,29	5,36		
	21 yıl ve üzeri	25,85	7,34		

Araştırmanın hizmet süresi değişkeni ile araştırma ölçekleri arasındaki istatistiksel anlamlı ortalama farklılıklarının tespiti amacıyla gerçekleştirilen tek yönlü ANOVA analizinin sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre hizmet süresi ile bütün araştırma ölçekleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Tablo 6.8. İş Stresi ve Tükenmişlik Boyutları Regresyon Analizi

	Standartlaştırılmamış Katsayılar		Standardize Edilmiş Katsayılar		
	B	Std. Hata	Beta	t	p
Duygusal Tükenmişlik	0,708	0,048	0,709	14,764	0,000
Duyarsızlaşma	0,316	0,023	0,683	13,744	0,000
Kişisel Başarı	-0,134	0,036	-,242	-3,672	0,000

İş stresinin tükenmişlik boyutlarına olan etkilerinin tespiti amacıyla gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizinin sonuçları ise elde edilen bulgular incelendiğinde iş stresi ile duygusal tükenmişlik ($t=14,764$; $p<0,05$), duyarsızlaşma ($t=13,744$; $p<0,05$) ve kişisel başarı ($t=-3,672$; $p<0,05$) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmakta ve bu ilişkiye göre iş stresi ile duygusal tükenmişlik ve duyarsızlaşma arasında istatistiksel olarak anlamlı ve doğru orantılı bir ilişki bulunmakta buna göre katılımcıların iş stresi arttıkça duygusal tükenmişlik ve duyarsızlaşma düzeyleri de artmaktadır. Buna karşın iş stresi ile kişisel başarı arasında ise ters orantılı bir ilişki bulunmakta, katılımcıların iş stresi arttıkça kişisel başarı düzeyleri de azalış göstermektedir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

"Özel Güvenlik Görevlilerinin İş Stresi ve Tükenmişlik İlişkisi Tunceli İli Örneği" isimli bu çalışma kapsamında Tunceli ilinde görev yapan 218 özel güvenlik görevlisinden veriler toplanım araştırma katılımcılarının iş stresi ve tükenmişlik arasındaki ilişkiler incelenmiş ve iş stresi ve tükenmişlik düzeylerinin belirli sosyo demografik değişkenlere göre farklılaşmaları ele alınmıştır.

Genel çerçeveden ele alındığında iş stresi, bireyin günlük hayatında etkili olan birçok dinamiği olumsuz bir şekilde etkileyebilmekte ve kontrol edilmediği durumlarda bireyin psikolojik ve fiziksel iyi oluşunda istenmeyen problemlere yol açabilmektedir. İş stresinin tükenmişlik ile olan ilişkisi ele alındığında ise doğru orantılı bir ilişki göze çarpmakta iş stresinin tükenmişliğe yol açan unsurlardan biri olduğu görülmektedir. Bu kapsamda tükenmişlik kavramı ele alındığında ise tükenmişliğin bireylerin psikolojik ve fizyolojik iyi oluşları için büyük bir tehdit oluşturduğu, kontrol ve müdahale edilmeyen durumlarda ise bireyin kendine zarar vermeye kadar götürebilen birçok olumsuz duruma yol açtığı belirtilmektedir. İş stresi ve tükenmişlik özel güvenliğin de içinde olduğu güvenlik alanı kapsamında değerlendirildiğinde ise bu alanın çalışanları olarak belirtilen bireylerin belirtilen iki kavramdan sıklıkla etkilendiği ve mustarip olduğu ifade edilmekte, iş kolunun doğasında yer alan yaşam ve sağlık riski, stres, kaygı ve depresyonun tükenmişliği arttırıcı yönde etki ettiği diğer bir taraftan işin fiziksel çalışma koşulları, çalışma ortamı ve çalışma usullerinin bireylerin hayat şekilleri ve alışkanlıkları üzerinde doğrudan etkili olmasından dolayı iş stresini arttırabildiği sonucunda ise tükenmiş düzeylerinin artabileceği belirtilmektedir.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular incelendiğinde cinsiyet değişkeni ile iş stresi, duygusal tükenme ve duyarsızlaşma arasında bir

ilişki tespit edilmiş ve bu ilişki incelendiğinde erkek katılımcıların daha yüksek iş stresi ve tükenmişlik düzeyine sahip olduğu görülmüştür. Eğitim düzeyi kapsamında elde edilen bulgulara göre ise eğitim düzeyi ile iş stresi, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı arasında bir ilişki tespit edilmiştir ve özellikle ilköğretim mezunu katılımcıların en yüksek iş stresi ve tükenmişlik düzeyine sahip olduğu görülmüştür. Araştırmanın bir diğer demografik değişkeni olan medeni durum değişkeni kapsamında elde edilen bulgular değerlendirildiğinde ise medeni durum ile iş stresi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve bu ilişki incelendiğinde evli bireylerin iş stresinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Bir diğer taraftan yaş değişkeni ile araştırma ölçekleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilememiştir. Gelir düzeyi ile iş stresi ve duyarsızlaşma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ortalama farklılığı tespit edilmiş ve bu farklılığa göre gelir düzeyi 5000 TL ve üzerinde olan katılımcılar en yüksek iş stresine ve duyarsızlaşma puanına sahip olmaktadır. Hizmet süresi ile iş stresi ve tükenmişlik arasındaki ilişki incelendiğinde ise mesleğinde yeni olan katılımcıların daha düşük iş stresine ve tükenmişlik düzeyine sahip olduğu görülmüştür.

Araştırmanın ana odağı olan iş stresinin tükenmişlik üzerindeki etkileri incelendiğinde ise; iş stresi ile tükenmişlik arasında genel anlamda doğru orantılı bir ilişkili göze çarpmakta ve iş stresinin tükenmişlik boyutları olan duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarıyı anlamlı bir şekilde zorladığı görülmektedir. Elde edilen bulgular incelendiğinde katılımcıların iş stresleri arttıkça duygusal tükenme ve duyarsızlaşma düzeyleri artmakta ve kişisel başarı düzeyleri ise azalmaktadır. Bu bulgu tükenmişliğin genel çerçevesi ile de örtüşmekte duygusal tükenme ve duyarsızlaşma düzeylerinin arttığı ve kişisel başarının azaldığı durumlar artan tükenmişliğe işaret etmektedir. Elde edilen bu bulgular değerlendirildiğinde iş stresinin literatürde de belirtildiği üzere tükenmişlik üzerindeki arttırıcı etkisi özel güvenlik mesleği kapsamında da görülmektedir. İş stresi, beklendiği gibi tükenmişlik alt boyutlarından duygusal tükenme ve duyarsızlaşmayı arttırırken kişisel başarıyı da düşürmektedir. Çalışma da tespit edildiği üzere araştırmadaki katılımcılarının iş stresi düzeyi ortalama üzerinde olarak tespit edilmiş ve bu durum katılımcıların tükenmişlik düzeyini arttıran bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, araştırma kapsamında elde edilen bulgular literatür ile de uyuşmakta iş stresinin birey üzerindeki olumsuz etkilerinin tükenmişlik düzeyi üzerinde arttırıcı yönde bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu durum özel güvenlik çalışanlarının psikolojik iyi oluşları kadar fiziksel iyi oluşlarını da ilgilendirmekte ve güvenlik gibi önemli bir alanın etkinliğini

ilgilendirmektedir. Bundan dolayı bu alanda çalışanların iş stresi ve tükenmişlik kapsamında belirli periyotlar ile değerlendirilmesi, çalışma koşullarının bu dinamikleri azaltıcı yönde düzenlenmesi öneriler olarak öne çıkmaktadır. Çalışmada yapılan tespit sonucunda özel güvenlik çalışanlarında iş stresi ve tükenmişlik ortalamaların üzerinde seyretmektedir. Bu durumumun engellenmesi için gerek birey gerekse yöneticilere büyük görevler düşmektedir. Özel güvenlik çalışanlarının yaşadığı iş stresi ve tükenmişliğinin önlenmesine yönelik aşağıdaki önlemler alınabilir;

İlk olarak çalışan bireye stres ve tükenmişliğin ne olduğunu öğretici eğitimler ile yola başlanmalıdır. Bu tip durumların ile karşılaştığında, belirtilerini önceden anlayabileceği ve karşılaştığı durumlarda baş edebilmesine yönelik eğitimler verilmelidir. Aynı zamanda bu eğitimlerin yöneticilere de verilmesi durumunda, çalışanlarının stres ve tükenmişlik olgusuna kapılmasını önleyici önlemler alabilir.

İş yükünün fazla olduğu güvenlik sektöründe kişilerin yetenek, beceri, kapasite ve sahip olduğu özellikler yöneticiler tarafından doğru tespit edilerek göz önünde bulundurulmalı ve personele bu sonuçlar doğrultusunda adaletli bir şekilde iş dağılımı ve iş bölümü yapılmalıdır.

İş ile alınacak kararlarda personelin katılımı da sağlanmalıdır. Kendi ile alakalı veya çalıştığı kurum ile alakalı kararlarda bireye söz hakkı verilmelidir. Personel, alınan kararlarda kendi rolünün olduğunu da düşündüğünde iş stresi azalır, örgüte bağlılığı artar ve örgüt iklimi açısından şeffaf ve doğal bir ortam olduğunu düşünür. Yöneticiler bu durumlara özen göstererek yeterli düzenlemeyi yapmalıdır.

Araştırmada güvenlik sektörü eğitimi ile ilgili yetersizliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bu sorunun ortadan kalkması için personele daha nitelikli eğitim, kararsızlıklar karşısında ne yapabileceği bilgilendirici, görev esnasında karşılaşacağı durumlarda net karar verebileceği düzeye gelmesine yönelik bilgilendirici seminerler verilmelidir. Alınan teorik eğitimlerin yanı sıra pratik eğitimlerde artırılmalıdır. Özellikle silahlı olarak görev yapan çalışanlar, eğitim ve mevzuat eksikliği sebebi ile silah kullanması gereken olaylar esnasında kararsızlığa düşerek strese girmektedir. Silah kullanma yetkisi ve karşılaşılan durumlar karşısında personelin ne yapacağını bilmesi konusunda gerekli eğitimler verilmelidir.

Güvenlik görevlileri mesleğinin yapısı itibariyle genelde kapalı ortamlarda 4 metre kare gibi küçük nöbet kulübelerinde çalışmaktadırlar. Bu kulübeler genelde tek tip olmaktadır. İçerisinde havalandırma ve ısınma problemleri yaşanan fiziki şartların kötü olduğu, aynı zamanda görev

esnasında etkili zaman geçirebilmeleri için yeterli şartları bulunmayan çalışanların strese girerek tükenmişliğe yol açabilecek fiziksel çalışma ortamlarının iyileştirilip ve modern çağa uygun hale getirilmelidir. Özel güvenlik hizmetleri 7/24 devam eden bir çalışma sistemi taşıması nedeni ile iş saatlerinde düzeleme yapılmalıdır. Özellikle gece çalışan bireylerde daha çok yıpranma görülmesi nedeni ile bu personellere daha fazla istirahat verilmeli veya ekstra ücretlendirilmeleri sağlanmalıdır.

Stresin oluşmasında demografik özelliklerinde etkili olduğu yapılan çalışmada belirtilmiştir. Bu faktörler dikkate alınarak personel değerlendirilmelidir. Analiz sonuçları kadın çalışanların daha az iş stresine girdiği tespit edilmiştir ancak kadın çalışanlara pozitif ayrımcılık yapılmamalı eşit iş eşit ücret mantığı ile hareket edilmelidir. Çalışanın beklentileri dikkate alınmalı iş yoğunluğu, iş yükü ve monotonluğa sebep olacak durumları azaltmaya yönelik önlemler alınmalıdır. Yoğun iş temposu ile çalışan birey kendine ve ailesine yeterli vakit ayıramayarak strese girer. Çalışanların iş yoğunluğunu azaltmaya yönelik önlemler alınmalıdır.

İş tanımı haricinde çalışan personelde iş stresi artış göstermektedir. Kişi, yapılan görev tanımına göre çalıştırılmalı, angarya veya ekstra işler yüklenmemelidir. Personelin daha istekli ve daha verimli olması için başarı sağlayanlara ödüllendirme yapılmalıdır. Mevzuat, iş bilgisi kadar çalışanın fiziksel sağlığı ve gücüde önemlidir. Fiziksel olarak da bir güç unsuru olan özel güvenlik çalışanlarına spor yapması da teşvik edilmelidir.

Kaynakça

Acun, S., (2018). Özel güvenlik teşkilatı: Türkiye örneği. *Yüksek Lisans Tezi,* İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul, 10s.

Aksanaklu, P., İnandı, Y., (2018). Okul yöneticilerinin örgütsel bağlılıkları ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 14(3): 937-955.

Alpkutlu, M., (2017). Türkiye'de özel güvenlik politikasının analizi. *Doktora Tezi,* Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 77s.

Arı, G.S., Bal, E.Ç., (2008). Tükenmişlik kavramı: Birey ve örgütler açısından önemi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi,* 15(1):131-148.

Aydın, Ş., (2004). Örgütsel stres yönetimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Soyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 6(3):49-74.

Bedirhanoğlu, A., (2017). Özel güvenlik personelinin duygusal tutarsızlık seviyelerinin çatışma sıklığı üzerine etkisi. *Yüksek Lisans Tezi,* Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep, 38s.

Biçki, S., (2016). Hizmet sektörü çalışanlarının iş stresi ve tükenmişlik ilişkisi: İstanbul örneği. *Yüksek lisans tezi,* İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul, 24s.

Coşkun, N., (2006). Çalışma hayatında stres ve iyimserliğin iş tatminine etkisi ve bir araştırma. *Yüksek Lisans Tezi,* İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 21s.

Efeoğlu, İ.E., Özgen, H., (2007). Aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: İlaç sektöründe bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2):237-254.

Ergüven, N.S., (2016). Uluslararası hukuk açısından güvenlik kavramının teorik temelleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65(3):771-835.

Erkalaycıoğlu, İ., (2013). Türk hukukunda özel güvenlik görevlilerinin koruma tedbirlerine başvurma ve zor kullanma yetkisi. *Yüksek Lisans Tezi,* Bahçeşehir Üniversitesi, Bursa, 1s.

Guluzade, A., (2019). Sağlık çalışanlarında iş stresi ile tükenmişlik ilişkisinin incelenmesi: Ankara'da bir üniversite hastanesi örneği. *Yüksek Lisans Tezi,* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara,7s.

Güçlü, N., (2001). Stres Yönetimi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,*21(1): 91-109.

Gürbüzkol, R., (2013). Özel güvenlik hizmetlerinde kalite boyutları. *Yüksek Lisans Tezi,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 23s.

Güven, Ö.Z., Sezici, E., (2016). Otel işletmelerinde işgörenlerin tükenmişlik düzeylerinin maslach tükenmişlik modeline göre incelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(2):111-132.

Helvacı, I., Turhan, M., (2013). Tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi: Silifke'de görev yapan sağlık çalışanları üzerinde bir araştırma. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi,* 1(4):58-68.

İlhan, G., (2015). Özel güvenlik örgütlerinin yönetsel sorunları ve çözüm önerileri: Özel güvenlik personelinin iş memnuniyetiyle ilgili bir

alan araştırması. *Yüksek Lisans Tezi,* İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul, 70s.

Kaçmaz, N., (2011). Tükenmişlik (Burnout) Sendromu. *Journal of Istanbul Faculty of Medicine,* 68 (1):29-32.

Kıvrak, A., Kaya, M., (2014). Polislerde mesleki tükenmişlik ve problemli personelin işe kazandırılması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3): 311-332.

Maslach, C., Jackson, S. E., (1981). The measurement of experienced burnout, *Journal of Occupational Behaviour*, 2(2):99-113.

Mil, H., (2014). Türkiye'de özel güvenlik sistemi ve yönetimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1): 117-134.

Ören, N., Türkoğlu, H., (2006). Öğretmen adaylarında tükenmişlik. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (16),.

Payam, M., (2018). Emniyet, güvenlik, kent emniyeti ve kent güvenliği: Kavramsal bir analiz. *Avrasya Terim Dergisi*, 6(1):15-25.

Polatcı, P., Ardıç, K., Türkan, G., (2014). Bağlılık boyutlarının tükenmişlik boyutları üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi.* 21(2): 281-292.

Şahin, M., Bedük, A., (2019). Çalışanlarda iş stresi ve tükenmişlik ilişkisi: Bankacılık örneği, *International Social Sciences Studies Journal*, 5(31): 1448-1458.

Turunç, Ö., Çelik, M., (2010). Çalışanların algıladıkları örgütsel destek ve iş stresinin örgütsel özdeşleşme ve iş performansına etkisi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2):183 206.

Yüksel, H., (2014). Çalışma yaşamı ve stres kavramı: Durumsal bir yaklaşım. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 3(3):109-131.

BÖLÜM VI

HAVAYOLU TAŞIMACILIĞI SEKTÖRÜNDE KARLILIĞA ETKİ EDEN FAKTÖRLERİN ANALİZİ: THY ve PEGASUS ÖRNEĞİ

Fatih YENER

Nielsen Araştırma Hizmetleri, Gelir Kontrol Uzman Yardımcısı,
İstanbul-Türkiye
fatihyener1995@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7566-3392

1. Giriş

Hava taşımacılığı sektörü Türkiye ekonomisi açısından son derece stratejik sektörlerin başında gelmektedir. Sektör, ekonomik krizler, terör - şiddet olayları ve salgın hastalıklar gibi sebeplerle zaman zaman sıkıntı yaşamakla birlikte uzun dönemde büyümesini devam ettirmektedir. Sektörün büyümesine destek olan unsurlar arasında ticaret kapasitesindeki artış, turizm hareketliliği, ekonomik kalkınma, küreselleşme, şehirleşme, hava yolunun sunduğu hız ve konfor sayılabilir. Bu çalışmanın amacı, havayolu taşımacılığı sektörünün karlılığı üzerinde yolcu sayıları, petrol fiyatları, döviz kuru ve salgın hastalıklar gibi faktörlerin analiz ve değerlendirilmesidir.

Globalleşmenin etkisiyle tüm dünyada hava taşımacılığı sektörü son on yılda önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. Aynı şekilde, sektör, Türkiye'de de hem yolcu sayısı hem de ekonomik değer yaratma bakımından ciddi bir gelişme ortaya koymuştur. Bu çerçevede, karlılığa etki eden faktörler ve aradaki ilişkinin analizi önem arz etmektedir. Ayrıca, şirketler açısından etkin yatırım kararları verilebilmesi ve bu doğrultuda planlamaların yapılabilmesi bağlamında da bu çalışmaların katkısı kayda değerdir.

Bunun dışında, Covid-19 sonrası yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde, bu araştırmanın, Türkiye'deki hava taşımacılığı sektöründe karlılığa etki eden faktörlerin istatistiki olarak incelendiği ve salgının etkisinin dâhil edildiği öncü bir çalışma olarak literatürde bir boşluğu doldurması beklenmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde teorik çerçeve kapsamında temel kavramlar ve konuya ilişkin bir literatür taramasına yer verilecek olup, bunu metodoloji ve sonuç bölümleri takip edecektir.

2. Teorik çerçeve

Bu bölümde, öncelikle, hava taşımacılığı sektöründe karlılık üzerinde etkili olabilecek faktörlere değinilecek olup sonrasında konuya ilişkin akademik çalışmalara yer verilecektir.

2.1. Havayolu taşımacılığına etki eden faktörler

Havayolu taşımacılığı, işletme ve finansal işlemler bakımından riskli ve personel, yakıt, uçak alım ve kiralama, bakım ve teknik servis, satış, ikram, eğitim ve sigortalama gibi maliyetlerin kontrol altında tutulmasını gerektiren kapsamlı bir süreçtir. İşletme giderlerinin büyük bir kısmı sabit giderlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada havayolu taşımacılığına etki eden faktörler şu başlıklar altında incelenmiştir:

2.1.1. Yolcu sayısı

Yolcu sayısı havayolu taşımacılığına birinci derecede etki eden faktörlerdendir. Sektörde, bir maliyetlerin karşılayabilmesi için en az %65 doluluk düzeyine ihtiyaç vardır (Kaya, 2016). Bu bakımdan şirketler yolcu sayısını bu seviyelerin üzerinde tutabilmek için koltuklarını zaman ve uçuş noktası olarak fiyatlandırıp uçuştan uzun zaman önce indirimli olarak müşterilerine açmaktadırlar. Bu şekilde, uçak planlaması için yolcu sayılarını önceden belirlemiş olarak en verimli operasyonu gerçekleştirmektedirler.

2.1.2. Petrol fiyatları

Havayolu şirketleri için akaryakıt giderlerinin harici olması diğer giderlerden ayıran en önemli unsurdur. Petrol fiyatları diğer giderlerin aksine dünyadaki siyasî ve ekonomik duruma göre oluşmakta olup, şirket açısından kontrolü mümkün değildir. Bu duruma karşı alınabilecek çok az önlem vardır. Bazı şirketler fiyat oynaklıklarına karşı "hedging" (korunma) sözleşmeleri ile önlem alırken, bazı şirketler, petrol rafinerisi satın almak gibi sıra dışı yöntemler kullanmaktadırlar.

Bu çerçevede, petrol fiyatları ne zaman uzun soluklu bir yükseliş trendi içerisine girse, havayollarının zarar edeceği, tam tersi durumda ise kâr edeceği düşünülür. IATA'nın 2018 yılında yaptığı ve 1950-2017 yılları arasındaki dönemi kapsayan bir çalışmanın sonucunda, petrol fiyatları yükseldikçe, havayollarının kârlılığının düştüğü söylenebilirse de, bu iki unsur arasındaki ilişkinin, sanılanın aksine, oldukça zayıf olduğu tespit edilmiştir. Ancak, bu durumu, petrol fiyatları havayolu şirketleri için çok da önemli değilmiş, şeklinde yorumlamak yanlış olur. Havayolu şirketleri, petrol fiyatları uzunca bir dönem nispeten yüksek seviyelerde kaldığında, artan maliyetlerini, bilet fiyatlarına aktarmaktadırlar. Akaryakıt giderleri sektördeki tüm şirketleri hemen hemen aynı derecede etkilediğinden, bilet fiyatlarındaki artış kısa sürede genele yayılmaktadır. Bununla birlikte, ekonominin genel durumu, pazardan pazara değişen şartlar ve havayolu şirketlerinin özellikle "hedging" işlemini hangi fiyat seviyesinden yaptıkları gibi etkenler, söz konusu petrol fiyatı üzerinde etkili olmaktadır.

2.1.3. Döviz kurları

Döviz kurları, ekonomik olayları belirleyen önemli bir göstergedir. Para birimindeki düzensizlik, o ülkedeki veya o ülke para birimi ile iş yapan diğer ülkelerdeki ekonomik faaliyetleri de olumsuz etkiler (Boyacıoğlu ve Çürük, 2016).

Faaliyetleri çoğunlukla döviz üzerinden olan havayolu şirketleri alacak veya borçlarından dolayı para birimlerinin birbirleri karşısında değer değişikliğine uğraması durumunda zarar edebilmektedirler. Aynı şekilde, kur dalgalanmalarından meydana gelecek ekonomik olumsuzluklar, havayolu şirketlerinin maliyetlerini, dolaylı olarak da karlılığını olumsuz yönde etkilemektedir (Nergiz, 2020).

2.1.4. Salgın hastalıklar

Salgın hastalıklardan en çok etkilenen sektörlerin başında havayolu taşımacılığı gelmektedir. Havayolu trafiğinin salgın hastalıkların yayılmasındaki küresel ve kitlesel etkisi de bir gerçektir. İçinde bulunduğumuz Covid-19 süreci, 2020 yılının ilk yarısında uçuş trafiğinin, yolcu sayısının önemli ölçüde düşmesine ve bazı şirketlerin iflasına sebep olmuştur. Ayrıca, uluslararası Eurocontrol örgütünün yayınladığı rapora göre Covid-19, uçuş sayısında, 2020 yılının son 19 haftasında bir önceki yıla göre % 86,8 oranında azalma yaşanmasına sebep olmuştur (Eurocontrol, 2020).

IATA tarafından yayınlanan bir diğer raporda ise, COVID-19 salgınının ortaya çıkardığı krizden dolayı 25 milyon çalışanın işini kaybetme riski ile karşı karşıya kaldığı ifade edilmiştir (Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, 2020).

Yakın geçmişte yaşanan SARS salgınının ilk üç ayında, Asya-Pasifik bölgesindeki havayollarının kaybı, %35 gibi muazzam bir orana ulaşmıştır. Şirketlerin yeniden normale dönmesi ise salgının başlangıcından itibaren altı ayı bulmuştur (Nergiz, 2020). Covid-19'a karşı kısa vadede bir çözüm bulunamaması halinde, havayollarının maruz kalacağı zararın, 2003'teki SARS salgınına nispeten çok daha yüksek seviyelere ulaşacağı öngörülmektedir. Mevcut Covid-19 salgını sebebiyle Türkiye'de uçuşlar iptal edilmiş olup, Pegasus 28 Mart 2020 ve THY de 3 Nisan 2020 itibari ile tüm uçuşlarını durdurmuştur. Güncel gelişmeler doğrultusunda, uçuş yasakları 1 Haziran 2020 itibari ile kaldırılmış olup, hem Pegasus hem de THY bu tarihte iç hat uçuşlarına başlamıştır. 14 Nisan 2020 tarihinde IATA tarafından yayınlanan rapora göre, 2020'de havayolu yolcu gelirlerinin 2019'a göre % 55 düşüşle 314 milyar dolar azalarak gerçekleşeceği ifade edilmiştir. Açıklanan 2020 yılı ilk çeyrek finansal tablolarına göre, Pegasus 187 milyon TL zarar ederken; THY'nin zararı ise yaklaşık 2 milyar TL olarak açıklanmıştır (KAP, 2020).

2.1.5. Diğer faktörler

Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü'nün 2020 yılında yayınladığı raporda, havacılık sektörünün tarihsel olarak ülke ekonomilerindeki büyüme oranlarının üzerinde büyüyen bir sektör olduğu ifade edilmiştir. Buradan hareketle, kişi başına düşen milli gelir şirketlerin karlılığı ile karşılaştırılan bir performans kriteri olarak kabul edilmektedir. Bir başka açıdan düşünüldüğünde ise, ülkelerin yaşadıkları ekonomik krizlerin de havayolu sektörünün finansal performansı açısından son derece hayati olduğunu söylemek mümkündür.

Havayolu şirketleri açısından karlılık üzerindeki bir diğer etkili faktör, alternatif ulaşım vasıtalarıdır. Bu kapsamda özellikle kısa mesafelerde (0-500 km) hızlı tren - uçak rekabeti öne çıkmaktadır. Bu durum, uçak yolcu sayısının azalmasına ve havayolu taşımacılığı karlılığına olumsuz yönde etki etmektedir.

Son olarak, savaşların ve terör olaylarının ülkeler üzerinde yarattığı özellikle iktisadi çöküşlerden bahsedilebilir. Yakın geçmişte yaşanan Arap baharındaki kargaşa nedeniyle Arap ülkelerine düzenlenen seferlerin sayısı düşürülerek talep olmasına rağmen arz kısılmıştır. Ayrıca, Suriye'de yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle de yolcuların can ve mal güvenliği endişesiyle birçok sefer iptal edilmiştir.

2.2. Sektöre ilişkin akademik çalışmalar

Literatürde, havacılık sektörü kapsamındaki çalışmalar şu şekildedir. Kluge, vd. (2017) çalışmalarında havayolu taşımacılığı karlılığındaki en önemli unsurlardan biri olan yolcu sayısını etkileyen faktörleri incelemişlerdir. Çalışma sonucuna göre, yolcu talebini etkileyen faktörler GSMH, ülkenin coğrafi konumu ve eğitim seviyesidir. Eller ve Moreira (2013) makalelerinde havayolu şirketlerinin maliyet faktörlerini Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) yöntemi ile değerlendirmişler ve karlılığa etki eden önemli unsurlardan olan maliyetlerin önem derecelerini belirlemişlerdir. Göksoy (2012) ise, doktora tez çalışmasında havayolu taşımacılığında talebi etkileyen faktörleri inceleyerek, Türkiye'deki sektörün tarihi geçmişini ve günümüzdeki koşullarını ortaya koymuştur. Bu çerçevede, hava taşımacılığına olan talebin ana belirleyicilerinin azalan reel fiyatlar ve ekonomik büyüme olduğu tespit edilmiştir. Yaman (2016) ise, Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren firmaların karlılıklarına tesir eden iç ve dış unsurların açıklanarak aralarındaki etkileşimin analiz edildiği çalışmasında, hisse senedi getirileri ile cari oran, fiyat/kazanç ve hisse başına kazanç oranları arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler tespit etmiştir. Karlılığa yönelik bir diğer çalışma da, Önal, vd. (2018) tarafından gerçekleştirilmiş olup, Avrupa ile Türkiye'deki havacılık sektöründe karlılığa etki eden faktörler ortaya konularak karşılaştırmalı bir analize yer verilmiştir. Çalışma sonucunda, karlılığa etki eden faktörler olarak

akaryakıt fiyatları, kur riski, faiz oranı, likidite riski ve sermaye riskinin anlamlı olduğu ortaya konmuştur. Benzer bir çalışma da Öncü, vd. (2010) tarafından yapılmış olup, havayolu taşımacılığı sektörünün karlılık stratejilerini THY ve Pegasus'u da içerecek şekilde analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda, havayolu taşıma işletmelerinin yatırım kararı alırken yatırımın riskini değerlendirdikleri ve riskli yatırımlardan kaçındıkları tespit edilmiştir. Maliyet stratejilerinde ise en yaygın kullanılan aracın "hedging" olduğu görülmüştür. Bu şekilde en büyük maliyetlerden olan yakıt gideri maliyetinin en aza indirilebileceği ifade edilmiştir. Batur'un (2008) yüksek lisans tez çalışmasında ise, genel taşımacılık içerisinde havayolu taşımacılığına etki eden faktörler analiz edilerek dünya ve Türkiye'deki uygulamaları karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda, yakıt fiyatlarının havayolu taşımacılığını etkileyen en önemli faktörlerin başında geldiği ve toplam maliyetin yaklaşık %20'sini oluşturduğu ortaya konmuştur. Kaya ve Kendirli (2018) ise, petrol fiyatlarını dengelemede yoğunlukla kullanılan "hedging" uygulamalarına yönelik çalışmalarında, doğru öngörülerle uygulanan "hedging" işlemlerinin, şirketlere yüksek karlılık getirdiği aksi durumun ise, şirketleri iflasa götüren bir uygulama olduğunun altını çizmişlerdir.

İçinde bulunduğumuz döneme yakın bir çalışma İnceoğlu (2017) tarafından yapılmış ve salgın hastalıklar ile ekonomik krizlerde havayolu taşımacılığı sektöründe kullanılabilecek hareket tarzları detaylı olarak analiz edilmiştir. Bu çerçevede işletmelerin krizi önceden tahmin edebilmesi ve süreci en az hasarla yönetebilmesi, kriz ortamında hiyerarşik karar alma usullerinden uzak durması, firma içi ve dışı iletişimi etkin kullanması gerektiği belirtilmiştir. Günümüz Covid-19 salgını dönemindeki çalışmalar incelendiğinde; Akça, (2020) "Covid-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi" adlı makalesinde, havacılık sektöründe Covid-19 kapsamında uygulamaya konulan tedbirler ve salgının sektörde meydana getirdiği ekonomik durumu incelemiştir. Buna göre, ikinci dalganın olmadığı iyi senaryo kapsamında 2020 yılı son çeyreğinde iç hat taşımacılık faaliyetlerinin toparlanabileceği fakat dış hat taşımacılık faaliyetlerinin ise daha yavaş gelişeceği, sektörün 2019 yılı büyüme rakamlarını yakalamasının, iki yılı alacağı tespitinde bulunulmuştur.

McKinsey danışmanlık şirketi adına Curley, vd. (2020) tarafından yayınlanan raporda ise, Covid-19 sonrası havacılık sektörünün genel durumuna yönelik bir değerlendirme yapılmıştır. Bulgulara göre, havacılık sektörünün kapasitesinin eski seviyelerine çıkamayacağı, firmaların yolcu tahminlerini güncelleyerek kısa dönemli operasyonları için nakit akışı sağlamaya odaklanmaları gerektiği vurgulanmıştır. Havayolu şirketlerine, kriz dönemi uygulamalarına geçerek maliyetlerini azaltma ve kısa dönemli operasyonlarını güçlendirme tavsiyesinde bulunulmuştur.

3. Metodoloji

3.1. Araştırmanın problemi

Araştırmanın problemini aşağıdaki sorular oluşturmaktadır;

- Yolcu sayısı, petrol fiyatları, döviz fiyatları ve salgın hastalıkların havayolu taşımacılığı üzerinde etkisi var mıdır?
- Eğer etkileri varsa, bu faktörlerin havayolu taşımacılığının karlılığına etkileri ne orandadır?

3.2. Araştırmanın evren ve örneklemi

Araştırmanın evreni Türkiye'deki sivil havacılık sektörüdür. Araştırmanın örneklemi ise Türkiye'nin en çok yolcu taşıyan, en büyük ciro hacmine sahip kurucu hava yolu şirketi Türk Hava Yolları (THY) ve Türkiye'nin ikinci sırada yolcu taşıma kapasitesine sahip özel havayolu şirketi Pegasus Hava Yolu olarak seçilmiştir.

3.3. Veri ve yöntem

Şirket verileri, çalışmaya konu olan şirketler halka açık olduğundan, Borsa İstanbul'a bildirdikleri ve KAP'ta yayınlanan finansal tablolar ile firmaların resmi web sayfalarından temin edilmiştir. Döviz kurları T.C Merkez Bankası resmi web sayfasından (TMCB, 2020), petrol fiyatları ise açık kaynak web sayfalarından temin edilmiştir (Brent Petrol Vadeli İşlemleri, 2020). Salgın hastalıklarla ilgili veri, Dünya Sağlık Örgütü'nün resmi web sayfasından elde edilmiştir. Çalışmanın zaman aralığı, 32 çeyrek dönemi kapsayacak şekilde 2012-2019 yılları arası seçilmiştir.

Çalışma kapsamında, bağımlı değişken olan havayolu şirket karlılığına etki eden faktörler; yolcu sayısı, petrol fiyatları, döviz fiyatları ve salgın hastalıklar olarak seçilmiştir. Analiz modeli olarak, seçilen faktörlerin karlılık üzerindeki etkilerini eş zamanlı tespit etmek için, çoklu regresyon modeli seçilmiştir. Modelin güven aralığı % 95 olarak belirlenmiş olup, veriler, SPSS yazılımı 26 numaralı sürümü kullanılarak analiz edilmiştir.

Çalışmanın hipotezi aşağıdaki gibidir;

H1: Havayolu taşımacılığı şirketlerinin karlılığı üzerinde; petrol fiyatları, döviz kurları, salgın hastalıklar ve yolcu sayısının etkisi vardır.

3.4. Bulguların değerlendirilmesi

Tablo 1 ve 2'de modelde yer alan değişkenlerin tanımlayıcı istatistik bilgileri verilmiştir.

Tablo 1. THY Tanımlayıcı İstatistik Bilgisi

Tanımlayıcı İstatistik					
	N	Minimum	Maximum	Ortalama	Std. Sapma
Petrol Fiyatı	32	33,70	118,49	75,6100	26,48967
Sepet Kur	32	2,02	6,23	3,4984	1,40801
Salgın Hastalık	32	0	1	,22	,420
Yolcu Sayısı	32	7,97	21,34	14,9216	3,42491

Tablo 2. Pegasus Tanımlayıcı İstatistik Bilgisi

Tanımlayıcı İstatistik					
	N	Minimum	Maximum	Ortalama	Std. Sapma
Petrol Fiyatı	32	33,70	118,49	75,6100	26,48967
Sepet Kur	32	2,02	6,23	3,4984	1,40801
Salgın Hastalık	32	0	1	,22	,420
Yolcu Sayısı	32	2,54	8,67	5,7588	1,60126

Tablo 3. THY Çoklu Regresyon Model Özeti

Model Özeti				
Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Std. Hata
1	,626[a]	,392	,302	412698682,9

a. Belirleyiciler: (Sabit), Yolcu Sayısı, Salgın Hastalık, Petrol Fiyatı, Sepet Kur

Tablo 4. Pegasus Çoklu Regresyon Model Özeti

Model Özeti				
Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Std. Hata
1	,567[a]	,321	,221	436084668,2

a. Belirleyiciler: (Sabit), Yolcu Sayısı, Salgın Hastalık, Petrol Fiyatı, Sepet Kur

Tablo 3 ve 4'deki tablolarda, modellerin açıklayıcılık oranları görülmektedir. Wooldridge (2012), düşük R kare değerinin finansal ve sosyal bilimlere ait zaman serilerinde oldukça yaygın olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede, Tablo 3 ve 4'deki değerlerin kabul edilebilir seviyelerde olduğu söylenebilir.

Tablo 5. THY Anova İstatistik Sonucu

Varyans Analizi					
Model	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi (df)	Ortalama Kare	F	Anlamlılık Değeri
Regresyon	2,966E+18	4	7,415E+17	4,353	,008[b]
Artık	4,599E+18	27	1,703E+17		
Toplam	7,565E+18	31			

a. Bağımlı Değişken: Karlılık

b. Belirleyiciler: (Sabit), Yolcu Sayısı, Salgın Hastalık, Petrol Fiyatı, Sepet Kur

Tablo 6. Pegasus Anova İstatistik Sonucu

Varyans Analizi					
Model	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi (df)	Ortalama Kare	F	Anlamlılık Değeri
Regresyon	2,430E+18	4	6,075E+17	4,353	,029[b]
Artık	5,135E+18	27	1,902E+17		
Toplam	7,565E+18	31			

Tablo 5 ve 6'daki Anova test sonuçları incelendiğinde, mevcut bağımlı değişken ve bağımsız değişkenler çerçevesinde, her iki şirket için de %5 anlamlılık seviyesinde ortaya konan model doğrulanmıştır.

Tablo 7. THY Regresyon Modeli Katsayı İstatistikleri

Katsayılar[a]								
Model	Standart Katsayılar			Korelasyonlar			Çoklu Doğrusallık	
	beta	1	Anlamlılık değeri	Sıfır-sıralı	kısmi	yarı kısmi	tolerans	VIF
Sabit		-2,159	,040					
Petrol Fiyatı	,251	1,285	,210	,005	,240	,193	,590	1,696
Sepet Kur	-,516	-2,272	,031	,047	-,401	-,341	,436	2,295
Salgın Hastalık	-,371	-2,404	,023	-,367	-,420	-,361	,945	1,059
Yolcu Sayısı	,857	3,367	,002	,325	,544	,505	,347	2,880

a. Bağımlı Değişken: Karlılık

Tablo 8. Pegasus Regresyon Modeli Katsayı İstatistikleri

Katsayılar[a]								
Model	Standart Katsayılar			Korelasyonlar			Çoklu Doğrusallık	
	beta	1	Anlamlılık değeri	Sıfır-sıralı	kısmi	yarı kısmi	tolerans	VIF

Sabit		-1,595	,122					
Petrol Fiyatı	,257	1,190	,244	,005	,223	,189	,539	1,855
Sepet Kur	-,620	-2,159	,040	,047	-,384	-,342	,305	3,283
Salgın Hastalık	-,339	-2,073	,048	-,367	-,371	-,329	,938	1,066
Yolcu Sayısı	,904	2,708	,012	,249	,462	,429	,226	4,433

a. Bağımlı Değişken: Karlılık

Tablo 7 ve 8 model kapsamında incelendiğinde, her iki şirket için de karlılık üzerinde bağımsız değişkenler olarak döviz fiyatları, salgın hastalıklar ve yolcu sayısı %5 seviyesinde anlamlıdır. Petrol fiyatları ise, görüldüğü üzere, anlamlı bulunmamıştır. Analizin bir sonraki aşaması ise, bağımsız değişkenler arası çoklu doğrusallığın incelenmesidir. Literatürde tolerans ve varyans faktörü (VIF) olarak adlandırılan değer 10 ve üstü ise, bağımsız değişkenler arası doğrusal bir ilişkinin mevcudiyetinden yani çoklu doğrusallıktan söz edilebilir (Allison, 1999). Tablolardan görüldüğü üzere, her iki şirket açısından da VIF değerleri kabul edilen sınırlar içinde olup çoklu doğrusallık sorunu yoktur. Ayrıca, kısmi korelasyon değerlerine bakıldığında, yolcu sayısının pozitif yönlü karlılığa etki ettiği ortaya çıkmıştır. Döviz fiyatları ve salgın hastalıkların ise ters yönlü olarak karlılığa etki ettiği tespit edilmiştir. Pegasus'un uçuş destinasyonları THY'ye oranla daha kısıtlı olduğundan, salgın hastalık olan bölgelere daha az uçtuğu ve buna bağlı olarak karlılık üzerindeki etkisinin biraz daha az olduğu söylenebilir.

4. Tartışma ve sonuç

Çalışmanın bulguları doğrultusunda, gerek THY gerekse Pegasus şirketlerinin karlılığına yolcu sayısı pozitif yönde önemli bir etki yapmıştır. Salgın hastalıklar ve döviz kurlarının etkileri ise negatif yönde olmuştur. Petrol fiyatları ise, IATA verileri ve akademik yazında paylaşılan pek çok çalışmaya paralel olarak (Morrell ve Swan, 2006; Garland 2015; Morrison, vd. 2010), uzun dönemli anlaşmalarla ve "hedging" yöntemleriyle etki eden bir faktör olmaktan çıkmıştır. Ayrıca, ortaya çıkabilecek ilave fiyat artışlarının şirketler tarafından hızlıca bilet fiyatlarına yansıtılması da, petrol fiyatlarının karlılığa etkisinin anlamlı çıkmamış olmasına bir neden olabilir.

Yolcu sayısı faktörü, THY karlılığına Pegasus'a göre olumlu yönde daha güçlü katkı yaparken; salgın hastalıklar ve döviz fiyatlarının ise daha fazla negatif yönde etkisi olduğu ortaya konmuştur. Bunun en temel nedeni, THY'nin Pegasus'a göre çok daha fazla yurtdışı uçuş noktası olmasıdır. THY daha çok sayıda ülkeye uçtuğu için dünya genelindeki herhangi bir salgın hastalıktan Pegasus'a göre daha çok etkilenmektedir. Ayrıca, yurtdışına yaptığı uçuşların fazlalığı döviz faktörünü de THY için daha ön plana çıkartmıştır.

IATA (2020) raporuna göre, 2003 ve 2015 yılları arasında farklı zamanlarda ortaya çıkan Sars, Kuş Gribi, Domuz Gribi, Ebola ve Mers gibi salgın hastalıklarda hastalığın yoğun olduğu ülkelerde gelir kayıpları yaşanmış ancak krizin ardından 6 aylık süreçte toparlandığı görülmüştür. Fakat Covid-19'un yayılma hızı ve etkisi göz önüne alındığında, bu hastalığın havayolu taşımacılığının karlılığına etkisinin daha uzun dönemli olacağı ve Covid-19'a karşı bulunacak etkili bir tedaviye kadar olumsuz etkinin süreceği ön görülmektedir. Bu kapsamda, yolcu sayılarının düşük seviyede seyredeceği, maliyetlerin etkisinin ağırlaşacağı ve havayolu şirketlerinin finansal durumlarının kötüleşeceği değerlendirmesiyle sektörün kriz dönemi ayakta kalma stratejilerine yönelmesi, maliyetleri azaltıp kısa dönemli operasyonlara ağırlık vermesi gibi yöntemlerle bu dönemi atlatmaya çalışması beklenebilir.

Bu çalışmanın, özellikle, havayolu taşımacılığı sektöründe faaliyet gösteren şirketler ve sektörle ilgili çalışan araştırmacılar için faydalı olması beklenmektedir. Çalışma ile güncel olarak önem taşıyan salgın hastalık konusunun havayolu taşımacılığındaki karlılığa etkileri araştırılmış ve bu çerçevede bir katma değer oluşturmak amaçlanmıştır. İleriki çalışmalarda, daha geniş veri setleri ile Covid-19 salgınının sektör dâhilindeki değişkenler üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak incelenebilir. Ayrıca, karlılık üzerinde bu çalışmanın kapsamında olmayan faktörlerin de dâhil edildiği yeni çalışmalar yapılması etkin stratejiler geliştirme yolunda sektöre ışık tutacaktır.

Kaynakça

Akça, M. (2020). Covid-19'un havacılık sektörüne etkisi. *Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, (EJRSE) ISSN:2148-9963.

Allison, P. (1999). *Multiple regression: A primer*. Pine Forge Press.

Batur, B., S. (2008). Hava yolcu ve kargo taşımacılığı; Dünyada ve Türkiye'de uygulamalar. *Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir.

Brent Petrol Vadeli İşlemleri, (2020). https://tr.investing.com/commodities/brent-oil-historical-data.

Boyacıoğlu, A., M., & Çürük, D. (2016). Döviz kuru değişimlerinin hisse senedi getirisine etkisi: Borsa İstanbul 100 endeksi üzerine bir uygulama, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, https://doi.org/10.25095/mufad.396686.

Curley, A., Dichter, A., Krishnan, V., Riedel, R. & Saxon, S. (2020). Coronavirus: Airlines brace for severe turbulence, https://www.mckinsey.com/industries/travel-transport-and-

logistics/our-insights/coronavirus-airlines-brace-for-severe-turbulence.

Eller, R.A.G. and Moreira, M. (2014) The main cost-related factors in airlines management. *Journal of Transport Literature*, vol. 8, n. 1, pp. 8-23.

Eurocontrol. (2020). Comprehensive assessment of covid-19's impact on european air traffic, https://www.eurocontrol.int/publication/eurocontrol-comprehensive-assessment-covid-19s-impact-european-air-traffic.

Garland. S. (2015). Does hedging reduce risk? analysis of large domestic airlines. *Journal of Business Strategies*, 32, 1-20.

Göksoy, M., İ. (2012). Türk sivil hava taşımacılığı endüstrisinin mikro ekonomik bir analizi. Yüksek Lisans Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

İnceoğlu, S. (2017). Havayolu şirketlerinin kriz döneminde uygulaması beklenen stratejiler. Yüksek Lisans Tezi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.

Kamu Aydınlatma Kurumu (KAP), (2020). Pegasus A.Ş. https://www.kap.org.tr/tr/Bildirim/844243.

Kamu Aydınlatma Kurumu (KAP), (2020). THY A.O. https://www.kap.org.tr/tr/Bildirim/847098.

Kaya, A. & Kendirli, S. (2018). Havayolu şirketlerinde finansal bir araç olarak hedging yönteminin kullanılması, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı:4.

Kaya, D., S. (2016). Havayolu yolcu taşımacılığı sektörü, Türkiye İş Bankası A.Ş. https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/sr201608_havayoluyolcutasimaciligi.pdf.

Kluge. U., Paul. A., Cook. A. & Cristóbal. S. (2017). Factors influencing european passenger demand for air transport. *Air Transport Research Society World Conference*.

Morrell, P. & Swan, W. (2006). Airline jet fuel hedging: Theory and practice, *Transport Reviews*, V. 26, I. 6, pp.713–730.

Morrison, J., K., D., Bonnefoy, P., A. & Hansman, R., J. (2010). Investigation of the impacts of effective fuel cost increase on the US air transportation network and fleet, *10th AIAA Aviation Technology, Integration, and Operations Conference*. September 13-15.

Nergiz, A. (2018). Petrol fiyatları havayolu kârlılığı ilişkisi, https://www.havayolu101.com/2018/11/14/petrol-fiyatlari-havayolu-karliligi-iliskisi/.

Nergiz, A. (2020). Vuhan virüsü'nün, havacılık sektörüne etkisi büyük olacak, https://www.havayolu101.com/2020/01/29/vuhan-virusunun-havacilik-sektorune-etkisi-buyuk-olacak/.

Önal, S., Mat, M., & Eroğlu, E., S. (2018). Hava taşımacılığı işletmelerinin karlılık analizi: Türkiye ve Avrupa sektör karşılaştırması, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:22, Sayı:3.

Öncü, A. M., Çömlekçi, İ. & Coşkun, E. (2010). Havayolu şirketlerinin uyguladıkları finansal stratejiler üzerine bir araştırma, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Güz 2010, Cilt:6, Yıl:6, Sayı:2, 6:27-58.

Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, (2020). IATA, covid-19 nedeniyle 25 milyon çalışanın işinin risk altında olduğunu açıkladı, http://web.shgm.gov.tr/tr/manset-haber/6350-iata-covid-19-nedeniyle-25-milyon-calisanin-isinin-risk-altinda-oldugunu-acikladi.

TCMB, (2020). https://www.tcmb.gov.tr/kurlar/kurlar_tr.html.

Wooldridge, M., J. (2012), *Introductory econometrics: A modern approach*, Mason, Ohio: South-Western Cengage Learning. pp:41.

Yaman, S. (2016). Borsa İstanbul'da işlem gören gıda firmalarının hisse senedi getirilerine etki eden finansal oranların panel veri analiz yöntemi ile tespiti. Yüksek Lisans Tezi. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Mersin.

BÖLÜM VII

HAZIR GİYİM SEKTÖRÜNDE PERSONEL SEÇİMİ: OWA OPERATÖRÜ VE WASPAS YÖNTEMLERİNE DAYALI KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Arş. Gör. Dr. Nazlı ERSOY*

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis-Türkiye
ersoynazli3@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0011-2216

1. Giriş

İnsan kaynakları yönetimi (İKY) sürecinin en önemli aşamalarından birini de personel seçimi oluşturmaktadır. Doğru insanın doğru pozisyon için seçilmesi yani personel seçiminin doğru bir şekilde yapılması kamu kurumlarının yanı sıra özel kurumlar için de oldukça önemlidir (Dağdeviren, 2007: 791). Küresel rekabet ortamında bir işletme için çalıştırdığı personel oldukça önemlidir. İşletmenin işe uygun personelinin olmadığı durumda ileri teknoloji kullanması ve iyi bir kurumsal yapıya sahip olması pek bir anlam ifade etmemektedir (Kaya ve Gözen, 2005: 355).

Personel seçim süreci titizlikle yürütülmelidir. Bu süreç doğru bir şekilde yürütüldüğü sürece yanlış personel seçiminin neden olacağı zarar en aza indirilecektir. Bu nedenle, personel seçimi işletmeler için ciddiyetle ele alınması gereken bir süreçtir. İşe uygun olmayan personelin neden olacağı maliyet ise işletmeler için ciddi sorunların varlığına işaret etmektedir (Öztürk ve Kaya, 2020: 95).

Testler, yazılı ve sözlü sınavlar personel seçimi için kullanılan ilk teknikler olarak literatürde yerini almıştır. Bahsi geçen teknikler, işletmenin ihtiyaç duyduğu personeli temin etmesinde ve personelin değerlendirilmesinde tek başına yeterli olmamaktadır. Personel seçim sürecinde ölçme ve değerlendirmeyi sağlayacak göstergeler ve bu göstergelerin önem derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Çünkü her bir göstergenin önem derecesi farklı olmaktadır ve bu durum seçim üzerinde etkili olmaktadır. Sonuç olarak, belirli gösterge ve önem derecelerini temel almadan kullanılan yöntemler ölçme ve değerlendirme sürecinde öznelliğe ve dolayısıyla yanlış kararların verilmesine neden olmaktadır (Aksakal ve Dağdeviren, 2010: 906).

Diğer seçim problemlerinde olduğu gibi personel seçim problemi de bir karar verme problemidir. Ancak, kişisel izlenim ve düşünceleri içeren karar problemleri elde edilen çözümlerin sınanması konusunda risk taşımaktadır. Bu durum, karar vericileri problem çözme aşamasında farklı çözüm arayışlarına yöneltmektedir (Koyuncu ve Özcan, 2014: 196).

ÇKKV yöntemleri, karar vericinin birden çok alternatif ve kriter arasından uygun bir seçim yapmasını sağlayan yöntemlerdir. Son yıllarda yaygın bir şekilde kullanılan ÇKKV yöntemleri ile kurumsal sürdürülebilirlik (Chowdhury ve Paul, 2020); finansal performans değerlendirmesi (Abdel-Basset vd. 2020); tedarikçi seçimi (Stević vd. 2020); malzeme seçimi (Emovon ve Oghenenyerovwho, 2020); robot seçimi (Rashid vd. 2021); COVID-19 (Ahmad vd. 2021); bilgi ve iletişim teknoloji (BİT) gelişimi (Torkayesh ve Torkayesh, 2021) gibi pek çok konu başlığı ele alınmıştır. Personel seçim probleminin ÇKKV yöntemleri kullanılarak çözüldüğü çalışmalara ise literatürde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bu çalışmalardan bir kısmına Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1 Personel seçimi ile ilgili ÇKKV çalışmaları

Yazar/(lar)	Problem	Ağırlıklandırma Yöntemi	Seçim Yöntemi
Aksakal ve Dağdeviren (2010)	Uluslararası bir firma için endüstri mühendisi alımı	DEMATEL	Analitik ağ süreci
Öztürk ve Kaya (2020)	Oto yedek parça üretimi yapan bir işletmenin personel	Dilsel değişkenler	Bulanık VIKOR
Koyuncu ve Özcan (2014)	Otomotiv sektöründe sızdırmazlık profili üretimi ve satışı alanında üretim sorumlusu seçimi	AHP	TOPSIS
Dağdeviren (2007)	Uluslararası bir firmada ithalat-ihracat bölümündeki üst düzey bir pozisyon için personel seçimi	Bulanık AHP	Bulanık AHP
Kilic vd. (2020)	Hava filtresi üretimi yapan bir firma için endüstri mühendisi seçimi	DEMATEL	ELECTRE
Ulutaş vd. (2020)	Tektstil fabrikası için yönetici seçimi	Grey PIPRECIA	Grey OCRA
Dursun ve Karsak (2010)	Bir imalat şirketi için endüstri mühendisi seçimi	OWA	TOPSIS
Chen ve Hung (2020)	Uluslararası bir firma için pazarlama müdürü seçimi	Entropy	TOPSIS-PROMETHEE
Karabasevic vd. (2018)	Yerel bir bilgi teknolojisi şirketi için BT iş sistemi destek uzmanı seçimi	SWARA	EDAS
Heidary Dahooie vd. (2018)	Yerel bir bilgi teknolojisi şirketi için	SWARA	ARAS-G

	personel seçimi		
Keršulienė ve Turskis (2014)	Muhasebeci seçimi	AHP	ARAS
Zolfani vd. (2012)	Kalite kontrol müdürü seçimi	AHP	COPRAS-G
Kelemenis vd. (2011)	BT müdürü seçimi	Dilsel değişkenler	TOPSIS
Rouyendegh ve Erkan (2013)	Akademik personel seçimi	Dilsel değişkenler	Bulanık ELECTRE

Tablo 1'de görüldüğü gibi personel seçim problemi pek çok farklı ÇKKV yöntemi kullanılarak ele alınmıştır. Bu çalışmada, hazır giyim sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın personel seçim probleminin ÇKKV yöntemleri kullanılarak ele alınması amaçlanmıştır. Kriter ağırlıkları CRITIC yöntemi ile belirlenmiş, alternatiflerin performans skorları ise OWA operatörü ve WASPAS yöntemleri kullanılarak elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan üç yöntem de objektif ÇKKV yöntemleri arasında yer almaktadır ve bu durum değerlendirme sürecinin öznel yargılardan ve olası hatalardan uzak bir şekilde yürütülmesi bakımından önemli görülmektedir.

2. Yöntemler

Bu çalışmada, personel seçimi için etkili olan kriterlerin ağırlıkları CRITIC yöntemi ile belirlenmiştir. Alternatifler ise OWA operatörü ve WASPAS yöntemleri kullanılarak sıralanmıştır. Yöntemlerin açıklamaları ve formülasyonları bu bölümde verilmiştir.

2.1. CRITIC yöntemi

CRITIC (CriteriaImportance Through Intercriteria Correlation) metodu, Diakoulaki'nin önerdiği standart sapmaya dayanmaktadır (Diakoulaki vd., 1995). Bu yöntemde kriter ağırlıkları belirlenirken kriterlerin standart sapmasının yanı sıra kriterler arasındaki korelasyon da dikkate alınmaktadır (Wang ve Luo, 2010: 8). CRITIC metodu, karar vericilerin subjektif değerlendirmelerini elimine etmesi bakımından analiz sürecinde tarafsızlığı artıran bir tekniktir. Yöntemin algoritması aşağıda verilmiştir (Diakoulaki vd. 1995: 764-765; Jahan vd., 2012: 413):

Adım 1: Karar Matrisinin Normalize Edilmesi

Karar matrisi elemanları eşitlik (1) ve (2) kullanılarak normalize edilir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \qquad \text{fayda yönlü kriter} \qquad (1)$$

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad \text{maliyet yönlü kriter} \qquad (2)$$

$i = 1,...,m \;\; j = 1,...,n$

x_j^{max}: j. kriterin en iyi performansını,

x_j^{min}: j. kriterin en kötü performansını göstermektedir.

Adım 2: Korelâsyon Katsayılarının Hesaplanması

Değerlendirme kriterleri arasındaki ilişkinin derecesini ölçmek amacıyla doğrusal korelâsyon katsayıları (p_{jk}) eşitlik (3) yardımıyla hesaplanır.

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^{m}(r_{ij} - \bar{r}_j)(r_{ik} - \bar{r}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m}(r_{ij} - \bar{r}_j)^2 \sum_{i=1}^{m}(r_{ij} - \bar{r}_k)^2}} \; j,k = 1,...,n \qquad (3)$$

Adım 3: Toplam Bilgi (C_j) ve Standart Sapma (σ_j) Değerlerinin Hesaplanması

Kriterde bulunan toplam bilgi (C_j) eşitlik (4) yardımıyla, standart sapma (σ_j) ise eşitlik (5) yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^{n}(1 - \rho_{jk}) \qquad (4)$$

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{m}(r_{ij} - \bar{r}_j)^2}{m}} \qquad (5)$$

Adım 4: Kriter Ağırlıklarının (w_j) Hesaplanması

Değerlendirme kriterlerinin ağırlıkları eşitlik (6) yardımıyla hesaplanır.

$$w_j = \frac{c_j}{\sum_{j=1}^{n} c_j} \qquad (6)$$

$(j = 1, 2, ..., n)$

2.2. OWA operatorü

Ordered Weighted Average-Sıralı Ağırlıklı Ortalama (OWA) operatörü Yager (1988) tarafından geliştirilmiştir ve ÇKKV'deki verileri bir araya getirerek birleştirmek için kullanılan doğrusal olmayan bir fonksiyondur (Ecer, 2020: 165). OWA operatörü hem kriter ağırlıklarını belirlemek için kullanılabilir hem de alternatifleri sıralamak için kullanılabilir. Yöntemin adımları aşağıdaki gibidir (Ecer, 2020: 165-166):

Adım 1: OWA Operatorü eşitlik 7 kullanılarak oluşturulur.

$$z_i(w) = OWA_w(r_{i1}, r_{i2}, ..., r_{im}) = \sum_{j=1}^{m} w_j b_{ij} \quad (7)$$

W=(w_1,w_2,…,w_n) her bir alternatifin kriterlere göre belirlenmiş ağırlık vektörüdür. B_{ij} azalan sırada düzenlenmiş normalize değerlerdir. $(b_1 \geq b_2 \geq ... \geq b_n)$

$$\sum_{j=1}^{n} wj = 1 \quad (8)$$

Adım 2: Normalizasyon işlemi fayda ve maliyet yönlü kriterler dikkate alınarak sırasıyla eşitlik 8 ve 9 kullanılarak gerçekleştirilir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{mak}} \quad \text{Fayda yönlü kriter} \quad (9)$$

$$r_{ij} = \frac{x_{\min}}{x_{ij}} \quad \text{Maliyet yönlü kriter} \quad (10)$$

2.3. WASPAS yöntemi

WASPAS yöntemi sıralamaların doğruluğunu artırmak amacıyla Zavadskas vd. (2012) tarafından ortaya konulmuştur. Bu yöntem, WSM (Weighted sum model-ağırlıklandırılmış toplam modeli) ile WPM (Weighted Product Model-Ağırlıklandırılmış Çarpım Modeli) yöntemlerinin entegre edilmiş halidir (Ecer, 2020: 254). WASPAS yöntemi ile elde edilen sıralama doğruluğunun WPM yönteminden 1.3 kat, WSM yönteminden ise 1.6 kat daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Zavadskas vd., 2012: 6). Yöntem, Yöntemin adımları aşağıdaki gibidir (Ecer, 2020: 255-256).

Adım 1: Karar matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \cdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix}$$

x_{ij}; i. alternatifin j. kritere göre performansını ifade eder.

Adım 2: Fayda ve maliyet yönlü kriterler sırasıyla eşitlik 11 ve 12 kullanılarak normalize edilir.

$$X_{ij}^{*} = \frac{X_{ij}}{\max_{ij}(X_{ij})} \quad (11)$$

$$X_{ij}^{*} = \frac{X_{ij}}{\min_{ij}(X_{ij})} \quad (12)$$

i= 1,2,…,m ve j= 1,2,…,n

Adım 3: Alternatiflerin göreli performansları eşitlik 13 kullanılarak WSM ile elde edilir.

$$Q_i^{(1)} = \sum_{j=1}^{n} r_{ij} w_j \quad (13)$$

Adım 4: Alternatiflerin göreli performansı eşitlik 14 kullanılarak WPM ile elde edilir.

$$Q_i^{(2)} = \prod_{j=1}^{n} r_{ij}^{w_j} \quad (14)$$

Adım 5: Alternatiflerin nihai göreli performansı WSM ve WPM ‘ye eşit önem verilerek eşitlik 15 ile belirlenir.

$$Q_i = \lambda Q_i^{(1)} + (1-\lambda) Q_i^{(2)} \quad (15)$$

Adım 6: Alternatifler performanslarına göre büyükten küçüğe doğru sıralanır.

3.Uygulama

Bu çalışmada, Gaziantep’te hazır giyim sektöründe faaliyet gösteren bir firma için satış elemanı seçim problemi OWA operatörü-WASPAS yöntemleri kullanılarak ele alınmıştır. Personel seçiminde dikkate alınan kriterler firmanın insan kaynakları departmanında çalışan üç uzman tarafından belirlenmiş ve yedi aday için değerlendirme yapılmıştır.

Kriterler Tablo 2'de sunulmuştur. Başvurular 1-9 arasında puanlanmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan karar matrisi Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 2 Değerlendirme kriterleri

Kod	Kriter	Opt.
(K1)	Tecrübe	max
(K2)	Eğitim	max
(K3)	Bilgisayar bilgisi	max
(K4)	Yazılı ve sözlü iletişim	max
(K5)	Yabancı dil bilgisi	max
(K6)	Takım çalışmasına yatkınlık	max

Tablo 3 Karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6
A1	4	7	0	2	1	7
A2	6	8	9	1	3	4
A3	8	8	5	9	2	6
A4	2	1	6	1	5	3
A5	6	0	5	9	0	7
A6	5	6	10	1	6	0
A7	4	6	8	8	7	7

3.1. CRITIC yöntemi ile kriterlerin ağırlıklandırılması

CRITIC yöntemiyle kriterlerin önem derecesini belirlemek amacıyla öncelikle bütün kriterler eşitlik 1 kullanılarak normalize edilmiştir (Tablo 4). İkinci adımda, doğrusal korelasyon katsayıları eşitlik 3 yardımıyla hesaplanmıştır (Tablo 5). Üçüncü adımda, kriterde bulunan toplam bilgi eşitlik 4; standart sapma ise eşitlik 5 kullanılarak hesaplanmıştır. Son aşamada ise, eşitlik 6 yardımıyla her bir kriterin ağırlığı hesaplanmış ve elde edilen tüm sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 4 Normalize matris

	K1	K2	K3	K4	K5	K6
A1	0,3333	0,8571	0	0,125	0	1
A2	0,6667	1	0,88889	0	0,333	0,5
A3	1	1	0,44444	1	0,167	0,833
A4	0	0	0,55556	0	0,667	0,333
A5	0,6667	0	0,44444	1	0	1
A6	0,5	0,7143	1	0	0,833	0
A7	0,3333	0,7143	0,77778	0,875	1	1

Tablo 5 Doğrusal korelasyon katsayı tablosu

	K1	K2	K3	K4	K5	K6
K1	1	0,49	0,057	0,523	-0,464	0,22
K2	0,487	1	0,098	-0,08	-0	0,05
K3	0,057	0,1	1	-0,19	0,72	-0,6
K4	0,523	-0,08	-0,19	1	-0,2	0,7
K5	-0,46	-0,03	0,716	-0,2	1	-0,5
K6	0,219	0,05	-0,65	0,701	-0,5	1

Tablo 6 C_j, σ_j, w_j değerleri

	K1	K2	K3	K4	K5	K6
Cj	2,0671	1,8649	2,977	2,1937	3,4185	3,3326
σj	0,4948	0,417	0,5998	0,5167	0,6259	0,645
wj	0,13038	0,1176	0,188	0,1384	0,2156	0,2102
wj(%)	13,04	11,76	18,8	13,84	21,56	21,02

Tablo 6'nın son satırında kriter ağırlıklarına yer verilmiştir. Bu sonuçlara göre önem derecesi en yüksek kriter K5'tir. İkinci sırada ise K6 kriteri yer almıştır. Önem derecesi bakımından en son sırada yer alan kriter ise K2 olmuştur. Kriterler önem dereceleri bakımından K5>K6>K3>K4>K1>K2 şeklinde sıralanmıştır.

3.2. OWA operatörü ile personel seçimi

OWA operatörü yardımıyla alternatifleri sıralamak için ilk adım olarak eşitlik 8 kullanılarak karar matrisi normalize edilmiştir (Tablo 7). Son adımda ise eşitlik 7 yardımıyla OWA operatörü oluşturulmuş ve sonuçlar Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 7 Normalize edilmiş karar matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6
A1	0,5	0,875	0,1429	0,2222	0,1429	1
A2	0,75	1	0,9	0,1111	0,4286	0,5714
A3	1	1	0,5	1	0,2857	0,8571
A4	0,25	0,125	0,6	0,1111	0,7143	0,4286
A5	0,75	0,125	0,5	1	0,1429	1
A6	0,625	0,75	1	0,1111	0,8571	0,1429
A7	0,5	0,75	0,8	0,8889	1	1

Tablo 8 OWA operatörü ve sıralama

	Değer	Sıralama
A1	0,418786	6
A2	0,571928	3
A3	0,722278	2
A4	0,329092	7
A5	0,515121	4

A6	0,512694	5
A7	0,792453	1

Tablo 8'de yer alan sonuçlara göre ilk sırada A7 alternatifinin yer aldığı görülmektedir. Tüm alternatiflerin tercih sıralaması ise A7>A3>A2>A5>A6>A1>A4 olarak bulunmuştur.

3.3. WASPAS yöntemi ile personel seçimi

İlk adımda, karar matrisi elemanları eşitlik 11 kullanılarak normalize edilmiştir (Tablo 9). Alternatiflerin göreli performansları eşitlik 13 kullanılarak WSM ile eşitlik 14 kullanılarak ise WPM ile elde edilmiştir. Alternatiflerin nihai göreli performansları ise eşitlik 15 kullanılarak elde edilmiş ve tüm sonuçlar Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 9 Performans puanları ve sıralama

	Q1	Q2	Q_i	Sıra
A1	0,418786013	0,333133971	0,375959992	6
A2	0,571927732	0,515999128	0,54396343	3
A3	0,722277543	0,648758972	0,685518257	2
A4	0,329092189	0,340968687	0,335030438	7
A5	0,51512106	0,43523991	0,475180485	4
A6	0,512693565	0,431096393	0,471894979	5
A7	0,792452998	0,833254129	0,812853564	1

OWA operatörü ile elde edilen sonuçlara benzer şekilde Tablo 9'da yer alan sonuçlara göre ilk sırada A7 alternatifinin yer aldığı görülmektedir. Tüm alternatiflerin tercih sıralaması ise A7>A3>A2>A5>A6>A1>A4 olarak bulunmuştur.

Tablo 10 Karşılaştırmalı sonuçlar

	OWA Operatörü		WASPAS	
	Değer	Sıralama	Değer	Sıralama
A1	0,4188	6	0,3760	6
A2	0,5719	3	0,5440	3
A3	0,7223	2	0,6855	2
A4	0,3291	7	0,3350	7
A5	0,5151	4	0,4752	4
A6	0,5127	5	0,4719	5
A7	0,7925	1	0,8129	1

Tablo 10'da yer alan sonuçlara göre OWA operatörü ve WASPAS yöntemleri ile elde edilen sıralama sonuçları aynıdır. Farklı algoritmalara sahip olan ÇKKV yöntemleri ile elde edilen sıralamalar farklı olabilmektedir (Mousavi-Nasab ve Sotoudeh-Anvari, 2017; Goswami vd. 2021; Wang vd. 2016). Fakat bu çalışmada farklı ÇKKV yöntemleri ile elde edilen sıralamaların aynı olduğu tespit edilmiştir.

4. Sonuç

İşletmelerin etkinlik ve verimliliğinin artırılmasında İKY yönetiminin etkisi tartışılmaz bir gerçektir. İKY yönetiminde en önemli aşamalardan biri ise personel seçimidir. İşe uygun personel seçimi hem kişinin kendisi için hem de firma için gelişim ve ilerlemenin anahtarıdır. Bu çalışmada, personel seçim probleminin ÇKKV yaklaşımı kullanılarak ele alınması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Gaziantep'te hazır giyim sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın satış elemanı seçim problemi ÇKKV yöntemleri kullanılarak çözülmüştür. Firmanın İK departmanında görevli 3 uzmandan oluşan grup tarafından değerlendirme kriterleri belirlenmiştir. Yedi adayın değerlendirildiği bu çalışmada, değerlendirme kriterlerinin önem dereceleri CRITIC yöntemiyle belirlenmiştir. Alternatifler ise OWA operatörü ve WASPAS yöntemleri kullanılarak sıralanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde konu teorik bir çerçevede ele alınmıştır ve ÇKKV yöntemleri kullanılarak ortaya konulan çalışmalara ve personel seçim probleminin ÇKKV yöntemleri ile ele alındığı çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde, çalışmada kullanılan yöntemler tanıtılmış ve yöntemlerin matematiksel notasyonlarına ve açıklamalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölüm uygulama kısmına ayrılmış ve elde edilen sonuçlar sunulmuştur. Son bölüm ise sonuç ve öneriler kısmına ayrılmıştır.

Çalışma sonunda, önerilen modelin personel seçimi probleminde kullanılabilecek uygun bir model olduğu tespit edilmiştir. CRITIC yöntemi ile elde edilen sonuçlara göre K5 önem derecesi en yüksek kriter olarak bulunmuştur. Bunun yanı sıra, farklı algoritmaya sahip olan OWA operatörü ve WASPAS yöntemleri ile elde edilen sıralama sonuçlarının aynı olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre, tüm alternatiflerin tercih sıralaması ise A7>A3>A2>A5>A6>A1>A4 olarak bulunmuştur ve A7 alternatifi ilk sırada yer almıştır.

5. Kaynakça

Abdel-Basset, M., Ding, W., Mohamed, R., & Metawa, N. (2020). An integrated plithogenic MCDM approach for financial performance evaluation of manufacturing industries. *Risk Management, 22*(3), 192-218.

Ahmad, N., Hasan, M. G., & Barbhuiya, R. K. (2021). Identification and prioritization of strategies to tackle COVID-19 outbreak: A group BWM based MCDM approach. *Applied soft computing, 111,* 1-13.

Aksakal, E., & Dağdeviren, M. (2010). ANP ve DEMATEL yöntemleri ile personel seçimi problemine bütünleşik bir yaklaşim. Gazi

Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 25(4), 905-913.

Chen, C. T., & Hung, W. Z. (2020). A two-phase model for personnel selection based on multi-type fuzzy information. *Mathematics, 8*(10), 1-20.

Chowdhury, P., & Paul, S. K. (2020). Applications of MCDM methods in research on corporate sustainability: a systematic literature review. *Management of Environmental Quality: An International Journal*. *31*(2), 385-405.

Dağdeviren, M. (2007). Bulanik analitik hiyerarşi prosesi ile personel seçimi ve bir uygulama. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 22*(4), 791-799.

Diakoulaki, D., Mavrotas, G. ve Papayannakis, L. (1995). Determining Objective Weights in Multiple Criteria Problems: The CRITIC Method. *Computers & Operations Research, 22*(7), 763-770.

Dursun, M., & Karsak, E. E. (2010). A fuzzy MCDM approach for personnel selection. *Expert Systems with Applications, 37*(6), 4324– 4330.

Ecer, F. (2020). Çok Kriterli Karar Verme, Geçmişten Günümüze Kapsamlı Bir Yaklaşım. Ankara: Seçkin Yayınevi.

Emovon, I., & Oghenenyerovwho, O. S. (2020). Application of MCDM method in material selection for optimal design: A review. *Results in Materials, 7*, 1-21.

Goswami, S. S. S., Behera, D. K. K., Afzal, A., Razak Kaladgi, A., Khan, S. A. A., Rajendran, P., ... & Asif, M. (2021). Analysis of a robot selection problem using two newly developed hybrid MCDM models of TOPSIS-ARAS and COPRAS-ARAS. *Symmetry, 13*(8), 1-35.

Heidary Dahooie, J., Beheshti Jazan Abadi, E., Vanaki, A. S., & Firoozfar, H. R. (2018). Competency-based IT personnel selection using a hybrid SWARA and ARAS-G methodology. *Human Factors and Ergonomics in Manufacturing & Service Industries, 28*(1), 5-16.

Jahan, A., Mustapha, F., Sapuan, S. M., Ismail, M. Y., & Bahraminasab, M. (2012). A Framework for Weighting of Criteria in Ranking Stage of Material Selection Process, *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology, 58*(1), 411-420.

Karabasevic, D., Zavadskas, E. K., Stanujkic, D., Popovic, G., & Brzakovic, M. (2018). An approach to personnel selection in the IT

industry based on the EDAS method. *Transformations in Business & Economics, 17*(2), 32-44.

Kaya, İ. ve Gözen, Ş., (2005), "Personel Seçim Sürecinde Uzman Sistem Yaklaşımı ve Konya Büyükşehir Belediyesinde Bir Uygulama", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14*, 355-376.

Kelemenis, A., Ergazakis, K., & Askounis, D. (2011). Support managers' selection using an extension of fuzzy TOPSIS. *Expert Systems with Applications, 38*, 2774–2782.

Keršulienė, V., & Turskis, Z. (2014). An integrated multi-criteria group decision making process: Selection of the chief accountant. *Social and Behavioral Sciences, 110*, 897–904.

Kilic, H. S., Demirci, A. E., & Delen, D. (2020). An integrated decision analysis methodology based on IF-DEMATEL and IF-ELECTRE for personnel selection. *Decision Support Systems, 137*, 1-19.

Koyuncu, O., & Özcan, M. (2014). Personel seçim sürecinde analitik hiyerarşi süreci ve TOPSIS yöntemlerinin karşılaştırılması: Otomotiv sektöründe bir uygulama. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32*(2), 195-218.

Mousavi-Nasab, S. H., & Sotoudeh-Anvari, A. (2017). A comprehensive MCDM-based approach using TOPSIS, COPRAS and DEA as an auxiliary tool for material selection problems. *Materials & Design, 121*, 237-253.

Öztürk, F., & Kaya, G. K. (2020). Bulanik VIKOR ile Personel Seçimi: Otomotiv Yan Sanayinde Uygulama. *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi Part C: Tasarım ve Teknoloji, 8*(1), 94-108.

Rashid, T., Ali, A., & Chu, Y. M. (2021). Hybrid BW-EDAS MCDM methodology for optimal industrial robot selection. *Plos one, 16*(2), 1-18.

Rouyendegh, B. D., & Erkan, T. E. (2013). An application of the fuzzy ELECTRE method for academic staff selection. *Human Factors and Ergonomics in Manufacturing & Service Industries, 23*(2), 107–115.

Stević, Ž., Pamučar, D., Puška, A., & Chatterjee, P. (2020). Sustainable supplier selection in healthcare industries using a new MCDM method: Measurement of alternatives and ranking according to COmpromise solution (MARCOS). *Computers & Industrial Engineering, 140*, 1-15.

Torkayesh, A. E., & Torkayesh, S. E. (2021). Evaluation of information and communication technology development in G7 countries: an integrated MCDM approach. *Technology in Society, 66*, 1-9.

Ulutaş, A., Popovic, G., Stanujkic, D., Karabasevic, D., Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2020). A new hybrid MCDM model for personnel selection based on a novel grey PIPRECIA and grey OCRA methods. *Mathematics, 8*(10), 1-14.

Wang, P., Zhu, Z., & Wang, Y. (2016). A novel hybrid MCDM model combining the SAW, TOPSIS and GRA methods based on experimental design. *Information Sciences, 345*, 27-45.

Wang, Y. M. ve Luo, Y. (2010). Integration of Correlations with Standard Deviations for Determining Attribute Weights in Multiple Attribute Decision Making. *Mathematical and Computer Modelling Volume, 51*(1–2), 1–12.

Yager, R. R. (1988). On ordered weighted averaging aggregation operators in multi criteria decision making. *IEEE Transactions on system, Man and Cybernetics, 18*(1), 183-190.

Zavadskas, E. K., Turskis, Z., Antucheviciene, J., & Zakarevicius, A. (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir elektrotechnika, 122*(6), 3-6.

Zolfani, S. H., Rezaeiniya, N., Aghdaie, M. H., & Zavadskas, E. K. (2012). Quality control manager selection based on AHP-COPRAS-G methods: A case in Iran. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 25*(1), 72–86.

BÖLÜM VIII

KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDEN SONRA LOJİSTİK SEKTÖRÜNDE GELİŞMELER: DIŞ TİCARETE OLASI ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi. Ahmet Fatih AYDEMİR[*] &
Y. Lisans Öğrencisi Elif ÇINAR[**]

[*]Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye
aydemir@atauni.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7061-1929
[**]Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye
pamukeliff13@gmail.com, Orcid: 0000-0001-8205-3701

1.Giriş

Dağlık Karabağ, SSCB'nin dağılmasıyla beraber bağımsızlıklarına kavuşan iki ulus Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir sorun iken zaman geçtikçe ve bölgede çatışmalar artarak devam ettikçe iki ulus arasındaki bir problem olmaktan çıkmış ve bölgesel bir sorun halini almıştır. İki devleti barıştırmak ve bu sorunu bir çözüme kavuşturmak için bazı guruplar oluşturulup ortak kararlar alınmaya çalışılsa da Ermenistan'ın saldırgan tavırları neticesinde ve bölgede toprak talebi giderek arttıkça durum daha da acımasız bir hal almıştır. Öyle ki tarihin en kanlı sivil katliamları yine bu bölgede yapılmış ve Ermenistan çocuk, kadın, yaşlı demeden toprakları kana bulamıştır (Sarıahmetoğlu, 2016).

İki devlet arasındaki çatışmalar günümüze kadar sürüp gelmiştir. Son olarak 2020 yılının Eylül ayında Ermenistan'ın Dağlık Karabağ bölgesine tekrar saldırması neticesinde iki devlet arasında şu an için son savaş başlamıştır (Mustafali, 2020.) Yaklaşık iki ay kadar süren savaşta Azerbaycan Türkiye'nin de maddi ve manevi desteğiyle beraber Ermenistan'ı ağır bir mağlubiyeti kabul etmeye mahkûm etmiştir. İki devlet arasında 10 Kasım 2020 de Ateşkes imzalanmıştır. (Paşa, 2021)

2020'nin Kasım ayında imzalanan ateşkesin maddelerinin her biri çok önemlidir. Zira Ermenistan ve çevresindeki koruyucu devletler bu maddelerle beraber çok önemli ekonomik ve siyasi kayıplar yaşamışlardır. Bu maddelerden en önemlilerinden birisi hiç kuşkusuz Nahcivan ve Azerbaycan arasında kara bağlantısının sağlanmasına katkıda bulunacak olan koridorun açılması. Bu koridor Azerbaycan için toprak bütünlüğünün sağlanması anlamını taşırken Türkiye ve Orta Asya Türk Devletleri için kesintisiz bir kara bağlantısı anlamına gelmektedir. Yine bu koridor yıllardır sekteye uğrayan kadim İpek Yolunun yeniden canlanması ümidini doğurmuştur.

Bu çalışma Nahcivan ve Azerbaycan arasında açılacak olan yeni koridorun Türkiye lojistik sektörü açısından nasıl bir anlam taşıdığını incelerken yine bu koridorun uluslararası ticarette nasıl etkiler doğurabileceği üzerine tahminlemeler yapılarak hazırlanmıştır.

2.Literatür Taraması

Karabağ meselesi Kafkaslarda uzun yıllardır süregelen bir problemdir bundan dolayıdır ki bu konu birçok araştırmaya konu olmuştur. Bunlardan bir kaçı bu çalışma için ilham kaynağı olmuş ve çalışmanın sonucuna ışık tutmuştur.

Özkan ve Ay (2021) Marmaray projesiyle beraber Asya ve Avrupa'yı kesintisiz birbirine bağlayan tren yolu projesini bir kuşak ve bir yol kapsamında çalışmasına dâhil etmiş açılan bu kesintisiz tren yolu ile Türkiye'nin yüksek avantajlı bir konumda olduğunu ve yük taşımacılığında çok fazla kar elde edebileceği görüşünü paylaşmıştır.

Mustafali (2020) yıllardır süregelen Karabağ çatışmalarına stratejik diyalog modeli çerçevesinde soruna çözüm önerileri verdiği bir çalışma kaleme almış ve ikili diyalog kullanılarak kazan kazan modeli şeklinde bir çözüm önerisi sunmuş hukuken Azerbaycan'a ait olan yerlerin derhal boşaltılmasıyla beraber paylaşılamayan bölgelerin referanduma bırakılması önerilerinde bulunmuştur. Karabağ konusunda başka bir çalışma konusu ise Türkiye açısından Karabağ sorununa bakılmış ve politikalar incelenmiştir bu çalışmayı kaleme alan

Süleymanov (2013) Türk ve Azeri ilişkilerin köklü bir tarih ve kültüre dayandığı gerçeğiyle beraber iki devlet tek millet sözündeki gibi Türkiye'nin uluslararası arenada her zaman Azerbaycan'ın yanında olduğu ve olacağı sonucuna vararak bu tutumunu her alanda göstermesi gerektiğini söylemiştir.

Günay ve diğerleri(2019) bir kuşak bir yol projesini de içine alan modern ipek yolu ile ilgili çalışmalarında ipek yolunun geçmişteki öneminden yola çıkarak bugüne entegre edilmesini konu almışlardır.

Sarıahmetoğlu(2016) Karabağ meselesini ele alırken çözüm sürecinde Türkiye ve Rusya'nın tutumunu ele almış Türkiye ve Rusya'nın bölgede belirleyici roller üstlendiğini ve bölgedeki olaylara karşı duyarlı olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kurt(2021) Tarih ve Gelecek dergisinde Karabağ olaylarını The Times gazetesinde işlendiği şeklini ele alarak gazetenin şeffaf ve tarafsız davranamayıp Ermenileri ne kadar mağdur gösterdiğini ve dünyada yanlış bir algıya sebebiyet vermeye çalıştığı anlatmıştır.

Okumuş ve diğerleri(2021) Karabağ'ı da içine alan yine tek yol ve tek kuşak projesi kapsamında Türkiye ticaretini ele almış ve proje henüz

başlangıç aşamasında olmasına rağmen dünya ekonomisini değiştirecek potansiyele sahip olduğu düşünülmektedir. Proje hayata geçirildiği takdirde bölgede bulunan ülkeler büyük oranda ekonomik olarak gelişme göstereceği düşüncesi sonucu yer almaktadır.

Özdaşlı(2021) Çalışmasında Ermenistan ve Azerbaycan arasında yapılan son savaşta Ermenilerin sivillere saldırmasını hukuki açıdan ele almıştır. Seyidoğlu ve Gönültaş(2013) modern ipek yolu projesini ele alırken Türkiye'nin Orta Asya Türk cumhuriyetleriyle olan ekonomik ilişkilerini incelemiştir.

Yine Karabağ savaşı ile ilgili olarak Sarıkaya(2021) İran'ın tutumunu perde arkasıyla ele alırken Paşa(2021) ise Karabağ sorununun tarihi gerçeklerini dile getirip jeopolitik çıkarlar ve bu karmaşa içerisindeki çözüm sürecini anlatmaya çalışmıştır.

Özgen(2021) ise 44 gün süren ikinci Karabağ savaşını askeri açıdan ele almıştır. Dağlık Karabağ konusunda çok daha fazla çalışma mevcuttur burada bahsi geçen çalışmalar ipek yolu ve ikinci Karabağ savaşı ile ilgili olanlardır.

3. Dağlık Karabağ'ın Jeopolitik Konumu ve Önemi

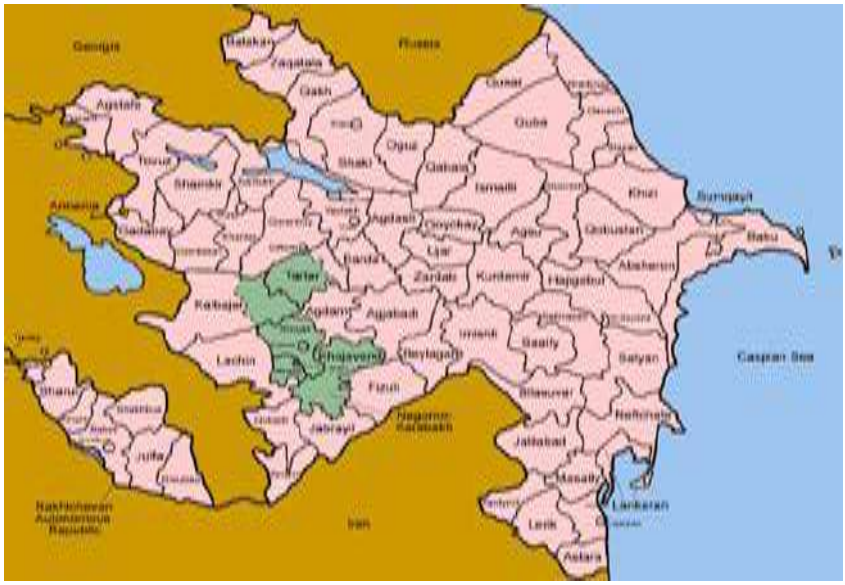
Jeopolitik konum coğrafi konumu içinde barındırsa da birbirinden farklı kavramlardır. Coğrafi konum ülke sınırları aynı kaldığı müddetçe değişmezken jeopolitik konum ise siyasi temeller üzerine kurulmaktadır.

Bir ülkenin jeopolitik durumu bazı durumlarda değişebilir. İlk durum değişikliği, Ülkelerin siyasi, ekonomik, politik, askeri güç ve kültürel değerlerinde olan farklılıklar neticesinde olan değişimlerdir. Örnek verilecek olunursa II. Dünya Savaşı sonrasındaki Almanya'nın jeopolitik etmenlerini barındıran konumu ile soğuk savaş sonrasındaki Almanya'nın jeopolitik konumu aynı değildir. Yine aynı gerginliklerin yaşandığı dönemde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği(SSCB)'nin bölgedeki konumu ile sonrasındaki jeopolitik konumu aynı değildir. İkinci durum değişikliği ise ülkelerin geçirmiş oldukları büyük çaptaki savaşlardan önceki durumu ve sonrasındaki durumu arasındaki farkları kapsamaktadır yine burada Almanya örneği kullanılabilir.(Hakyemez, 2019)

Jeopolitik konum denildiğinde coğrafi konum, sınırlar, büyüklük, doğal kaynaklar akla gelir bunlar bir ülkenin değişmeyen yapı taşlarıdır. Ülke içerisindeki askeri, siyasi, ekonomik, bilimsel vs yapılar ise değişkendir. Jeopolitik konum çok önemlidir çünkü ülkeler biraz önce bahsettiğimiz değişken yapılar için karar almak istediklerinde bulundukları konuma göre kararlar almaktadırlar. Örneğin Japonya adalardan oluşan bir ülke özelliği taşımaktadır, adalardan meydana geldiği için ve çok akarsuyun bulunması sebebiyle balıkçılığa elverişli durumdadır ve bundan dolayıdır ki deniz ürünleri pazarı Japonya ekonomisine katkı sağlamıştır. Dağlık Karabağ ise

gerek jeopolitik konumu gerekse coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca sancılı süreçler geçirmiştir.

Azerbaycan'ın bulunduğu coğrafyaya bakıldığında bulunduğu yerin önemi neticesinde tarihin neredeyse bütün çağlarında ilgi odağı olmayı başarmış ve daima işgallerle baş etmek durumunda kalmıştır. Tamamen bir egemenlik Azerbaycan için 20. Yüzyılın sonlarına doğru mümkün olabilmiştir. (Mustafali, 2020)Yine Karabağ bölgesine bakıldığında Azerbaycan için kritik bir yere sahip olduğu görülmekle beraber kültürel ve siyasi açıdan Karabağ'ın önemi çok büyüktür. Azerbaycan'ın Kürve Aras nehri ve Göyçe gölü arasında kalan dağlar ve ovalardan oluşan Dağlık Karabağ, stratejik konumu itibariyle çevresinde bulunan İran ve Ermenistan'ın kontrolünün sağlanabileceği bir bölgede bulunmaktadır ve bu özelliği ile Karabağ iki devlet arasında ilgi odağı haline gelmiştir. (Yılmaz, 2013)

Şekil 1. 1990 Yıllarında Azerbaycan Haritası
Kaynak: https://www.azerbaycan.net/1918den-gunumuze-azerbaycan-haritasi/

Dağlık Karabağ'ın coğrafi konumundan bahsedilirken stratejik ve ticari özellikleri yanında, yaşam için elverişli olan tabii güzellikleri de bir o kadar önem taşımaktadır. Dünyada bulunan on bir iklim kuşağının dokuzu Azerbaycan'da, altısı ise Karabağ'da vardır. Yüksekliği ile bir yaylayı anımsatan Karabağ'da toprak oldukça verimli, su bakımından imkânları fazla ve yine iklim olarak tarıma elverişlidir. (Süleymanov, 2013)

4. Dağlık Karabağ Sorunu ve Tarihçesi

Güney Kafkasya güvenliğinin ve barışının önündeki en büyük engellerden birisi şüphesiz Dağlık Karabağ Sorunu. Bölgedeki bu sorunların temeli 18. Yüzyılın sonları ile 19. Yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır (Kurt, 2021). Dağlık Karabağ'ın bir sorun haline gelmesinde en büyük katkı Rusya devletinin. Rusya kurulduğu günden bu yana en büyük hayali olan sıcak denizlere inmek ve bölgede egemen olmak hayaliyle askeri ve siyasi hamleler içine girmiş hatta birinci dünya savaşına itilaf devletleri tarafından katılmıştır. Tabi ki tek amaç sıcak denizlere inmek değildir, toprak genişletme, daha fazla alana hükmetme, yer üstü ve yer altı kaynaklara hâkim olma düşünceleri de mevcuttur. (Mustafali, 2020)

1917 de gerçekleştirilen Bolşevik ihtilali ile beraber bölgede neredeyse bütün dengeler değişmiş Çarlık Rusya yıkılarak yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kurulmuştur. Çarlık Rusya ile farklı görüşlere sahip olan Sovyet Rusya yönetimi iç ve dış siyasette tamamen değişik bir yol izleyerek ülkeyi yönettiği ilk zamanlarda Kafkas halklarına bağımsızlık verme düşüncesini hayata geçirmiştir. Daha sonraları bu düşüncesinden vazgeçip yaklaşık 23 ay gibi bir süre bağımsızlık yaşayan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti(1918-1920) 11. Kızıl ordu tarafından 28 Nisan günü işgal edilerek yerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti(1920-1991) ve yine aynı dönemlerde Gürcistan ile beraber Ermenistan devleti de kurulmuştur.(Süleymanov, 2013)

Azerbaycan toprakları içerisinde bulunan ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi(DKÖB) olarak nitelendirilen bölgede etnik çoğunluğu sağlamak amacıyla Rusya'nın da desteğiyle Ermeniler o bölgede zamanla artmaya başlamışlar ve Sovyetler birliğinin dağılması ile beraberde bölgede çatışmalar baş göstermiştir.

Sovyet Rusya'dan sonra 1991 yıllarında yine Rusya'nın da askeri ve siyasi desteğini alan Ermenistan Azerbaycan'a karşı büyük çapta askeri operasyonlar başlatmış ve Azerbaycan'ın tam bağımsız olmasına engel olmak adına Dağlık Karabağ'da ipler iyice gerilmiştir. Moskova bu fitili ateşlemede baş aktör rolünü üstlenmiş Ermenistan'ın Karabağ'da hak iddia etmesiyle beraber uzun yıllar devam edecek savaşın tohumları atılmıştır.(Sarıahmetoğlu, 2016.) Karabağ meselesinin başladığı tarihten günümüze kadar yaklaşık iki asır geçmiş olmasına rağmen bu iki devlet arasında çatışmalar sıcak bir şekilde devam etmiştir. Çatışmalar sadece iki devlet arasında kalmamış ve bölgeyi de etkisi altına almıştır.

Günümüze kadar süren çatışmaların en kanlısı olarak bilinen Hocalı katliamında, Ermeni birliklerinin söz konusu soykırımı neticesinde 613 kişi vahşice öldürülmüş, 487 kişi sakat bırakılmış, 1275 kişiye yakın yaşlı, çocuk, kadın demeden esir alınmış ve Ermenilerin akla hayale gelmeyen

işkence ve hakaretlerine maruz kalmışlardır. (Özdaşlı, 2021) Bugün hala 150 kişi kayıp durumundadır. Bu katliamda öldürülenlerin 169 u kadın ve çocuklardan 70 i ise yaşlılardan oluşmaktadır. Yine bu katliamlarda sayısız aile ortadan yok edilmiş çocuklar yetim ve öksüz bırakılmış bazı insanlara ise özel işkenceler uygulanmak suretiyle canlı canlı yakılmış, gözleri oyulmuş, hamile kadınların karınları delinerek katledilmiş ve hatta cesetler bile tahkir edilmiştir. Hocalı Katliamı tarihin en kanlı katliamı olarak sayfalarda yerini almıştır.(Süleymanov, 2013)

5. Karabağ Sorununun Çözümü

Ermenistan son olarak 27 Eylül 2020 tarihinde tekrar Karabağ da çatışmalara başlamış ve 9 Kasım 2020 tarihine kadar sürmüş Ermenistan'ın yenilgiyi kabul etmesiyle şimdilik bitmiştir. 9 Kasım 2020 de iki ülke arasında Ateşkes imzalanmıştır. Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan başbakanı N.V. Paşinyanla beraber yanlarında bulunan Rusya devlet başkanı V.V. Putin ortak bir açıklamada bulunmuşlardır.(Mustafali, 2020)

Bu ateşkesle beraber 10 Kasım 2020 saat 00:00 dan itibaren Karabağ'daki tüm çatışmalara son verilerek taraf devletler bulundukları mevzilerde kalacaklardır. Ağdam şehri 20 Kasım 2020 ye kadar Azerbaycan devletine geri verilecek Lâçin koridoru boyunca Rus barış gücüne bağlı olan hafif silahlı 1960 askeri personel 90 zırhlı personel taşıyıcı ve 380 otomotiv birimi Ermenistan güçlerinin bölgeden çekilmesiyle beraber her beş yıllığına otomatik yenileme yapılarak bu bölgede bulunacaktır. Yine tarafların ateşkes kurallarına uyup uymadığı denetlenmek üzere barış gücü merkezi kurulacak ülke içeresinde mülteci konumuna düşmüş ve yerinden edilmiş halk bahsi geçen bölgelere geri dönebilecektir. Ermenistan 15 Kasım 2020 ye kadar Kelbecer şehrini 1 Aralık 2020 ye kadar da Lâçin şehrini Azerbaycan a geri verecek açılacak olan Lâçin koridoru Rus barış gücü birliklerinin denetiminde olacaktır. Azerbaycan vatandaşlarının can ve mal güvenliği bu barış gücü sayesinde koridorun her iki yönüne olmak üzere sağlanacaktır. Bölgede bulunan ulaşım ve ekonomi bağlantı yolları açılacak Ermenistan Nahcivan ile Azerbaycan arasındaki can ve mal güvenliğini garanti edecektir. Bu yollardaki ulaşım kontrolü Rusya Federasyonu Federal Güvenlik Servisi Sınır Muhafızları tarafından gerçekleştirilecek yine Nahcivan ve Azerbaycan'ın kesintisiz kara bağlantısı için gerekli olan yeni ulaşım yollarının inşası gerçekleştirilecektir. (Özgen, 2021)

6. Türkiye'nin Asya Ticaret ve Enerji Yolları

İpek yolu geçmiş yıllarda uzak doğu ile başta Venedik ve Cenova olmak üzere Akdeniz i birbirine bağlayan ticaret yoludur.(Seyidoğlu, Gönültaş, 2014) Geçmişte çok sık kullanıldığı gibi günümüzde de ticari faaliyetler için bu yolun bazı kısımları kullanılmaktadır.

Tarihi ipek yolu Doğu Türkistan dan başlayıp Avrupa'nın diğer ucuna kadar uzanıp gitmektedir. Dağları vadileri akarsuları aşarak yıllar içerisinde Anadolu da oluşan bu yol güzergâhları üzerinde çeşitli han ve kervansaraylar inşa edilmiştir. Bu kervansaraylarda oraya misafir olarak gelen herkes ücretsiz olarak ağırlanır ihtiyaçları karşılanır ve din ayrımı yapılmazdı. Bu yollar sadece ticaret amaçlı kullanılmamış kültür, bilimsel araştırmalar, icatlar, inanışlar vs de bu yolla taşınmıştır. Yine atalarımız orta Asya dan Anadolu ya gelirken bu yolu kullanmışlar ve gelirken de kendi kültür ve miraslarını Anadolu ya getirmişlerdir.

İpek yolunun önemi sadece ticari değildir. Bu yolla kültürler de birbirine aktarılmış ve taşınmıştır. Aynı zamanda geçmiş yıllara bakıldığında ipek yolunun canlı olduğu dönemlerde Türk Devletleri de sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan güçlü konumdadırlar ipek yolu ticaretinin bu güç üzerinde etkisi oldukça yüksektir. İpek yolu üzerinde bulunan devletlerin kalkınması ve siyasi olarak güçlü olmasının en büyük nedeni de yolun ekonomiye katkısıdır. İpek yolunun zamanla önemini kaybetmesiyle beraber ekonomik canlılığını bu yol üzerinden temin eten orta Asya Türk Devletleri de yavaş yavaş yoksullaşmaya ve güçlerini kaybetmeye başlamışlardır.(Seyidoğlu, Gönültaş, 2014)

Günümüz dünyasında ise ekonomideki canlılığın merkezi Atlantik bölgesindeyken gözle görülür biçimde Asya Pasifik bölgesine doğru kaymaktadır. Zira bu merkezlerin doğuya doğru kaymasında, Asya da bulunan Çin. Güney Kore, Hindistan gibi ülkelerin sanayileşmelerinin payı yadsınamaz.

Bunun yanı sıra Asya ve Kafkasya da bulunan enerji kaynaklarının da geçiş güzergâhı yine bu ipek yolu üzerinden olmaktadır. (Okumuş, Bozoklu, Çağlayan 2021)Sınırları kullanılarak başka ülkelere hatta kıtalara taşınan enerji kaynakları üzerinden geçtiği her ülkenin ekonomisine etkisi olumlu yöndedir. Öyle ki İpek Yolu üzerindeki ülkeler bugün bile yaklaşık 30 trilyon dolar tutarında olan dünya ticaretinden % 22 oranında bir paya sahiptirler. (Seyidoğlu, Gönültaş, 2014) İpek yolunun modernize edilmesi halinde güzergâh üzerindeki ülkelerin ticaret payları muhakkak daha da artacaktır.

Tarihi ipek yolunun modernize edilmesi için bu yol güzergâhında bulunan ülkelerin kendi sınırları içerisinde projeleri bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını sayacak olursak örneğin 2013 yılında ülkemizde açılan Marmara Denizi Tüp Geçidi (Marmaray projesi), Bakü –Tiflis – Kars demiryolu projesi ki bunun yapımı hala devam etmektedir bunun haricinde hattın önemli bir parçası olan Aktau ve Aktöbe liman inşaatı da hala yapım aşamasındadır. (Özkan, Ay, 2020)Bu çalışmaların her biri ipek yolunun eski canlılığına kavuşması içindir. Eğer ipek yolu eskiden olduğu

gibi günümüzde de değer görürse ülkemiz tekrar kıtaları hem coğrafi, hem kültürel, hem de ticari anlamda birleştiren bir köprü görevi görecektir.

İpek yolunun modernize edilmesi ile ilgili çalışmalar devam ederken, yıllardır Kafkasların kanayan yarası haline gelen Dağlık Karabağ sorunu ise şimdilik çözüme kavuşmuş gözükmektedir. Ermenistan'ın yenilgiyi kabul etmesiyle beraber savaştan galip çıkan Azerbaycan Nahcivan ile artık bir koridor vesilesiyle de olsa kara bağlantısı kurabilecektir. Bu da ipek yolu açısından düşündüğümüzde kısmen de olsa Türkiye ve Asya'daki kardeş Türk devletlerimizle kesintisiz kara bağlantımızın kurulduğu anlamına gelir ve tabi ki bu ekonomik, sosyal, kültürel bağlarımızın yeniden kurulacağının bir işaretidir.

Şekil 2. Karabağ zaferinden sonra kesintisiz kara bağlantı haritası
Kaynak:https://aydinlik.com.tr/karabag-zaferi-turk-yolu-ile-taclaniyor-224839

Azerbaycan'daki petrol ve doğalgazla beraber Hazar denizinin diğer kıyısındaki ülkelerdeki petrol ve doğalgazın da hazar denizi üzerinden Azerbaycan'a oradan da Türkiye'ye gelmesi Türkiye üzerinden de diğer ülkelere aktarılması ekonomi açısından oldukça önemlidir. Bu anlamda Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum güney Kafkasya Doğalgaz Boru hattı, TANAP ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projeleri kapsamında çift taraflı anlaşmalar başarılı bir şekilde sürdürülmektedir. (Aslanlı, 2020)

7. Türkiye'nin Asya Ülkeleri İle Olan Ticaret Hacmi

Dünyadaki en büyük 20 ekonomisinden birisi olan ülkemiz bölgedeki en önemli aktörlerden birisi konumundadır.(Cinel, 2021) Gerek bulunduğu coğrafi ve stratejik konum itibari ile gerekse de yürütülen iç ve dış siyasette önemli bir rolü vardır. Türkiye Asya da bulunan bazı Türk devletleri ile Ticari ve sosyal işbirlikleri imzalamıştır. Eğitim anlamında da Asya da bulunan çoğu Türk devletlerinde Milli Eğitime bağlı Türk okulları

mevcuttur. Orta Asadaki Türk devletleri ile olan ve geçmişten gelen bu yakınlığımız etkisini ticarette de göstermektedir.

Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında 2014-2018 yılları arasında 24 milyar 519 milyon $ ihracat olurken toplam ticaret hacmi ise 39 milyar $ olarak kayda geçmiştir. Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülke Azerbaycan olmak üzere 9 milyar $ iken bu sırayı Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan takip etmektedir. (AA, 2019) 2019 yılında Türkiye'nin Orta Asya ülkeleriyle olan ticaret hacmi 8,5 milyar $ civarında gerçekleşmiştir ve bölgede 4 binin üstünde Türk firması vardır. (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020) Bu veriler göz önüne alındığında Asya ülkeleri Türkiye için önemli bir ticaret bölgesidir demek mümkündür.

8. Yeni Hatların Türkiye Ekonomisine Olası Etkileri

Eylül 2020 de Ermenistan ve Azerbaycan arasında tekrar alevlenen Karabağ savaşı nihayet 9 Kasım 2020 tarihinde Ermenistan'ın yenilgisiyle son bulmuştur. Bu savaşın çok taraflı kazananları ve çok taraflı kaybedenleri mevcuttur. Kaybeden taraflara değinmeden önce kazanan taraflardan ilki muhakkak ki Azerbaycan devleti bununla beraber ikinci kazananansa Türkiye'dir. Savaş sona erdikten sonra taraflar arasında ateşkes imzalanmıştır bu ateşkesin çeşitli maddeleri bulunmaktadır fakat Türkiye açısından en önemli madde Nahcivan ile Azerbaycan arasında Lâçin tarafında açılacak olan bir koridor. Bu koridor birçok şeyi ifade etmekle beraber en önemlisi Türkiye ile Asya Türk devletleri arasında kesintisiz bir kara bağlantısının olacağı anlamını taşımaktadır. (Paşa, 2021). Bu Türkiye için kargo taşımacılığından tutun da turizme kadar her alanı etkileyecektir. Şüphesiz en çok etkilenecek sektör lojistik ve dış ticaret hacmi olacaktır. Türkiye bu geçiş güzergâhında bulunduğu için bölgedeki gücünü daha da artıracağı öngörülmektedir.

Yeni açılacak koridor hakkında Asya devletlerine taşıma işlemlerini yapan büyük şirketlerden birisi olan Azure Grup Yönetim Kurulu Başkanı Erkan Gül," Lâçin tarafında açılacak olan koridorun Türkiye ihracatına çok büyük katkıları olacağını dile getirmiştir. Koridordan önceki güzergâh Batum üzerinden Gürcistan'a oradan da Bakü'ye geçiş yapmayı gerektirdiği için yaklaşık 1000 km'lik fazladan yol anlamına gelmektedir. Yeni açılacak koridor ile Nahcivan ile Bakü arası ulaşım kesintisiz olacağı için çok daha kısa ve maliyeti az olacaktır. Hem orta Asya devletleri ile kesintisiz bir kara bağlantısı kurulacak hem de zamandan ve maliyetten tasarruf sağlanacaktır bu da ihraç maliyetlerindeki azalma ve ihracattaki artış anlamına gelmektedir " görüşündedir (Asya, 2020).

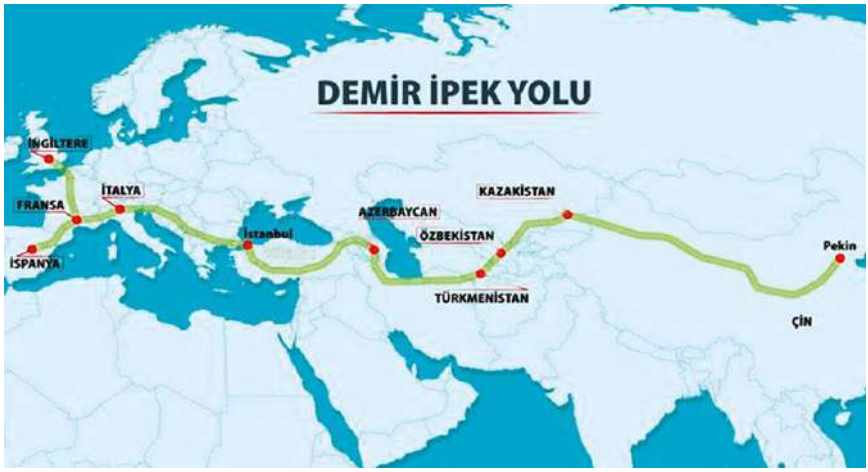
Lojistik açıdan demiryolu güzergâhı olarak Türkiye-Çin-Londra yük taşımacılığı anlamında oldukça alternatif bir yoldur. Bu anlamda Türkiye yeni ticari anlaşmalar yapabilir ve tedarik zincirini daha aktif ve sürdürülebilir duruma getirebilir. Sorunsuz lojistik ve ulaşım bağlantıları

için Türkiye demiryolu alt yapılarını yeniden yapılandırma yapmalıdır.(Yılmaz, Sabancı, 2021)

9. Dağlık Karabağ Sorununun Çözümü ile Yeni Ticaret Yolları ve Uluslararası Ticarete Olası Etkisi

Daha önce bahsedildiği üzere tarihi ipek yolu üzerinden kültürel ve ticari faaliyetler yürütülmekle beraber İpek yolu güzergâhı Çin'den başlayıp Avrupa ya kadar uzanan bir yol olmuştur. Bu yol kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kuzeydeki kolu Kırıma kadar giderken güney kolu ise İran üzerinden Anadolu'yu geçerek Avrupa'ya kadar uzanarak devam etmiştir. Bu hattın geçiş güzergâhında bulunan ülkelerin geçmişte refah seviyeleri çok yüksek olmuştur. Günümüze gelindiğinde ise ticari faaliyetlerin ve gelişmelerin Asya ülkelerinde gözle görülür bir biçimde artmış olması akıllara bu tarihi ipek yolunun yeniden canlandırılması gerektiğini getirmiştir (Günay, Çetiner, Sevinç, Kütükçü, 2019). Bu amaçla geçiş güzergâhında bulunan ülkelerin ticari yolları tekrar hareketlendirmek amacıyla çeşitli projeleri olmaktadır. Örneğin Türkiye de çok taraflı ulaştırma politikaları mevcuttur.

Orta Koridor Girişimi**,** ülkemizden başlayarak Demiryolu ve Karayolu bağlantısıyla beraber önce Gürcistan, Azerbaycan, Hazar Denizi, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve en son Çine kadar uzanan bir kara ve demir yolu projesidir. Demiryolu yük taşımada kullanılan en ekonomik yollardan birisidir (Yılmaz, Sabancı, 2021). Zira Çin'den Avrupa'ya bir yılda yaklaşık 10 milyon konteynır gitmekte ve bu yükün %96 sı deniz yolu ile olurken %4 ü Sibirya üzerinden demir yolu ile olmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020). Eğer yeni demiryolu projesi hayata geçerse bu daha hızlı ve ekonomik yol en az 2 000 km daha kısa olacaktır bu da Asya devletleri için yeni pazarlar anlamına gelmektedir. Türkiye ise bulunduğu stratejik konum itibari ile bu geçiş güzergâhında olacağı için zaten bir köprü görevi görecek ve ekonomisine güç katacaktır. Bu bağlamda Bakü –Tiflis –Kars (BTK) Demiryolu 2017 yılında resmi olarak açılmış ve projenin önemli bir kısmı gerçekleşmiştir.

Şekil 3. Çin Modeli ve Kuşak-Yol Projesi
Kaynak: https://sahipkiran.org/2018/02/26/cin-modeli-ve-kusak-yol-projesi/#prettyphoto/0/

Dağlık Karabağ savaşının 9 Kasım 2020 Tarihinde Azerbaycan lehine sonuçlanmasıyla beraber Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kara engeli kalkmış ve iki devlet doğrudan birbirine komşu olmuştur. Bu sonucun ileride başta iki devlet olmak üzere tüm Asya kıtasına ve Avrupa kıtasına olumlu etkiler olacağı neredeyse kesin gibidir. Türkiye bahsettiğimiz gibi Asya ile olan bağlantılarını güçlendirmek için birçok projeye imza atmıştır ve bu kara bağlantısı bir nevi Türkiye'nin de zaferidir. Türkiye Asya ya ticari seferlerini ya Gürcistan üzerinden ya da İran üzerinden Azerbaycan'a oradan da diğer Asya devletlerine yapmaktadır. Bu yeni karayolu ile diğer devletlere gerek kalmadan Türkiye ye18 km'lik bir sınırı olan Nahcivan üzerinden Azerbaycan a kesintisiz bir kara bağlantısı kurulacaktır. Uzman görüşleri bu yolun daha önce gidilen güzergâhtan yaklaşık 250 km daha kısa olduğu yönündedir.

10. Bölgedeki Diğer Devletler İçin Yeni Açılacak Koridorun Anlamı

Dağlık Karabağ savaşından sonra açılacak olan yeni koridorun kazananlarından bahsetmiştik Türkiye ve Azerbaycan başta olmak üzere diğer Asya'daki Türk devletleri ve hatta Çin Halk Cumhuriyeti. Bölge devletlerine kısaca göz atacak olursak Türkiye zaten her şartta geçiş güzergâhında bulunduğu için karlı bir konumda Gürcistan ise başından beri Azerbaycan topraklarının işgalini protesto etmekte ve Azerbaycan'ı desteklemekte. Türkiye ile Gürcistan ilişkileri olumlu seviyede ilerlemekte ve zaten petrol ve doğalgaz boru hattı projelerinde ortak anlaşmaları vardır. Bakü –Tiflis-Ceyhan boru hattı da bu projelerden birisidir.

Şekil 4. Bakü –Tiflis- Ceyhan Boru Hattı Haritası
Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC-Tiflis-Ceyhan_Petrol_Boru_Hatt%C4%B1

Ermenistan'ın geçmişten gelen meseleler dolayısı ile Türkiye ile olan ilişkileri yok denecek kadar azdır. Azerbaycan'la olan ilişkileri de savaş boyutunda olduğundan aslında Kafkasya bölgesinde Ermenistan'ın tek dostu İran ve Rusya'dır. Elbette ki bu savaşın en büyük kaybedeni Ermenistan olmuştur sürekli saldırgan tavırlar gösteren Ermenistan bu savaştan en ağır yenilgiyle çıkmış ve nihayet ayrı kalan Azerbaycan toprağını birbirine bağlamıştır. Bu bağlanmadan en çok etkilenecek olan ve savaşın kaybedenlerinden birisi olan İran ise endişeli durumda. Nihayetinde 30 yıldır Türk ülkeleri ortasında birleştirici bir konumda olan İran bu avantajını yitirecek gibi durmaktadır.

İran medyasına göre bu koridorun İran açısından birçok negatif sonucu olacaktır denmektedir; Bunlardan ilki şüphesiz İran üzerinden Nahcivan gönderilen Azerbaycan gazından aldığı komisyon bedeli yeni koridorla İran bu bedeli tekrar alamayabilir. Yine İran için önemli bir gaz sorunu da Türkiye ile arasında imzaladığı bir sözleşmeyle Türkiye'ye pahalı bir gaz satmaktaydı bu koridorla beraber Türkiye gazı Azerbaycan'dan daha ucuza alma durumu söz konusu olabilir bu durumda İran ekonomik olarak kayıplar yaşayabilir(Sarıkaya, 2021). Türkmenistan boru hattı projesinde İran üzerinden Türkiye'ye bir boru hattı planı bulunmaktaydı fakat anlaşmazlıklar sebebiyle bu anlaşma askıya alınmıştı yine yeni koridorla beraber bu proje tamamlanabilir. İran'ın en büyük müttefiklerinden biri olan Ermenistan ile olan boru hattı projesinin de bir önemi kalmamış olabilir. Trans Hazar boru hattı projesi tekrar gündeme gelirse Türkmenistan'dan başlayan bir boru hattı Azerbaycan- Gürcistan -Türkiye güzergâhından gelerek oradan da Avrupa'ya ulaştırılabilir. Bu da İran için büyük ekonomik ve ticari kayıplar anlamını taşımaktadır. (BBC, 2020)

Görüldüğü üzere İran medyası da bu koridorun ekonomik ve politik boyutu ile ele alındığında İran için olumsuz birçok sonuç doğuracağının farkında. İran'ın yıllardır Azerbaycan ve Türkiye ile olan diplomatik ilişkilerinin de neden olumsuz olduğu ve Ermenistan ile el altından diplomatik ilişkilerin iyileştirilmeye çalıştığını Karabağ meselesiyle biraz olsun açıklamak mümkündür. Zira İran yaşanılan her savaş sürecinde bölgede tam barışçıl bir taraf gibi gözükse bile gizliden Ermenilere silah yardımı yaptığı söylentiler arasına girmiştir. Bu da İran tarafından Azerbaycan'ın savaştan galip çıkarsa nasıl kayıplar yaşayacağının önceden bilindiğinin bir göstergesi sayılabilir. Nihayetinde bölgedeki son savaş sona ermiş ve Azerbaycan toprak bütünlüğü tamamlanmıştır. Bu da Ermenistan ve dolaylı olarak İran için büyük bir kayıptır.

11. Sonuç

Karabağ meselesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin dağılmasından sonra kurulan Ermenistan ve Azerbaycan arasında devletler kurulduğundan beri süregelen bir sorun olmuştur. Öyle ki Kafkasların kanayan bir yarası haline gelmiş bu uğurda asker sivil demeden binlerce insan ölmüştür. İnsanlık boyutu ile ele alındığında Ermenistan sivil katliamlardan hiç vazgeçmemiş belli aralıklarla Azerbaycan topraklarını sürekli taciz etmiş ve yerli halka hiçbir zaman huzur vermemiştir. Azerbaycan devleti bu saldırılara her zaman misli oranında karşılık vermişse de yapılan ateşkeslerin geçerliliği fazla uzun sürmemiştir.

Ermenistan devleti Dağlık Karabağ'a yaptığı son saldırıda da umduğunu bulamamış ve Türkiye'nin Karabağ konusundaki ısrarcı tutumu ve maddi manevi desteğiyle Azerbaycan devletinin karşı saldırılarına maruz kalmıştır. 44 gün süren bu savaş sonrasında Ermenistan büyük bir hezimete uğramış ve yenilgiyi kabul etmek durumunda kalmıştır. Fakat son savaş bu kez geçmişte yaşanan ateşkesler gibi olmayan sonuçlar doğurmuştur. Nitekim iki devlet arasında Rusya önderliğinde 10 Kasım 2020 tarihinde karşılıklı bir ateşkes imzalanmış ve Azerbaycan'ın galibiyetiyle sonuçlanan savaşta Ermenistan sahada ve masada ağır yenilgi almıştır. Anlaşmanın birçok maddesi bulunmaktadır fakat Ermenistan'ı, bölge ülkelerini, Asya ülkelerini ve hatta Avrupa ülkelerini etkileyen bir madde vardır ki bu madde Azerbaycan toprağı olan Nahcivan ile Azerbaycan arasında kurulacak olan bir ulaşım koridoru. Bu madde öyle bir maddedir ki ilgili ulusları politik, kültürel, ulaşım, ekonomik, enerji boyutu gibi çok önemli unsurlarla etkilemektedir. Zira yıllardır ayrı kalan Asya Türk devletleri bu koridor sayesinde yeniden Türkiye ile birleşecektir. Bu birleşmeyle beraber yeni pazarların kurulmasından tutun da kültürel etkileşimin yeniden canlanmasına kadar her alanda değişimler yaşanacağı aşikârdır.

Türkiye bu maddeyle beraber en az Azerbaycan kadar savaşın galibi olmuştur. Nitekim Asya'ya yapılan ticaret için Gürcistan üzerinden ya da İran üzerinden kara yolu bağlantısı kullanılarak Azerbaycan'a oradanda Asya ülkelerine ihracat gerçekleşmekteydi. Bu yeni yol ile beraber direkt olarak Azerbaycan'a geçiş yapılabilecektir bu da zaman ve maliyet olarak daha minimum giderler anlamına gelmektedir. Yine Asya kıtasındaki doğal kaynakların Türkiye'ye daha ucuz ve güvenli yolla gelme ihtimali de artmaktadır. Asya devletleri ve Türkiye açısından bu yeni koridor ülkelerin ticaretine büyük katkıda bulunup ekonomilerine hareket getirecektir. Avrupa açısından ucuz iş gücü ülkelerinin bulunduğu Asya kıtasına kesintisiz demiryolu ve karayolu bağlantısının olması Avrupa ekonomisi açısından bakıldığında da çok büyük getirisi olacağı düşünülmektedir. Pekinden Londra'ya kadar gideceği düşünülen demiryolu bağlantısı ile Avrupa devletleri ve Çin daha hızlı ve güvenilir bir ticaret gerçekleştirebileceklerdir.

Ateşkes ne kadar sürer Ermenistan bundan sonra yenilgiyi kabul edip rahat durur mu bilinmez ama açılacak olan Laçin koridoru Türk camiasını heyecanlandırmakla kalmamış, gelişmiş ekonomisine yeni pazarlar arayan Çin'den tutun da Avrupa'ya kadar tüm devletlerin dikkatini çekmeyi başarmıştır.

Kaynakça

Cinel, E. A. (2021). Gelecekte Dünyayı Gelişmiş Ekonomiler mi Yükselen Ekonomiler mi yönetecek? International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR) 8(66):400–412.

Günay, E. , Çetiner, S. , Sevinç, S. & Kütükçü, E. (2019). Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye - Çin ekonomik işbirliği çerçevesinde orta koridor ile kuşak ve yol girişimi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9 (2) , 157-175.

Hakyemez, O(2019) Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ Sorunu ve Bölenin Geleceği (581113) [Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi] YÖK Ulusal Tez Veri bankası

Kurt, H. (2021). The Times gazetesinde Dağlık Karabağ olayları (1988-1991).Tarih ve Gelecek Dergisi, 7(1), 81-97.

Mustafali, S.(2020).Stratejik-Diyalog Modeli Kapsamında Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Önerisi,(626397) [Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Veribankası.

Okumuş, Ş., Bozoklu, Ü.,Çağlayan, S. (2021). Tek Kuşak Tek Yol Projesinde Türkiye'nin Ticareti : Çekim Modeli Analizi. Maliye Finans Yazıları Dergisi (115):119–34.

Özdaşlı, E. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7 (1) , 51-83.

Özgen, C (2021). 44 Günün ardından: 2020 Karabağ Savaşı'nın Askeri Açıdan Analizi. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 7(1):104–23.

Özkan, Ö. & Ay, İ. C. (2020). Marmaray Hattı'nın Bir Kuşak Bir Yol Kapsamında Değerlendirilmesi. Anadolu Bil. Meslek Yüksekokulu Dergisi, 15 (60) , 353-362.

Paşa, E(2021) Karabağ Sorunu Tarihi Gerçekler Jeopolitik Çıkarlar ve Çözüm Süreci. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 7(1):192–215.

Sarıahmetoğlu, N(2016) Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya. Marmara Türkiad Araştırmaları Dergisi, 3(2), 93-119.

Sarıkaya, Y. 2021. İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 7(1):84–103.

Seyidoğlu, H. & Gönültaş, S. (2014). Modern İpek Yolu Projesi ve Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler. Avrasya Etüdleri , 45 (1) , 0-15.

Süleymanov, K.(2013) Türk Kamuoyunda Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Cumhuriyetinin Dağlık Karabağ politikası,(351748) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].

Yılmaz, R.(2013) Kafkasyada Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu. Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(1),71-90

Yılmaz, Z. & Sabancı, B. (2021). Bir Kuşak-Bir Yol Projesi Kapsamında Akdeniz Ticaret Limanlarında Türkiye Fırsatları. Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 4 (1) , 87-100

İnternet Kaynakları

https://aydinlik.com.tr/karabag-zaferi-turk-yolu-ile-taclaniyor-224839 E.T: 05.12.2020

https://sahipkiran.org/2018/02/26/cin-modeli-ve-kusak-yol-projesi/#prettyphoto/0/ E.T:06.12.2020

https://tr.wikipedia.org/wiki/2020_Da%C4%9Fl%C4%B1k_Karaba%C4%9F_Ate%C5%9Fkes_Antla%C5%9Fmas%C4%B1 E.T:12.12.2020

https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri-stratejik-boyutlar-kazaniyor/1698615 E.T:12.12.2020

https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turk-cumhuriyetlerine-5-yilda-24-5-milyar-dolarlik-ihracat-41351009 E.T:13.12.2020

https://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa E.T:12.12.2020

https://www.azerbaycan.net/1918den-gunumuze-azerbaycan-haritasi/ E.T:05.12.2020

https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa E.T:12.12.2020

https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55109473 E.T:05.12.2020

BÖLÜM IX

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE GSYİH VE ENFLASYON ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AMPİRİK ANALİZİ

Dr. Öğr. Üyesi Elmas DEMİRCİOĞLU KARABIYIK

Esenyurt Üniversitesi, İstanbul-Türkiye
elmaskarabiyik@esenyurt.edu.tr, Orcid.0000-0002-6412-6003

1. Giriş

Ülkeler sürdürülebilirlik ekonomik büyüme ve toplumsal refaha ulaşmak için makroekonomik gösterge ve amaçların ideal seviyede olmasını sağlamak için farklı ekonomi politikaları uygulayabilmektedir. Özellikle ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini sağlayabilmek için ülkeler beşeri sermayeden, enerjiye, teknolojik yeniliklere kadar pek çok değişkeni nicelik ve nitelik açısından sürdürülebilir kılmaya çalışmaktadır. Diğer yandan ülkeler yapısal ve/veya dönemsel sebepler başta olmak üzere arz ve/veya talep cephesinde karşılaştıkları bazı dengesizlikler sebebiyle enflasyonla karşılaşabilmektedirler.

Enflasyon yapısına ve süresine bağlı olarak, bir yandan fiyat sistemini ve beklentileri olumsuz etkilemesi sebebiyle yatırımlar ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkileme potansiyeline sahipken diğer yandan servetin toplumsal kesimler arasında el değiştirmesine yol açarak sermaye birikimi ve ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmektedir. Ancak bu kanallardan hangilerinin ne oranda çalıştığının tespit edilmesi için ülkelere özgü yapılan çalışmalara farklılaşan sonuçlara ulaşmaktadırlar.

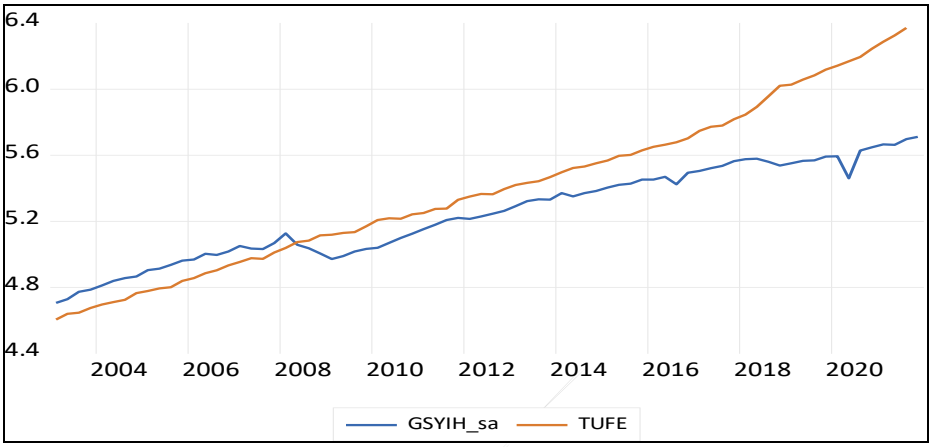
Bu bağlamda, bu çalışmanın temel amacı Türkiye ekonomisinde GSYİH ve enflasyon arasındaki ilişkiyi güncel veriler ışığında ampirik olarak incelemektir. Çalışmanın özgün yönü Covid-19 Salgını sonrası döneminde güncel verilerle GSYİH ve enflasyon ilişkisi tekrar incelemesidir çünkü Covid-19 Salgını döneminde ülkemizde ve dünyada bir yandan ekonomik büyüme diğer yandan enflasyon tekrar sorun olarak kendisini göstermeye başlamıştır.

2. Türkiye'de GSYİH ve enflasyon arasındaki ilişki ve literatür

Türkiye ekonomisi sahip olduğu yapısal sorunlar ve dışa bağımlı yönleri sebebiyle dönemlere göre değişmekle birlikte sürekli bir kronik enflasyon riski ile karşılaşmaktadır. Özellikle kamu ve özel sektörde yüksek tasarruf açığı, yüksek faiz, yüksek kur, yükselen enerji fiyatları gibi faktörler enflasyonun ülkemizde sürekli gündeme gelmesine yol açabilmektedir. Covid-19 Salgını döneminde ülkemizde iç ve dış sebeplere bağlı olarak enflasyon tekrar yükselme eğilimine girmiştir. Yükselen enflasyonun, beklentileri bozması,

fiyat sistemini bozması gibi sebeplerle üretken yatırımları ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkileme potansiyeli söz konusudur.

Türkiye'de GSYİH ve TÜFE değişkenleri grafiği verilmiştir. Buna göre 2003 yılından 2021 yılı sonuna kadar enflasyon ve GSYİH'nın artan bir trend sergilediği görülmektedir. GSYİH 2008 küresel ekonomik kriz ve Covid-19 Salgını salgını dönemlerinde olumsuz etkilendiği görülmektedir.

Şekil 1: Türkiye'de GSYİH ve TÜFE değişkenleri grafiği, 2003.Q1=100, Log.
Kaynak: TCMB EVDS veri tabanı.

Türkiye ekonomisinde GSYİH ve enflasyon ilişkisi üzerine yapılan literatür sonuçları aşağıda özetlenmiştir.

Çetintaş (2003) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde enflasyonun ekonomik büyümeyi azalttığını tespit etmiştir.

Terzi (2004) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde enflasyondan büyümeye doğru tek yönlü ve negatif bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.

Karaca (2003) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde enflasyondan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulurken, enflasyonun ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini tespit etmiştir.

Berber ve Artan (2004) çalışmalarında, enflasyonun ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca enflasyondan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Artan (2006) çalışmasında, enflasyon ve enflasyon belirsizliğin Türkiye ekonomisinde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini tespit etmiştir.

Yapraklı (2007) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde uzun dönemde enflasyonun ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini ve kısa dönemde ise

enflasyondan ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Uysal vd (2008) çalışmalarında, enflasyon ve büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edememişlerdir. Ancak enflasyondan büyümeye doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğu çalışmada tespit edilmiştir.

Taban (2008) çalışmasında, kısa ve uzun dönemde enflasyondan ekonomik büyümeye doğru negatif bir ilişki tespit etmiştir.

Karaçor vd (2009) çalışmalarında, Türkiye ekonomisinde enflasyonun ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Karaçor vd (2011) çalışmalarında, kısa ve uzun dönemde enflasyon ve ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki tespit etmişlerdir.

Topcu (2017) çalışmasında, kısa ve uzun dönemde Türkiye ekonomisi için enflasyon ve büyüme arasında herhangi bir ilişki bulamamıştır.

Gürel ve Toker (2019) çalışmalarında, ekonomik büyümenin enflasyondan ters yönde etkilendiğini tespit etmişlerdir.

Karabulut (2019) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde enflasyon ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde bir ilişki bulamamıştır.

Emek vd (2021) çalışmalarında, enflasyon ve büyüme arasında Türkiye ekonomisinde ARDL test sonuçlarına göre bir ilişki tespit edilmemiştir. Hatemi-J test sonuçlarına gör ise karşılıklı nedensellik ilişkisi çalışmada tespit edilmiştir.

3. Ampirik analiz

3.1. Veri ve yöntem

Çalışmada kullanılan veriler TCMB EVDS veri tabanında alınmış olup 2003.Q1-2021.Q4 dönemi üç aylık verilerdir. Değişkenlere logaritmik dönüşüm yapılmıştır.

Çalışmada kullanılan değişkenler,

Bağımlı Değişken: GSYİH-İktisadi Faaliyet Kollarına Göre-Zincirlenmiş Hacim, 2003.Q1=100

*Bağımsız Değişken: T*üketici Fiyat Endeksi TÜFE, 2003.Q1=100

Çalışmada kullanılan yöntemler zaman serisi ekonometrisi teknikleri olup, ADF birim kök testi, Johansen Eşbütünleşme testi, FMOLS tahmincisi ve Granger Nedensellik testidir.

3.2. Ampirik Sonuçlar ve Değerlendirme

Tablo 1'de değişkenler için 2003.Q1-2021.Q4 dönemi üç aylık verilerine ait tanımlayıcı istatistikler (Log, 2003.Q1=100) verilmiştir. Buna göre değişkenlerin logritmik ortalamaları 5.2-5.4 aralığındadır. Değişkenlere ait veriler %1 anlam düzeyinde normal dağılım göstermektedir.

Tablo 1: Değişkenler İçin Tanımlayıcı İstatistikler (Log, 2003.Q1=100)

	GSYIH_SA	TUFE
Ortalama	5.238170	5.391405
Medyan	5.229385	5.363635
Maksimum	5.698308	6.371770
Minimum	4.706105	4.605170
Std. Dev.	0.274105	0.483866
Skewness	-0.078456	0.254455
Kurtosis	1.790896	2.078179
Jarque-Bera	4.645479	3.464822
Prob	0.098005	0.176857
Sum	392.8627	404.3554
Sum Sq. Dev.	5.559878	17.32536
N	75	75

Tablo 2'de ADF birim kök test sonuçları verilmiştir. Buna göre değişkenler düzey seviyesinde durağan olmayıp birinci farklarda ise durağanlık göstermektedir.

Değişkenlerin birinci farkta durağan olmaları sebebiyle aralarındaki uzun dönemli ilişkiler eşbütünleşme yaklaşımı ile analiz edilmiştir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Düzey Verileri İçin Birim Kök Sonuçları			
Model		Kartlı Ödeme	TÜFE
Sabitli	t-stat	-0.9493	2.9387
	Prob.	*0.7670*	*1.0000*
Sabit & Trend	t-stat	-3.4334	1.0951
	Prob.	*0.0546*	*0.9999*
Sabitsiz & Trend	t-stat	4.0381	14.7353
	Prob.	*1.0000*	*1.0000*

İlk Fark Verileri İçin Birim Kök Sonuçları			
		d(GSYIH_SA)	d(TUFE)
Sabitli	t-stat	-11.0029	-7.6688
	Prob.	*0.0001*	*0.0000*
Sabit & Trend	t-stat	-10.9579	-8.5847
	Prob.	*0.0000*	*0.0000*
Sabitsiz & Trend	t-stat	-9.2495	-0.1330
	Prob.	*0.0000*	*0.6343*

Johansen eşbütünleşme testi uzun dönem ilişkileri ortaya koymak için kullanılmıştır. Tablo 3'te Johansen eşbütünleşme test sonuçları verilmiştir. Buna göre İz ve Maksimum özdeğer test sonuçlarına göre bir tane eşbütünleşme rankı tespit edilmiştir.

Tablo 3: Johansen Eşbütünleşme Test Sonuçları

İz Test Sonuçları				
Rank	*Özdeğer*	İz İstatistiği	0.05 Critical Value	Prob.**
r = 0, r ≥ 1	0.459518	51.28377	20.26184	0.0000
r = 1, r ≥ 2	0.083529	6.367381	9.164546	0.1642
Maksimum Özdeğer Sonuçlar				
Rank	*Özdeğer*	*Özdeğer* İstatistiği	0.05 Critical Value	Prob.**
r = 0, r ≥ 1	0.459518	44.91639	15.89210	0.0000
r = 1, r ≥ 2	0.083529	6.367381	9.164546	0.1642

Tablo 4'te GSYİH bağımlı değişkeni için FMOLS regresyon sonuçları verilmiştir. Tahmin edilen model temel diagnostik testleri karşılamaktadır. Buna göre TÜFE değişkenin GSYİH üzerinde uzun dönemde %5 anlam düzeyinde ters yönde ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi tespit edilmiştir. Elde edilen sonuç iktisat teorisi ve literatürdeki çalışmalarla da uyumludur. Enflasyonun GSYİH üzerinde negatif etkisi literatürde genel bir sonuç olarak gözlemlenmektedir.

Tablo 4: GSYİH Bağımlı Değişkeni İçin FMOLS Regresyon Sonuçları

Açıklayıcı Değişken	Katsayı	Std. Error	t-Stati	Prob.
TUFE	-0.226176	0.109638	-2.062940	0.0428
C	5.835168	0.501262	11.64095	0.0000
@TREND	0.017099	0.002441	7.005336	0.0000
Kukla_2009	-0.104411	0.020290	-5.145922	0.0000

R^2 = 0.986512, Model Hataları İçin Jarque-Bera (Prob) = 0.3764,
Correlogram sonuçlarına göre Otokorelasyon Yok.
Long-run covariance estimate (Bartlett kernel, Newey-West fixed bandwidth = 4.0000)

Tablo 5'te VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald test sonuçları verilmiştir. Buna göre kısa dönemde %5 anlam düzeyinde TÜFE, GSYİH değişkenin Granger Nedeni olarak tespit edilmiştir.

Tablo 5: VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: : GSYIH_SA			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
TUFE	5.094595	1	0.0240
All	5.094595	1	0.0240

4. Sonuç

Enflasyon toplumsal refahı farklı kanallardan olumsuz etkileme potansiyeline sahip bir değişken olması sebebiyle tüm iktisadi birimler tarafından arzu edilmez. Enflasyon yapısına ve süresine bağlı olarak, bir yandan fiyat sistemini ve beklentileri olumsuz etkilemesi sebebiyle yatırımlar ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkileme potansiyeline sahipken diğer yandan servetin toplumsal kesimler arasında el değiştirmesine yol açarak sermaye birikimi ve ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmektedir.

Covid-19 Salgını döneminde ülkemizde ve dünyada bir yandan ekonomik büyüme diğer yandan enflasyon tekrar sorun olarak kendisini göstermeye başlamıştır. Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde GSYİH ve enflasyon arasındaki ilişkiyi güncel veriler ışığında analiz edilmiştir.

Çalışmada yapılan ampirik analiz sonuçlarına göre, TÜFE değişkeni GSYİH üzerinde uzun dönemde %5 anlam düzeyinde ters yönde ve istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuç iktisat teorisi ve literatürdeki çalışmalarla da uyumludur. VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald test sonuçlarına göre de kısa dönemde %5 anlam düzeyinde TÜFE, GSYİH değişkenin Granger Nedeni olarak tespit edilmiştir.

Sonuç olarak Türkiye ekonomisinde enflasyon, kısa ve uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bu sebeple, ekonomi politikalarının fiyat istikrarını ve ekonomik büyümeyi birlikte sağlayacak şekilde tasarlanması kritik rol oynamaktadır.

Kaynakça

Artan, S. (2006). Türkiye'de Enflasyon, Enflasyon Belirsizliği Ve Büyüme. *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*, (1).

Berber, M., & Artan, S. (2004). Türkiye'de Enflasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisi:(Teori, Literatür Ye Uygulama). *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 18*(3-4).

Çetintaş, H. (2003). Türkiye'de Enflasyon Ve Büyüme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* (28).

Emek, Ö. F., Düşünceli, F., & Özçelebi, O. (2021). Türkiye'de Enflasyon İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Simetrik Ve Asitmetrik Nedensellik İlişkilerin İncelenmesi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *5*(2), 241-270.

Gürel, P.S., & Toker, K. (2019). Enflasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisinde Mundell-Tobin Etkisinin Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (36), 335-348.

Karabulut, Ş. (2019). Türkiye'de Ekonomik Büyüme Ve Enflasyon İlişkisi. *Optimum Ekonomi Ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 6*(2), 171-184.

Karaca, O. (2003). Türkiye'de Enflasyon-Büyüme İlişkisi: Zaman Serisi Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi, 4*(2), 247-255.

Karaçor, Z., Özer, H., Sara., T.B. (2011). Enflasyon Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama (1988-2007). *Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4*(2), 29-44.

Karaçor, Z., Şaylan, Ş., & Üçler, G. (2009). Türkiye Ekonomisinde Enflasyon Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Eşbütünleşme Ve Nedensellik Analizi (1990-2005). Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 2009, Cilt:2, Sayı: 2, s.60-74

Taban, S. (2008). Türkiye'de Enflasyon-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sinir Testi Yaklaşımı. *Tısk Academy/Tısk Akademi*, *3*(5).

Terzi, H. (2004). Türkiye'de Enflasyon Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi (1924-2002). *Gazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *6*(3), 59-75.

Topcu, E. (2017). Enflasyon Oranı-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sbe Dergisi*, *7*(2), 180-191.

Uysal, D., Mucuk, M., & Alptekin, V. (2008). Türkiye Ekonomisinde Vektör Otoregresif Model İle Enflasyon-Büyüme İlişkisinin Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, *4*(8), 55-72.

Yapraklı, S. (2007). Enflasyon Ve Ekonomik Büyüme Arasindaki İlişki: Türkiye İçin Eş-Bütünleşme Ve Nedensellik Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *10*(2), 287-301.

BÖLÜM X

TÜRKİYE'DE FAİZ ORANI, DÖVİZ KURU VE ENFLASYON: YAPISAL KIRILMA ALTINDA BİR İNCELEME

Dr. İlkay GÜLER* & Dr. Emin Ahmet KAPLAN**

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tapu Kadastro Yüksekokulu Emlak ve Emlak Yönetimi Bölümü, Ankara-Türkiye
ilkay.guler@hbv.edu.tr, Orcid: 0000-0003-1289-6652

**Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Birey ve Toplum Sorunları Anabilim Dalı, Karaman-Türkiye
eminahmet@kmu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4808-8529

1. GİRİŞ

Enflasyon, fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artış eğilimi olup tüketici ve üretici fiyat gelişmelerini gösteren ve TÜİK tarafından yayımlanan resmi endeksler ile ölçülmektedir (TCMB, 2021a). Enflasyon; ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler, ekonomik dalgalanmalar yaratır, ülkenin rekabet gücünü uluslararası düzeyde azaltır, işgücünü olumsuz etkiler, gelir dağılımının ise bozulmasına neden olur (TCMB,2021c). Ülkemiz yüksek enflasyondan uzun yıllardır olumsuz etkilenmiş, sancılı süreçler geçirmiş ve geçirmeye devam etmektedir. Ülkemizde fiyat istikrarı, Merkez Bankası tarafından sağlanmaktadır. (TCMB,2021b). Enflasyonu etkileyen pek çok etken bulunmaktadır. Bu etkenler içerisinde faiz oranı ve döviz kuru çalışmamızın odağında yer almaktadır.

Faiz oranın iktisatta çeşitli anlamları bulunmaktadır. Faiz oranı; üretim faktörlerinden biri olan sermayenin geliri, paranın kullanım karşılığı, paranın kirası, paranın kullanımı sonucu, paranın bedeli olup para karşılığı ödenen fiyattır (TCMB, 2021a). Enflasyon ise; fiyatlar genel düzeyindeki devam eden artış olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda faiz oranı ile enflasyonun ilişkisiz olması beklenemez. Döviz kurlardaki artışlar ise özellikle ithal ara malı yolu ile yurt içi fiyatları arttırır, bu durum döviz kuru ve enflasyon arasındaki geçişkenliği kanıtlamaktadır. Dolayısı ile döviz kuru ve enflasyon arasında bir ilişki bulunmaktadır. İktisatçılara göre faiz oranı, enflasyon, döviz kuru bir kısır döngü halinde hareket etmektedir (Yalta & Yalta, 2019:210).

Türkiye'de faiz oranı, döviz kuru ve enflasyon için ekonometrik olarak yapısal kırılma altında birim kök incelemesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Çalışmamızda, Türkiye'nin enflasyon, faiz ve döviz kuru 2003:1-2022:1 verileri ile yapısal kırılmalı birim kök testi Zivot-Andrews (ZA) ile

kırılma dönemleri analiz edilmektedir. Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde, enflasyon, döviz kuru ve faiz oranı üçlüsü, üçüncü bölümde faiz oranı-enflasyon ilişkisi ile döviz kuru-enflasyon ilişkisi, dördüncü bölümde literatür, beşinci bölümde Türkiye'de faiz oranının ve döviz kurunun enflasyon üzerindeki etkileri ampirik olarak sunulmaktadır. Altıncı bölümde ise sonuç ve genel değerlendirme yer almaktadır.

2. ENFLASYON, DÖVİZ KURU VE FAİZ ORANI ÜÇLÜSÜ

Ekonomik istikrarın sağlanması için enflasyon, faiz ve döviz kuru üçlüsünün dengeli hareket etmesi ülkenin makroekonomik performansını arttırırken, dengesiz hareket etmesi ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemekte, refah düzeylerini azaltmakta ve gelir dağılımında bozulmalara yol açmaktadır (Ekren, 2000; Sever & Mızrak, 2007).

Döviz kurundaki artış enflasyona iki açıdan neden olmaktadır. İlki, ithal malların fiyatının artması sonucu enflasyonun ortaya çıkmasıdır. İkincisi ise Türkiye'nin, ihracat yapabilmek için ithal ara malı kullanması ve enerji açısından dışa bağımlı bir ülke olmasından kaynaklanmaktadır. Döviz kurlarındaki artış, ithal ara malı, doğalgaz, petrol vb. gibi fiyatlarda artışa neden olarak enflasyonun ortaya çıkmasına sebep olur.

Döviz kurundaki artış enflasyona neden olduğu gibi enflasyonda döviz kurunun artmasına neden olur. Enflasyon iki açıdan döviz kurunu arttırır. İlki, enflasyon yurt içinde üretilen ürünlerin fiyatını arttırır. İthal ürünler, yurt içindeki ürünlere göre daha ucuz hale gelince, ithal ürünlere olan talep artar dolayısı ile dövize olan talep artarak döviz kurunu arttırır. İkincisi ise, ülkede enflasyon beklentisi oluşmuşsa yerli paranın değeri düşeceği düşüncesi ile dövize olan talep artar. Böylece döviz kuru artar.

Enflasyon ve faiz arasındaki ilişki ise tartışmalıdır. Literatür incelendiğinde ise "faiz, neden mi? sonuç mu?" sorusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ülkemizde Merkez Bankasının belirlediği politika faizi, enflasyonu dört kanaldan etkilemektedir. Bu kanallar piyasa faiz oranı, varlık fiyatları, beklentiler ve döviz kurudur (TCMB, 2021c).

Enflasyon ne kadar yüksek olursa yatırımcının talep ettiği reel getiri o kadar yüksek olur. Bu nedenle enflasyonda faizi etkiler. Dolayısı ile enflasyon yüksek olunca faiz yükselir veya enflasyon düşünce faiz düşer.

Burada açıklanan teorik çerçevenin yanında literatür incelendiğinde faiz oranı, döviz kuru ve enflasyon arasındaki ilişki görülmektedir. Ancak hangi hızla, ne kadar etkilediği ülkeden ülkeye, dönemden döneme değişiklik göstermektedir. Bu çalışmada amacımız Türkiye'de 2003 yılının ikinci çeyreği 2022 yılının ilk çeyreği arasında enflasyon oranı, döviz kuru ve faiz oranı değişkenleri için, ilgili seride meydana gelebilecek kırılmayı yapısal kırılmalı birim kök testi ile incelemektir.

3. FAİZ ORANI-ENFLASYON İLİŞKİSİ VE DÖVİZ KURU-ENFLASYON İLİŞKİSİ

3.1. Faiz Oranı ve Enflasyon Arasındaki İlişki

Politika faiz oranındaki değişiklikler, fiyatlar genel düzeyini yükseltmektedir. Bu kanalların etkileri şu şekildedir:

- Merkez Bankası politika faiz oranlarında değişiklik yaparak bankaların uyguladığı faizleri etkilemektedir. Bankalar ve finans kuruluşları faiz oranlarını politika faizini baz alarak belirlemektedir. Faiz oranları düşük olduğunda, tasarruftan kazanılacak gelir de düşmekte ve harcamalar artmakta böylece fiyatlar genel düzeyi artmakta, tersi gerçekleştiğinde ise fiyatlar genel düzeyi düşmektedir.
- Piyasa faiz oranlarında yapılan değişiklikler hem kredi miktarını hem de finansal varlıkların (tahvil, hisse senedi, döviz) fiyatlarını etkileyecektir. Türkiye diğer gelişmekte olan ülkeler gibi yabancı sermaye girişine ihtiyaç duymaktadır ve yüksek reel faiz vadetmektir. Tahvil alımı için ülkemize giren yabancı sermaye döviz kurlarını düşürmekte böylece enflasyon düşmektedir. Ancak ülkedeki ekonomik güvenin sarsılması, doğal afetler, sınır ülkelerde yaşanan savaşlar veya faiz oranının düşürülmesi gibi bir durumda yabancı sermaye ülkemizden çıkmakta, döviz artmakta ve böylece enflasyonda artmaktadır (TCMB, 2021c; Doğan, Eroğlu & Değer, 2016; Günal, 2019).

3.2. Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi

Döviz kurundaki hareketler fiyatlar genel düzeyini doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki kanaldan etkilemektedir. Döviz kurundaki değişimle birlikte ithal malların fiyatları direkt değişmektedir. Böylece üretim ya da satış fiyatları aracılığı ile yurt içi fiyatlara yansımakta, fiyatlar genel düzeyini direkt etkilemektedir. Toplam talep kanalı ise dolaylı kanaldır. Döviz kuru arttığında, yurt içinde üretilen mallar yabancı tüketiciler için daha ucuz hale geleceğinden bu mallara olan toplam talep fazlalaşacak ve yurt içi fiyatlar artacaktır (Engin, 2015; Erdem & Yamak, 2016; Karakış, 2019; Açcı, 2016).

4. LİTERATÜR TARAMASI

Bugüne kadar, faiz-enflasyon-döviz kuru ilişkisi ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Bu doğrultuda literatürde yer alan ekonometrik uygulamaların yapıldığı çalışmalar tablo 1'de özetlenmektedir.

Tablo 1: Literatür

Yazar	Zaman[1], Ülke, Yöntem	Sonuç
Gül & Ekinci, 2006	1984:M01-2003:M12, Türkiye, Granger Nedensellik Analizi	Nominal döviz kurları ve enflasyon arasında nedensellik ilişkisini saptamışlar.
Şimşek & Kadılar, 2006	1987:Q1-2004:Q4, Türkiye, ARDL eş bütünleşme analizi	Faiz oranı ile enflasyon arasında uzun dönemde bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Sever & Mızrak, 2007	1987:M01-2006:M06, Türkiye VAR analizi	Döviz kuru değişmelerinin enflasyon ve faiz oranı üzerine etkisinin yüksek olduğunu belirlemişlerdir.
Onur, 2008	1980Y-2005Y, Türkiye, En Küçük Kareler Yöntemi	Faiz oranının enflasyon üzerinde etkili olduğunu saptamıştır.
Oktar & Dalyancı, 2011	2003:M01-2011:M06, Türkiye, Eş bütünleşme ve Granger nedensellik testi	TCMB politika faizi ile enflasyon arasında uzun dönemde karşılıklı ilişki olduğunu saptamışlardır.
Aydın & Kara, 2012	2004:M01-2011:M03, Türkiye, VAR analizi	Döviz kuru ve enflasyon arasındaki ilişkinin varlığını tespit etmiş olup döviz kuru ile üretici fiyat endeksine yansımasının, tüketici fiyat endeksine yansımasından daha fazla olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Doğan, Eroğlu & Değer, 2016	2003:M01-2015:M02, Türkiye, Granger Nedensellik analizi	Faizden enflasyona doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamazken, enflasyondan faize doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Öruç, 2016	1988Q1-2014Q4, Türkiye, Eş bütünleşme testi	Enflasyonun, faiz oranları üzerinde güçlü ve pozitif etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Monfared, & Akın, 2017	1997Q3-2011Q4, İran VAR model	Döviz kuru ve enflasyon arasında ilişki bulunduğunu tespit etmişlerdir.
Kofoğlu, 2018	2003:M01 ve 2016:M04, Türkiye, Johansen-Juselius Eş bütünleşme" analizi, Vektör Hata Düzeltme modeli ve Wald testi	Döviz kuru ve enflasyon arasında ilişki olduğunu belirlemiş, Dolardan faize tek, Euro'dan ise çift yönlü nedensellik tespit etmiştir.

[1] M, aylık; Q, çeyreklik; Y, yıllık verilerini ifade etmek için kullanılmaktadır.

Tablo 1: (devam). Literatür

Yazar	Zaman, Ülke, Yöntem	Sonuç
Osabuohien & ark., 2018	2006M01: 2015M12, Nijerya, Co-entegrasyon, Vektör Hata Düzeltme Modeli, Varyans Ayrışması ve GARCH Tekniği	Döviz kuru volatilesinin uzun dönem de enflasyon üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisi olduğunu belirlemişlerdir.
Taşdoğan & Taşdoğan, 2018	2004:M01 ve 2018:M09, Türkiye, Toda-Yamamoto yöntemi	Enflasyonun yüksek faiz oranlarını etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.
Alkan & Dağıdır, 2020	2005:M01-2019:M07, Türkiye, Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi, Granger Nedensellik Testi	Döviz kurları ve enflasyon endeksleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.
Khan, 2020	1989Y-2017Y, İngiltere, VAR Analizi, Granger Nedensellik Testi	Faiz ve enflasyon arasında iki yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir.
Kwofie, Akoto, & Opoku-Ameyaw, (2020)	2000Y-2018Y, Gana, GARCH modeli	Enflasyon ve kur arasında yaklaşık yüzde yedi oranında bağımlılık olduğu belirlenmiştir.
Kılavuz & Altınöz, 2020	2006Q4-2018Q4, Türkiye, ARDL sınır testi	Uzun dönemde, faiz oranı ve enflasyon arasında ve M2 para arzı büyüklüğü ile enflasyon oranı arasında pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır.
Şen & ark., 2020	2013:M01-2018:M12, Brezilya, Hindistan, Endonezya, Güney Afrika ve Türkiye, Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ADL) Testi	Enflasyon ve nominal faiz oranları arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki saptanırken, döviz kurları ve enflasyonun beraber hareket ettiği sonucuna ulaşılmıştır.
Yıldırım ve Sarı, 2020	2004M01-2020M04, Türkiye, ARDL ve NARDL testleri	Enflasyon oranı ile faiz oranları arasında ilişki uzun dönemde ilişki olduğu dolayısı ile Fisher hipotezinin geçerli olduğu soncuna ulaşmışlardır.
Bozkurt, 2021	2011M01-2021M08, Türkiye, VAR analizi	Politika faiz oranındaki yükselmenin, döviz kuru ve enflasyonu etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Tablo 1: (devam). Literatür

Yazar	Zaman, Ülke, Yöntem	Sonuç
Demez, 2021	2003Q3-2020Q4, Türkiye, Fourier ADL eşbütünleşme analizi	Uzun dönemde enflasyon, kur, faiz arasında ilişki olduğunu belirlemişlerdir.

5. ANALİZ

5.1. Veri ve Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye için 2003:1-2022:1 çeyreklik dönemi dikkate alınarak enflasyon, faiz ve döviz kuru için yapısal kırılmalı birim kök testi Zivot-Andrews (ZA-1992) ile kırılma dönemleri incelenmektedir (Zivot & Andrews, 1992).

Bu çerçevede aşağıdaki genel modeli dikkate alalım:

$$Enf_t = \beta_0 + \beta_1 Fa_t + \beta_2 Ku_t + u_t \quad (1)$$

Burada *Enf*, Tüfe 2003=100 olan enflasyon değerini, *Fa* faiz oranını (yıllık yüzde değişim), *Ku* döviz kurunu, *t* 2003:1-2022:1 olmak üzere Türkiye için çeyreklik zaman boyutunu, *u* ise hata terimini göstermektedir. Modelde yer alan tüm değişkenlere ilişkin zaman serilerine ait veriler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası EVDS veri tabanından elde edilmiştir. Değişkenlere ilişkin birim kök analizi Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi ile incelenmiştir (Zivot & Andrews, 1992).

5.2. Ampirik Bulgular

Enflasyon modelinde yer alan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Modelde Yer Alan Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	Enf	**Fa**	**Ku**
Ortalama	249.89	14.55	3.01
Medyan	206.14	12.14	1.80
Maksimum	763.23	47.71	13.51
Minimum	96.37	6.15	1.19
Std. Sap.	140.47	7.61	2.48
Çarpıklık	1.33	2.16	2.01
Basıklık	4.53	9.15	7.13
Gözlem Sayısı	77	77	77

Tablo 1'de yer alan temel istatistikler dikkate alındığında enflasyonun ortalaması yaklaşık 250, maksimum ve minimum değerleri ise sırayla 763.23 ve 96.37'dir. Faiz oranının ortalaması 14.55, maksimum ve minimum değerleri ise 47.71 ve 6.15'tir. Döviz kurunun ortalaması 3.01,

maksimum ve minimum değerleri 13.51 ve 1.19'dur. 2003:1-2022:1 çeyreklik dönemi için gözlem sayısı ise 77'dir.

Değişkenlerin durağanlığını incelemek için ZA-1992 yapısal kırılmalı birim kök testi kullanılmıştır. Tablo 2'de ZA birim kök test sonuçları yer almaktadır.

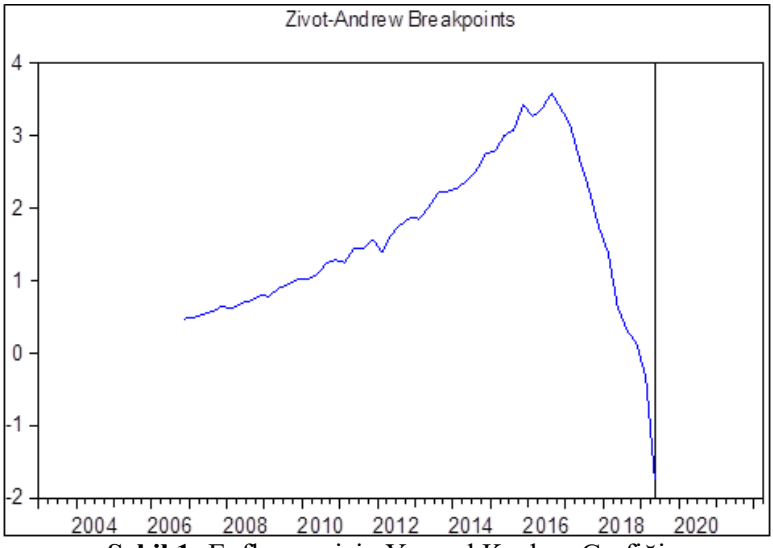
Tablo 3: Değişkenlere Ait ZA Birim Kök Test Sonucu

	Enf	Fa	Ku
Zivot-Andrews Test İstatistiği	-1.77	-4.42	1.02
%1 Kritik Değer	-5.57	-5.57	-5.57
%5 Kritik Değer	-5.08	-5.08	-5.08
%10 Kritik Değer	-4.82	-4.82	-4.82

Not: Sıfır hipotez, ilgili değişken hem kesişim hem de trendde yapısal kırılma altında birim köke sahiptir.

Tablo 2'de yer alan Zivot-Andrews birim kök test sonuçları incelendiğinde enflasyon, faiz ve döviz kuru değişkenleri yapısal kırılma altında birim köke sahiptir.

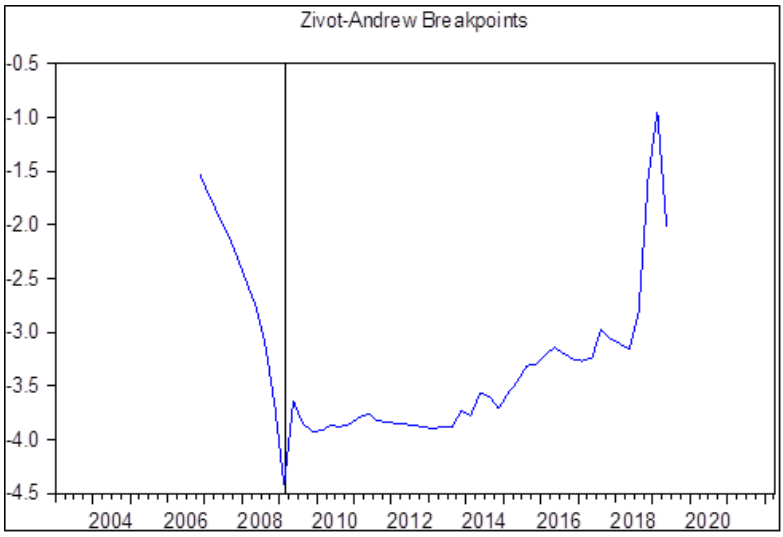
Enflasyon için yapısal kırılmaya ilişkin grafik aşağıdaki gibidir:

Şekil 1: Enflasyon için Yapısal Kırılma Grafiği

Zivot-Andrews test sonucuna göre enflasyona ilişkin yapısal kırılma 2019:2 çeyrek döneminde gerçekleşmiştir.

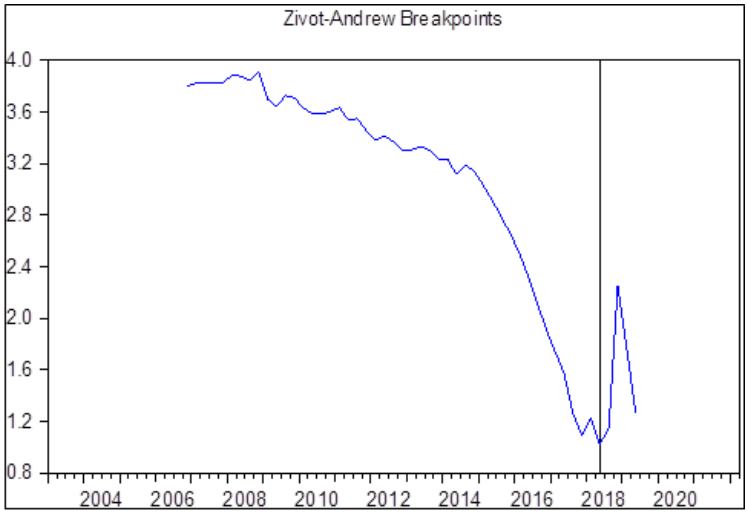
Faiz oranı için yapısal kırılmaya ilişkin grafik aşağıdaki gibidir:

Şekil 2: Faiz Oranı için Yapısal Kırılma Grafiği

Zivot-Andrews test sonucuna göre faiz oranına ilişkin yapısal kırılma 2009:1 çeyrek döneminde gerçekleşmiştir.

Döviz kuru için yapısal kırılmaya ilişkin grafik aşağıdaki gibidir:

Şekil 3: Döviz Kuru için Yapısal Kırılma Grafiği

Zivot-Andrews test sonucuna göre döviz kuruna ilişkin yapısal kırılma 2018:2 çeyrek döneminde gerçekleşmiştir.

6. SONUÇ

Ülkemizde tek haneli enflasyon oranlarında fiyat istikrarının sağlandığı kabul edilirken, çift haneli enflasyon oranları söz konusu olduğunda ekonomi için zararlı bir olgu haline gelmektedir. Türkiye'de uzun yıllardır çift haneli enflasyon kronik bir hal almış, faiz oranı ve döviz kuru ile üçlü bir kısır döngü haline gelmiştir.

Türkiye'de, makroekonomik değişkenler üzerinde Merkez Bankası'nın belirlediği politika faiz oranı gecikmeli olarak etki etmektedir. Keynesyen görüşe göre; faiz oranının düşürülmesi sonucu ülkeden yabancı sermayenin çıkacağı, böylece döviz kurunun yükseleceği ve ithal girdi ile üretim yapan Türkiye gibi ülkelerde maliyet artışı nedeniyle enflasyonun hızlanacağı şeklindedir. Çalışmamızın sonucu, Keynesyen görüşle örtüşmemektedir. Çünkü, 2009 yılının 1. çeyreğinde faiz oranında yapısal kırılma yaşandığında, döviz kuru ve enflasyona yansımamış, söz konusu değişkenlerde yapısal bir kırılma olmamıştır. Ancak 2018 yılının 2. çeyreğinde, döviz kurunda yapısal kırılma olmuş, bu kırılma 2019 yılını 2. çeyreğinde enflasyona yansımıştır. Döviz kurundan enflasyona bir yıl gecikme ile geçiş olduğu kanıtlanmıştır.

Ülkemizin en büyük sorunlarından olan enflasyonla mücadele için, tasarruf ve yatırımların arttırılması ve yurt içinde ara girdi üretimi yaparak ithal girdi bağımlılığından kurtulmak gerekmektedir. Ayrıca Türkiye ekonomisinde belirsizliklerden uzaklaşmak ve sürdürülebilir fiyat istikrarını sağlamak için uyumlu para ve maliye politikaları belirlemek gerekmektedir.

Kaynakça

Açcı, Y. (2016). *Türkiye'de döviz kuru geçişgenliğinin ihracat ve ithalat fiyatları üzerindeki etkisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Alkan, U. & Dağıdır, C. (2020). Türkiye'de Döviz Kuru Ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 270-287.

Aydın, Ü. & Kara, O. (2012). Türkiye'de döviz kuru-enflasyon etkileşiminin para politikası üzerine etkileri. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, *49*(572), 23-23.

Bozkurt, H. (2021). Türkiye'de Para Politikası-Döviz Kuru-Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 981-994.

Demez, S. (2021). Türkiye'de döviz kuru ve enflasyonla mücadelede faiz oranlarının etkinliği: Fourier eşbütünleşme analizi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 23(40), 132-144.

Doğan, B., Eroğlu, Ö. & Değer, O. (2016). Enflasyon ve faiz oranı arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6*(1), 405-425.

Ekren, N. (2000). Ekonomi yönetiminin performansı: Stratejik değişim ve yenilenme ihtiyacı. *Aktive Bankacılık ve Finans Makaleleri-II, Aktive Line Gazetesi Eki, 1*(8).

Engin, N. (2015). Ödemeler Dengesi, Kurlar, Sorunlar. *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi, 7*(1-2), 77-91.

Erdem, H. F. & Yamak, N. (2016). Döviz kurunun fiyatlar genel düzeyi üzerindeki geçişkenlik etkisi: Gecikmesi dağıtılmış yaklaşım. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7*(13), 303-322.

Gül E. & Ekinci, A. (2006). Türkiye'de enflasyon ve döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisi: 1984-2003. *Sosyal Bilimler Dergisi, 1,* 91-106.

Günal, M. (2019). *Para banka ve finansal sistem*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Karakış, L. (2019). Türkiye'de döviz kuru ile enflasyon oranı arasındaki ilişki (2000-2018). *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi, 2*(1), 83-93.

Khan, S. U. (2020). Interest rate and inflation nexus, an application of Granger Causality test empirical investigation: A case study of UK. *Saudi Journal of Business and Management Studies, 5*(1), 32-39.

Kılavuz, E., & Altınöz, B. (2020). Türkiye'de para arzı ile enflasyon arasındaki İlişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 242-260.

Kofoğlu, İ. H., Küçükkale, Y. & Yamak, R. (2018). Faiz oranları, döviz kurları ve çekirdek fiyat endeksleri arasındaki dinamik ilişkiler: Türkiye örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(6), 1111-1118.

Kwofie, C., Akoto, I. & Opoku-Ameyaw, K. (2020). Modelling the dependency between inflation and exchange rate using copula. *Journal of Probability and Statistics,* 2345746.

Monfared, S. S. & Akın, F. (2017). The relationship between exchage rates and inflation: The case of Iran. *European Journal of Sustainable Development, 6*(4), 329-340.

Oktar, S. & Dalyancı, L. (2011). Türkiye ekonomisinde para politikası ve enflasyon arasındaki ilişkinin analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 31*(2), 1-20.

Onur, S. (2008). Türkiye ekonomisinde faiz oranları-enflasyon ilişkisi üzerine bir model denemesi (1980–2005). *Sakarya Üniversitesi SBE Akademik İncelemeler Dergisi*, *3*(2), 69–110.

Osabuohien, E. S. C., Obiekwe, E., Urhie, E. S., & Osabohien, R. (2018). Inflation rate, exchange rate volatility and exchange rate pass-through nexus: The Nigerian experience. *Journal of Applied Economic Sciences*, *2*(56), 574-585.

Öruç, E. (2016). Fisher etkisi: Türkiye üzerine bir uygulama. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13*(3), 297-311.

Sever, E. & Mızrak, Z. (2007). Döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkiler: Türkiye uygulaması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *7*(13), 264-283.

Şen, H., Kaya, A., Kaptan, S., & Cömert, M. (2020). Interest rates, inflation, and exchange rates in fragile EMEs: A fresh look at the long-run interrelationships. *The Journal of International Trade & Economic Development*, *29*(3), 289-318.

Şimşek, M. & Kadılar, C. (2006). Fisher etkisinin Türkiye verileri ile testi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, *7*(1), 99-111.

Taşdoğan, B. & Taşdoğan, C. (2018). An observing on the causality between inflation and interest rates in Turkey. In E. Wirth, O. Şimşek, & Ş. Apaydın (Eds.), *Economic and management issues in retrospect and prospect* (pp. 227-234). UK: IJOPEC Publication.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB). (2021c). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Parasal Aktarım Mekanizması*. Web: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/4e99834e-179b-4a08-820c-f2b259032afd/ParasalAktarim.pdf?MOD=AJPERES Son Erişim Tarihi: 08/11/2021.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB). (2021a). *Terimler Sözlüğü*. Web: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkinda/Egitim-Akademik/Terimler+Sozlugu/ Son Erişim Tarihi: 01/09/2021.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB). (2021b). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Görev ve Sorumlulukları*. Web: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkinda/Genel+Bakis Son Erişim Tarihi: 06/10/2021.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB). (2021c). Enflasyon ve Fiyat İstikrarı, Web:

https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/06084069-3751-44a3-ba98-c5a65b908ba/Enflasyon_FiyatIstikrari.pdf?MOD=AJPERESSon Erişim Tarihi: 06/01/2022.

Yalta, Y., ve Yalta, T. (2019). *Modern Makroekonomiye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları.

Yıldırım, S., & Sarı, S. (2020). Döviz Kuru ve Enflasyonun Faiz Oranı Üzerindeki Etkisinin NARDL Yaklaşımı ile İncelenmesi: Türkiye Ekonomisi için Bir Örnek. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 147-161.

Zivot E. & Andrews D.W.K. (1992). Further Evidence on the Great Crash, the Oil- Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics, 10*(3), 251-270.

BÖLÜM XI

SOVYET DÖNEMİ SONRASI ÖZBEKİSTAN VE TÜRKMENİSTAN TÜRK CUMHURİYETLERİNE YÖNELİK DOĞRUDAN YATIRIMLAR[1]

Elina KAPAROVA*& Dr. Öğr. Üyesi Özhan TUNCAY*

*Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İktisat Doktora Programı, İstanbul-Türkiye
elina.kaparova35@gmail.com, Orcid: 0000-0003-4321-6904

**İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir-Türkiye
ozhan.tuncay@ikc.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5513-2081

1. Giriş

Uluslararası ticaret ve sermaye akımlarının hem gelişmiş ve hem de gelişmekte olan ülkelerde önemli kısıtlamalara tabi olduğu 1980'li yıllara kadar olan dönemde dış finansman ihtiyacının karşılanmasında finansal kuruluşlardan borçlanma ön planda olmuş ve doğrudan yatırımlar önemli bir döviz kaynağı olarak ilgi görmemiştir. 1980'li yıllardan itibaren yabancı firmalara olan güvensizliğin azalması ekonomik kalkınma yönünden doğrudan yatırımları ön plana çıkartmıştır. Çok Uluslu Şirketlerin faaliyetlerinin daha yakından bilinir olması, banka kredileri ve devlet yardımlarının ülkelerin finansman ihtiyacını karşılamada yetersiz hale gelmesi ve bu tip yatırımları çeken kimi ülkelerin başarılı ekonomik performansı doğrudan yatırımlara karşı olumsuz tavrı azaltan faktörlerden bazıları olmuştur. Ancak, doğrudan yatırımlar şeklindeki sermaye akımlarının günümüzde karmaşık bir yapıya sahip olduğu ve firmaların içerisinde faaliyette bulundukları pazarın rekabetçi koşulları, kendisine özgü özellikleri ve yatırım çeken ve gönderen ülkelerdeki ekonomik etkenler gibi pek çok unsur tarafından belirlendiği düşünülmektedir (Balasubramanyam, 2002: 187).

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının gelişmekte olan ülkelerin ekonomik gelişimine altyapının iyileştirilmesi, teknik bilgi ve müteşebbislik kabiliyeti, istihdam olanaklarını artırma, kamu gelirini artırma ve döviz girişini teşvik etme gibi yollarla katkıda bulunduğu bilinmektedir (Yasmin vd., 2003:59). Uluslararası ticaret ve sermaye akımlarının 1980'li yıllardan itibaren serbestleştirilmesi gelişmekte olan

[1] İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Finansal Ekonomi A.B.D. 10284614 kayıtlı Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Örneği (Elina Kaparova, Danışman: Özhan Tuncay) başlıklı tezden üretilmiştir.

ülkelere yönelik doğrudan sermaye akımlarını da artırmıştır. Ancak gelişmekte olan ülkelerin artan sermaye girişlerinden daha fazla pay almalarına karşın sermaye akımlarının ülkeler arasında dağılımı dönemsel olarak önemli farklılıklar göstermiştir. Örneğin; 1980'li yılların ortalarına kadar olan dönemde Latin Amerika ve Karayipler en fazla doğrudan yatırım çeken ülkeler iken, sonraki dönemde bu ülkelerin yerini Asya ve Pasifik ülkeleri almıştır. Yakın dönemde de gelişmekte olan ülkelerin Doğrudan yatırımlardan artan oranda pay almayı sürdürdükleri görülmektedir. Nitekim, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından hazırlanan 2020 yılına ait Dünya Yatırım Raporunda gelişmekte olan ülkelerin dünyadaki toplam doğrudan yatırımların % 66'sını aldıkları ifade edilmiştir.

1990'lı yıllara ise, Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve iki kutuplu dünya düzeninin ortadan kalkarak kapitalizme alternatif olduğu iddiasındaki merkezi planlamaya dayalı ekonomilerin çöküşü damga vurmuştur. Yeni dönem, piyasa ekonomisini tek alternatif haline getirdiği gibi Geçiş ekonomileri olarak adlandırılan eski doğu bloku ekonomilerinin yeni ekonomik sisteme uyum süreçlerinin daha az sancılı olarak gerçekleşmesinde doğrudan yatırımları bu ekonomilerin gelişmesi için de daha hayati kılmıştır. Nitekim bu ülkelerde uygulanmış olan sosyalist ekonomik sistemin gereği olarak özel mülkiyet ve özel sermaye birikimi zaman içerisinde bilinçli politikalar ile ortadan kaldırılmıştır. Devlet mülkiyetindeki üretim tesislerinin verimsizliği ve nitelik yerine niceliğe önem veren üretim anlayışı nedeniyle söz konusu ekonomilerin dış piyasalarda rekabet edebilecek yapıdan yoksunluğu, yeni dönemde ekonomik kalkınma ve yeniden yapılanma açısından doğrudan yatırımları çok daha önemli hale getirmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı piyasa ekonomisine geçiş öncesi ve sonrası dönemde Özbekistan ve Türkmenistan geçiş ekonomilerinde yaşanan ekonomik dönüşüm ve bu ülkelere yönelik doğrudan yatırımların incelenmesidir.

2. Sovyet Dönemi Doğrudan Sermaye Yatırımları

1917 yılında Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle birlikte tüm ekonomik kararların devlet kurumları tarafından alındığı bir ekonomisi sitem oluşturularak özel kesim yatırımları tamamen durdurulmuştur. Yeni kurulan Sovyet devletinin ilk dönemi, tüm sektörlerde üretimin düşmesi ve derin ekonomik krizle karakterize edilmiştir. Ülkede sermaye birikiminin yetersiz olması kalkınma için dış kaynağı daha önemli hale getirmiştir. Bu dönemde Sovyet hükümeti, gelişmiş ülkeler ile ticaret, imtiyaz ve istikraz (borçlanma) gibi ekonomik işbirliğine dönük çeşitli tedbirler almaktaydı. İktidara gelen Bolşevik hükümeti sanayi kuruluşlarını ve bankaları kamulaştırmış, dış ticareti devlet tekeline almış ve eski Rus hükümetinin dış borçlarını reddetmiştir. Bu değişimler, Sovyet Rusya ve Batı ülkeleri

arasındaki ilişkilerin kötüye gitmesine sebep olmuş ve bu gerilim dönem boyunca yaşanmıştır. Bu koşullarda Rusya'ya parasal veya emtia kredisi sağlanması oldukça zor olmuş, bu nedenle Rusya sanayisinin yenilenmesi için gerekli olan başlıca döviz kaynağı olarak dış ticaretin gelişmesi imkânsız hale gelmiştir.

Sovyet döneminde ve özellikle 1970'lerden önce devlet, sermaye birikimini gerçekleştirebilmek için yabancı girişimciye belli bir sanayi kuruluşundan faydalanmak için garantiyi sağlayan imtiyaz sözleşmesi vermekteydi. İmtiyaz sözleşmesi, yabancı girişimcilere ait yatırım fonlarıyla herhangi bir ürünün üretimini amaçlayan kamu işletmelerinin taşınmazlarını kiralama (arazi, binalar, yollar, madenler, ekipman vb.) sözleşmesi idi. Devlet ve girişimci arasında imtiyaz sözleşmesi yapma konusunda anlaşma sağlanamadığı taktirde, imtiyazın alternatifi olarak devlet karma işletmeler kurarak yabancı sermayeyi çekmekteydi.

İlk resmi imtiyaz teklifleri Rusya tarafından 14 Mayıs 1918'de Amerika Birleşik Devletleri'ne ve 15 Mayıs 1918'de Almanya'ya yapılmıştır. Söz konusu imtiyaz sözleşmelerinde yalnızca yeni girişimlerin kurulması, imtiyaz sahiplerinin Sovyet kanunlarına uymayı ve üretilen ürünlerin bir kısmını SSCB hükümetine piyasa fiyatlarından satmayı kabul etmesi ile Sovyet devletinin, kâr payına ve anlaşmanın süresi dolduğunda işletmenin geri satın alma hakkına sahip olması gibi hususlara yer verilmiştir.

1920'li yıllarda Sovyet iktidarının kurulması sonrasında başlatılan kamulaştırma ve kolektivizasyonun yol açtığı kıtlıklar ve ekonomik çöküş, Yeni Ekonomi Politikası (NEP) adı verilen ve kapitalist uygulamalara dönüşü içeren bir dönemi beraberinde getirmiştir. Ancak, Bolşevikler, Yeni Ekonomi Politikası'nı sosyalizmden kapitalizme süreli bir geçiş politikası olarak görmüşlerdir. Bolşevik Partisi, zorunlu devlet düzenlemeleri altında piyasa ekonomisinin unsurlarını uygulamaya başlayarak, krizden ve savaş komünizmi politikasından kaynaklanan toplumsal gerilimleri ortadan kaldırmayı ve üretici güçleri geliştirmeyi planlamıştır. Rus ekonomisini çöküşten kurtarmasının tek yolu olarak Mart 1921 tarihinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi savaş komünizminden yeni ekonomik politikaya geçişi ilan etmiştir.

Yeni Ekonomi Politikası'nın ilk yıllarında Sovyet yönetimi, kamulaştırılmış şirketleri imtiyazlı şirketlere dönüştürmek istediğini ilan etmişti. Büyük yabancı şirketler de bu isteğe olumlu bir yanıt vermeye hazırdı. Çünkü bu firmalar Rusya'da devrim öncesi iş tecrübesine, Rusya koşullarını bilen uzmanlara ve daha önceden kendilerine ait olan şirketlerin onarımı için gerekli araçlara sahiplerdi.

Yeni Ekonomi Politikası'nın temel unsurlarından olan imtiyaz sözleşmeleri, yabancı girişimcilere Sovyet topraklarından ve doğal kaynaklarından faydalanma ve işletme kurma hakkı sağlayan bir

politikaydı ve yabancı sermayeyi ülkeye çekme amacını güdüyordu. Bu dönemde Sovyet Rusya'da imtiyazlar imalat, madencilik, tarım, demiryolu inşaatı gibi sektörlerde yaygın hale gelmiştir. İmtiyaz sözleşmelerin büyük kısmı İngiltere, ABD, Almanya, Fransa ve Japonya kökenli şirketler ile imzalanmıştır. Yabancı sermaye, bu dönemde metal işleme ve gıda endüstrilerine büyük ilgi göstermişti. Bu endüstrilerin çekiciliği, küresel pazarlarda ürün satış kolaylığı ve işletme sermayesi devir hızı ile açıklanıyordu. İmtiyazlı tesisler kamu mülkiyetinde kalıyordu ve bu durum devletin çıkarlarını korumasını sağlıyordu. Bu dönemde imtiyazlı işletme sayısı da hızlı bir artış göstermişti.

SSCB'de, imtiyazlar yoluyla sanayileşme politikalarına karşın yabancı yatırım için gerekli koşullar sağlanamamıştır. Hem Sovyet iç pazarında talep yetersizliği hem de dış piyasalarda kapitalist şirketlerin rekabeti nedeniyle ürünlerin satışında ciddi sorunlarla karşılaşılmıştı. Bu dönemde devletin yabancı girişimcilerin çıkarlarını gözetmemesi ve üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmekten kaçınması sistemin gelişmesini engellemiş ve 1937 yılında tüm imtiyaz sözleşmeleri kaldırılmıştır. Bu dönemde, yabancı şirketlerin taleplerinin fazlalığı Sovyet hükümetini imtiyaz sözleşmeleri konusunda isteksiz kılmıştır. Nitekim 1920'lerin sonundan 1980'lere kadar SSCB hükümeti yabancı sermaye yatırımlarına izin vermemiştir.

1980'lerin sonlarında ekonomik liberalleşme ve işletmelerin özelleştirilmelerine ilişkin süreç hızlanmış ve buna bağlı olarak yabancı sermaye yatırımları yeniden önem kazanmıştır. Küresel deneyimlerden yola çıkarak, SSCB, 1980'lerin sonlarında uluslararası ikili yabancı yatırım garanti sözleşmeleri imzalamaya başlamıştır. SSCB'de 1987'de Perestroyka (yeniden yapılanma) döneminde ulusal ekonomiye yabancı yatırım çekmeye yönelik aktif girişimlere başlanmış, Doğudan Yabancı Yatırımları düzenleyici yasalar kabul edilmiştir. Nitekim ilk defa 1991 yılında Sovyet Cumhuriyetlerinden biri olan Rusya'da "yabancı yatırımlar hakkında" kanun çıkarılmış, "doğrudan yatırım" kavramı ise 1992 yılında "Döviz kuru düzenlemesi ve döviz denetimi hakkında" kanunda açıklığa kavuşturulmuştur. Bu kanun, yabancı yatırımların payının, karma şirketlerin öz sermayelerinin yüzde 49'unu aşmamasını ve yine bu şirketler için özel döviz, gümrük ve vergi teşvikleri gibi maddeleri kapsamaktaydı.

Yabancı yatırımcılar için başta petrol ve metalurji endüstriyle olmak üzere madencilik ve hizmet sektörleri (ticaret ve yeme-içme hizmetleri) özellikle cazipti. Bunun yanı sıra Rusya ekonomisindeki en büyük yatırımcı ülkeler ABD, Japonya, Almanya ve İngiltere idi. Yabancı yatırımların büyük çoğunluğu başta Moskova olmak üzere Moskova ve çevresinde gerçekleşiyordu. Yapısal olarak sorunlu hukuk sistemi, düşük üretim, artan enflasyon ve 1990'ların başında yüksek suç oranları

nedeniyle, yabancı yatırım oranı olabileceğinden çok daha düşüktü ve Rusya ekonomisinin potansiyeline uygun değildi.

Sovyetler Birliği'nin yıkılışından önceki dönemde ekonomik zorlukların temelinde merkezi planlamaya dayalı üretim yapısı, verimlilik düşüklüğü, üretimde nitelik yerine niceliğe öncelik verilmesi, üretim kararlarında önceliklerin yanlış belirlenmesi gibi faktörler yatmaktaydı. Şöyle ki, merkezi planlar kanalıyla üretimin % 90'dan fazlası doğrudan devlet kontrolü altında idi (Tøndel, L., 2001: 5). Nitekim üretimde verimlilik ve finansal kaygılar yerine nicelik üzerine odaklanılması, genel olarak verimlilik düzeyinin batı ülkelerinin oldukça altında kalmasına yol açmıştır. Ancak, izlenen hızlı sanayileşme politikası ile birlikte işgücü sanayide kullanılmak üzere çoğu zaman zorla harekete geçirilmesi, doğal kaynakların aşırı kullanımı yoluyla 1951-80 yılları arasında, çok yüksek tasarruf ve yatırım oranlarına ulaşılarak sermaye birikimi sağlanmıştır (Desai, 1987: 8).

Piyasa sistemi kurallarının olmayışı sebebiyle rekabet büyük ölçüde engellenmiş, zarar eden işletmeler ise çok nadiren kapatılmıştır. Üretimde temel tüketim malları ile gıda ürünleri yerine ağır sanayi ile savunma sanayii temel önceliğe sahip olmuştur. Ürün fiyatları, bunların nispi kıtlıklarını yansıtan piyasa fiyatları şeklinde değil; merkezi olarak belirlenmiş fiyatlar olması çoğu zaman tedarik sorunlarına, ürün darboğazları ile kuyruklara yol açmıştır.

Yeniden yapılanma döneminde hizmet sektörünün az gelişmişliği ise sağlayacağı ekonomik etkinlik kazançları dolayısıyla özelleştirmeyi daha cazip hale getirmekteydi. Ayrıca iyi eğitimli ve düşük ücretli yüksek beşeri sermaye oranı yeni teknolojilerin daha kolaylıkla uygulanabilmesini mümkün kılmaktaydı.

3. Sovyet Dönemi Sonrası Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Doğrudan Sermaye Yatırımları

Sovyet Birliği'nin dağılışı XX. Yüzyıl'ın en ses getiren olaylarından biri olarak kabul edilmektedir. Eski Sovyet Devletleri'nde ekonomiden siyasete, kültürden eğitime, tarımdan müziğe kökten bir değişime "Geçiş" (transition) adı verilmiştir (Güneş, 2004: 315). Geçiş ekonomisi terimi ilk kez 1994 yılında Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından kullanılarak literatürde yer almaya başlamış ve kumanda tipi ekonomik modelden serbest piyasa ekonomisine dayalı modele doğru geçiş olarak tanımlanmıştır (Jantsan, 2013: 10).

Birliğin dağılması sonrası geçiş döneminde eski birlik ülkelerinin tüketime aç bir pazar, nitelikli işgücü ve düşük ücret seviyesi ile doğrudan sermaye yatırımları için cazip koşullar sundukları düşünülmekteydi. Ancak beklenen ölçüde sermaye akımı gerçekleşmediği gibi bu dönemde

beşeri sermaye yapısı kötüleşmiş, gelir dağılımı bozulmuş ve 1990-97 yılları arası dönemde GSYİH büyüme hızı negatif olmuştur (Tøndel, L., 2001: 11). Nitekim piyasa ekonomisine geçiş sürecinde bu ülkelere yönelik doğrudan sermaye akımları Asya ve Latin Amerika ülkelerinin oldukça altında kalmıştır. Örneğin, 1990-94 döneminde bu ülkeler küresel sermaye girişlerinin % 2,1'ini ve 1995-99 döneminde %3,2 'sini alabilirken; aynı dönemlerde Latin Amerika ülkeleri %10 ve %12'sini; Asya ülkeleri ise % 20 ve % 16'sını çekebilmiştir (Shukurov, vd., 2016:1750).

Orta Asya Cumhuriyetleri'nin ekonomik ve toplumsal politikalarının arka planında Perestroyka (yeniden yapılanma) ve Glasnost (şeffaflık) süreci yatmaktadır. Bu dönem, 1989 senesinden itibaren meydana gelen, enflasyon, karaborsa, etnik çatışmalar ve kamuda düzensizlik gibi birçok sorunu niteler hale gelmiş ayrıca bu süreç komünist elitin sahip olduğu gücü koruyabilmesi ve ayrıcalıklarını genişletmek için yürürlüğe koyduğu bir düzenleme biçimine dönüşmüştü (Güneş, 2004: 317).

1991 Ağustos Darbe girişimi sonrasında SSCB dağılmış ve Orta Asya Devletleri bağımsızlıklarını kazanmışlardı. 70 yıllık entegre bir ekonominin parçalanması anlamına gelen Birliğin sona ermesi, sürekli açık veren bütçeleri merkezi birlik bütçesinden karşılanan Orta Asya Devletleri için üstesinden gelinmesi zor bir süreç olmuştu. Orta Asyalı liderler her ne kadar birlik içinde sorunların üstesinden gelebilme düşüncesiyle Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturmuş olsa da her ülke kendi ekonomik kalkınma planlarını hazırlamaya çalışmış ve her bir ülke kendi ekonomik sorunları ile mücadele etmek zorunda kaldığından birbirlerine büyük bir destek sağlayamamışlardır.

Diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde de, uygulanan yöntemler ve hızları farklılık gösterse de, siyasi iradenin ortak özelliği; ne pahasına olursa olsun kapitalizme geçiş sürecini geri dönülmez bir aşamaya getirmekti. Bu süreç iktidarı oluşturan elitlerin özelleştirmenin altın payını almaya başlayan kesim olması ile de yakından ilgilidir. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve tüm Batılı siyasal ve iktisadi güç merkezlerinin telkinleri de, şok biçimde bir kapitalizme geçiş stratejisinin sosyalizme geri dönüşü engellemek için vazgeçilmez bir yol olduğu yönündeydi.

Orta Asya ülkelerinde geçiş süreci, her ülke açısından kendi ekonomik, siyasal ve yapısal özellikleri doğrultusunda farklı şekil almıştır. Ancak söz konusu geçiş ekonomileri için sermaye birikimi için önem taşıyan özelleştirme sürecinin getirdiği doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülke ekonomilerinin gelişmesi açısından sağlayacağı fayda her dönemde önemini hissettirmiştir (Pashalieva ve Kahriman, 2016:164). Bununla birlikte, piyasa sisteminin temel unsuru olan fiyatların serbestçe oluştuğu ve kaynak dağılımını üstlendiği yeni sisteme uyum sürecinde önemli

güçlükler yaşanmıştır. Ülkeler serbest piyasa ekonomisinin gerektirdiği kurumsal ve hukuki yapıyı oluşturmak için, dış kaynaklardan da yardım alarak, geçiş programları uygulamıştır. İktisadi örgütlenmesi tamamen devletçi bir yapıdan, serbest piyasa ekonomisine geçen bu ülkelerde fiyatlar serbestleştirilmiş, reel ve finansal piyasalar yeniden yapılandırılmış; özelleştirmeler yoluyla mülkiyet yapısında değişiklikler yapılmıştır.

Orta Asya Cumhuriyetleri açsından doğrudan yatırımlar için özelleştirme kilit bir husus olmakla birlikte; özelleştirme uygulamalarının başarısı açısından ülkedeki altyapının gelişmişliği önem arz etmektedir. Ancak, bu ülkelerde altyapıya ilişkin bazı problemler ön plana çıkmaktaydı. Şöyle ki, fiziki altyapı merkezi planlama ekonomisinin politika ve öncelikleri doğrultusunda şekillendiğinden fiziki olarak piyasa ekonomisinin gerektirdiği şartlara sahip değildi. Örneğin, ağır sanayi ürünlerine özel önem verilerek tüketim malları üretimi ihmal edilmiş, dönemin hakim politik kontrol düşüncesiyle bölge ülkeleri arasında ekonomik bütünleşme ve aşırı uzmanlaşmaya gidilmiş, uygulanan hızlı sanayileşme programlarının ekonomi ve çevreyle ilgili maliyetleri ihmal edilmiştir (Clark, A. L., ve Naito, K., 1998: 106-107). Bu nedenle geçiş ekonomilerinde üretim tesislerinin durumu batı ülkelerinde tam olarak bilinmezken, sistemin çökmesi sonrasında mevcut makine ve teçhizat stokunun ancak hurda değerinde olduğu görülmüştür.

Teorik olarak Doğrudan yatırımların geldikleri ülkelerde istihdam sağlama, verimlilik artışı ve teknoloji transferi yoluyla ekonomik büyümeye katkı sağladığı kabul edilmektedir. Ancak uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek bir endüstri yapısına sahip olmayan geçiş ekonomileri açısından esas önemi ise uluslararası piyasalarda daha fazla ihracat yaparak döviz gelirlerini artırma ve böylece dış finansman ihtiyacını karşılama olanağı sağlamasıdır (Denisia, V., 2010: 53). Ancak serbestleşme sonrasında doğrudan sermaye yatırım hacmindeki artışa karşın bu yatırımların Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde ekonomik büyümeye katkısı beklendiği kadar gerçekleşmemiştir. Aşağıda söz konusu ülkelerden Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri'nde ekonomik dönüşüm ve doğrudan yatırımlar ayrı başlıklar altında ele alınmaya çalışılmıştır.

3.1. Özbekistan'da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1980'li yıllarda reform sürecinin başlamasıyla birlikte ekonomik anlamda değişim ve dönüşümü gerçekleştirmede oldukça zorlu bir süreç yaşamıştır. Bu dönemde pek çok başarısız parti yöneticisinin ardından 1989'da ulusal teknokrat İslam Kerimov'un, Cumhuriyetin lideri olarak atanması Birinci Sekreterlerin art arda gelen başarısız iktidarına son vermişti. Böylece Kerimov'un

başkanlığı ve Özbekistan devletinin inşa süreci başlamıştır (Pomfret, 2000: 735-737).

Ekonomisi temelde pamuk üretimi ile madencilik ve doğalgaz üretimine dayanan Özbekistan Cumhuriyetinin bağımsızlığını kazanması, diğer Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinde olduğu gibi ekonomik açıdan sancılı bir sürece denk gelmiştir. Sosyalist ekonomi iflas etmiş, Sovyet Birliği ve ekonomik sistemi parçalanmıştır. Yeni devletler bir yandan gittikçe derinleşen ekonomik krizi aşmak, diğer yandan da bağımsız ekonomik yapı oluşturup küresel ekonomiye eklemlenme gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır (Hanks, 2000: 351).

Özbekistan ekonomisi Sovyet döneminden miras kalan tarım ağırlıklı bir ekonomik yapıya sahip olup, işgücünün % 40'ı tarım sektöründe istihdam edilmekteydi (Hanks, 2000: 351). Bağımsızlığının ilk yıllarında Özbekistan, dünyanın dördüncü en büyük pamuk üreticisi ve en büyük üçüncü pamuk ihracatçısı olmuştur. . Kerimov ülke yönetimini üstlendiği günden itibaren, Özbekistan'ın, hem toprak reformunda hem de diğer ekonomik reformlarda yavaş hareket edeceğini, Sovyet döneminden kalan sistemi bir anda söküp atmayacağını, piyasa ekonomisine geçiş sürecinin yavaş ilerleyeceğini ifade etmiştir. Kerimov, diğer BDT ülkelerinin çoğunun izlediği "şok-terapi" (zamanlı reform stratejisi) programının aksine tedrici (aşamalı reform stratejisi) bir özelleştirme politikası izlemeyi tercih etmiştir (Güneş, 2004: 324).

Bu yaklaşımın sebebi ise Özbekistan'ın ekonomi politikasının başlıca amacı sosyalist tarzı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine dönüşüm değil, tarım ağırlıklı bir ekonomiden sanayileşmiş ve gelişmiş bir ekonomiye dönüşümdü. Özbekistan'ın şartlarına göre hızlı geçişi değil, emin ve sağlam adımlarla yavaş geçiş daha uygundu. Genel olarak enflasyonun engellemesine yönelik devlet destekleri, fiyat kontrolleri ve ücret artışlarını kapsayan tüketici yanlısı reformlar uygulanmıştır. Bu açıdan Özbekistan'ın kullandığı araçlar daha çok sosyalist sistemi hatırlatmaktadır.

Diğer Geçiş ekonomilerinde olduğu gibi Özbekistan da merkezi planlı ekonomiden piyasa sistemine geçişin sancılarını başlangıçta yoğun bir biçimde hissetmiştir. Örneğin 1992 yılında enflasyon oranı % 900 'ün üzerine çıkmış; reel olarak milli gelir 1990'lı yıllar boyunca 1989 yılındaki düzeyinin altında kalmıştır. Bu dönemde art arda gerçekleştirilen ve ulusal koşulları dikkate alan reformlarla küresel deneyimlerin birleşimine dayalı, sosyal politikalara odaklanan ekonomik kalkınma modeli benimsenmiş ve bu model "Özbek Modeli" olarak adlandırılarak ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme hedeflenmiştir.

Özbekistan'da uygulanan piyasa ekonomisine geçiş modeli, iki sektörlü karma ekonomi içerisinde özel kesimin teşviki, özelleştirme ve

serbestleştirme ile sosyal korumanın esas alınmasını içeren ve bu yönüyle Çin, Rusya, Türkiye ve Almanya'nın ekonomi modellerinin birleşimi olarak tarif edilen bir modeldir (Fayzullayev, 2004: 15-19). Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbek idarecilerinin amacı, piyasa ekonomisine ani geçişle ortaya çıkabilecek toplumsal sorunları engellemek, sosyal devletin çözülmesini önlemek, sanayiyi güçlendirerek ekonomiyi modernize etmek, üretimde düşüşü bir ölçüde durdurmaktı. Bu nedenle, Kerimov, piyasa ekonomisine olan inancını ifade ederken, devlet, kontrolünü de elden bırakmamıştır. İhtiyaç duyulan gelir dışardan yardım olarak veya devlet kontrolündeki finans sektöründen sağlanmış ve fiyat kontrolü istikrarlı bir biçimde uygulanmıştır (Balım ve Gürbüz, 2012: 224).

Özbekistan'ın piyasa ekonomisine geçme süreci, alınan tedbirleri ve elde edilen sonuçları ifade eden reform süreci aşamaları olarak izlenebilmektedir. Bunlardan birinci aşama (1991-1995), piyasa ilişkilerinin oluşumu ve gelişimi sürecini ifade etmekte ve bu aşamada, iç tüketimdeki düşüşün en aza indirmesi ve ülkenin üretim kapasitesinin arttırılması ekonomik reformun önceliğiydi. Hükümetin tüm çabaları ekonomik istikrarı sağlamaya, piyasa ilişkileri için yasal bir zemin ve serbest piyasaya geçmek için gerekli altyapıyı oluşturmaya yönelikti. Özbekistan Eski Sovyet ülkeleri içinde 1993'te yeni bir vergi sistemini kuran ilk ülkelerden biriydi.

Bağımsız Özbekistan Devleti'nin BDT ülkeleriyle yakın ilişkisini kaybetmemesi için Ruble bölgesinde bulunması gerektiği düşünülmekteydi. Ancak diğer eski Sovyet Cumhuriyetleri bu parasal birliği terk ettiğinde hiperenflasyon ortaya çıkmıştı. O dönemde ülke, iç pazar talebini karşılayacak kadar endüstri mallarına sahip değildi. Bu durum Rus rublesi cinsinden ülkeye nakit girişi ve enflasyon nedeniyle piyasada mal darlığına yol açmıştır.

1993 yılının Kasım ayında geçici para birimi olarak sum-kuponun tedavüle çıkarılmasıyla birlikte parasal reform başlatılmıştır. Rus Rublesi'nin yerini alan bu para birimi Temmuz 1994'te Sum adını almıştır (Kılıçbeyli, 2004: 90). Özel sektör şirketlerinin kurulması ve geliştirilmesi için gerekli yasal düzenleme oluşturulmuş, küçük ölçekli işletmeler ise Özbekistan ekonomisinin temeli olarak belirlenmiştir.

1992-1993 yılları arasında sadece konut, hizmet sektörü, küçük ve orta işletmelerin özelleştirilmesi konularına yoğunlaşılmıştır. 1993-1994 döneminde hafif ve ağır sanayi şirketleri özelleştirilmiştir. 1996'de özelleştirme uygulamasının gerekli yasal çerçevesi oluşturulduktan hemen sonra kitlesel özelleştirmeler başlamıştır (Rakhmatov, 1997: 207). Bu aşamada, merkezi planlı ekonomik sistemden miras kalan ağır sorunlar aşılmış ve ekonomik istikrar sağlanmıştır. Ayrıca piyasa ilişkilerinin yasal

dayanakları da dâhil olmak üzere piyasa sisteminin yerleşmesine yönelik bir zemin hazırlanmıştır.

İkinci aşama olan 1996-2003 yılları arasındaki dönemde ise ekonomik toparlanma hedeflenmiş ve bu aşamada hükümet milli ekonomiyi dış rekabete karşı korumak amacıyla tarife ve tarife dışı engellere başvurma yoluna gitmiştir. Özbekistan ekonomisinde öncelikli sektörlere ticari bankalar tarafından krediler tahsis edilmiştir. Bu dönemde enflasyon oranı düşmekle birlikte, gelişmekte olan ülkeler arasında halen yüksek seviyede olanlar arasında kalmayı sürdürmüştür. Dış ticarette yatırım malları ithaline öncelik verilmiştir.

1998'den itibaren büyük işletmelerin özelleştirilmesine öncelik verilmiş ve bu işletmelerin gelişmesi için Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına ihtiyaç duyulmuştur. Yatırımcılara daha iyi koşulları sunmak için, devletin sahip olduğu hisse senetlerinin satışından elde edilen meblağın bir kısmı şirketin geliştirilmesine yönelik yatırım yapılma amacıyla iade edilmiştir.

Üçüncü aşamaya ise 2004 yılında geçilmiş ve yüksek büyüme oranı, modernleşme ve sürekli artan rekabet gücü hedefine odaklanılmıştır. Bu dönemde GSYİH büyüme oranı artış göstermiş ve bu aşamada, hükümet özel işletmelerin gelişimini teşvik etmeye yönelik olarak finansal kaynaklara erişimi kolaylaştırma, kuruluşlara devlet tarafından müdahalede bulunmama, girişimcilik için uygun ortamı sağlama ve girişimciliği destekleme gibi tedbirler almıştır (Amonov, 2014: 134-141).

Özbekistan istikrar ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlayacak bir yatırım politikası oluşturmayı hedeflemiş; yatırım faaliyetinin amaçlarını, ilkelerini, yöntemlerini ve yönetim şekillerini tanımlayan yatırım politikasının temel amacını ülkenin yatırım potansiyelini arttırmak ve yatırımcıların ilgisini çekmek amacıyla finansal kaynakları geliştirerek yabancı ortaklarla anonim şirketler kurulmasını sağlamak şeklinde belirlemiştir. Ayrıca, yatırım politikası hem yerli hem de yabancı yatırımcıların ekonomik faaliyetlerinin gerçekleşmesi için uygun koşullar yaratmak üzere tasarlanmıştır.

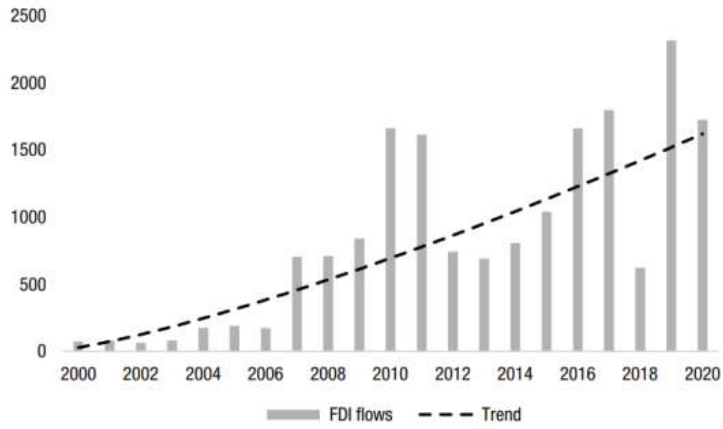
Ülkede doğrudan yabancı yatırımların teşvikine büyük önem verilmesinde mevcut endüstriyel yapının önemli bir etkisi olmuştur. Şöyle ki, ülke Sovyetler Birliği döneminde katma değeri yüksek olmayan ürünlerin üretiminde uzmanlaşmış ve dolayısıyla da sağlam bir endüstriyel kalkınma için gereken teknoloji ve nitelikli işgücünü oluşturamamıştır. Bu nedenle de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları yüksek katma değerli ürünlere dayalı sanayileşme için önemli bir araç olarak görülmüş ve bu amacın gerçekleştirilmesinde yabancı yatırımcıların teşvikine özel bir önem atfedilmiştir. Hükümet tarafından doğrudan yatırımların teşvik

edileceği endüstriler ise şöyle belirlenmiştir (Allayarova ve Yusufaliyev, 2015: 370-372);

- Zirai ürünler, mineraller ve hidro karbon ürünlerini daha ileri düzeyde işleyecek tesisler,
- Bilgisayarlar, telekomünikasyon ürünleri ve uzay araçları da dâhil olmak üzere ileri teknoloji ürünleri üreten tesisler,
- İlaç ve tıbbi malzemeleri üretecek tesisler ile
- Turizm endüstrisi.

Yakın dönemde özellikle 2000'li yıllardan itibaren Özbekistan'a yönelik doğrudan yatırımların artan bir seyir izlediği görülmektedir. Ayrıca 2017 yılından itibaren Kambiyo rejiminin serbestleştirilerek ulusal paranın konvertibilitesinin sağlanması da serbestleştirme sürecine ilişkin önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Ancak petrol üretimi ve taşımacılığı, doğal gaz çıkarımı ve taşımacılığı, elektrik üretim ve dağıtımı, havayolu taşımacılığı gibi bazı endüstrilerde sürdürülen özelleştirme yasağı uygulamalarının ve devlet tekellerinin yabancı yatırımlar açısından caydırıcı bir rol üstlendiği düşünülmektedir ((Muminov, F. ve Varol, A. E., 2020:422). Bu bağlamda hükümetler tarafından özelleştirme konusu sıklıkla vurgulanmakla beraber belli başlı endüstrilerde özel yatırımcılara hisse devrine ilişkin kısıtlamalar halen devam etmektedir. Ancak son 20 yılda yine de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarında istikrarlı bir artış trendinden söz etmek mümkün görünmektedir.

Şekil 1: Özbekistan'da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Kaynak: Unctad, Investment Policy Review, 2021.

3.2. Türkmenistan'da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Türkmenistan'ın ekonomik yapısı, yer altı doğal kaynaklar ve tarım-hayvancılık üzerine şekillenmiştir (Kovusova, 2018: 44). Ülkenin vahalarında yoğun sulu tarım gerçekleştirilmektedir. Ülkede büyük miktarda doğalgaz ve petrol rezervleri, sülfür, krom, kurşun, brom, kömür, potasyum ise doğal kaynaklarının varlığı söz konusudur.

Ülke ekonomisinin büyümesinde tarım ve yer altı kaynaklarının ihracatı önem taşımaktadır. Tarımsal ürünlerin başında ülkenin en büyük gelir kaynaklarından olan pamuk, meyve, sebze ve hububat gelmektedir. Tarıma elverişli topraklar ülkede oldukça az olmasına rağmen, ekilebilen toprakların yarısında pamuk üretilmektedir. Türkmenistan dünyadaki en büyük pamuk üreticilerinden biridir. Orta Asya'da Özbekistan'dan sonra en fazla pamuk Türkmenistan'da yetiştirilmektedir (Bulut, 2016: 47). Tarım sektörü istihdamın %48'ini karşılamaktadır.

Türkmenistan, Eski Sovyetler Birliği'nin en yoksul ekonomilerinden birisi olmasına rağmen Sovyet döneminde hızlı bir büyüme gerçekleştirmişti. Bu başarının nedeni, Karakum barajının inşası ile birlikte pamuk üretiminde sağlanan artış ve 1980'lerde doğal gaz üretiminin artışıdır (Sakınç, 2005: 174).

Türkmenistan'da diğer geçiş ekonomilerinin birçoğunun aksine, bağımsızlıktan sonraki dönemde yaşam standartlarında keskin bir düşüş gerçekleşmemiştir. Göreceli olarak küçük ve aynı zamanda zengin doğal gaz ve petrol yatakları ile desteklenen bir nüfusa sahip olan Türkmenistan'da, merkezi planlı ekonomik sistemden serbest piyasa ekonomisine geçişi zorlayıcı faktörler olmaması, hükümetin serbest piyasa ekonomisine geçişte "kademeli bir strateji takip etme" ve "yaparak öğrenme" görüntüsü altında reformları ertelemesine imkân sağlamaktadır (Tandırcıoğlu, 2002: 220). Türkmenistan, gerek kültürel yapı gerekse politik nedenlerle kendine özgü aşamalı stratejiyi benimsemiştir (Işık, 2006: 81).

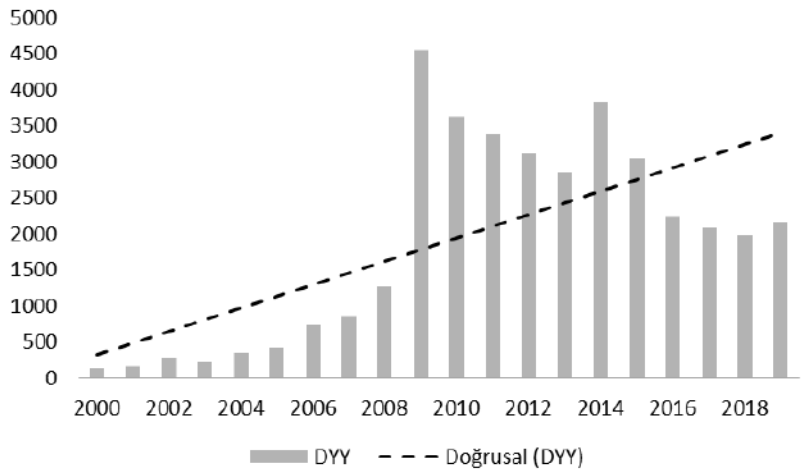
Türkmenistan'daki ekonomik reformlar, birçok BDT ülkesine kıyasla çok daha yavaş uygulanmış ve hükümet koruyucu ve piyasaya müdahaleci politikalar izleyerek, özel girişimin gelişmesine engel olmuştur (Payzyllayev, 2007: 59). Diğer geçiş ülkelerinde olduğu gibi bağımsızlığın ilk yıllarında hiper enflasyonist bir sürecin yaşanması ve bu sürecin 1996 yılına kadar sürmesi ülkenin piyasa ekonomisine geçişini sancılı bir hale getirmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında hiperenflasyonist sürecin uzun ve şiddetli bir biçimde yaşanmasında bu ülkelerdeki para sisteminin Rusya Federasyonuna bağımlı olması etkili olmuştur. Ülkelerin çoğu kendi para birimlerini ancak 1993 yılından sonra çıkarmış ve merkez bankasının yapılanmasına yönelik reformları gerçekleştirebilmiştir. 1997 yılına kadar devam eden enflasyonist süreç, bu tarihten itibaren hükümetin, fiyat

denetimleri ve döviz satışına başvurmasıyla kontrol altına alınmaya başlamıştır (Payzyllayev, 2007: 63).

Türkmenistan'da bağımsızlık sonrası gerçekleştirilen reformların da etkisiyle yabancı yatırımlar için olumlu şartlar oluşmaya başlamıştır. Ülkede altyapının geliştirilmiş olması, yabancı yatırımcılara yönelik çeşitli hukuki düzenlemelerin yapılması ve her türlü kolaylıkların sağlanması bu süreçte etkili olmuştur (Kovusova, 2018: 46-47). Özellikle 1993 yılında kabul edilen ''Yabancı Yatırımlar Hakkındaki Kanun" ile yabancı yatırımcının korunması ve teşviki amaçlanmıştır (Payzyllayev, 2007: 75). Ayrıca ülkenin hammadde kaynakları bakımından zengin olması, ucuz işçilik maliyeti, can ve mal güvenliği gibi faktörleri barındırması yabancı yatırımcılar açısından cazip bir durum teşkil etmektedir.

Türkmenistan, yabancı sermaye yatırımlarında sıkı kurallar uygulamaktadır. Belirtmek gerekir ki Türkmenistan'ın da dâhil olduğu Orta Asya Cumhuriyetlerinde piyasa sistemine geçiş sonrasında da belli sektörlerde monopollerin fiilen varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Örneğin petrol ve doğal gaz çıkarımı özel sektöre nispeten açık olmakla birlikte enerji ve madencilik sektörlerinde katı devlet tekeli bulunmaktadır (Muminov F., Varol, A. E., 2020:422). Ancak, son 20 yılda Doğrudan Yabancı Yatırımların dalgalı ama artan bir seyir izlediği görülmektedir.

Şekil 2: Türkmenistan'da Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

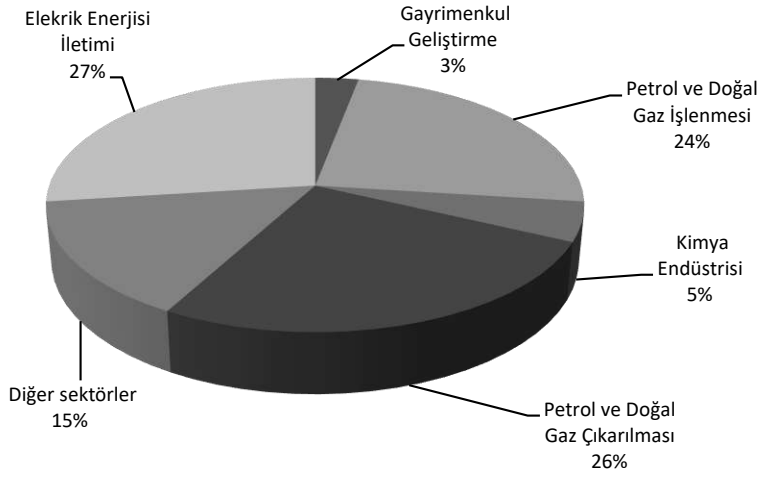
Kaynak: Dünya Bankası Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları veri tabanından yararlanılarak oluşturulmuştur.

Doğal kaynaklar yönünden zengin olan Türkmenistan'da başta enerji olmak üzere doğal kaynakların aranması ve çıkarılması için yabancı yatırımcılara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu bağlamda Orta ve büyük ölçekli

kuruluşların özelleştirilmesini hızlandırmak, yabancı yatırımcıyı çekmek için Yabancı Yatırımlar Ajansı kurulmuş, 1998 Ocak ayında Ajansın içinde Özelleştirme Merkezi oluşturulmuştur. Bütün bu çabalara rağmen özelleştirilecek kuruluşların eski teknolojiye sahip olması ve satış için saptanan başlangıç fiyatlarının çok yüksek tutulması nedenleriyle istenilen sonuca ulaşılamamıştır.

Yatırımların sektörel dağılımı 2012 yılı itibariyle incelendiğinde bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren enerji sektörünün payının giderek artmasına rağmen, bu sektörde bile ülkeye giren yabancı sermaye oldukça kısıtlı kaldığı görülmektedir.

Şekil 3: Doğrudan Yabancı Yatırımların Sektörel Dağılımı

Kaynak: Asian Development Bank Institute, Connecting Central Asia with Economic Centers, 2014.

Türkmenistan'da Doğrudan Yabancı Yatırımların teşvik edilmesi hükümetin temel öncelikleri arasında yer almakta; uzun dönemde enerji sektöründeki devlet işletmelerinin özelleştirilmesi hedeflenmektedir. Ancak, ülkenin saydam ve öngörülebilir bir yatırım rejimine sahip olmamasının gelecekte ülkeye yönelik doğrudan yatırımları olumsuz yönde etkileyeceği düşünülmektedir (Muminov F. ve Varol, A. E., 2020:431). Özellikle yabancı yatırım izinlerinde politik yakınlıkların etkili olması ile yürürlükte olan ve yabancı yatırımları düzenleyen kanunların katılığı yabancı yatırımcılar açısından belirsizlik kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır.

4- Sonuç

Dünya ekonomisinde 1970 ve 80'li yıllarda gelişmekte olan ekonomilerde dış borçlanma temel finansman kaynağı olarak görülmüş ve yabancı firmalara olan güvensizlik nedeniyle doğrudan yatırımların teşviki üzerinde durulmamıştır. Bu dönemde pek çok ülke yurtiçi endüstrileri korumak ve döviz rezervlerini muhafaza etmek amacıyla ticari kısıtlamalar ve sermaye kontrollerine başvurmuştur. Bu tip politikaların olumsuz yanı ise sermayenin beklenen getirisinde sapmaya yol açarak doğrudan yatırımları caydırması olmuştur. Bu durum ekonomik büyüme ve kalkınmayı da olumsuz yönde etkilemiştir.

Küreselleşme sürecinin gündeme getirdiği en önemli olgulardan biri de gelişmekte olan ekonomilerde kalkınma sorununun çözümü konusunda yabancı yatırımların önemi olmuştur. Yatırım çeken ülke açısından Doğrudan Yatırımlar, yurtiçi firmalara ve işgücüne bilgi ve teknoloji transferi, verimlilik ve rekabet gücü artışı, ihracat imkânları ve daha da önemlisi ülkenin borç yükünü artırmadan dış ödemeleri finanse etme imkânı gibi avantajları beraberinde getirmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte birliği oluşturan ülkeler kapitalist dünyaya eklemlenerek yeni bir ekonomik sisteme adapte olmanın gerektirdiği reform sürecini başlatmışlardır. Bu sürecin önemli unsurlarından bir tanesi de özelleştirmeler yoluyla yabancı sermayenin çekilmesi olmuştur. Çünkü uzun yıllar boyunca merkezi planlama ile yönetilen bu ekonomilerde yatırım kararlarında nitelik yerine nicelik ön plana çıkmış ve yüksek bir yatırım temposu ile ağır sanayinin tüketim mallarının yerine tercih edilmesi mal darlıklarına yol açmıştır. Benzer şekilde verimlilik göz ardı edilmiştir. Nitekim geçiş ekonomileri olarak adlandırılan bu ülkelerde yeniden yapılanma süreci oldukça sancılı bir biçimde gerçekleşmiş ve uzunca bir süre ekonomik büyümeden fedakârlık edilmiştir.

Sosyalist sistemin çöküşü ile birlikte diğer birlik ülkeleri gibi Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de sahip oldukları ucuz ve nitelikli işgücü, geniş pazar olanakları ve zengin doğal kaynaklar ile üretim olanakları açısından büyük bir yatırım potansiyelini barındırmaktaydı. Ancak her ne kadar ülkeden ülkeye değişim gösterse de söz konusu ülkelerin doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme ve kalkınmayı artırıcı yönünden yeterince yararlanamadıkları görülmektedir. Çalışmamızda ele alınan Özbekistan ve Türkmenistan örnekleri bağlamında, bazı endüstrilerdeki kamusal tekellerin açık ya da gizli sürdürülme çabası, istikrarlı ve saydam bir yatırım rejiminin olmaması, kilit endüstrilerde özelleştirmeden kaçınılması gibi faktörler ülkelerin potansiyelin oldukça altında bir doğrudan yatırım alabilmelerine yol açmaktadır. İlgili ülkelerde mevcut fiziki altyapının Sovyet dönemi önceliklerine göre şekillenmesi de bir diğer yapısal sorunu

oluşturmaktadır. Dolayısıyla Orta Asya Cumhuriyetlerinin doğrudan yabancı yatırımları çekebilmeleri açısından fiziki altyapıyı modernleştirerek kanun ve düzeni tam olarak yerleştirmeleri, piyasa sisteminin kurallarını tam olarak işler hale getirmeleri ve makroekonomik istikrarı kalıcı hale getirerek yasal ve kurumsal altyapıyı geliştirmeleri önem taşıyacaktır.

Kaynakça

Allayarova, M. ve Yusufaliyev, O. (2015). Razvitiye İnvestitsionnoy Deyatelnosti Respubliki Uzbekistan v Usloviyah Modernizatsii Ekonomiki, Molodoy Uçyonnıy, 6: 370-372.

Amonov, M. (2014). Razvitiye Sistemı Gosudarstvennogo Regulirovaniya i Podderjki Predprinimatelstva. Doktora Tezi, Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennıy Ekonomiçeskiy Universitet. Sankt-Peterburg.

Asian Development Bank Institute, Connecting Central Asia with Economic Centers, 2014.

Balasubramanyam, V. N. (2002), Foreign Direct Investment in Developing Countries: Determinants and Impact, in OECD, New Horizons for Foreign Direct Investment (Paris: OECD).

Balım, Çiğdem (2012). O'zbekiston Respublikası: Özbek Modeli'. Ed. İsmail Aydıngün ve Çiğdem Balım. Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri, Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Bevan, A.A. ve Estrin, S. (2004). The Determinants of Foreign Direct Investment into European Transition Economies. Journal of Comparative Economics, 32, 775-787.

Bulut, Y. D. D. R. (2016). Büyüyen Türkmenistan Ekonomisi. Ayrıntı Dergisi, 3(35), 45-49.

Burkhanov, U., Allaberganova, N. ve Khudoykulov, K. (2015). Problems of Attraction of Foreign Direct Investments in Uzbekistan. Spanish Journal of Rural Development, 6(1-2), 59-64.

Candemir, A. (2009). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Etkileyen Faktörler. Ege Akademik Bakış Dergisi, 9(2), 659-675.

Clark, A. L., ve Naito, K. (1998). Risks and Opportunities For Foreign Investment in The Mineral Sectors of The Central Asian Republics: Kazakstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan. Resources Policy, 24(2), 105-114.

Denisia, V. (2010). Foreign Direct Investment Theories: An Overview of the Main FDI Theories. European Journal of Interdisciplinary Srudies, 3, 53-59.

Desai, P. 1987. The Soviet Economy: Problems and Prospects. Oxford: Blackwell.

Fayzullayev, D. (2004). Politika, Ekonomika Uzbekistana. Printsip Postepennosti. Aziya i Afrika Segodnya, 15-19.

Financial Times FDI Intelligence Report (2013).

Froot, K. A. (Ed.). (2008). Foreign Direct Investment. University of Chicago Press.

Güneş, H. (2004). Sovyet Sonrası Orta Asya'da Kalkınma Modelleri. Saniye Dedeoğlu ve T. Subasat (Ed.), Kalkınma ve Küreselleşme içinde (s. 315-354). Ankara: Bağlam .

Hanks, R. (2000). Emerging Spatial Patterns of Demographics, Labour force and FDI in Uzbekistan. Central Asian Survey, 19(3/4), 351-366.

Jantsan, S. (2013). Geçiş Ekonomilerinde Reform Sürecinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Kılıçbeyli, E. H. (2014). Özbekistan'ın Ekonomik Yapısı, Potansiyeli ve Yatırım İmkânları. Türkiye Cumhuriyetlerinde Yatırım İmkanları Sempozyumu, 87-104.

Kovusova, Ş. (2018). Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Türkmenistan Cumhuriyeti ve Makroekonomik Yapısı. Ayrıntı Dergisi, 5(58), 43-48.

Muminov, F. ve Varol, A. E. (2020). Screening of Foreign Investment in the Context of Turkmenistan's FDI (Foreign Direct Investment) Regime. Public and Private International Law Bulletin, 40(1), 417-435.

Pashalieva, M. ve Kahriman, H. (2016). Bir Geçiş Ekonomisi Olarak Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Orta Asya Ülkeleri ile Kıyaslanması. Yönetim ve Ekonomi, 23/1, 163-188.

Payzyllayev, B. (2007). Yabancı Sermaye Kavramı ve Türkmenistan'daki Doğrudan Türk Yatırımları. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.

Pomfret, R. (2000). The Uzbek Model of Economic Development, 1991–91. Economics of Transition, 8(3), 733-748.

Rakhmatov, M. (1997). Gosudarstvennoye Regulirovaniye, Stanovleniye i Funktsionirovaniye Predprinimatelstva. Doktora Tezi, Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennıy Ekonomiki i Finansov. Sankt-Peterburg.

Sakınç, S. (2005). Geçiş Ekonomileri ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformlar. Manisa: Emek.

Shukurov, S., Maitah, M. ve Smutka, L. (2016). Determinants of Foreign Direct Investments in Transition Economies: Case of Commonwealth of Independent Countries. Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, 64(5), 1749-1762.

Tandırcıoğlu, H. (2002). Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(3), 12-22.

Tøndel, L. (2001). Foreign Direct Investment During Transition. Determinants and patterns in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union. Chr. Michelsen Institute.

UNCTAD Investment Policy Review of Uzbekistan, 1999.

UNCTAD, World Investment Report, 2021.

Worldbank Databank, FDI Statistics, 2021.

https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?locations=TM =(Erişim Tarihi: 26.01.2022).

BÖLÜM XII

24 OCAK 1980 KARARLARI ÖNCESİNDE TÜRKİYE'DE İSTİHDAMIN GÖRÜNÜMÜ (1923-1980 DÖNEMİ)

*Dr. Arş. Gör. Uğur YILDIRIM ve **Doç. Dr. Emre AKSOY

*Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale-Türkiye
u.yildirim@kku.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3542-7835
**Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale-Türkiye
emreaksoy@kku.edu.tr, Orcid: 0000-0003-3189-1427

Bu çalışmada, Türkiye'de ekonomi politikalarında görülen değişimler ve Cumhuriyet sonrası istihdamın ve ekonominin geçirdiği dönüşüm özetlenecektir. Ayrıca, işgücü arz ve talebi üzerinde etkili olduğu düşünülen, demografik etmenler, ekonominin sektörler açısından görünümü, ekonomik büyüme, dış ekonomik gelişmeler ve çalışma hayatına yönelik yasal düzenlemeler gibi ekonomik etmenlerin yıllar içinde geçirdiği değişime ilişkin bilgiler verilecektir.

Söz konusu metin dört temel başlık altında toplanmıştır. İlk olarak kısmen liberal sayılabilecek politikaların uygulandığı Cumhuriyetin kuruluş dönemi ve ardından devletçi görüşün egemen olduğu 1923-1938 yılları arasındaki gelişmelere yer verilmiştir. Daha sonra İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik etkilerinin yaşandığı 1938-1950 yılları arasında istihdam alanında görülen gelişmelere değinilmiştir. Çok partili hayata geçişin ardından devletçi ekonomi politikalarının terk edilip, liberal ekonomi politikalarının izlendiği 1950 yılı sonrası yaşananlar 1950-1960 dönemi başlığı altında incelenmiştir. Son olarak 1960 sonrası başlayan ithal ikameci ve planlamaya dayalı ekonomi politikalarının uygulandığı süreç, 1980 yılına kadar yirmi yıllık bir dönem için ele alınmıştır.

1. 1923 – 1938 Dönemi

Türkiye'de 1923 yılında istihdamın sektörler arası dağılımı tarım ağırlıklı bir görünüm sergilemektedir. "Toplam istihdam içerisinde sanayinin payı %4,6, hizmetler kesiminin payı %5,5 iken tarım sektörü %89,6'lık bir paya sahiptir. 1921 yılında yapılan sanayi sayımı sonucuna göre toplam işçi sayısı 76.216'dır, kuruluş başına düşen işçi sayısı ise sadece 2'dir" (Makal, 2012: 125-126). Cumhuriyetin kuruluş yıllarında üretim ve istihdam büyük ölçüde tarım kesimi tarafından belirlenmektedir. Bunun yanında çok sayıda işçi istihdam eden büyük kuruluşların olmadığı görülmektedir. Cumhuriyetin ilk sosyal güvenliğe ilişkin yasal düzenlemesi sınırlı bir kapsamı olsa da bu dönemde yapılmıştır. 1921 yılında 151 sayılı Ereğli Maden İşçileri Yasası çıkarılmıştır, bu yasa ile

üyeliği zorunlu olan Türkiye'deki ilk sosyal güvenlik kurumu kurulmuştur (www.sgk.gov.tr).

1927 yılında ekonominin sektörel büyüklüğü incelendiğinde, tarımın %67, sanayinin %10 ve hizmetler kesiminin %23 paya sahip olduğu görülmektedir (DPT, 1963: 9). Buna karşın aynı yıl tarım kesiminde istihdam, 5.593.000 kişi ve tarım dışı sektörlerdeki toplam istihdam, 684 000 kişi olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2011: 135). 1920'lerin Türkiye'sinde tarım kesiminin ekonomik üretim içinde büyük ağırlığa sahip olmasının ötesinde istihdam içinde tarım, ekonomik büyüklüğünden daha yüksek payı olduğu ve çalışanların %80'inden fazlasının tarım kesiminde istihdam olduğu izlenmektedir.

Cumhuriyetin başlarında ekonomi politikaları, tarımsal üretimi artırma ve sanayileşme hedefi taşımaktadır. Belirlenen ekonomik hedefler kısmen liberal politikalar yolu ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Liberal politikalar uygulanması altında büyük ölçüde dönemin koşulları yatmaktadır. Ayrıca Cumhuriyetin kuruluş yıllarında farklı ekonomi politikalarının uygulanması için gerekli alt yapının henüz oluşturulamadığı söylenebilir. Devlet dış ekonomik ilişkileri denetim altına almaktan uzaktır. Ülkenin bir Merkez Bankası yoktur. Ekonomik süreci Batı sermayeli bir kuruluş olan Osmanlı Bankası yürütmektedir. Diğer yandan Lozan Antlaşması'nda yer alan Ticaret Sözleşmesi'ne göre, 1929 yılına kadar Türkiye gümrük tarifelerini değiştirme hakkından yoksundur (Tokgöz, 2001: 5). 17 Şubat 1923 tarihinde yapılan İzmir İktisat Kongresi kararları, dönemin ekonomi politikalarını çok açık yansıtmaktadır. Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nde devletin, özel girişimciye yardımcı olacağı ve özel girişimcinin ekonomik gücünü aşan alanlarda devletin çalışabileceği düzenlemesi getirilmiştir (Berberoğlu, 1976). İzmir İktisat Kongresi kararları, serbest ticareti ve yerli sanayi desteklemektedir. Bu dönemde, uygulanan politikalar gereği devletin ekonomi içindeki doğrudan varlığı daha çok alt yapı projeleri ile sınırlıdır. Buna karşın devlet sanayileşme hedefi doğrultusunda ekonomiyi dolaylı yollardan etkilemiştir. Devletin ekonomiye müdahaleleri, doğrudan kendinin işletmediği tekelleri ayrıcalıklı şirketlere dağıtma, devlet ihaleleri ve teşvikler yolu ile özel sermaye birikimini hızlandırmaya yöneliktir (Boratav, 1982: 3). Devletin ekonomiye yönelik müdahaleleri göz önüne alındığında, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında uygulanan ekonomi politikalarının saf liberal politikalar olmadığı söylenebilir.

İlk ekonomi politikalarının, özel kesimin sermaye birikimi sağlaması, bu birikimlerin yatırımlara dönüşerek sanayileşmenin gerçekleştirilmesi hedefine yönelik olduğu görülmektedir. İzmir İktisat Kongresi sonrası çıkarılan 28 Mayıs 1927 tarihli 1055 sayılı Sanayi Teşvik Yasası, yerli sanayi koruması ve sunduğu teşvikler ile benzer biçimde, Türkiye'de özel kesim sanayi yatırımlarını geliştirme amacını taşımaktaydı. Bu yasa, 1

Haziran 1927 yılında yürürlüğe girmiştir. Sanayi Grubunun Ekonomik Esasları ismiyle alınan kararlar, sanayinin teşviki, korunması ve finansmanı olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır. Yasa içerinde yatırımların bölgeler arasında dengeli dağılımına ilişkin herhangi bir maddeye yer verilmemiştir (Kaştan, 2003: 491).

Türkiye, teşviklere ve uygulanan politikalara rağmen 1920'li yıllarda sanayileşme hedefini gerçekleştirememiştir. Bu noktada iki temel sorun göze çarpmaktadır, birincisi 1929 ekonomik krizinin ülke ekonomisine olumsuz yansımalarıdır. Tarım ürünü piyasalarındaki fiyatlar 1929 yılında yaşanan Büyük Buhranın etkisiyle hızlı bir düşüş göstermiştir. Sonucunda geleneksel anlamda tarım ihracatçısı konumunda olan Türkiye'nin döviz gelirleri erimiştir. Tarımsal ürün üreticileri hızlı bir yoksullaşma süreciyle karşı karşıya kalmışlardır. (Tokgöz, 2001: 5). Sanayileşme hedefinde yaşanan başarısızlığın diğer nedeni ise yurt içinde özel kesimin koruma ve teşviklerden yararlanarak sanayi yatırımlarını gerçekleştirebilecek yeterliliğe sahip olmamasıdır. 1927 yılında yapılan sanayi sayımı sonuçlarına göre, Sanayi Teşvik Yasası'ndan yararlanan kuruluşların %32,5'u sanayi kuruluşu niteliğine sahiptir (Başkaya, 2004: 64). Bu gelişmeler çerçevesinde Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ekonomide yapısal bir dönüşümün sağlanamadığı, buna paralel olarak istihdam ve çalışma yaşamında önemli değişikliklerin olmadığı söylenebilir.

Sanayileşme açısından istenen sonuçlar alınamamasına karşın 1920'li yıllarda ekonomik büyüme sağlanmıştır, bu büyük ölçüde geçmiş dönemlerde yaşanan savaşlar ve olumsuz ekonomik koşulların normale dönmesi ile gerçekleşmiştir. 1923 yılına gelindiğinde kişi başına gelir düzeyi, yaşanan savaşlar nedeniyle 1913 düzeyinin yaklaşık %40 altındadır.1920'li yıllardaki ekonomide hızlı ve olumlu yönde değişim uzun süren savaşların sonrasındaki toparlanmayı göstermektedir. Bu süreçte tarımsal üretimdeki artışla birlikte kent ekonomisindeki yatırım hamleleri önemli rol oynamıştır. 1929 yılına gelindiğinde Cumhuriyet ekonomisi 1913 yılındaki kişi başına milli gelir düzeyini tekrar yakalayabilmiştir (Pamuk, 2007: 10).

Kısmen liberal sayılabilecek politikaların uygulandığı dönemde sanayileşme hedefinin gerçekleştirilememesi, ardından yaşanan 1929 ekonomik krizi ve dünyada yaygınlaşan Keynesyen görüşler, Türkiye'de ekonomi politikaları açısından köklü değişimlere neden olmuştur. 1930'lu yıllarda uygulanan politikalar, devlet eli ile planlı sanayileşme ve dış alım ikamesine dayanmaktadır. Temelde bu politikalar, devletin ekonomi içindeki rolünü artırarak özel kesimin gerçekleştiremediği sanayi yatırımlarını planlama yolu ile devlet tarafından yapma düşüncesine dayanmaktadır.

Birinci planlama sürecinin başında ülke ekonomisinin bulunduğu yer ve uygulanması öngörülen ekonomi politikaları gerekçeleri ile ortaya koyulmuştur. 1933 yılında yazılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın sunuş bölümünde Türkiye ekonomisinin ivme kazanması için ilgi çekici bir çözüme yer verilmiştir. Dünya ülkeleri gelişmiş ve geri kalmış olarak sınıflandırıldığında Türkiye'nin yeri doğru bir saptama ile belirlenmiştir. Türkiye'nin sınıflandırılan ülkeler içerisinde geri kalmış, ham madde üreten ve tarıma dayalı kutupta yer aldığı ifade edilmektedir. Gelişmiş ülkelerin yaşadığı 1929 Büyük Buhranının dünyanın diğer tarafında yer alan ülkeleri için ekonomik anlamda bir silkinme fırsatı yaratabileceğinden söz edilmektedir. Silkinme için gerekli olan sanayileşmedir ve bunun yöntemi de planlamadır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Türkiye'de devletçi ekonomi politikalarının ilk örneğidir. Bu plan ile Türkiye ekonomisinin dünya üzerinde bulunduğu yerin değiştirilmesi, planlama yolu ile sanayileşerek gelişmiş kutupta yer alması hedeflenmiştir.

Geçmiş yıllarda özel kesimin sanayileşme için sağlayamadığı sermaye birikiminin bir kısmı, planlama döneminde yurt dışı kaynaklara başvurularak sağlanmıştır. Bu fonlar, devletin kurup işleteceği sanayi kuruluşlarının yapımında kullanılmıştır. 1932 yılının mayıs ayı içerisinde Sovyetler Birliği ile faizsiz, 8 milyon ABD doları tutarında 20 senelik bir borçlanma anlaşması yapılmıştır. Bu kaynak Kayseri'de kurulan dokuma fabrikaları ve şeker fabrikaları için Sovyetler Birliği'nden malzeme almak için kullanılmıştır. Bu borcun dışında 25 yıl başka bir borçlanmaya gidilmemiştir (Aktan, 1998: 35). 1930'lu yıllarda sanayileşme planları çerçevesinde Türkiye'de devlet doğrudan üretici olarak ekonominin içinde bulunmuştur.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Söz konusu plan ile temel ihtiyaç maddelerinin üretimine yönelik çeşitli sanayi kollarının kurulmasını sağlamıştır. Sovyetler Birliği'nden alanında uzman kişiler Türkiye'ye davet edilmiş ve Türk uzmanlar ile Prof. Dr. Pavlof başkanlığındaki bir heyet büyün ülkeyi dolaşarak hangi sanayi kuruluşlarının nerelerde kurulacağına dair bir rapor hazırlamışlardır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı bu rapor doğrultusunda hazırlanmıştır. İlk Sanayi Programı hazırlanırken öncelikle ham maddeleri içeriden karşılanabilecek ya da bazı hammaddelerinin ithalatı ile ülkede üretimi gerçekleşebilecek ürünleri, ülkede üretmeye yönelik sanayi kollarının devlet tarafından veya yabancı sermaye ile kurulması amaçlanmaktadır. Birinci Sanayi Programı petrol ve altın arama işleri, elektrifikasyon, jeoloji eğitimi ve teknik öğretim benzeri konuları içermektedir (Kaştan, 2003: 493). Bu planın, ekonominin gereksinimleri doğrultusunda kurulacak sanayi kuruluşlarını belirlemenin ötesinde, bu kuruluşları işletmek için gereken işgücünü ve bu işgücünün yetiştirilmesini de kapsadığı görülmektedir. Bu bakımdan birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı istihdam

konusunu da kapsamakta ekonomi ile istihdamın yapısal niteliklerine yönelik politikaları içermektedir. Ekonomide yapısal dönüşümü başlatması, ekonomik büyümeyi sağlaması, Türkiye'de sanayinin kurulma süreci için başlangıç olması açısından, Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı önemli bir kilometre taşıdır ve sonuçları başarılı olmuştur. 1933-1937 yılları arası istihdam gelişmeleri incelendiğinde tarım, sayısal olarak istihdam artışının en yüksek gerçekleştiği kesim olmakla beraber, oransal olarak istihdam büyümesinin en fazla olduğu kesim imalat sanayidir. 1933 yılında imalat sanayi istihdamı 177.000 kişi iken 1937 yılında 319.000 kişi olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2011: 134).

Birinci sanayi planının başarısı üzerine ikinci sanayi planı 1936 yılı içerisinde hazırlanmıştır. İkinci plan ara ve yatırım malları üretimini hedeflenmiştir, ancak bu planın uygulama süresinin bir bölümü İkinci Dünya Savaşı yılları ile çakışmıştır. Türkiye'nin uygulamaya çalıştığı iki sanayi planı bugünkü manada ekonomik bir gelişme planı değildir. Bu planlar sayesinde ülkede büyük ve temel sanayi kuruluşlarının kurulması hedeflenmektedir. Yatırım alanlarının seçiminde sosyal faktörlere ve ülkenin kendi kendine yetebilecek olmasına önem verilmiştir. Söz konusu dönemde inşaatın ve sanayinin milli gelir içerisindeki payı %10 düzeyinden %16'ya çıkmış olmasına rağmen ülke nüfusunun %80'i tarım kesiminde çalışmaya devam etmiştir (DPT, 1963: 10). 1930'lu yıllarda istihdam ve ekonomik üretim içinde, tarım kesiminin ağırlığının sürmesine karşın sanayinin gelişmesi, ekonomi ve istihdam yapısındaki değişim, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile başlamıştır. "Birinci sanayi planı içerisinde yer alan politikaların uygulanması sonucunda Türkiye'de eşine az görülür bir büyüme sağlanmıştır. Sonucunda işçi sayısı önemli bir artış trendine girmiştir. Ülke içerisinde sınırlı bir kapsamı olan İş Yasası kapsamına giren işçilerin sayısı 1937 yılında 265.341'e, 1943 yılında ise 275.083'e çıkmıştır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile uygulanan ekonomi politikaları etkili sonuçlar vermesinin yanında, oluşturduğu kurumlar ve başlattığı yapısal dönüşüm ile ülke ekonomisinde uzun dönem etkisini hissettirmiştir. "1930'lu yıllarda dünya ekonomisinde ticaret ve uluslararası yatırımlar gerilerken, Türkiye'de korumacılığa başvurulması, iç pazara yönelik sanayileşmeye ağırlık verilmesi olumlu sonuçlar vermiştir. Devletçilik uzun vadede Türkiye'nin sanayileşmesi sürecinde önemli bir rol oynamıştır" (Pamuk, 2007: 10). Sanayileşme politikalarının kısa sürede aldığı başarılı sonuçlar, tarım dışı kesimlerde görülen üretim artışı ile izlenebilir. 1938 yılında ekonomi içinde tarım %48, sanayi %16 ve hizmetler kesimi %36 paya sahip olmuştur (DPT, 1963: 9). 1927 yılı ile karşılaştırıldığında sanayi kesiminin ekonomi içindeki büyüklüğü 11 yıl içinde yaklaşık %60 oranında artış göstermiştir.

1930'larda Türkiye Ekonomisinde görülen yapısal dönüşüm, çalışma hayatını da etkilemiştir. Sanayileşme yönünde atılan adımlar istihdam alanında önemli değişimlere neden olmuştur. "1930'lu yılların Türkiye'si 1920'li yıllara göre oldukça farklı bir konuma gelmiştir. Sanayileşme çabalarının çalışma hayatına yansıması ile ücretli emek olgusu bu dönemde ortaya çıkmıştır. İş yasası kapsamındaki işçi sayısı 1930'lu yılların ortalarında 300.000'e yaklaşmıştır. Bu sayıya İş Yasası kapsamında olmayan işçiler de eklendiği zaman 500.000 civarında işçi vardır. Söz konusu durum ülke ekonomisi açısından oldukça önemli bir gelişmedir".

Çalışma yaşamının değişmesi, ücretli emeğin ortaya çıkmasıyla beraber iş hayatını düzenlemeye yönelik gereksinimler doğmuştur. 3308 sayılı İş Yasası bu gereksinimler sonucu 8 Haziran 1936 tarihinde yasalaşmış, 15 Haziran 1937'de yürürlüğe girmiştir. Bu yasa Cumhuriyet döneminin çalışma yaşamını doğrudan düzenlemeye yönelik ilk yasasıdır. 1936 yılındaki yasa ile işçinin yaşam hakkı devlet güvencesindedir. Devlet yasa ile işçinin haklarını ve çıkarlarını kurumlaştırmayı kabul etmiştir. Bu durum karşısında işçi, sözleşme hakkını merkezi kontrole bırakmış ve grev hakkından vazgeçmiştir. 1936 yasası, işçinin yaşam hakkını devlet güvencesine alır, çalışma haklarını ve çıkarlarını kurumlaştırmayı kabul eder. Buna karşın isçi, grev hakkından vazgeçmiş, sözleşme hakkını geniş ölçüde merkezi kontrole bırakmıştır. İşçinin haklarından vazgeçmesi ve bu hakları bırakması sermayedarlar tarafından birikim güvencesi olarak görülmüştür. Bu güvence karşılığında sermayedarlar işçi haklarını eskiye oranla daha yüksek bir bedel ile ödeyeceklerdir. Yüksek ücretlerin sınırı merkezi otoritenin denetiminde belirlenecektir. Bu yasa ile bütün isçilerin hayatları, hakları ve çıkarları ilk defa yasal güvence altına alınmış, kurumlaştırılmıştır. Emek ile sermaye arasındaki uyum bu çerçevede sağlanmıştır (Çakmak, 2007: 129). 3308 sayılı yasada, işçi ve işverenin grev ve lokavt hakkı bulunmamakla beraber, işçi işveren ilişkileri büyük ölçüde merkezi otorite tarafından belirlenmektedir. 1930'lu yıllarda devlet kendisini ön plana çıkarmakta, çalışma hayatının iki önemli öğesini, işçi ve işvereni arka planı itmektedir. Çalışma hayatındaki tüm düzenlemeler devlet tarafından belirlenmektedir (Makal, 2008: 3). Çalışma hayatında yapılan düzenlemeleri, dönemin devletçi politikalarıyla uyumlu bir görünüm sergilediği, devletin çalışma ilişkilerini piyasaya bırakmadan doğrudan düzenleme görevi üstlendiği görülmektedir.

Türkiye Ekonomisi için bu dönemde işsizlik gibi bir sorunun gündemde olmaması ötesinde, savaşlar sonrası kaybedilen işgücü arzını ve bunun kaynağı olan nüfusu artırmaya yönelik uygulamalar göze çarpmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu artırmaya yönelik olarak teşvik politikaları yürürlüğe girmiştir. "18 Mart 1926 tarihli Memurlar Yasası, çok çocuklu hakimlere yardım edilmesi ile ilgili 12 Haziran 1937 tarih ve 3253 sayılı yasa, 12 Haziran 1929 tarih ve 1525 sayılı şose ve köprüler

hakkındaki yasa, 6 Mayıs 1930 tarih ve 1593 sayılı genel sağlık yasası" (Semiz, 2010) bunlardan bazılarıdır.

Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı içerisinde istihdamın niteliğinin geliştirilmesine yönelik yapısal politikaların olduğu izlenmekle beraber, 1923 ile 1938 yılları arasında istihdama ilişkin makro politikaların söz konusu olmadığı görülmektedir. Ayrıca 1929 ekonomik krizinin Dünya'yı saran işsizlik sorunu Türkiye'ye yansımamıştır. Bu durum, büyük ölçüde nüfusun yakın geçmişte yaşanan savaşlarda kaybedilmiş olması, sanayi kesiminin küçük olması, istihdamın büyük ölçüde tarım kesiminde bulunması ve ekonominin ihracata dayalı olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle işsizlik ve istihdamı artırmaya yönelik bir çaba göze çarpmamaktadır. Yeni kurulan sanayi kuruluşları için gereken nitelikli işgücünü kazanmaya yönelik istihdam politikaları ve nüfusu artırmaya yönelik teşvikler göze çarpmaktadır.

2. 1938-1950 Dönemi

Başarılı sonuçları olan birinci sanayileşme planı sonrasını İkinci Dünya Savaşı yılları izlemiştir ve küresel savaş Türkiye'nin kalkınma hamlesini kesintiye uğratmıştır. Bu süreçte dünya ekonomisi gibi Türkiye ekonomisi de zor bir dönem yaşamıştır. 1938 sonrası izlenen ekonomi politikaları, dönemin öncelikli sorunları olan enflasyon, sosyal eşitsizliklerle savaşım ve ulusal güvenliğe yöneliktir. 26 Ocak 1940 tarihinde çıkarılan 3780 sayılı Ulusal Koruma Yasası bu amaçlar doğrultusunda hükümete geniş yetkiler tanıyan bir yasadır (Albayrak, 2007: 3).

İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı 1938–1943 dönemini kapsamaktadır fakat Türkiye'nin savaşa katılmamasına karşın yaşanan ağır ekonomik koşullar nedeniyle uygulanamamıştır. Savaş başladığında, Türkiye'de bir milyon civarında genç silah altına alınmıştır. Nüfusun çalışan kesiminin büyük bir bölümünün askere alınması sanayi ve hizmetler sektörünü olumsuz etkilemiştir. Nitelikli işgücü yetersizliği sebebiyle üretim ve verimlilik azalmış, talep artışına rağmen arz yetersiz kalmıştır. Enflasyon denetimden çıkmış, 1929 Büyük Buhranının aksine tarım ürünlerinin fiyatları artmıştır. Örneğin buğdayın fiyatı 13,5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağı fiyatı 85 kuruştan 359 kuruşa çıkmıştır. İşgücünün önemli bir bölümünün askere alınması ile doğan işgücü arzı yetersizliği, toplam arzın artırılamaması önündeki en önemli engellerden biri olmuştur. Dönemin ekonomi politikalarının temel hedefleri doğrultusunda 12 Kasım 1942'de Varlık Vergisi yasalaşmıştır. Bu yasanın amaçları kısaca, savaşın sürdüğü yıllarda ciddi anlamda para kazananlardan çok vergi almak, enflasyonla mücadele ve kamunun gelirlerini artırmaktır. (Tokgöz, 2001: 9-10).

Ağır ekonomik koşullara karşın, Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında bütün dış borçlarını ödemelerini gerçekleştirmiş, sürecin sonunda döviz ve

altın yönünden ciddi bir rezerv miktarına ulaşmıştır (DPT, 1963: 10). Aynı dönemde ekonomide tarım kesimi en büyük sektör ve en önemli istihdam alanı olarak ağırlığını sürdürmektedir. 1940 yılında toplam istihdam 7.259.000 iken tarım kesimindeki istihdam 6.243.000 ve tarım dışı sektörlerdeki istihdam 1.016.000'dür (TÜİK, 2011: 135). İstihdamın %70'inden fazlasını taşıyan tarım kesiminin çalışma yapısı, ücretli çalışanın az ve çocuk işçiliğinin söz konusu olduğu bir görünüm sergilemektedir. Türkiye'de 1940'lı yıllarda tarım sektöründe çalışan nüfusun %61'inin erkek, %26'sının kadın, %13'ü de çocuklardan oluştuğu ve %19 kadarının ücretli çalıştığı tahmin edilmektedir. 1937- 1946 yılları arasında sayısal olarak istihdam artışının en fazla olduğu kesim tarım olmakla beraber imalat sanayindeki istihdam artışı sürmüştür. 1937 yılında 317.000 kişi olan imalat sanayi istihdamı, 1946 yılında 529.000 kişi olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2011: 134). İmalat sanayindeki istihdam artış hızı 1933 – 1937 arası dönem ile karşılaştırılınca yavaşlamakla beraber diğer sektörlerle karşılaştırıldığında 1937 – 1946 yılları arasında imalat sanayi en yüksek istihdam artış oranını gerçekleştirmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında sosyal güvenlik alanında önemli yasal düzenlemeler yapılmıştır. "Sosyal sigorta kolları ile ilgili ilk yasa, 27.06.1945 tarihli ve 4772 sayılı İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Yasasıdır. Bu yasanın yürürlüğe girmesi ile İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortası uygulanmaya başlamıştır. Anılan yasaya paralel olarak 16.07.1945 tarihinde 4792 sayılı İşçi Sigortaları Kurumu yasası çıkarılmıştır. 1946 yılında, 4772 sayılı İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Yasası kapsama alınmıştır" (www.sgk.gov.tr). Bu gelişmeler çalışan kesimin sosyal haklarının güvence altına alınması ve gelecekte kurulacak sosyal güvenlik sistemi için temel oluşturmuştur.

Aynı dönemde Cumhuriyetin getirdiği sosyal değişimler, planlı ekonomi politikaları ile yaşanan ekonomik dönüşüm ve savaş yıllarında erkek iş gücünün yüksek oranda askere alınması, kadın iş gücünün çalışma hayatına katılımını artırmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra kadın nüfusun tarım dışı sektörlerde ücretli biçimde çalışma süreci hız kazanmıştır. Bu durumun oluşumunda, tarım dışındaki çalışma alanlarında sağlanan gelişmelerin yanı sıra tarım dışı faaliyet alanlarında sağlanan gelişmelerin yanında, kadının toplum içindeki yerinin değişmesi ve 1930 yılı sonrasında izlenen devletçi politikaların etkisi olmuştur. Türkiye'de işgücü piyasasının görünümü ile ilgili olarak ilk yayınlanan istatistiklere göre 1937 yılında iş yasasına bağlı iş yerlerinde çalışan kadın işçilerin sayısı 50.131, oranı ise %18,89'dur. 1943 yılında bu sayı 56.937'ye ve oranı %20,70'e yükselmiştir (Makal, 2001: 121).

1950 öncesi dönem için istihdam alanında yaşanan gelişmeler açısından, sanayileşme hamlesi ve bunun ortaya çıkardığı ücretli emek

olgusu ekonomideki yapısal değişim hareketinin istihdama yansıması açısından önemli bir köşe taşı olarak görünmektedir. 3308 sayılı çalışma yasası gereği grev, lokavtın yasak olması ve çalışma ilişkilerinin devletçe belirlenmesi ise bu dönemin devletçi politikalarının çalışma yaşamına yansıması olarak değerlendirilebilir. 1940'lı yıllarda sosyal güvenlik alanında oluşturulan kurumlar, istihdamın sosyal güvenliği yönünden önemli atılımlardır. Tüm bu gelişmelere karşın Cumhuriyetin ilk 27 yılında Türkiye bir tarım ülkesi görünümünden uzaklaşamamıştır. Ekonomi tarıma dayalıdır ve çalışanlar büyük ölçüde tarım kesiminde istihdam olmaktadır. 1950 yılında toplam istihdam 8.790.000 ve bunu için de tarım kesiminin istihdamı 7.408.000 kişidir (TÜİK, 2011: 135).

3. 1950- 1960 Dönemi

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ardından çok partili hayata geçilmiş ve siyasi otoritenin tercihleri doğrultusunda devletçi ekonomi politikaları terk edilmiştir. Fakat serbest piyasaya geçilmesi yönünde atılan adımlar, işgücü piyasaları açısından serbestleştirmeye yönelik sonuçlar doğurmamıştır. 1950 yılında seçimi kazanan Demokrat Parti, seçim öncesi grev hakkı konusunda çalışmalar yapmıştır (Makal, 2004: 9). Seçim sonrası konunun yeniden gündeme gelmesine karşın grev hakkına ilişkin serbestleştirici düzenlemeler 1961 Anayasası ile ortaya çıkacaktır. 1936 yılında yürürlüğe giren İş Yasası 1960'lı yıllara kadar Türkiye'deki çalışma sisteminin temelini oluşturmuştur. İş Yasası, 1960'lı yıllara kadar Türk çalışma ilişkileri sisteminin omurgasını oluşturmuştur. Bu dönemde uygulanan grev yasağı çalışma ilişkileri üzerinde en önemli faktör olmuştur. Grev yasağı ve lokavtın yasak oluşu sendikal örgütlenme ve toplu pazarlığın önünü tıkamış ve işlevsiz hale getirmiştir (Makal, 2004: 5).

1950 sonrası dönemin ekonomi politikaları, tarım sektörüne öncelik vermekte, dış ticareti serbestleştirmeye yönelik adımlar atmakta ve özel sektör öncülüğünde sanayileşme hedefi taşımaktadır. Bu hedeflerin belirlenmesinde küresel ekonomik iklimin önemli etkisi vardır. "25 Haziran 1950'de Kore Savaşı başlamıştır. Savaşın başlaması ile uluslararası piyasalarda tarım ürünleri ve hammadde fiyatları hızla yükselmiştir. Olağan dışı gelişmeler tarım sektöründe verimliliği ve üretimi artırmaya yönelik önlemlerin hızla yürürlüğe koyulmasına imkân sağlamıştır. Bu gelişmelerden sonra Türk Hükümeti iki temel ekonomik hedefi şu şekilde açıklamıştır; Sanayileşme özel sektörün öncü olduğu biçimde yürütülecek, devlet müdahalesi dış ekonomik ilişkilerde en aza indirilecektir" (Tokgöz, 2001: 12). Savaş sonrası dünya ekonomisinin içinde bulunduğu durumun etkisiyle beraber bu liberal politikalar başlangıçta olumlu sonuçlar vermiştir. Dış yardımlar ve ithalat artışı, tarımda makineleşme, bu durumun etkisiyle ekim alanlarının genişlemesi, sürekli devam eden iyi ürün yılları ve Kore Savaşı'nın yarattığı olumlu

dünya ikliminin etkisiyle ekonomik büyüme başlamıştır. 1950 -1953 arası dönem Türkiye'de ekonomik açıdan büyük bolluk ve canlılık dönemidir (DPT, 1963: 11). 1950 – 1953 yılları arası toplam istihdam 1.106.000 kişi artmıştır ve bu istihdam artışının 695.000'i tarım dışı kesimlerde gerçekleşmiştir (TÜİK, 2011: 135).

1950 sonrası izlenen ekonomiyi serbestleştirmeye yönelik politikalar, kısa sürede dış açık sorununa neden olmuştur. Bu nedenle liberal politikalar hızlı bir biçimde dış açık sorununu çözmeye yönelik ithal ikameci politikalara dönüşmüştür. Kamudaki bütçe açıklarını kapatabilmek ve dış ödemeler konusunda oluşan dar boğazı aşabilmek için Türk Hükümeti 4 Ağustos 1958 yılında bir istikrar programı uygulamaya başlamıştır. Paranın dış değerinde fiili devalüasyon yapılmış, alınan büyük bir dış yardım vasıtasıyla dış ticarette oluşan tıkanıklık giderilmiş, ülke içerisindeki kredi muslukları sıkılmıştır (DPT). Bu dönemde yaşanan ekonomik kriz istihdam artışını da etkilemiştir. İstihdam artışı 1950-1953 arası ile karşılaştırıldığında 3 kat azalarak, 1955 – 1957 yılları arasında 363 000 kişi olarak gerçekleşmiştir. 1958 yılında uygulamaya konulan istikrar paketi istihdam artışını daha da yavaşlatmıştır. 1958 ile 1960 yılları arasında toplam istihdam 174.000 kişilik bir artış göstermiştir. Bu artışın 100 000'i tarım kesiminde gerçekleşmiştir (TÜİK, 2011: 135).

1950'li yıllarda yaşanmaya başlayan kırdan kente göç ile birlikte Türkiye'nin demografik yapısında dönüşüm başlamıştır. Bu gelişme tarım kesimindeki gizli işsizlik olgusunun kentlerde açık işsizlik olarak fark edilmesine neden olmuştur ve işsizlik sorunu Türkiye'nin ekonomik gündeminde yer bulmaya başlamıştır. Türkiye içerisinde yaşanan iç göçün tarihsel gelişimi izlendiğinde yıllara göre yaşanan değişim süreci rahat biçimde analiz edilebilir. 1950 yılının Türkiye'sine baktığımızda il sayısı 63 ve kentlerdeki nüfus toplam nüfusun sadece %18,1'ini oluşturmaktadır. 1960 yılına geldiğimizde il sayısı 67'ye yükselmiş, kent nüfusu ise %26,3 olmuştur. Kent nüfusu, 1970'te %35,8 ve 1980 yılında %45,4 seviyelerine yükselmiştir. 1990 yılında kent nüfusunun toplam nüfusa oranı %56,3'e çıkmış ve Türkiye'deki il sayısı 73 olmuştur. 2000 yılında genel nüfus sayımı yapılmış, kent nüfusu oranı %65 ve il sayısı 81 olmuştur (Başel, 2007: 517). 1950 ile başlayan iç göç süreci daha sonra hızlanarak sürmüştür. Demografik yapıda gerçekleşen bu dönüşüm ilerleyen süreçte istihdamın yapısı üzerinde etkili olmuştur.

1950 sonrasında ortaya çıkan işsizlik ve işgücüne olan talebin azalması sonrasında işgücüne katılım oranları da düşmüştür. Bu durum kadın çalışanları, erkek çalışanlara göre daha fazla etkilemiştir. Kadınların işgücüne katılma oranı yani kadın nüfus içerisinde ekonomik yönden etkin olanların oranı, birçok ekonomik ve sosyal faktörden etkilenmektedir. Evrensel olarak kadınların işgücüne katılımı erkeklerden daha düşüktür. Bu yönüyle Türkiye'deki durum az gelişmiş veya gelişmiş ülkeler ile

benzer bir durum göstermektedir. 15 yaş ve üzerindeki kadın nüfus için işgücüne katılım oranı 1955'te %72,01, 1960'ta %65,35, 1965'te %56,62 olmuştur. Erkek nüfussa baktığımızda bu oran aynı yıllar için sırasıyla %95,34, %93,60 ve %91,83'tür (Makal, 2001: 121).

Türkiye'de işgücüne katılım oranlarının işsizlik sorununun yükselmesiyle beraber zaman içerisinde kadın ve erkek nüfus için düştüğü görülmektedir. Ancak 1955 – 1965 yılları arasında kadınlar açısından işgücüne katılım oranlarındaki düşüş çok daha fazladır. Bu çerçevede işsizlik olgusunun işgücüne katılım oranlarını azaltmanın ötesinde kadın işgücünü işgücü piyasalarından dışladığı da ileri sürülebilir.

1940'larda sosyal güvenlik alanında başlatılan girişimler, 1950 sonrasında devam etmiştir. "1950 yılında 5417 sayılı İhtiyarlık Sigortası Yasası, 1951'de 5502 sayılı Hastalık ve Analık Sigortası Yasası ve 1957'de de 6900 sayılı Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortası Yasası kabul edilmiştir" (www.sgk.gov.tr). Buna karşın tam kapsamlı bir sosyal güvenlik sistemi henüz oluşturulamamıştır.

4. 1960-1980 Dönemi

1960 sonrasında Türkiye, ekonomi politikaları açısından önemli bir farklılaşma sürecine girilmiştir, kalkınma planları hazırlanmış ve planlı ekonomiye geçiş yapılmıştır. Bu planların öncelikli hedefleri, ekonomik büyüme, sanayileşme, ödemeler bilançosu sorununu çözmektir. Ekonomi politikalarının amaçlarının büyük ölçüde 1960 öncesi yaşanan deneyimleri yansıttığı izlenmektedir. Etkisini daha fazla hissettirmeye başlayan işsizlik sorunu da bu planlar içinde yer bulmuştur. Birinci Beş yıllık Kalkınma Planı'nda işsizliğin, hızlı artan nüfus, tarım ve tarım dışı alanlarda yaratılan iş hacminin yetersizliği, tarım kesimindeki gizli işsizlik gibi nedenlerden kaynaklandığı belirtilmektedir (DPT, 1963: 36).

İşsizliği etkileyen dinamikler açısından nüfus artış hızı, işgücü artış hızını belirleyen temel değişkenlerden biridir. İşgücü artış hızı nüfus artış hızındaki değişmelerden 15 yıllık bir gecikme sonunda etkilediği öngörülmektedir (DPT, 2001: 7). Türkiye'de yıllık nüfus artış hızı 1935'te binde 21,10'dur. 1945 yılına gelindiğinde, İkinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan zorlu ekonomik koşulların etkisiyle nüfus artış hızı binde 10,59'a düşmüştür. İzleyen yıllar Türkiye'nin nüfus artış hızı düzenli olarak yükselmiştir. 1950'de binde 21,73, 1960 yılında binde 28,53 olarak gerçekleşmiştir. 1970 yılında ise yavaşlayarak binde 25,19 olmuştur. Daha sonraki yıllarda binde 20 ile 25 arasında değişen nüfus artış hızları yaşanmıştır. Nüfus artış hızı, 2000 yılında binde 18,28 olarak gerçekleşmiş, 2000 yılı sonrası azalma sürecine girerek 2010 yılında binde 15,90 olmuştur (TÜİK, 2011: 5). Nüfus artışı, işgücü arzı üzerinde önemli bir belirleyicidir. Aynı zamanda istihdam olanaklarıyla beraber işsizliğin de belirleyicilerindendir. Türkiye'de 1960 sonrası süreçte yükselen

işsizliğin nedenleri arasında, işgücü arzının artması ve kırdan kente göç yanında, ekonominin yeni iş yaratma kapasitesinin sınırlı kalması da önemli bir etkendir. Toplam istihdam incelendiğinde, 1960 yılında 10.482. 000 kişi iken, 1970 yılında 13.768.000 ve 1980 yılında 16.523.000 kişi olarak gerçekleştiği görülmektedir. 1960 sonrası, istihdam olanaklarının yetersiz kalması ve işsizlik sorununa neden olmasının altında yatan önemli nedenin tarım dışı kesimlerin iş yaratma kapasitesinin zayıf olmasıdır. 1960 yılında tarım kesiminde toplam istihdam 8.342.000 iken tarım dışı sektörlerin toplam istihdamı 2.917.000 kişidir. 1980 yılına gelindiğinde tarım kesiminin toplam istihdamı 8.360.000 ve tarım dışı sektörlerin toplam istihdamı 7.340.000 kişi olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2011: 135).

Kalkınma planlarının sanayileşme hedefine yönelik uygulandığı 20 yıllık süre içinde, tarım kesiminin istihdamı kayda değer bir artış göstermezken, diğer sektörlerin toplam istihdamı, tarım kesiminin istihdamını geçememiştir. Bu yıllarda tarım, istihdamın en yoğun olduğu sektördür ayrıca 1960'lı yıllarda tarım kesiminde görülen gizli işsizlik dikkat çekici düzeydedir. Tarımsal çalışmalar açısından temmuz ayları en yoğun dönem olarak kabul görmektedir. Bu dönem için tarımsal üretimde ihtiyaç olmayan insan sayısı 1955 yılında 400 bin, 1960 yılında ise 800 bin olarak hesaplanmıştır. Diğer aylara baktığımızda söz konusu işgücü fazlası daha yüksek olarak görülmektedir. Örneğin işgücü fazlasının en yüksek olduğu ocak ayı için 1955'te bu rakam 7.400.000, 1960'ta ise 8.300.000'dir. Tarımdaki işgücü fazlası 1967 yılında temmuz ayı için 910.000, Ocak ayı için ise 7,8 milyon kişi olarak hesaplanmıştır. Temmuz ayında gizli işsizlik oranı ise %9,9 düzeyindedir.

Türkiye'de işsizlik 1950'li yıllarla gündeme taşınmış ve 1960'lı yıllarda öncelikli bir ekonomik sorun olarak ortaya çıkmıştır. İstihdam konusu, 1961 Anayasası'na girmiştir. 1961 Anayasası'nda işsiz olup iş arayan tüm kişilere iş olanağının sağlanmasının devlet eliyle gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Türkiye'de yapılan kalkınma planlarının tamamında işsizliğin oluşmamasına yönelik önlemler yer almıştır. Fakat çeşitli sebeplerle söz konusu önlemler yeterince hayata geçirilememiş ve işsiz sayısındaki artış devam etmiştir (Yılmaz, 2005: 44). Kalkınma planları incelendiğinde, istihdam çözüm bekleyen ekonomik sorunlar arasındadır. Üstün nitelikte, yeterli sayıda bilim adamı, teknik uzmanlar yetiştirmek, %7 oranında bir gelişme düzeyinin, dış ödeme dengesinin sağlanması, istihdam probleminin ivedilikle çözüme kavuşturulması ve söz konusu hedeflerin sosyal adalet ilkelerine uygun bir biçimde gerçekleştirilmesi, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın öncelikli hedefleri arasındadır (DPT, 1963: 33).

Sosyal güvenlik alanında yapılan en ileri düzenlemelere bu dönemde rastlanmaktadır. 1961 Anayasası ile sosyal güvenlik kavramı ilk defa iş hayatı ve sosyal politikalara ilişkin ana yasal terminolojiye girmiştir. 1961

Anayasasında sosyal güvenlik konusu 48. Madde içerisinde yer almakta, buna benzer bir hükme halen yürürlükte olan 1982 Anayasasının 60. Maddesinde yer verilmiştir. Bu madde içerisinde tüm vatandaşlar sosyal güvenlik hakkına sahiptir, kamu güvenliği sağlayacak gerekli önlemleri alır ve teşkilatı kurar şeklinde ifade edilerek sosyal güvenlik konusunda kamuya önemli görevler vermiştir (www.sgk.gov.tr). Bu gelişmeler 1960'lı yıllarda dünyada yükselen refah devleti anlayışının Türkiye'deki yansımaları olarak da değerlendirilebilir.

Çalışma ilişkileri alanına yönelik özgürlükçü yasal düzenlemeler 1961 Anayasası ile hayata geçmiştir. Anayasanın toplu çalışma ilişkilerine ilişkin ilkeleri, 1963 tarihli ve 274 sayılı Sendikalar Yasası ile yine aynı tarihli ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası ile yasalaştırılmıştır. Yapılan düzenlemeler ile çalışma ilişkilerinin yeni bir yöne girmiştir. Sendikal düzeyde örgütlenme ve işverenle toplu pazarlık hakkı kazanılmıştır. 275 sayılı yasayla beraber grev ve lokavt hakkının kurumsal düzeye gelmesi sendikacılık ve toplu pazarlığın önündeki engelleri kaldırmış ve gelişimine katkı sağlamıştır (Makal, 2003)

Bu gelişmeler sonucunda 1963-1971 yılları arası, Türkiye'de iş gücünün örgütlenmesine ilişkin değişim aşağıdaki tablodan izlenebilir. Ücretli çalışanlar arasında sendikalaşma oranı, sekiz yıl içinde iki kattan daha fazla artış göstermiştir.

Tablo 1. Toplam Ücretli Sayısı ve Sendikalaşma Oranı 1963-1971(Bin Kişi)

Yıllar	Sendikalaşabilir Ücretli Sayısı	Sendikalı İşçi Sayısı	Sendikalaşma Oranı
1963	2745	269	%10,8
1967	3310	623	%18,5
1971	4055	1200	%29,6

Kaynak: DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı içinde işsizlik sorununun çözümlenmesi planlanmakta ve istihdamı artırma amaçlı öngörülen politikaların uzun vadeli olduğu görülmektedir. Bu çerçevede eğitim, nüfus artışının kontrol altına alınması, yüksek kalkınma hızı ile yeni iş alanlarının yaratılması, dönemin istihdam politikasının temel araçlarıdır. İstihdamı artırma yönünde düşünülen başka bir yol ise maliyet etkinliğinden uzaklaşmadan emek yoğun sektör ve projelere öncelik verilmesidir (DPT, 1963: 35-42-455). Birinci kalkınma planı dönemde ekonomik büyüme sağlanmasına karşın tam olarak ekonomik hedeflere ulaşılamamıştır. "1962-1966 yılları arasında ortalama ekonomik büyüme %6,5 olarak gerçekleşmiştir. Dört yıllık zaman dilimi içerisinde gelişme hızı %4,6 ve %8,8 arasında değişen bir dalgalanma sergilemiştir. İlgili dönemde Kalkınma Planında hedeflenen büyüme hızı %7'dir. Planlanan ekonomik büyümenin altında kalınmasının nedeni tarım ve diğer

sektörlerde (özellikle sanayi sektöründe) belirlenen üretim hedeflerinin gerçekleşmemesidir" (DPT, 1968: 7).

1968-1972 yılları kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda istihdam konusu, ekonomik kalkınma ardından ikinci önemli ekonomik amaç olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde istihdama yönelik amaçların, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile benzer biçimde ekonomik kalkınma ve büyüme eşliğinde gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre; "1968-1972 döneminde istihdam yaratmak ekonominin hızla gelişmesinin bir sonucu olarak ele alınacak, istihdam konusu genel kalkınmanın dışında bağımsız bir amaç olmayacaktır. Bu dönemde seçilen yıllık kalkınma hızının gerçekleşmesine bağlı olarak ve tam çalışma amacına yönelerek iktisadi ve sosyal faaliyet hacminin genişlemesi sonucu artan çalışma olanakları oranında istihdam en yüksek seviyeye çıkarılacaktır." İkinci Beş yıllık kalkınma Planı'nda işsizliğin çözümü büyük ölçüde ekonomik büyümeye bırakılmış olsa da bu politikanın çevresinde, istihdam yaratma gücü yüksek sektörlere ağırlık vermek, tarım sektöründeki gizli işsizlik için yeni seçenekler üretmek gibi yardımcı politikalar üretilmiştir. (DPT, 1968: 134) Ayrıca ikinci plan içinde, işsizlik sigortasının gelecek dönemlerde yürürlüğe konulmasına ilişkin politika önermelerine de yer verilmiştir. Bu çerçevede, sosyal sigortaların kapsadığı risk alanlarının genişletilmesi amacı ile işsizlik sigortasının kurulması, aile ödeneklerinden yararlanan grupların kapsamının genişletilmesi, çalışanların ailelerinin hastalık sigortası kapsamı içine tüm olarak alınması hedeflenmiştir. (DPT, 1968: 209)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın sona erdiği yıl Türkiye'de işgücünün %65'i tarımda çalışmakta, tarım kesimi milli gelirin %28'ini sağlamaktadır. Sanayi kesimi, çalışan nüfusun %11'ini istihdam etmekte ve milli gelirin %23'ünü üretmektedir (DPT, 1973: 1). Bu dönemde sosyal güvenlik kapsamında çalışan sayısının arttığı izlenmektedir. "Toplam ücretliler içinde sigortalı işçi ve memurların payı, 1963 de %43,7 iken, 1971 de %54,4'e yükselmiştir." (DPT, 1973: 80) İstihdamın kayıt altına alınması açısından 1960 sonrası süreçte olumlu gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemde sosyal güvenlik kurumları açısından prim ödememeleri gelirlerin yüksek, emekli olan sayısı ve giderlerin az olduğu bir süreçtir. "Emekli Sandığı için 1950-1970, SSK için 1965-1980 ve Bağ-Kur için 1971-1980 döneminde yapılan prim ödemeleri ile sistemin giderleri karşılaştırıldığında gelirlerin yüksek olduğu görülmektedir. 1950 yılında prim ödeyenler 200.000 kişi, emekli sayısı ise sadece 9.000 kişidir, 1975 yılında toplam prim ödeyenler 3.732.000 kişi olup aylık alanların sayısı 635.000 kişi olmuştur. 2005 yılında 11.472.000 prim ödeyen ve 7.504.000 aylık alan vardır. Aylık alanların sayısındaki hızlı artış sonucu sistem 1990'lı yıllarda ciddi finansman açığı ile karşı karşıya kalmıştır" (Gümüş, 2010: 8). İlerleyen dönemde, emekli sayısındaki artışın yanında sosyal

güvenlik kurumları ait kaynakların amaçları doğrultusunda değerlendirilmemesi de sosyal güvenlik sisteminde açıklara neden olmuştur. Sosyal güvelik sistemindeki açıklar ücret üzerindeki yükleri ve bu durumla bağlantılı olarak istihdamı olumsuz etkilemiştir.

1960 sonrası dönemin dikkat çekici bir başka özelliği ise yurt içinde istihdam olanağı bulamayan işgücünün, yurt dışında verimli çalışma alanları bulması ve ortaya koyduğu üretkenliktir. Yurt dışına işgücü gönderme Türkiye için işsizlik sorununu azaltmakta ve dış ödemeler dengesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Yurt dışında çalışan işçilerin 1971 yılında ülkeye gönderdiği toplam döviz tutarı, toplam ihracat değerinin %69,6'sını oluşturmaktadır (DPT, 1973: 675).

1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ise matematiksel bir modele dayandırılmıştır. Bu plan özünde bir Harrod-Domar tipi bir büyüme modelidir ve ilk kez 37 sektörlü bir girdi-çıktı tablosu kullanılmıştır (Tokgöz, 2001: 23). Üçüncü kalkınma planında da işsizliği azaltmak ve istihdamı artırmak için öngörülen politikaların öncekilerle benzer biçimde uzun vadeli ve sanayileşmeye vurgu yapmaktadır. Plana göre; "İstihdam probleminin nihai çözümü hızlı bir sanayileşme adımlarının atılmasıyla gerçekleşebilir. Bu duruma rağmen hızlı kalkınma, ekonomik büyüme ve sanayileşme çabaları bile istihdam sorunun 1990'lı yıllarda çözüme kavuşturacaktır (DPT, 1973: 122). İşsizlik sorununu çözümüne yönelik önceki planlarla benzer politikaların üretildiği görülmekle beraber ara iş gücü yetiştirilmesine yönelik programlar da tasarlanmıştır. Buna karşın, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda birinci planda ön görülen emek yoğun sektörlere ağırlık vermek ve ikinci planda yer alan işsizlik sigortasının kurulması hedeflerinin değişim gösterdiği görülmektedir. Üçüncü plana göre, kısa dönemde içerisinde istihdam sorunu bütün üretken sektörlerde emek yoğun kullanılan teknolojilere yönelim veya işsizlik sigortası sistemini kurmak vasıtasıyla çözümlenebilir. Bu durum sanayileşme yoluyla kalkınma amacıyla çelişebilir ve uzun dönemde istihdamı yeterli miktarda artırma olanağını ortadan kaldırabilir. Üçüncü plan, işsizlik baskısının azaltılması için sadece dış ticarete konu olmayan sektörlerde emek yoğun tekniklerin kullanılmasını hedeflemektedir (DPT, 1973: 122).

1970'lerin başında dünya ekonomisinde görülen enerji maliyetlerindeki artıştan kaynaklanan ekonomik kriz, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hedeflerini olumsuz etkilemiştir. Bu kriz dünya genelinde enflasyonla mücadele ve ekonomik büyüme hızlarının düşmesine neden olan politikaların uygulanmasına yol açmıştır. 1973 yılının başında dünya piyasalarında petrol fiyatı 2,5 ABD Doları iken 24 Aralık 1973 tarihinde 11,6 Dolar seviyesine yükselmiştir. Petrol fiyatlarındaki olağanüstü artış enerji ithalatçısı konumunda olan Türkiye'nin dış ticaret açığının üç kat artmasına neden olmuştur (Tokgöz, 2001: 22). Petrol fiyatlarındaki artışın

Türkiye'de maliyet kaynaklı bir enflasyon dalgasına neden olmasının yanında Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası karşılaşılan ekonomik yaptırımlar da ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. 1974 yılında %15 olan yıllık tüketici fiyat endeksi artışı izleyen yıllar sürekli yükselerek 1979 yılında yıllık %62 seviyelerine kadar tırmanmıştır (TÜİK, 2011: 560). Petrol krizi ardından yurt içinde maliyet şokuna bağlı ekonomik istikrarsızlıklar işgücü talebini ve buna bağlı olarak istihdamı etkilerken, yabancı ülkelerin Türkiye'den işgücü talebi de azaltmıştır. "Sanayileşmiş batılı ülkeler enerji bunalımı ile başlayan ekonomik durgunluk ve yükselen işsizlik nedeniyle 1973 yılı içerisinde diğer ülkelerden işçi alımlarının büyük oranda durdurmuşlardır. Bu nedenle yurt dışında çalışan Türk işçilerin sayısı 1973 yılından sonra azalmaya başlamıştır. 1973 yılında 766.800 kişiden, 1976 yılında 707.900 kişiye düşen yurt dışında çalışan işçi sayısı, 1977 yılından başlayarak özellikle Arap ülkelerine işçi göndermeleri sonucunda, 711.000 kişi dolaylarına ulaşmıştır" (DPT, 1979: 27). Petrol krizi sonrası yaşanan ekonomik gelişmeler, Türkiye'de işsizliğin yükselmesine neden olmuştur. "Toplam yurt içi işgücü fazlasının 1972'de 2 milyon kişi ile %13,3'ten, 1977'de 2,2 milyon kişi ile %13,5'e yükseldiği tahmin edilmektedir. Yaklaşık 2,2 milyon olan işgücü fazlasının 740.000 kadarı, 1977 yılının Ekim ayı sonunda tarımsal istihdam içinde gizli bulunan işgücü fazlası grubudur. Bu dönemde de tarım kesiminde gizli işsizlik artış eğilimini sürdürmüştür. 1972-1977 yıllarının Mart ve Mayıs ayları arasında tarım sektöründe mevsimlik işgücü fazlasının 3.600.000 seviyelerine çıktığı, başka bir ifade ile işsizliğin tarımsal istihdamın %40'ına kadar çıktığı hesaplanmaktadır" (DPT, 1979: 25). Tarım kesiminde artan gizli işsizlik gelecek dönemlerde iç göç ile şehirlerde yükselecek olan açık işsizliğin önemli kaynaklarından biri olacaktır.

Tarım dışı istihdam incelendiğinde devletin istihdam içindeki ağırlığı göze çarpmaktadır. "Kamu İktisadi Teşebbüslerinde 1973 yılında 425 862 kişi istihdam edilirken, bu sayı 1977 yılında 646 157 kişiye yükselmiştir. Bu kurumların yurt içi sivil istihdama katkısı 1973 yılında yüzde 3,1 iken, 1977 yılında yüzde 4,3'e, tarım dışı sivil istihdama katkıları da %8,7'den %10,6'ya çıkmıştır. Öte yandan, kamu girişimciliği kapsamına giren teşebbüslerde ise 1977 yılı sonunda yaklaşık 558 598'i işçi, 332 667'si memur olmak üzere toplam 891 265 kişi istihdam edilmiştir. Bu sayı, 1977 yılındaki toplam tarım dışı sivil istihdamın %15,8'i kadardır" (DPT, 1979: 126). Bu dönemde Kamu İktisadi Teşebbüslerine gereğinden fazla personel alındığı ve bu kurumların verimliliğinin olumsuz etkilendiği tartışma konusu olmakla beraber, söz konusu kurumların tarım dışı istihdam içindeki ağırlığının küçümsenemeyecek boyutta olduğu görülmektedir.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde görülen işsizlik artışına karşın, istihdamın yapısal değişim eğilimi, geçmiş yıllara benzer biçimde

sürmüştür. Tarım kesiminin toplam istihdam içindeki oransal azalışı, hizmetler ve sanayi kesiminde görülen istihdam artışı devam etmiştir. "1972 yılında, çalışanların %66,9'u tarımda çalışırken bu oran 1977'de %61,8'e düşmüştür, imalat ve inşaat sanayinde çalışanların oranı ise %14'ten, %16,2'ye çıkmıştır. Hizmetler kesiminde istihdam oranı %9,1'den, %22'ye çıkmıştır" (DPT, 1979: 126).

1960-1980 dönemi istihdam göstergeleri izlendiğinde Türkiye'de işsizliğin kararlı biçimde büyüdüğü izlenmektedir. "İşsizlik 1960'lara kadar %3 civarında iken, izleyen 20 yıl yavaşça yükselerek 1980'lerde %8 ulaşmıştır. 1960 yılında işgücüne katılım oranı %70'lerdedir ve 1980'de %60'a gerilemiştir (Filiztekin, 2009: 864). İşsizlik oranlarının gelişimi incelendiğinde uygulanan politikaların işsizlikle savaşımda başarılı sonuçlar vermediği anlaşılmaktadır. Beraberinde 1950 sonrasında işgücü talebinde görülen zayıflama ve artan işsizlik sonucunda işgücüne katılım oranlarının düştüğü görülmektedir. "1961 yılıyla beraber işsizlik oranları artış eğilimine girmiştir. 1961 yılında işsizlik oranı %3,4, 1964 yılında %3,5 1967 yılında %4,7, 1969 yılında %5,8, 1971 yılında %6,6, 1975 yılında %7,4, 1976 yılında %8,7 ve 1977 yılında tepe yaparak %9,8 oranında gerçekleşmiştir (Pazarlıoğlu, 2007: 19).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda istihdam en önemli sorunlardan biri olarak tanımlanmıştır. Tarım ve hizmetler kesimindeki gizli işsizlik vurgulanmıştır. Bu planda istihdam sorununun çözümü için İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun etkin bir yapıya kavuşturulması öngörülmüştür (DPT, 1979: 278). Bu yaklaşım, Türkiye'de işgücü piyasalarının işleyişini etkinleştirmeye yönelik bir politika önermesidir.

1979 – 1983 yıllarını kapsaması planlanan dördüncü plan 1970'li yılların sonunda Türkiye'nin yaşadığı siyasi, ekonomik istikrarsızlıklar ve ardından gelen 1980 darbesi sonucu büyük ölçüde uygulanamamıştır. Türkiye Ekonomisi 1970'li yıllarda küresel anlamda iki petrol şokunun etkisi, uygulanan maliye ve para politikalarının tutarsız oluşu ile derin ödemeler dengesi krizi ile karşı karşıya kalmıştır. Ekonomi üretim açısından gerilemeler yaşanmış ve hızlanan bir enflasyon sarmalı ile karşı karşıya kalmıştır (Kibritçioğlu, 2001: 3). Bu dönem sonunda ekonomi politikalarında köklü değişimlere neden olacak 24 Ocak 1980 kararları alınmıştır. 1980 öncesi istihdam politikalarının, istihdam sorununu aşmaya yönelik iki dayanak noktası olduğu görülmektedir. Bunlar; sanayileşme ve ekonomik büyüme yolu ile istihdamı artırmaktır.

Kaynakça

Aktan, H., O. (1998). *Atatürk'ün Ekonomi Politikası: Ulusal Bağımsızlık ve Ekonomik Bağımsızlık*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı, 29-36.

Albayrak, M. (2007). *Demokrat Parti Döneminde Milli Koruma Kanunu Uygulamaları (1955- 1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 67, 219-250.

Başel, H. (2007). *Türkiye'de Nüfus Hareketleri ve İç Göçün Nedenleri*, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 53, 515-542.

Başkaya, F. (2004). Devletçilikten 24 Ocak Karalarına Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi, *Özgür Üniversite Yayın Evi*, Ankara.

Berberoğlu, N., C. (1976). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, *12*(1), 222-232.

Boratav, K. (1982). *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara.

Çakmak, D. (2007). Toplumsal Uzlaşma Belgesi:1936 Tarihli İş Kanunu, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 127-169

DPT. (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1979 -1983, Ankara

DPT. (1963). *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl 1963-1967*, Ankara.

DPT. (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, Ankara.

DPT. (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1973-1977, Ankara.

DPT. (2001). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Nüfus Demografi ve Göç Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara

Filiztekin, A. (2009). *Regional unemployment in Turkey*. Papers in regional science, 88(4), 863-878.

Gümüş, E. (2010). Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sistemi, Mevcut Durum Sorunlar ve Öneriler. *Seta Analiz*

Kaştan, Y. (2003). *Atatürk Döneminde Sanayileşme ve Karabük Demir Çelik İşletmeleri*, Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 11(2), 487-502.

Kibritçioğlu, A. (2001). Türkiye'de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001. *Yeni Türkiye Dergisi, Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, *1*(7), 174-182.

Makal, A. (2001). *Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 56(2), 117-155.

Makal, A. (2003). Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Çalışma İlişkileri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırma Merkezi*, Tartışma Metinleri, No:62.

Makal, A. (2012). *Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Çalışma İlişkileri*. In Journal of Social Policy Conferences, 47, 123-172.

Makal, A. (2004). *Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları ile Grevler Üzerine Bir Çözümleme Denemesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi, Tartışma Metinleri No: 65.

Makal, A. (2008). *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1-9

Pamuk, Ş. (2007). Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme: 1820-2005, *Hazine Uzmanları Derneği Konferans Notları*, No:49.

Pazarlıoğlu, M., V. ve Çevik, E., İ. (2007). *Ratchet Model: 1939-2005 Dönemi Türkiye Uygulaması*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), 17-34.

Semiz, Y. (2010). 1923-1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu artırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekarlık Vergisi), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 27, 423-469.

Tokgöz, E. (2001). *Türkiye İktisadi Gelişme Tarihinin Ana Çizgileri (1923- 2000)*, İmaj Yayınevi, Ankara.

TÜİK. (2011). İstatistik Göstergeler,1923-2010, Yayın No: 3641, Ankara.

www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/kurumumuz/tarihce (Erişim Tarihi:10.10.2021)

Yılmaz, A. (2005). Türkiye'de İşsiz Nüfus, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 43-56.

BÖLÜM XIII

BULANIK ZAMANA DAYALI FAALİYET TABANLI MALİYET YÖNTEMİ: LİTERATÜR İNCELEMESİ

Dr. Ayşe AYDIN

aydinayse.tr@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7538-8407

1. Giriş

Günümüz teknolojisinin son derece hızla değişmesi ve gelişmeşi, üretim ve hizmet teknolojilerinde değişime neden olmuştur. Teknolojinin hızlı gelişmesinin sonucu olarak modern üretim ve hizmet teknolojilerinin kullanılması yaygınlaşmıştır. Günümüzde işletmelerdeki üretim ve hizmet ortamları farklı hale gelmiştir. Örneğin bilgisayar kullanımı ve otomasyonun artması ile geleneksel emeğe dayalı üretim ve hizmet anlayışından, sermaye yoğun yani makine ağırlığı olan üretim ve hizmet anlayışına doğru hızlı bir geçiş yaşanmıştır (Alkan, 2005: 40).

Bir ürün veya hizmet maliyeti; direkt madde (direkt ilk madde ve malzeme), direkt işçilik ve genel üretim maliyetlerinden (endirekt maliyetler) oluşmaktadır. Bir ürün veya hizmet maliyetinin hesaplanabilmesi için bu üç maliyet unsurunun bilinmesi gerekmektedir. Ekonomik ve teknolojik alandaki gelişmeler, yeni üretim ve hizmet ortamlarında değişimi beraberinde getirmekle birlikte, direkt işçilik maliyetlerinin toplam maliyetler içerisindeki etkisinin azalmasına neden olmuştur. Daha açık bir ifade ile toplam maliyet içerisinde yer alan endirekt maliyet tutarları artrmıştır.

Daha önceleri toplam maliyet; % 50 oranında direkt işçilik, % 35 oranında direkt ilk madde ve malzeme ve % 15 oranında genel üretim giderlerinden oluşmaktaydı. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak bu oranlar farklılık göstermiştir. Toplam maliyetin % 60'ını genel üretim gideri, % 30'unu direkt ilk madde ve malzeme gideri, % 10'unu ise direkt işçilik gideri oluşturur hale gelmiştir (Yılmaz ve Baral, 2007: 2). Bu değişimlerden ötürü, genel üretim giderlerinin geleneksel dağıtım anahtarları aracılığı ile dağıtılması genel üretim maliyetlerinin dağıtım sonuçlarını gerçeğe yakın olmaktan uzaklaştırmıştır (Bengü ve Arslan, 2009: 57). Dolayısıyla geleneksel maliyetleme yöntemleri ürün veya hizmet maliyetlerinin hesaplanmasında gerçeğe yakın sonuçlar vermekten uzaklaşmıştır. Bu sorunun giderilmesi için FTM (Faaliyet Tabanlı Maliyetleme) yöntemi geliştirilmiştir. Teorik kapasite üzerinden maliyet hesaplaması yapan bu yöntemde; kaynaklar faaliyetler, faaliyetler ise ürün, hizmet veya müşteriler tarafından tüketilmektedir.

FTM yöntemi, toplam ürün maliyetleri içerisinde bulunan endirekt unsurların; yani genel üretim giderlerinin ürünlere yüklenmesinde karşılaşılan sorunlara daha akılcı çözümler getirmiş ve işletmeler bu yöntem ile çok büyük faydalar sağlamıştır. Ancak yöntemin karmaşık ve anlaşılmasının zor olması, uygulanmasının zaman alması, yöntemde kullanılan varsayımların fazlalılığı ve herkes tarafından destek görmemesi yöneticileri farklı bir yöntem geliştirmeye yöneltmiştir.

ZDFTM (Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme) yöntemi yukarıda ifade edilen problemleri ortadan kaldıran ve uygulama kolaylığı sağlayan FTM yönteminin geliştirilmiş bir modelidir. ZDFTM yöntemi, pratik kapasite miktarını dikkate alarak maliyet hesaplaması yapmaktadır. Ayrıca kullanılmayan kapasite miktarını ürün, hizmet veya müşterilere yüklemeyerek daha doğru maliyetleme yapılmasına imkan tanıyan bir maliyetleme yöntemidir. ZDFTM, gerçekleşen faaliyetler için gerekli zamanın hesaplandığı tek bir maliyet taşıyıcısı olan "zaman"ı kullanmaktadır. Zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetlemede, yönetim herhangi bir faaliyeti gerçekleştirmek için gereken süreyi tahmin eder (örneğin, depodaki hammaddeler, sipariş formu tamamlama, malların raflara yerleştirilmesi, tedavi süreleri). Ancak yönetim, bu tahminlerin gerçek faaliyetleri ve işlemleri yansıttığından emin olmalıdır (Namazi, 2007: 17). Bu tahminler, çoğunlukla, zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme yönteminin güvence eksikliği veya doğruluğu eksikliğini yaratmaktadır.

Güvence eksikliği zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme sistemine kıyasla daha doğru ve daha uygun sonuçlara yol açabilen bulanık zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme adı verilen bir sistemin oluşturulmasında etkili olmuştur. Bulanık zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetlemede yönetim, her bir faaliyeti yönetmek için gereken süreyi tahmin etmek için bulanık Delphi biçiminde üçgen bulanık sayılar kullanır. Zamanın hesaplanasında bulanık mantığın dikkate alınmasının doğru olabileceği esasına dayanarak BZDFTM (Bulanık Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme) yöntemi geliştirilmiştir

Çalışmada ZDFTM ve BZDFTM yöntemleri hakkında teorik bilgiye yer verildikten sonra BZDFTM yöntemi ile yapılan yurt içi ve yurt dışı çalışmalar incelenmiştir.

2. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (ZDFTM)

1990'lı yıllarda, işletmeler FTM (Faaliyet Tabanlı Maliyetleme) uygulamalarından çok büyük faydalar sağlamıştır. Yapılan uygulamalar sayesinde işletmeler, karlılığı arttırıcı birçok fırsat ve maliyetleri kurumsal anlamda çok daha etkin yönetebilmenin yollarını keşfetmiştir (Yılmaz ve Baral, 2007: 3). Fakat faaliyet tabanlı maliyetleme

çalışmalarında bazı işletmeler bu yöntemin güncellenmesinin çok da kolay olmadığını deneyimlemiştir. Ayrıca FTM yönteminin uygulanma maliyetlerinin yüksek olması ve çalışanlar üzerinde yarattığı tedirginlikten dolayı birçok işletmenin bu uygulamayı terk etmek zorunda kaldığı ifade edilmiştir (Kaplan&Anderson, 2004: 131). Dolayısıyla Kaplan ve Anderson'a göre; yöntemin kurulumunun pahalı olması ve çalışanlar üzerindeki olumsuz etkisi FTM yönteminin tekrar gözden geçirilip incelenmesine neden olmuştur.

ZDFTM yöntemi, yukarıda bahsedilen problemleri ortadan kaldırmak, FTM'ye yöneltilen eleştirilere çözüm getirmek amacıyla Kaplan ve Anderson tarafından geliştirilmiş bir yöntemdir (Demeere at al., 2009: 296). ZDFTM yöntemi, 1997 yılında Steve Anderson ve Acorn Sistem tarafından geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Daha sonra 2001 yılında Steven Anderson, Robert Kaplan ile bir araya gelerek yöntemin geliştirilmesi için takım oluşturmuştur (Bruggeman at al., 2005: 10). ZDFTM yöntemi, FTM'ye kıyasla daha kolay bir şekilde, daha ucuza, daha hızlı kurulan ve geliştirilen aynı zamanda daha basit ve esnek bir yöntem olarak tanımlanmaktadır.

FTM'nin çok daha geliştirilmiş bir modeli olan ZDFTM yönteminin özellikle karmaşık bir yapıya sahip taşımacılık, dağıtım, hastane ve hizmet işletmeleri tarafından belirgin bir şekilde talep edildiği ifade edilmektedir (Demeere at al., 2009: 296). Karmaşık işletme yapısından bahsedilen ise, çok sayıda ve çeşitteki müşteri, farklı şekillerde üretilmesi gereken ürün ve hizmetler, farklı şekillerde kullanılan kaynaklar, fazla sayıda tedarikçi ve faaliyetlerin bulunması olarak belirtilmektedir (Koşan, 2007: 83). Ayrıca yöntemin, karlılık analizinin yapılmasında ve yöneticilerin alacakları kararlarda doğru ve uygun bilgiyi sağladığı ifade edilmektedir (Demeere at al., 2009: 301).

ZDFTM yöntemi, tıpkı FTM' de olduğu gibi işletme kaynaklarının faaliyetler tarafından, faaliyetlerin ise, ilgili ürün, hizmet veya müşteriler tarafından tüketildiği ilkesine dayanmaktadır. Bu yöntemi FTM'ye göre özel kılan faktörlerden biri, maliyet taşıyıcısı olarak yalnızca "zamanın" kullanılmasıdır. (Wegmann, 2009: 10). Zaman tespitleri, ya doğrudan gözlemle ya da mülakat yoluyla elde edilebilmektedir. Yüzde yüz doğru olmasının çok önemli olmadığı ve yaklaşık tutarlı bir sonucun yeterli olduğu vurgulanmaktadır (Kaplan&Anderson, 2004: 133).

Bir diğer faktör ise; FTM yönteminde, kaynak maliyetleri ürünlere veya hizmetlere teorik kapasite kullanımına göre dağıtılmaktadır. Toplam kapasitenin % 100 kullanıldığı kabul edilmektedir (Tse&Gong, 2009: 44). ZDFTM yönteminde ise, esas alınan kapasite ölçüsü, pratik kapasitedir (Saban&İrak, 2009: 100).

Bu noktada çalışmada bahsi geçen kapasitelerin tanımlanmasının

konunun daha iyi anlaşılabilmesi için faydalı olacağı düşünülmektedir. İşletme ve muhasebede, kapasite genellikle "üst sınır" anlamına gelen bir "kısıtlama"dır. Teorik kapasite; bir dönemde hiç durmadan (24 saat veya 365 gün) tam verimle çalışılması halinde ulaşılabilecek azami faaliyet düzeyi olarak tanımlanmaktadır. Ancak teorik kapasitenin gerçek hayatta ulaşılması imkansızdır. Daha gerçekçi olan ve maliyetlemede esas alınması gerektiği vurgulanan pratik kapasite ise; hesaplanan yıllık mesai süresinden hafta sonu ve diğer tatiller, yıllık izinler, gün içindeki yemek ve dinlenme molaları, olağan bakım, ayar ve bekleme süreleri ve diğer normal kesintiler düşüldükten sonra kalan sürede tam verimle çalışılması halinde ulaşılabilecek azami faaliyet düzeyi olarak tanımlanmaktadır (Büyükmirza, 2003: 527).

Kaplan&Anderson (2004), pratik kapasitenin personel için çoğunlukla teorik kapasitenin %80'i (eğitim, yemek, dinlenme vb. araların çalışanların zamanlarının yaklaşık %20'sini aldığı varsayılır), makineler için ise % 80 veya % 85 (bozulma, bakım, onarım vb. sebeplerle geçen sürenin % 20 olduğu varsayılır) olarak alınması gerektiğini vurgulamışlardır. Ayrıca pratik kapasite zamanlarının tam "kesinlik" taşımasının gerekli olmadığı % 5 veya % 10' luk bir hata payının olabileceğinin de altını çizmişlerdir. Karcıoğlu (2000: 154) ise, % 20' lik atıl kapasite maliyet tutarının, maliyet objelerine dağıtılmayarak, dönem gideri olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. ZDFTM atıl kapasite ile fiili kapasiteyi birbirinden ayırdığı için işletmelere işgücü zaman etkinliği hakkında bilgi sunmaktadır (Çelik, 2016: 93).

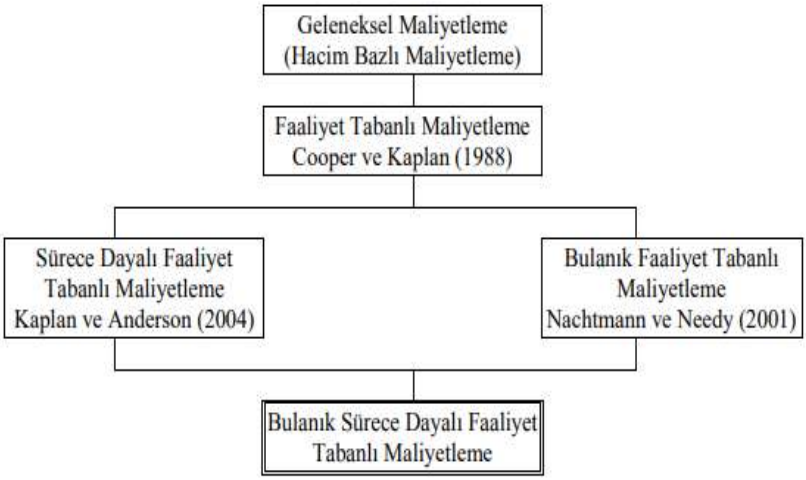
Zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyet yöntemi; doğru ve güvenilir zaman yükleme ölçülerinin kullanılamaması, veri güncelleme zorluklarının bulunması ve büyük hacimde verilerin olması gibi bazı zorluklara sahip olduğu yönünde eleştirilmiştir. Yöntem, geleneksel maliyetlendirme yöntemlerinin dezavantajlarına kısmi bir çözüm sunsa da, her bir aktiviteyi gerçekleştirmek için gereken zamanı ölçmenin her zaman kolay olmadığı gibi bazı zayıflıklarının olduğu yönünde eleştirilmiştir (Mortaji at al., 2013: 64).

3. Bulanık Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (BZDFTM)

Geleneksel faaliyet tabanlı maliyet modelinin eksik olan önemli unsurlarını tamamlamak amacıyla Kaplan ve Anderson "Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyet" olarak adlandırılan ikinci nesil faaliyet tabanlı maliyet yöntemini önermiştir. Zamana dayalı faaliyete dayalı maliyetleme, zaman sürücüsünün kullanılmasına odaklanmaktadır. ZDFTM'nin etkisi ve başarısı, zaman tahmininde yatmaktadır. Belirsizlik ve zamanın kesin

olarak belirlenememesi durumunda, sistem yanlış bilgilerle karşılaşacaktır. Bazen bu yöntemin kullanılmasından kaynaklanan zararların, kârları aşmakta olduğu ifade edilmektedir. Araştırmacılar, bulanık mantık kullanarak maliyet sürücüsü olan "zamanı" daha doğru tahmin etmek ve hata katsayısını azaltmak için "Bulanık zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme (BZDFTM)" başlıklı yeni nesil bir maliyetleme yöntemi önermişlerdir (Sarokolaei at al., 2013: 338).

Bulanık mantık, belirsiz çevre ortamında karar almakta akıl yürütme ile ilgilenen mantıksal bir yaklaşımdır. Bulanık mantık uygulamaları ekonomi ve finansta sermaye bütçelemesi, tedarik zinciri planlama, nakit akış analizi ve teknoloji yatırımlarına ilişkin bilgiyi değerlendirmekte kullanılmaktadır. Maliyet analizlerinde bulanık mantık, ilk olarak Nachtmann ve Needy tarafından 2001 yılında kullanılmıştır. Bulanık mantık teorisinin en büyük katkısı, hatalı bilgi miktarının çokluğunda belirsiz bilgiyi kullanma yeteneğidir. Karar vericiler, belirsiz veri olması durumunda bulanık mantık teorisinden faydalanabilmektedirler (Çelik, 2016: 99).

Şekil 1: Maliyetleme Yöntemlerinin Gelişimi (Chansaad at al., 2012)

Belirsizlik durumunda; hata katsayısını düşürmek ve daha doğru bir maliyetleme yapabilmek için zaman sürücüsünün belirlenmesinde, üçgen bulanık sayılar şeklinde delphi bulanık yöntem kullanılabilmektedir. Bu yöntemin temeli şu şekildedir: İlgili zaman sürcüsünün belirlenmesinde, konunun uzmanlarından mümkün olan en küçük olası değeri, en olası değeri ve en büyük olası değeri (üçgen sayılar ile ilgili) tahmin etmeleri istenir. (Çelik, 2016: 99). Daha sonra bulanık olan bu bilgiler (sayı), kesin sayılar haline dönüştürülerek, kesin sonuçlar elde edilir. Böylece, bulanık mantık kullanarak yanlış zaman belirleme gibi öğeler dikkate alınabilir ve zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetlemenin güvence eksikliğinin

üstesinden gelinerek, güvencesi daha yüksek sonuçlar üretilebilir ve maliyet hesaplamaları yapılabilir (Sarokolaei at al., 2013: 341). Bulanık zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetlemede pratik kapasiteyi veya zaman sürücüsünü belirlemek için bulanıklaştırılmış rakamlar aşağıdaki gibi durulaştırılır.

Tablo 1: Durulaştırılmış Pratik Kapasite (Çelik, 2016: 103)

En küçük olası pratik kapasite	En olası pratik kapasite	En büyük olası pratik kapasite	Durulaştırılmış pratik kapasite
%84	%90	%93	%89

Tahmin daima belirsizliği ve kesinliği birlikte içerdiği sürece, sistem yanlış bilgiyle karşılaşabilecek, bu da mal ve hizmetlerin maliyetlerine yapılan dağıtım sonuçları üzerinde sapma oranının artması gibi önemli etkilere neden olacaktır (Sarokolaei at al., 2013: 338). Tahminin belirsizlik içermesi, buna karşılık bulanık mantık yaklaşımının belirsizlik içeren olayların modellenmesindeki başarısı bu iki yaklaşımın birlikte kullanılmasının doğru olabileceğini göstermiştir.

ZDFTM'nin uygulanmasında, kişisel yargıdaki farklılıklar, pratik kapasiteyi ve her bir faaliyet için gereken süreyi tahmin etmek için önemli ölçüde yanıltıcı faktörler sağlayabilir. Bir üretim sistemindeki veya bir projedeki bazı faaliyetlerin benzersiz bir doğası bulunmaktadır. Bu benzersizlik, her bir faaliyet için gereken süreyi ve benzer şekilde pratik kapasiteyi doğru bir şekilde tahmin etmeyi çok zorlaştırır; bu nedenle, yöntemi geliştirme ihtiyacı güçlü bir şekilde hissedilmiş, doğru kararlar vermek için maliyetleme yöntemlerinin bulanık modellemesi geliştirilmiştir (Mortaji at al., 2013: 64).

4. Literatür İncelemesi

Ostadi at al., (2019) yaptıkları çalışmada, ZDFTM modelinde bulanık mantık, sağlık hizmetlerinin maliyetleri hakkında doğru bilgi sağlamak için doğal belirsizlik ve belirsizliği çözmek ve maliyet, kapasite ve zaman parametreleri için mümkün olan en iyi değerleri belirlemek için kullanılmıştır. Bu yaklaşım bir sağlık hizmeti maliyetlerinin belirlenmesinde kullanılmıştır. Çalışma, hastanelerdeki belirsizlik koşullarına dayalı sağlık hizmeti maliyetlerini tahmin etmek için yeni bir Bulanık Mantık-ZDFTM modeli sunmuştur. Önerilen model hastane laboratuvar bölümünden bir örneklem üzerinde gerçekleştirilmiş ve sonuçlar ZDFTM yöntemi ile karşılaştırılmıştır. Sonuçlarda; kan bankası, mikrobiyoloji ve hematoloji testlerinde öngörülen maliyetlerdeki maksimum farkın sırasıyla %4,75, %3,72 ve %2,85 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, ZDFTM yönteminde, BZDFTM'ye kıyasla, kaynağın kullanılmayan kapasitesini daha fazla hata ile tahmin ettiği bulunmuştur.

Dolayısıyla bilgilerin belirsiz olduğu durumlarda, hastanelerde yeni sistemin kullanılması (BZDFTM), ZDFTM yöntemine kıyasla daha doğru bir maliyet tahmini yapılmasını sağlayabileceği vurgulanmıştır.

Biçer vd., (2019) çalışmalarında, bir üniversite hastanesinin Kardiyoloji bölümünde 2018 yılının ilk 6 aylık verilerini kullanarak bulanık mantık yöntemi ile maliyet tahminlemesi gerçekleştirmişlerdir. Kardiyoloji bölümünün 2018 yılı ilk 6 ayı için maliyeti, 2 milyon 800 bin lira iken, bulanık mantık yöntemi ile yapılan hesaplamada söz konusu bölümün maliyeti 2 milyon 840 bin lira hesaplanmıştır. BZDFTM yöntemin başarısını test edebilmek amacı ile Kardiyoloji bölümüne ait veriler gerçek verilerle karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar yöntemin yüksek düzeyde başarı gösterdiğini ve işletmeler tarafından başarı ile uygulanabileceğini ortaya koymuştur.

Baral ve Aslan (2018) çalışmalarında, değişken yapıya sahip maliyet kalemleri belirsizlik şartlarında bilgisayar destekli programlar yardımı (bulanık mantık) ile yaklaşık olarak tahmin edilmiştir. Bulanık mantık yaklaşımı ile bulunan 7.940.000 TL'lik sonuç fiili değere (8.744. 000 TL) % 9 hata payı ile kabul edilebilir oranda yaklaşmıştır. İşletmeler bulanık mantık yöntemini kullanarak belirsizlik taşıyan durumlarda tahmin yapabilmekte ve karar verebilmektedir. Yapılan çalışma bulanık mantık yönteminin tahminlemedeki başarısına dikkat çekmiştir.

Türk ve Ertaş (2018) çalışmalarında, zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme ile bulanık mantık yaklaşımını birleştirerek, bir ağız diş sağlığı hastanesinin diş protezi birim hizmet maliyetlerini hesaplamışlardır. Uyguladıkları yöntem ile maliyet kontrolü, kapasite kullanımı gibi konularda alınacak kararlarda hastane yöneticilerine yardımcı olacak bilgileri ortaya çıkarmışlardır.

Namazi & Zare (2017) tarafından yapılan çalışmada, bir şirketin 2012 yılına ait fiili maliyetlerini hesaplamak için geleneksel, ZDFTM ve BZDFTM yöntemleri ayrı ayrı uygulanarak sonuçları karşılaştırılmıştır. Çalışmada genel olarak, ZDFTM sisteminin gerçek maliyeti daha hassas ve doğru bir şekilde hesaplayabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Çelik (2016) çalışmasında, ZDFTM sisteminin maliyetlerin hesaplanmasında bazı zorluklara sahip olduğunu, sistemin meydana gelebilecek herhangi bir faaliyet değişikliğinde yetersiz bilgiler dolayısıyla doğru karar vermeye duyarlı olmadığını öne sürmüştür. Maliyet yönetimi için bulanık mantık teorisiyle zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyet sisteminin birlikte uygulandığı bulanık zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyet adıyla yeni bir model önermiştir.

Mwaikambo at al., (2015) tarafından yapılan çalışmada, mekânsal veri tabanı olmadığında mekânsal verilere erişim maliyetlerini tahmin etmek ve

mekânsal veri tabanının yararına kanıt sağlamak için BM (bulanık mantık) ve ZDFTM metodolojisine dayalı bir model önerilmiştir.

Sarokolaei at al., (2013) çalışmalarında, ZDFTM'nin etkisi ve başarısının zaman tahmininde yatmaktadır. Dolayısıyla yapılan zaman tahminlerinin belirsizliği içerdiği sürece, sistemin yanlış bilgiyle karşılaşabileceği öne sürülmüştür. Bu nedenle çalışmada, bir maliyet sürücüsü olan "zamanı" daha doğru tahmin edebilmek ve hata katsayısını azaltmak için "Bulanık Zamana Dayalı Maliyetleme " adlı yeni nesil bir maliyet yöntemi önerilmiştir.

Mortaji at al., (2013) yapmış oldukları çalışmada, ZDFTM yaklaşımının, esas olarak maliyet havuzlarında harcanan zaman sürücülerine dayandığı belirtmiştir. Ürün, hizmet veya müşterilere dağıtılan maliyetlerin hesaplanmasında doğru ve güvenilir zaman sürücülerinin belirlenmesinde sıkıntıların olabileceği, dolayısıyla üçgen bulanık sayı kullanılarak ZDFTM yöntemi için yeni bir yöntem önermişlerdir.

Chansaad at al., (2012) çalışmalarında, çok miktarda belirsiz bilgi içeren bir ortamda ZDFTM yönteminin yetersiz ve güvenilir çıktılar sağlamamakta olduğu iddia edilmiştir. Bu nedenle kesin olmayan ve tutarsız veriyle ilgili bilgiyi ZDFTM yöntemine dâhil edecek bulanık küme teorisine dayalı üçgen bulanık sayı kullanılarak yeni bir yöntem önerilmiştir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyet yöntemindeki mutlak zamanın belirlenememesinden kaynaklanabilecek yanlışlıkları telafi için bulanık mantık teorisinden faydalanılarak geliştirilen, bulanık zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyet yöntemi anlatılmıştır. Konu ile ilgili yurt içi ve yurt dışı yazınında yer alan çalışmalara yer verilmiştir.

Literatür incelendiğinde; zaman tahminlerindeki hataları en aza indirmek için bulanık mantık yaklaşımı ile maliyetleme yapılmasının daha gerçekçi sonuçlar sunduğu ve yöneticilere alacakları kararlarda daha doğru veri sağlayacağı bilgilerine ulaşılmıştır. Kaynak maliyetlerinin belirlenmesinde ve faaliyetlerin gerçekleştirilmesi için gereken sürenin tahmin edilmesinde sıklıkla belirsizlikle karşılaşılmaktadır. Belirsizlik söz konusu olduğunda bulanık mantığın kullanılması yoluyla elde edilecek veriler daha doğru ve kesin sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır. Yöneticiler bu sayede yüksek güvence seviyeleri ile kararlarını verebilmektedirler. Yanlış tahminler, ürün ve hizmetlerin maliyetlerinde büyük miktarda sapmaya neden olduğundan, bu tahminlerin sonuçlar üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu sapmalar, yöneticileri yanlış kararlar almaya yönlendirebilir. Bulanık zamana dayalı

faaliyet tabanlı maliyetleme, yöneticilere daha eksiksiz ve doğru veriler sunma olanağı sağlamaktadır.

Son olarak, bu yeni yöntemin gelecekte çok çeşitli uygulamalarda kullanılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Alkan A.T (2005). "Faaliyet tabanlı maliyet sistemi ve bir uygulama", Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi, 3, 39-56.

Bakhtiar Ostadi, B., Daloiea, R.M. and Sepehrib, M.M (2019). "A combined modelling of fuzzy logic and time-driven activity-based costing (TDABC) for hospital services costing under uncertainty". Journal of Biomedical Informatics, 11-28.

Baral, G ve Aslan, T (2018). "Bulanık maliyet tahminlemesi". Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi (53), 199-214.

Bengü, H ve Arslan, S (2009). "Hastane işletmesinde faaliyet tabanlı maliyetleme uygulanması", Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, 2, 55- 78.

Biçer, E.B., Arslan, Ö ve Biyan, M (2019). "Bulanık mantık yöntemiyle maliyet tespiti: Bir üniversite hastanesi örneği". İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 33(4), 1137-1152.

Bruggeman, W and at al. (2005). "Modeling logistics costs using time-driven ABC: A Case in a distribution company", Working Paper, 1-47.

Büyükmirza, K (2003). Maliyet ve yönetim muhasebesi, 9. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

Chansaad, A.P ., Rattanamaee, W., Chaiprapat, S. and Yenradee, P (2012). "A fuzzy time-driven activitiy based costing model in an uncertain manufacturing environment". Proceeding of the Asia Pasific Industrial Engineering&Management System Conference, 1949-1959.

Çelik, M. (2016). "Bulanık sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme sistemi". Muhasebe ve Finansman Dergisi, 4, 91-110.

Demeere, N and at al. (2009), "Time-driven activitiy based costing in a outpaint clinic environment: Development, relevance and managerial impact", Health Policy, 92, 296-304.

Kaplan, R. S. and Anderson, S. R (2004). "Time-driven activity-based costing", Harward Business Review, 82 **(**11), 131-138.

Karcıoğlu, R (2000). Strateji maliyet yönetimi, Erzurum: AktifYayınevi.

Koşan, L (2007). Sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyet sisteminin müşteri karlılık analizinde kullanılması: Bir konaklama işletmesinde uygulama, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mortaji, S.T.H., Bagherpour, M and Mazdeh, M. M (2013). "Fuzzy time-driven activity-based costing". Engineering Management Journal, 23(3), 63-73.

Mwaikambo, E., RajabifardA, A and Hagai, M (2015). "Modelling cost estimation for accessing spatial data using fuzzy logic and time driven activitiy based costing in the context of an NSDI". Journal of Spatial Science, 60(1), 137-151.

Namazi, M (2007). "Performans-focused ABC: A third generation of activity- based costing system", Cost Management, 23 (5), 34-46.

Namazi, M and Zare, M (2017). "Designing time driven activity based costing system via fuzzy logic approach". Management Accounting, 10(33), 13-31.

Saban, M ve Güğerçin İrak, G (2009). "Çağdaş maliyet yönetimi sistemlerinden sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 10, 97-108.

Sarokolaei, M. A., Saviz, M., Moradloo, M. F. and Dahaj, N.S (2013). "Time driven activitiy based costing by using fuzzy logics". Procedia-Social and Behavioral Sciences, 75, 338-345.

Tse, S.C., Michael and Gong, M. Z. (2009). "Recognation of idle resources in time- driven activity-based costing and resource comsumption accounting models", Jamar, 7(2), 41-54.

Türk, M ve Ertaş, F.C (2018). "Bulanık zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyet sistemi: bir hastane uygulaması". Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, 4, 272-297.

Wegman, G (2009). "The activity-based costing method develepments: State of the art case study", The Icfai University Journal of Accounting Research, 8(1), 7-22.

Yılmaz, R ve Baral, G (2007). "Kurumsal performans yönetiminde sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme", Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 1-15.

BÖLÜM XIV

YABANCI MENKUL KIYMET YATIRIMLARI VE PAY SENEDİ PİYASASI ARASINDAKİ EŞBÜTÜNLEŞME VE NEDENSELLİK İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Bilgehan TEKİN* & Dr. Öğr. Üyesi Yusuf GÖR**

*Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı-Türkiye
btekin@karatekin.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4926-3317
**Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı-Türkiye
yusufgor@karatekin.edu.tr, Orcid: 0000-0001-6818-7906

1.Giriş

Küreselleşme kavramı, siyasal bir perspektifle dünyaya yayılan ve sosyal hayatı da her yönüyle etkileyen son yılları en çok etkileyen kavramdır. Yaşamı hemen her boyutuyla etkileyen küreselleşme, ekonomiyi de kaçınılmaz bir şekilde etkilemektedir (Yaşar, 2011: 65). Küreselleşmenin teknolojik yönü yeni finansal araçları ve yeni finansal kurumları ortaya çıkartırken (Aslan vd., 2014: 15); ekonomik yönü ise ulusal piyasalara uluslararası bir boyut katmıştır (Seyidoğlu, 2015: 230). Küreselleşen ekonomilerde ulusal piyasaları uluslararası hale getiren ve ulusal sınırlardan geçerek ülkeler arasında dolaşan fonlara uluslararası sermaye hareketleri denmektedir (Kaymakçı, 2007: 230). Söz konusu sermaye hareketleri fon fazlası bulunan gelişmiş ülkelerden fon açığı bulunan gelişmekte olan ülkelere doğru gerçekleşmektedir. Uluslararası sermaye hareketleri üç farklı yöntemle gerçekleşmektedir (Karaca, 2010: 159):

- Hibe, kredi veya bağış yoluyla gerçekleşen resmi sermaye hareketleri
- Finansal araçlara yapılan portföy hareketleri
- Doğrudan yatırım

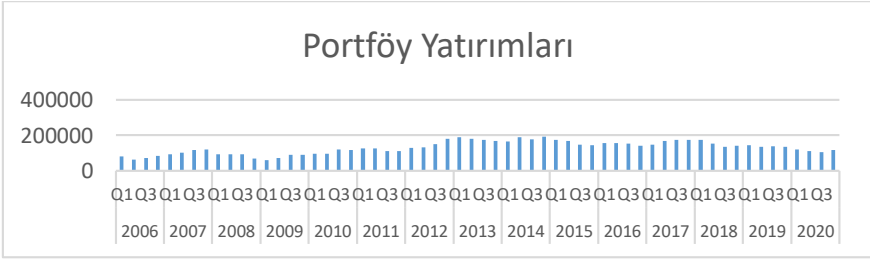
Yukarıdaki sınıflandırmanın dışında, kamu, özel ve uluslararası finansal kuruluşları arasında gerçekleşen kredi işlemleri ve doğrudan yatırımlar göz önüne alındığında uzun vadeli sermaye hareketleri; spekülatif amaçlı olarak gerçekleşen kur farkı yada faiz avantajlarından faydalanmaya çalışan kısa vadeli sermaye hareketleri olarak da ikiye ayrılmaktadır (Kar ve Kara, 2003:56).

Ulusal piyasaların, ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile orantılı olarak (Lothian, 2006: 360), bütünleşmesi ile birlikte uluslararası sermaye hareketlerinin başladığı (Krebs, 2005: 1), böylelikle portföy yatırımlarının

da uluslararası bir boyut kazandığı anlaşılmaktadır. Uluslararası hale gelen portföy yatırımları, yatırımın gerçekleştiği ülkelerdeki her türlü riski gözeterek o ülkelerdeki tahvil ve hisse senedi gibi (İşeri ve Aktaş, 2005: 372) finansal araçlara yapılan yatırımlar olarak tanımlanmaktadır (İskenderoğlu ve Karadeniz, 2011: 124). Özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinin banka dışında kaynak arayışı ve çeşitlenen finansal araçlar yabancı portföy yatırımlarının finansal sistemlerde yaygınlaşmasına neden olmaktadır (Açıkalın ve Ünal, 2008: 15). Ayrıca gelişmiş ülkelerde düşük getirisi olan sermaye, gelişmekte olan ülkelerde portföy yatırımına dönüştükçe finansal kaynak verimliliği de sağlanmaktadır (Kula, 2003: 142).

Yabancı portföy yatırımları ev sahibi ülkelerin ekonomilerini düzenleyip daha iyi bir kaynak dağılımına sahip olmasını sağlamaktadır (Yaşar, 2011: 67). Bu nedenle özellikle gelişmekte olan ülkeler bu yatırımların kendi ülkelerine gelmesi için oldukça isteklidirler. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler zaman zaman finansman açıklarını kapatmak amacıyla yüksek faiz politikaları izleyerek sıcak para olarak da tanımlanan yabancı portföy yatırımlarının ülkeye girişini kolaylaştırmakta; ancak sıcak paranın getirmiş olduğu riskleri de üstenmekte hatta zaman zaman finansal krizler ile de karşı karşıya kalmaktadır (Arıkan, 2006: 7-8). Diğer taraftan yabancı portföy yatırımları bir takım olumlu katkılar da yapmaktadır (Karaca, 2010: 170):

- Ülkelere borçlanma olmaksızın kaynak sağlar
- Ülkelerin sermaye çekiciliğini artırır
- Ülkelerin sermaye maliyetini azaltır
- Ülkelerin hisse sendi piyasalarını olumlu etkiler

Şekil 1 Türkiye'ye Yapılan Portföy Yatırımları

Şekil 1'e bakıldığında 2006-2020 yılları arasında Türkiye'ye yapılan portföy yatırımlarının Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası hesaplarında milyon ABD Doları cinsinden izlediği gelişim görülmektedir. Teknolojinin gelişimine paralel bir şekilde portföy yatırımlarının da geliştiği yukarıdaki grafikten anlaşılmaktadır. Ancak teknolojik

değişmelerin yanı sıra; politik risk, döviz kurları, faiz oranları gibi değişkenler de grafikteki dalgalanmaların yaşanmasına neden olmaktadır. Özellikle 2012 yılında başlayan yukarı yönlü trendin döviz kurlarında yaşanan Türk Lirası aleyhindeki gelişmeler neden ile önce kesilmelere uğrayıp sonrasında aşağı yönlü bir seyre dönüştüğü görülmektedir. Grafiğinin seyrini etkileyen bir başka unsur olan pandemi sürecinin başladığı 2020 yılının ilk çeyreğinden sonraki iki çeyrek olumsuz seyreden portföy yatırımlarının 2020'nin son çeyreğinde toparlandığı da bu grafikten çıkarılmaktadır.

Yabancı portföy yatırımları, özellikle gelişmekte olan ülkelere gelen borçlanma araçları dışındaki net nakit akışlarının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu kapsamda, gelişmekte olan ülkeler, doğrudan yabancı yatırım ve yabancı portföy yatırımı şeklindeki yatırımları ülkelerine çekmeyi amaçlamakta ve nakit akışını hızlandıracak veya teşvik edecek politikalar üretmeye veya bu yönde söylemlerde bulunmaya çalışmaktadırlar. Teorik anlamda ve ampirik açıdan tespit edilen avantajlarının yanı sıra dezavantajları da söz konusudur. Yabancı portföy yatırımlarının en önemli özelliklerinden biri çok kısa vadede mevcut ve potansiyel nakit akışlarının tersine dönme riskidir. Yabancı yatırımcılar ani bir kararla yatırım yaptıkları ülkeden ayrılmaya karar verebilirler. Böyle bir süreç içerisinde yatırım yapılan ve söz konusu yatırımın hızlı bir şekilde geri çekildiği ülkede ciddi hisse senedi piyasası, döviz kuru ve faiz oranı oynaklığı görülebilmektedir. Bununla birlikte, merkez bankalarının gerekli hızlı tepkiyi verememeleri ve uluslararası rezerv stoklarının düşük seviyede olması ödemeler dengesi krizine de neden olabilmektedir. Yabancı portföy yatırımlarının istikrarsız ve sürdürülemez olmasının yanı sıra herhangi bir sınırlamanın olmadığı durumlarda yabancı yatırımcıların yerel şirketleri devralma olasılığı yabancı sermayenin ülkeye girişi konusunda ev sahibi ülkeleri tedirgin edebilmektedir (Agarwal, 1997:218).

1990'lı yılların sonlarından bu yana daha sık gözlenmeye başlanan finansal krizler, spekülatif sermaye akışlarının üzerine inşa edilmiş gibi görünen mevcut küresel finans mimarisinin, gelişmekte olan ülkelerde ekonomik beklentileri ciddi şekilde bozabilecek bir yapıda olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, bu ülkelerde ekonomiyi kısa vadeli sermaye akışlarının belirsizliklerinden korumak, ekonomiye ciddi mali maliyetler yüklemektedir. Yabancı portföy yatırımlarını çekmek ve portföy yatırım girişlerini sürdürmek için gelişmekte olan piyasalar arasında yaşanan rekabet, yatırımcılar için de cazip getiriler sağlamaktadır. Yabancı portföy yatırımlarına olan bağımlılık birçok gelişmekte olan ülkeyi daha borsa odaklı bir finansal sisteme doğru itmektedir. Bu durum, gelişmekte olan bir ülkede borsaya dayalı bir finansal sistemin göreceli yararlarını ve dezavantajlarını değerlendirmeyi de zorunlu kılar (Pal, 2010).

Yatırımcıların yatırım kararlarına, risk alma eğilimleri, yatırımlarını finanse ettikleri araçların çeşitliliği, düşük sermaye maliyeti, sermaye piyasalarının etkinliği, piyasaların istikrarı ve yatırımcıların firmalarla ilgili bilgilere ne ölçüde ve hızda sahip oldukları gibi unsurlar yön vermektedir. Ülkelere yabancı portföy yatırımlarının gelişi ise yukarıda bahsedilen unsurlarla birlikte, makroekonomik göstergeler ve yabancı portföy yatırımlarının kendi özellikleri ile de ilgilidir. Ülkelere yapılan portföy yatırımlarını etkileyen unsurlar; ülkelerin mali politikaları, politik risk seviyeleri, döviz kurlarındaki hareketlilik, faiz oranları (Kaymakçı, 2007: 276) ve konjonktürel faktörler olarak sıralanmaktadır. Bu unsurların dışında ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin teknolojinin gelişimine karşı kırılganlık kazanması (Şit vd., 2020: 167) da uluslararası portföy yatırımlarını dolaylı olarak etkilemektedir. Ayrıca ülkelerin politik ve ekonomik istikrarının devamlılığı da yine uluslararası portföy yatırımlarını etkilemektedir (Alagöz vd., 2008: 83). Yukarıda sayılan unsurların yanı sıra pay senedi piyasası endekslerinin de portföy yatırımlarını etkilediği düşünülmektedir (Şit vd., 2020: 167-168).

Bu bilgiler ışığında bu çalışmanın amacı yabancı portföy yatırımları ile BİST-100 Endeksi arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Söz konusu ilişkiyi konu alan çalışmalar sınırlı olmakla birlikte mevcut çalışmalar incelendiğinde ilişkilerin yönü ve derecesinin farklı şekillerde ortaya çıktığı görülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki başlığı altında literatürde yer alan çalışmalar özetlenmiştir.

2.Literatür Taraması

Konu ile ilgili olarak gerçekleştirilen literatür taramasında aşağıda yer alan çalışmalara ulaşılmıştır. Literatürdeki çalışmalar belirli dönemlere ayrılarak gruplanmıştır.

Konu ile ilgili 2000 yılı ve öncesi yapılan çalışmalardan Clark ve Berko (1996) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, korelasyon analizi kullanılarak yabancı portföy yatırımlarının borsa üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bohn ve Tesar (1996) tarafından yapılan çalışmada Amerika'da yabancı portföy yatırımları ile borsa üzerindeki etkileri incelenmiştir. Diğer taraftan Bekaert ve Harvey (2000) tarafından yapılan çalışmada ise borsalardan ani çıkış yapan yabancı yatırımların borsalarda negatif etki yaptığı tespit edilmiştir.

2000 yılı ile 2010 yılı arasında konu ile ilgili yapılan çalışmalar ise şöyledir; Lin ve Swanson (2003) tarafından Tayvan'da gerçekleştirilen çalışmada yabancı portföy yatırımlarının borsada geçmişte kazanan hisseleri tercih ettiği tespit edilmiştir. Türkiye'de Kula (2003) tarafından yapılan çalışmada yabancı yatırımların üretimde verim artışına ve daha etkin kaynak dağılımına neden olduğu gözlemlenmiştir. Şimşek ve

Behdioğlu (2006) tarafından yapılan çalışmada ise yabancı protföy yatırımlarının Türkiye ekonomisinde büyümeye olan etkisi incelenmiştir. Doğukanlı ve Çetenak (2008) tarafından yapılan çalışmada ise VAR yöntemi ve Granger nedensellik analizi ile yabancı portföy yatırımları ve İMKB ilişkisi incelenmiştir. Çalışmalarının sonuçlarına göre yabancı yatırımcılar İMKB'nin fiyat hareketlerine göre alım veya satım kararı vermektedirler. Pal (2010) tarafından gerçekleştirilen çalışmada yabancı portföy yatırımlarının Hindistan borsasını etkilediği tespit edilmiştir.

2011-2015 yılları arasında yapılan yayınların bir özeti şu şekilde sıralanmıştır; İskenderoğlu ve Karadeniz (2011) tarafından yapılan çalışmada İMKB-100 Endeksi ile yabancı portföy yatırımları arasındaki ilişki Granger nedensellik testi ve regresyon analizi ile incelenmiş olup yabancı yatırımların artmasının İMKB getirisini etkilemediği bununla birlikte İMKB 100 getirisinin yabancı portföy yatırımlarının piyasa değerini tek yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir. Wu ve diğerleri (2012) tarafından yapılan çalışmada kurumsallaşan ülkelerin güçlü borsalara sahip oldukları ancak yabancı yatırımların daha az gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Anayochukwu (2012) tarafından yapılan bir başka çalışmada ise Granger nedensellik testi ile Nijerya'daki yabancı portföy yatırımları ile borsa getirileri arasında bir ilişki tespit edilmiştir. Yıldız (2012) tarafından gerçekleştirilen çalışmada regresyon analizi ile yabancı portföy yatırımların İMKB'yi etkilediği gözlemlenirken; Albayrak ve diğerleri (2012) tarafından yapılan çalışmada ise Prais-Winston regresyon analizi ile benzer sonuçlar elde edilmiştir. Ayhan (2014) tarafından gerçekleştirilen çalışmada yabancı portföy yatırımlarının ülkelerde cari açığa neden olduğunu tespit edilmiştir. Kaya (2015) tarafından yapılan çalışmada yabancı portföy yatırımları ile finansal riskin aynı yönlü, politik riskin ise zıt yönlü ilişkide oldukları gözlemlenmiştir.

2016'dan günümüze kadar yapılan çalışmalar ise şu şekildedir; Meurer (2016) tarafından yapılan çalışmada Granger nedensellik testi kullanılarak Brezilya'daki iktisadi büyümenin yabancı portföy yatırımları ile ilişkili olduğu gözlemlenmiştir. Çin'de Haider vd. (2017) tarafından yapılan bir başka çalışmada da yabancı portföy yatırımları ile borsa performansı arasındaki ilişki incelenmiş olup neticede olumlu ve pozitif yönde ilişki tespit edilmiştir. Arslan ve Çiçek (2017) tarafından yapılan çalışmada Türkiye'de yabancı portföy yatırımlarının reel kurları etkilediği gözlemlenmiştir. Şenol ve Koç (2018) tarafından gerçekleştirilen çalışmada VAR ve Granger nedensellik testleri kullanılarak Borsa ile yabancı portföy yatırımları arasındaki ilişki ortaya konulmuştur. Çilingirtürk ve Çetiner (2018) tarafından yapılan çalışmada ise döviz kurları ile yabancı portföy yatırımları arasında bir ilişki gözlemlenmiştir. Türkiye'de yapılan bir başka çalışmada Topaloğlu ve diğerleri (2019) panel veri analizi yöntemi ile borsa endeksi ile yabancı portföy yatırımları

arasındaki pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Şit ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada ise Hatemi-J Eşbütünleşme Testi ile Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Toda-Yamomoto Nedensellik Testi kullanılarak yabancı portföy yatırımları ile BİST 100 Endeksi arasında pozitif yönlü ilişki olduğu gözlemlenmiştir.

Gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda bu çalışmada test edilmek üzere belirlenen hipotezler aşağıdaki gibidir:

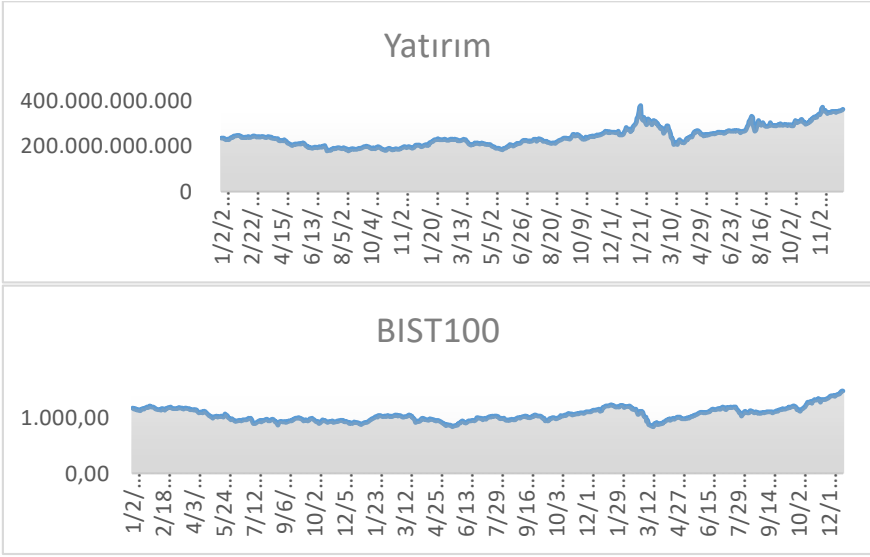
H1: Pay senedi piyasası ile yabancı portföy yatırımları arasında pozitif bir ilişki vardır.

H2: Pay senedi piyasası ile yabancı portföy yatırımları arasında uzun vadeli bir ilişki söz konusudur.

H3**:** Pay senedi piyasası hareketleri yabancı portföy yatırımlarının bir nedenidir.

3.Metodoloji

Bu çalışmada Borsa İstanbul 100 Endeksi ile yabancı portföy yatırımlarının ilişkisi pandemi dönemini de kapsayacak şekilde incelenmiştir. Çalışmada, Engle-Granger Eşbütünleşme analizi, Hata Düzeltme Modeli ve Hata Düzeltme Modeli Temelinde Granger Nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada yabancı portföy yatırımı verileri Merkezi Kayıt Kuruluşu'ndan (MKK), Borsa İstanbul endeks verileri Merkez Bankası EVDS'den temin edilmiştir. Veriler 01/01/2018-31/12/2020 tarihleri arası günlük frekanstaki verilerdir. Verilere ilişkin zaman serileri Şekil 2'de görülmektedir:

Şekil 2 Portföy Yatırımı ve BIST 100 Serileri

Tablo 1'de ise serilerin tanımlayıcı istatistikleri görülmektedir. Tabloya göre analiz döneminde BIST 100'ün ortalama puanı 1052,137'dir. Aynı dönemde yabancı portföy yatırımları ise yaklaşık olarak ortalama 241 milyar TL'dir. Veri seti 729 gözlemden oluşmaktadır.

Tablo 1 Tanımlayıcı İstatistikler

YATIRIM		**BIST 100**	
Ortalama	2,41E+11	Ortalama	1052,137
Standart Hata	1,63E+09	Standart Hata	4,412394
Ortanca	2,32E+11	Ortanca	1025,843
Standart Sapma	4,39E+10	Standart Sapma	119,1346
Basıklık	0,063617	Basıklık	0,518409
Çarpıklık	0,834136	Çarpıklık	0,803304
En Büyük	1,79E+11	En Büyük	836,7533
En Küçük	3,76E+11	En Küçük	1479,91
Toplam	1,76E+14	Toplam	767008,2
Gözlem	729	Say	729

3.1.Birim Kök Testi

Çalışmanın uygulama bölümünde öncelikle birim kök testleri gerçekleştirilmiştir. Zaman serilerinin kullanıldığı modellerde serilerin durağan olmaları bir başka ifade ile analiz dönemi içerisinde sürekli artış veya azalış eğiliminde olmamaları gerekmektedir. Bu koşul sağlanmadığında gerçekleştirilen analizlerde yanıltıcı (sahte) ilişkiler çıkabilmektedir. Bu çalışmada, serilerin durağanlığının test edilmesi amacıyla Augmented Dickey-Fuller (*ADF*) birim kök testinden yararlanılmıştır. ADF, ilk defa 1979 yılında Dickey ve Fuller (DF) tarafından geliştirilmiş olan testin modifiye edilmiş halidir. DF testinin sadece birinci dereceden bir *otoregresif* süreci temel alması hata terimlerinin beyaz gürültü özelliği gösterebilmesini engelleyebilmektedir. Modeldeki gecikme sayıları eksik tanımlandığında kurulan hatalı model, hata teriminin *otokorelasyon* göstermesine sebep olur. ADF testi ile modelde daha yüksek dereceden *otoregresif* süreçlere yer verilmek suretiyle DF testinin söz konusu eksiği giderilmeye çalışılmıştır. ADF testinde kullanılan denklem aşağıdaki gibidir (Dücan, 2017):

$$\Delta y = b_0 + \gamma y_{t-1} + b_1 t + \sum_{i=2}^{p} \beta_i \Delta y_{t-i+1} \varepsilon_t \qquad \varepsilon_t \sim WN(0, \sigma^2) \tag{1}$$

Burada $\gamma = \phi - 1$'dir. Burada $-1 < \phi \leq 1$ şeklindedir ve $H_0 : \phi = 1$ boş (sıfır) hipotezi $H_1 : \phi < 1$ alternatif (araştırma) hipotezi ile test

edilmektedir. Eşitlik 1'de, b_0 sabit sayıyı, t doğrusal zaman trendini, Δ birinci farkı, p gecikme sayısını ve ε_t hata terimini simgelemektedir. Modelde, gecikmeli fark terimlerinin sayısı genellikle amprik olarak belirlenir. Burada amaç, modeldeki hata teriminin otokorelasyonsuz olması için yeteri kadar terimin modele katılmasının sağlanmasıdır (Dücan, 2017). Denklemi test etmek için kullanılan hipotezler aşağıdaki gibidir;

$H_0 : \gamma = 0$ (seri durağan değildir, birim kök taşır)

$H_0 : \gamma < 0$ (seri durağandır, birim kök yoktur)

Yukarıdaki hipotezler τ (*tau*) istatistiği (*DF-test istatistiği*) dikkate alınarak sınanmaktadır. Eğer tau test istatistiğinin mutlak değeri MacKinnon kritik değerlerinin mutlak değerinden küçükse serinin durağan olmadığı, büyük olması durumunda ise durağan olduğu sonuçlarına varılır (Dücan, 2017). Test sonuçları Tablo 2'de özetlenmiştir. Sonuçlara göre, serilerin düzey değerlerinde *%5* anlamlılık düzeyinde birim kök söz konusu iken birinci farklarında durağan hale gelmektedirler.

Tablo 2 ADF Birim Kök Testi Sonuçları

DÜZEY					
Değişkenler		**BIST**		**YATIRIM**	
Augmented Dickey-Fuller test istatistiği		**Sabitli**	**Sabitli&Trendli**	**Sabitli**	**Sabitli&Trendli**
		-0.65	-1.541	-1.021	-1.021
Test kritik Değeri	1%	-3.44	-3.971	-3.439	-3.439
	5%	-2.87	-3.416	-2.865	-2.865
	10%	-2.57	-3.130	-2.568	-2.569
BİRİNCİ FARK					
Değişkenler		**BIST**		**YATIRIM**	
Augmented Dickey-Fuller test istatistiği		**Sabitli**	**Sabitli&Trendli**	**Sabitli**	**Sabitli&Trendli**
		-26.09*	-26.19950*	-20.71*	-20.744*
Test kritik Değeri	1%	-3.44	-3.970708	-3.439	-3.4391
	5%	-2.87	-3.416001	-2.865	-2.8653
	10%	-2.57	-3.130278	-2.569	-2.5688
*0,05 anlamlılık düzeyinde H_0 reddedilir.					

3.2.Engle-Granger Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Çalışmada, yabancı portföy yatırımları ile BIST100 endeksinin eşbütünleşik olup olmadığını araştırmak için Engle-Granger (EG) iki aşamalı yaklaşımı benimsenmiştir. Bu yaklaşım uygulanırken serilerin birinci farklarında durağan olması istenmektedir. Ayrıca bu yöntem iki değişkenli analizler için uygun bir yöntemdir. EG metodolojisi ilk olarak Granger (1981) tarafından gündeme getirilmiş ve sonrasında Engle & Granger (1987) ve Engle & Yoo (1987) tarafından geliştirilmiş ve Phillips & Qualiaris (1990), Stock & Watson (1988) ve Phillips (1991) gibi çok sayıda saygın araştırmacı tarafından kullanılmıştır (Nyoni ve Mutongi, 2019).

EG yaklaşımının ilk adımı, bir veri kümesinin ayrı ayrı bir birim kökü içerip içermediğini belirlemektir. Bir seri *I(1)*'de eşbütünleşik ise, doğrusal kombinasyonları *I(0)*'da eşbütünleşiktir. Bu noktada ayarlama dinamiklerini analiz etmek için ikinci adım olan Hata Düzeltme Modeli (ECM) tahmin edilir.

Engle ve Granger tarafından önerilen öncü kalıntı bazlı eşbütünleşme testi literatürde yaygın olarak kullanılmıştır. Oldukça sezgisel bir yöntem olmasının yanı sıra uygulaması kolaydır. Engle-Granger eşbütünleşme testi üç prosedürden oluşmaktadır. İlk adım, değişkenlerin düzey formları üzerinde normal en küçük kareler regresyonunu çalıştırmak ve daha sonra bu regresyondan kalıntı toplamak veya almaktır. Daha sonra kalıntıların, değişkenlerin doğrusal kombinasyonunun beklenen sırasından daha düşük sırada eşbütünleşik olup olmadığı test edilir. Ancak bundan önce değişkenlerin eşbütünleşme sırasının belirlenmesi gerekir. Eğer iki değişken *I(d)* ise, o zaman bu değişkenlerin doğrusal kombinasyonunun *I(d)* olması olasıdır. Üçüncü adımda, önceki iki prosedür sonucunda eğer bazı eşbütünleşme ilişkileri bulunmuşsa, o zaman bir *Hata Düzeltme Mekanizması (ECM)* çalıştırılmalı ve bulunmalıdır (Shimul, Abdullah ve Siddiqua, 2009). İlk defa Sagan tarafından kullanılan ve daha sonraları Engel ve Granger tarafından yaygın hale getirilen Hata Düzeltme Mekanizması kısa dönemdeki dengesizliği düzeltmektedir (Öner ve diğ., 2018). Söz konusu aşamalar aşağıda daha ayrıntılı olarak izah edilmiştir (Yıldız ve Berber, 2011:174):

Aşama 1: Değişkenlerin entegre derecesi testi yapılır. Ko-entegrasyon analizi için serilerin aynı derecede durağan olması gerekir. Y_t ve Z_t gibi iki seri varsayılırsa ve bu iki serinin 1. farklarında entegre olduğunu biliniyorsa bu serilerin uzun dönemli bir ilişkilerinin olup olmadığını tespit etmek için 2. aşamaya geçebilir.

Aşama 2: Uzun dönem denge ilişkisi tahmin edilir. Birinci aşamada $\{Y_t\}$ ve $\{Z_t\}$ serileri I(1) ise aşağıdaki koentegrasyon denklemi EKK ile tahmin edilir.

$$Y_t = \hat{a}_0 + \hat{a}_1 Z_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

Koentegrasyon denkleminin hata terimleri $\{e_t\}$ 1. seviyelerinde durağan olan $\{Y_t\}$ ve $\{Z_t\}$ serilerine kıyasla bir alt seviyede yani seviyesinde durağan ise serilerin ko-entegre olduğuna karar verilir. Dickey-Fuller testi hata terimlerine uygulanarak bu serinin durağanlığı test edilir.

$$\Delta\hat{e} = a_1 \hat{e}_{t-1} + e_t \quad (3)$$

$\{\hat{e}_t\}$ hata terimleri olduğundan modele sabit ilave etmeye gerek yoktur. Eğer $H_0 : a_1=0$ hipotezi red etmek mümkün değilse değişkenlerin koentegre olmadığına ilişkin hipotez de reddedilemez. Hata terimlerinin otokorelasyonlu olması durumunda ise aşağıdaki gibi ADF testi kullanılabilir.

$$\Delta\hat{e} = a_1 \hat{e}_{t-1} + \sum a_{i+1} \Delta\hat{e}_{t-i} + e_t \quad (4)$$

Aşama 3: Hata Düzeltme Modeli tahmin edilir. Eğer seriler ko-entegre ise denge regresyon denkleminin hata terimleri hata düzeltme denklemi tahmini için kullanılır. Eğer $\{Y_t\}$ ve $\{Z_t\}$ CI(1,1) ise değişkenler aşağıda gösterildiği gibi hata düzeltme formunda ifade edilebilir.

$$\Delta Y_t = \alpha_1 + \alpha_y \hat{e}_{t-1} + \sum_{i=1} \alpha_{11}(i) \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1} \alpha_{12}(i) \Delta Z_{t-i} + \varepsilon_{yt} \quad (5)$$

$$\Delta Z_t = \alpha_2 + \alpha_z \hat{e}_{t-1} + \sum_{i=1} \alpha_{21}(i) \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=1} \alpha_{22}(i) \Delta Z_{t-i} + \varepsilon_{zt} \quad (6)$$

Tablo 3'te yer alan Engle-Granger tau-istatistiği (t-istatistiği) ve normalize edilmiş otokorelasyon katsayısına (z-istatistiği) göre, %1 anlamlılık seviyesinde eşbütünleşme yoktur boş hipotezi reddedilmektedir. Analiz sonuçları açık bir şekilde yabancı portföy yatırımları ile BIST 100'ün eşbütünleşik olduğunu göstermektedir.

Tablo 3 Engle-Granger Eşbütünleşme Analiz Sonuçları

İstatistikler	Değer	p
Engle-Granger tau-statistic	-30.10415	0.0000
Engle-Granger z-statistic	-806.7925	0.0000

3.3.Kısa Dönem Hata Düzeltme Modeli (ECM)

Engle-Granger analizi sonucunda anlamlı eşbütünleşme ilişkilerinin tespit edilmesinin ardından ortaya çıkan bu sonuçlar hata düzeltme modeli ile biraz daha detaylı olarak yorumlanmıştır. Değişkenlerin birinci farkları, hata terimlerinin bir gecikmeli hali ile regresyona sokulmuş ve Tablo 4'te yer alan Hata Düzeltme Modeli sonuçları elde edilmiştir. Hata terimine ait katsayı değerleri incelendiğinde, katsayıların 0 ile 1 arasında yer aldığı ve negatif değerlere sahip olduğu, bunun yanı sıra anlamlı olasılık değerleri elde edildiği görülmektedir (Öner ve diğerleri, 2017). Sonuçlara göre, dengeye geri dönüş sağlanmaktadır. Yabancı portföy yatırımlarında oluşan 1 birimlik sapmanın yaklaşık %3,4'ü bir sonraki dönemde dengeye gelmektedir. Açıklayıcı değişkenin (D(yatırım)) katsayısı pozitiftir ve % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, kısa vadede yabancı portföy yatırımlarında % 1'lik bir artış yaşandığında BIST 100 endeksinde yaklaşık % 0,47 düzeyinde bir yükseliş yaşandığını göstermektedir. Hata düzeltme teriminin (ε_{t-1}) katsayısı negatiftir ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum, BIST 100 endeksinin yabancı portföy yatırımları ile olan uzun dönemli ilişkisinin normal düzeyin üzerine çıkması durumunda, dengeye dönmek için düşeceğini ve ayarlamanın yaklaşık % 3.4 olduğunu göstermektedir. Bunun anlamı, BIST 100 ve yabancı portföy yatırımları serilerinin uzun vadeli dengeye yakınsama eğiliminde olduklarıdır. Diğer bir ifade ile olası şoklar nedeniyle bu denge ilişkisinden herhangi bir sapmanın zamanla düzeltileceğini gösterir. ε_{t-1} bire yöneldiğinden, dengeye uyum hızının oldukça hızlı olduğu ifade edilir (Nyoni ve Mutongi, 2019). ECM'nin sonuçları, 2018:Q1-2020:Q4 döneminde Türkiye'de BIST 100 ve yabancı portföy yatırımları arasındaki uzun vadeli ilişkiyi doğrulamaktadır.

Tablo 4 Hata Düzeltme Modeli Sonuçları (ECM)

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	p
D(yatırım)	0.471970	0.025995	18.15634	0.0000
ε_{t-1}	-0.033574	0.012796	-2.623727	0.0089
C	1.32E-05	0.000200	0.065845	0.9475
R^2: 0.313147; Adjusted R^2:0.311253; DW: 2.171503; Prob.:0,000000				

3.4.Hata Düzeltme Modeli Temelinde Granger Nedensellik Testi

Seriler arası uzun dönemli ilişkilerin test edilmesinden ardından, çalışmamızın son aşamasında Granger Nedensellik Testi yapılarak değişkenlerin kısa dönemli ilişkilerinin varlığı ve yönü araştırılmıştır. Nedensellik testinin hemen öncesinde uygun gecikme uzunluğu hesaplanarak (2) analize dahil edilmiştir. Sonuçlar Tablo 5'te yer almaktadır. Granger Nedensellik Testi'nde H_0 hipotezi, bağımsız değişkenin bağımlı değişkenin nedeni olmadığını; H_1 hipotezi ise bağımsız değişkenin bağımlı değişkenin nedeni olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 5 Hata Düzeltme Modeline Dayalı Granger Nedensellik Sonuçları

Bağımlı Değişken: BIST			
Değişkenler	**Chi-sq**	**df**	**Prob.**
Yatırım	0.974179	2	0.6144
Bağımlı Değişken: Saklama			
BIST	29.11988	2	0.0000

Nedensellik analizi sonuçlarına göre BIST 100 endeksi değeri yabancı portföy yatırımlarının Granger nedeni olmakla birlikte tersi yönde bir nedensellik söz konusu değildir. Buradan yabancı portföy yatırımlarının Borsa İstanbul'daki fiyat hareketlerini takip ettiği sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla yabancı yatırımcılar Borsa İstanbul'da oluşan fiyatlara göre işlem gerçekleştirmektedirler.

4.Sonuç

Uluslararası sermaye akışının serbestleştirilmesi ile yabancı portföy yatırımlarının yerel piyasalarda likidite ve verimliliği artırma eğiliminde olacağı savunulmuştur (Henry, 2000; Bekaert ve Harvery, 2000). Bu yönde yapılan araştırmaların sonuçlarına göre daha fazla yabancı yatırımcı çeken ülkelerde şirketlerin, hem halka arz edilme noktasında finansman ihtiyaçlarının karşılanmasını, hem de mevcut sermayelerini daha kolay arttırmalarını sağlayacaktır. Yabancı yatırımcıların girişi de yerel piyasanın likiditesini arttırıp yatırımcı tabanını genişleterek risk paylaşımını arttıracaktır. Yabancı portföy yatırımlarının bir başka faydası ise, yabancı yatırımcıların ev sahibi ülkelerden finansal piyasalarına ilişkin daha iyi kurallar ve düzenlemeler talep etmeleridir. Bu kurallar öncelikle bilgi kalitesi ve miktarı ile ilgilidir. Diğer yandan, daha iyi aydınlatma yapılmasının istenmesi ve daha yüksek kalitede muhasebe standardı uygulamaları, söz konusu taleplerin bir parçasıdır (Evans, 2002). Dolayısıyla, yabancıların katılımıyla finansal piyasalar daha şeffaf hale gelir ve kaynakların daha iyi tahsisine ve daha sağlıklı finansal piyasalara yol açar. Yabancı portföy yatırımlarının olumsuz etkileri de söz konusu

olabilmektedir. Doğrudan yabancı yatırımcılarının aksine portföy yatırımcıları, yatırımlarından bekledikleri getirileri hızlı bir şekilde elde etmek isterler. Bu durum, ülkelere yapılan yabancı portföy yatırımlarında ani yükseliş ve düşüşleri yani istikrarsızlığı beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, ülkeler kriz dönemlerinde yabancı sermaye çıkışının potansiyel yıkıcı etkisinden tedirginlik duyarlar (Anayochukwu, 2012).

Çalışmada özellikle son yıllarda daha önemli bir konu başlığı haline gelen yabancı portföy yatırımlarının Borsa İstanbul endeksine etkisi incelenmiştir. Literatürde yer alan çalışmalarda söz konusu iki değişken arasında farklı düzeylerde ve yönlerde ilişkiler tespit edildiği görülmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, yabancı portföy yatırımlarının Türkiye'de Borsa İstanbul ile ilişkisinin ampirik açıdan ortaya konulmasıdır. Söz konusu ilişkinin araştırılması amacıyla 2018 yılı Ocak ayı ile 2020 yılı Aralık ayı arasındaki günlük veriler kullanılmıştır. Çalışmanın ana odak noktası; Türkiye'ye yabancı portföy yatırımı şeklindeki sermaye girişlerinin Borsa İstanbul'un büyüklüğü üzerinde uzun vadede önemli bir etkisinin olup olmadığının araştırılmasıdır araştırmaktadır. Çalışmada ayrıca söz konusu seriler arasındaki nedensellik ilişkisi de araştırılmıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen çalışmada öncelikle ADF birim kök testi gerçekleştirilmiş ve serilerin birinci fark değerlerinde durağan oldukları görülmüştür. Daha sonra Engle-Granger eşbütünleşme, Hata Düzeltme Modeli ve Granger nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada gerçekleştirilen Engle-Granger eşbütünleşme analizinin sonuçlarına göre, incelenen dönemde Türkiye'de yabancı portföy yatırımı ile borsa büyümesi arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi söz konusudur. Kısa vadede yabancı portföy yatırımlarında % 1'lik bir artış yaşandığında BIST 100 endeksinde yaklaşık % 0,47 düzeyinde bir yükseliş gerçekleşmektedir. Hata düzeltme modeline göre yabancı portföy yatırımlarında oluşan 1 birimlik dengeden sapmanın yaklaşık %3,4'ü bir sonraki dönemde düzeltilmektedir. Hata düzeltme modeline dayalı Granger nedensellik analizine göre ise BIST 100 endeksi yabancı portföy yatırımlarının Granger nedeni olmakla birlikte tersi yönde bir nedensellik söz konusu değildir. Bu sonuçlar çalışmanın her üç hipotezinin de doğrulandığını göstermektedir.

Bu çalışmanın sonuçları; Türkiye'de yapılmış ve Borsa İstanbul'un getirisi veya fiyat hareketleri ile yabancı portföy yatırımları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşan Doğukanlı ve Çetenak (2008), İskenderoğlu ve Karadeniz (2011), Yıldız (2012), Albayrak ve diğerleri (2012), Şenol ve Koç (2018), Topaloğlu ve diğerleri (2019), Şit ve diğerleri (2020) gibi bir dizi önceki çalışmayla tutarlıdır.

Kaynakça

Açıkalın, S. ve Ünal, S. (2008), *Doğrudan Yatırımlar ve Portföy Yatırımları: Global ve Yerel Faktörlerin Türkiye Üzerindeki Göreceli Etkisi,* Ankara: Ekin Kitabevi.

Agarwal, R. N. (1997), "Foreign Portfolio Investment in Some Developing Countries: A Study of Determinants And Macroeconomic Impact", *Indian Economic Review,* 32 (2), 217-229.

Alagöz, M., Erdoğan, S. ve Topallı, N. (2008), "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Deneyimi 1992-2007", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,*7(1), 79-89.

Albayrak, A. S., Öztürk, N. ve Tüylüoğlu, Ş. (2012), "Makroekonomik Değişkenler İle Sermaye Hareketlerinin İMKB-100 Endeksi Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 8 (8), 1-22.

Anayochukwu, O. B. (2012), "The Impact Of Stock Market Returns On Foreign Portfolio Investment in Nigeria", *IOSR journal of Business and Management,* 2 (4), 10-19.

Arslan, S. ve Çiçek, M. (2017), "Yabancı Portföy Yatırımları İle Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye'de Yabancı Sermayenin Vergilendirilmesi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi,* ICMEB17 Özel Sayısı, 292-299.

Aslan, N., Terzi, N. ve Siampan, E. (2014), "Türkiye'de Kısa Vadeli Sermaye Hareketlerinin Ekonomik Büyüme Ve Reel Döviz Kuru İle İlişkisi", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi,* 5 (10), 15-32.

Ayhan, D. (2014), "BRICS-T Ülkelerine Yönelik Portföy Yatırımlarının Cari Açık Üzerindeki Etkisi: Dinamik Panel Veri Analizi", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi,* 7 (1), 67-75.

Bekaert, G. ve Hervey, C. R. (2000), "Foreign Speculators and Emerging Equity Markets", *Journal of Finance,* 55, 565-613.

Bekaert, G.ve Hervey, C. R. (2000), *Capital Flows and the Emerging Economies: Theory, Evidence and Controversies,* Chicago: University of Chicago Press.

Bohn, H. ve Tesar, L. L. (1996), "U.S. Equity Investment in Foreign Markets:Portfolio Rebalancing or Return Chasing?", *American Economic Review,* 86, 77-81.

Clark, J. ve Berko, E. (1997), *Foreign Investment Fluctuations and Emerging Market Stock Returns: The Case of Mexico*, New York: FRB of New York Staff Report (24).

Çilingirtürk, A. M. ve Çetiner, M. İ. (2018), "Gelişmekte Olan Piyasalarda Döviz Kuru-Portföy Yatırımları İlişkisi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği", *Social and Mentality and Researcher Thinkers Journal,* 4 (8), 64-75.

Doğukanlı, H. ve Çetenak, H. E.(2008), "Yabancı Portföy Yatırımları İle Hisse Senedi Getirisi Arasındaki İlişki: İMKB'de Sınama", *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 12(2), 37-57.

Dücan, E. (2017), "Özel Sektör Yurtdışı Borçlanmasının Reel Sektör Ve İhracata Etkisi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9(19), 22-41.

Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987), "Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing", *Econometrica*, 55, 251-276.

Engle, R. F. ve Yoo, B. S. (1987), "Forecasting and Testing Co-Integrated Systems", *Journal of Econometrics,* 35, 143-159.

Evans, K. (2002), "Attracting Foreign Direct Investment for Development", *Global Forum on international investment (December).* https://www.oecd.org/investment/investmentfordevelopment/2764407.pdf (Erişim Tarihi: 23/4/2021)

Granger, C. W. J. (1981), "Some Properties of Time Series Data and Their Use in Econometric Model Specification", *Journal of Econometrics,* 16, 121-130.

Haider, M. A., Khan, M. A., Saddique, S. ve Hashmi, S. H. (2017), "The Impact of Stock Market Performance on Foreign Portfolio Investment in China", *International Journal of Economics and Financial Issues,* 7(2), 460-468.

Henry, P. B. (2000), "Stock Market Liberalization Economics Reform, and Emerging Market Equity Prices", *Journal of Finance,* 55, 529-564.

İskenderoğlu, Ö. ve Karadeniz, E. (2011), "İMKB 100 Endeksi Getirisi ile Yabancı Portföy Yatırımları Arasındaki İlişkinin Analizi", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 8 (1), 123-133.

Kar, M. ve Kara, M. A. (2003), "Türkiye'ye Yönelik Sermaye Hareketleri ve Krizler", *Dış Ticaret Dergisi,* 29, 46-80.

Karaca, S.S. (2010), "Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Kriz Sonrası Görünüm", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 1, 157-173.

Kaya, E. (2015), "Ülke Riskinin Yabancı Portföy Yatırımları Üzerindeki Etkisi", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 29 (4), 611-623.

Kaymakçı, O. (2007), *Küreselleşme Üzerine Notlar*, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.

Krebs, T. (2005), "Fundamentals Information, and International Capital Flows: A Welfare Analysis", *Europen Economic Review,* 49 (3), 579-598.

Kula, F.(2003), "Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Etkinliği: Türkiye Üzerine Gözlemler", *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 4 (2), 141-154.

Lin, A. Y. ve Swanson, P. E. (2003), "The Behavior and Performance of Foreign İnvestors in Emerging Equity Markets: Evidence from Taiwan", *International Review of Finance,* 4(3-4), 189-210.

Lothian, J. R. (2006), "Institutions, Capital FlowsAnd Financial Integration", *Journal of International Money And Finance,* 25 (3), 358-369.

Meurer, R. (2016), "Portfolio Investment Flows, GDP, and Investment in Brazil", *International Journal of Economics and Finance,* 8 (12), 1-9.

Nyoni, T. ve Mutongi, C. (2019), "Modeling the Long-Run Relationship between Inflation and Economic Growth in Zimbabwe: A Bi-Variate Co-Integration (Engle-Granger Two-Step) approach", https://mpra.ub.uni-muenchen.de/93981/1/MPRA_paper_93981.PDF (Erişim Tarihi: 23/4/2021)

Öner, H., İçellioğlu, C. Ş. ve Öner, S. (2018), "Volatilite Endeksi (VIX) İle Gelişmekte Olan Ülke Hisse Senedi Piyasası Endeksleri Arasındaki Engel-Granger Eş-Bütünleşme Ve Granger Nedensellik Analizi", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi,* 10(18), 110-124.

Pal, P. (2010), "Foreign Portfolio Investment, Stock Market and Economic Development: A Case Study of India", Annual Conference on Development and Change Mission: Promoting Development in a Globalized World, 1-24, Sao Paulo, Brazil https://www.researchgate.net/publication/252375917_Foreign_Portfolio_Investment_Stock_Market_and_Economic_Development_A_Case_Study_of_India (Erişim Tarihi: 23/4/2021)

Phillips, P. C. B. ve Qualiaris, S. (1990), "Asymptotic Properties of Residual Based Tests For Cointegration", *Econometrica,* 58(1), 165 -193.

Phillips, P. C. B. (1991), "Optimal Inference in Co-Integrated Systems", *Econometrica,* 59, 283 – 306.

Seyidoğlu, H. (2015), *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, Geliştirilmiş 20.Baskı, İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Shimul, S.N., Abdullah, S. M. ve Siddiqua, S. (2009), "An Examination of FDI and Growth Nexus in Bangladesh: Engle Granger and Bound Testing Cointegration Approach", *Brac University Journal,* 1(1), 69-76.

Stock, J. H. ve Watson, M. W. (1988), "Variable Trends in Economic Time Series", *Journal of Economic Perspectives,* 2(3), 147 – 174.

Şenol, Z. ve Koç, S. (2018), "Yabancı Portföy Yatırımları, Borsa Ve Makroekonomik Değişkenler Arası İlişkilerin Var Yöntemiyle Analizi: Türkiye Örneği", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi,* 21, 1-20.

Şimşek, M. ve Behdioğlu, S. (2006), "Türkiye'de Dolaysız Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Uygulamalı Bir Çalışma", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 20 (2), 47-65.

Şit, A., Telek, C. Ve Danacı, M. C. (2020), "Yabancı Portföy Yatırımlarının Borsa Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10 (19), 164-178.

Topaloğlu, E. E., Şahin, S. ve Ege, İ. (2019), "The Effect of Foreign Direct And Portfolio Investments on Stock Market Returns in E7 Countries", *Journal of Accounting & Finance,* 83, 263-278.

Wu, J., Li, S. ve Selover, D. D. (2012), "Foreign Direct Investment vs. Foreign Portfolio Investment", *Management International Review,* 52 (5), 643-670.

Yaşar, E. (2011), "Finansal Liberalizasyon ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Global Trendi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 29, 65-86.

Yıldız, A. (2012), "Yabancı Portföy Yatırımlarını Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 26 (1), 23-37.

Yıldız, E. B. ve Berber, M. (2011), "İthalata Dayalı Büyüme: 1989–2007 Türkiye Örneği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25, 165-179.

BÖLÜM XV

BAĞIMSIZ DENETİMİN ÖNEMİ: BAĞIMSIZ DENETİMDEN GEÇMİŞ VE GEÇMEMİŞ İKİ FARKLI İŞLETME ÖRNEĞİ

Öğr. Gör. Dr. Harun KISACIK

Hitit Üniversitesi, Çorum-Türkiye
harunkisacik@hitit.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3282-4472

1. Giriş

Muhasebe, işletmenin konuşan dili olarak ifade edilmektedir. İşletmenin mali durumu hakkında bilgiler muhasebe tarafından üretilen finansal tablolar aracılığı ile bilgi kullanıcılarına iletilmektedir. İşletme ile ilişkili taraflar muhasebe tarafından üretilen finansal tabloları incelemek sureti ile işletme ile ilgili kararlarını şekillendirmektedir. Örneğin işletmeye yatırım yapmak niyetinde olan yatırımcı, işletmenin finansal tablolarını incelemek sureti ile işletmenin varlık ve kaynakları, gelir ve giderleri, nihayetinde işletmenin kârlılığı hakkında bilgi sahibi olabilmekte ve kararını bu perspektifte neticelendirmektedir.

İşletmenin finansal tabloları gerçeği yansıtmalıdır. Gerçeği yansıtmayan finansal tablolar ile verilen kararlar yanlış sonuçlar doğurabilmektedir. Yukarıda yer alan örnekteki yatırımcı yanıltıcı finansal tablolara istinaden işletmeye yatırım kararı alması durumunda beklediği getiriyi elde edemeyecektir. Söz konusu yatırımcının, beklediği getiriyi elde edemediği için, bir daha hiçbir finansal tabloya güvenemeyeceği açıktır.

Örnekten de anlaşılacağı üzere finansal tabloların gerçeği yansıtması, güvenilir olması ihtiyacı ortadadır. Bu bağlamda finansal tabloların doğruluğunun teyit edilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. İşte tam bu sebeplerle işletmelerle ilişkili olmayan bağımsız kuruluşlar tarafından işletmelerin finansal tablolarının denetimi yani bağımsız denetim devreye girmektedir.

Türkiye'de belirli kriterleri taşıyan işletmeler zorunlu olarak bağımsız denetime tabi olmaktadır. Belirli kriterleri taşımayan işletmeler ise isteğe bağlı olarak bağımsız denetimden geçebilmektedir. İşletmelerin finansal tablolarının bağımsız denetime tabi tutulması belirli standartlar dâhilinde gerçekleşmektedir.

Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) muhasebe ve denetim alanında standartlar yayınlamaktadır. KGK tarafından 2021 yılı itibari ile 1 adet Etik Kurallar, 1 adet Kalite Kontrol Standartları, 37 adet Bağımsız Denetim Standartları, 2 adet Sınırlı

Bağımsız Denetim Standartları, 4 adet Güvence Denetimi Standartları, 2 adet İlgili Hizmetler Standartları, 1 adet İlke Kararları, 7 adet Faizsiz Finans Denetim Standartları olmak üzere 55 adet standart yayınlanmış bulunmaktadır.

2. Denetim

Denetim, kelime anlamı olarak gerçekleştirilen bir işin yöntemine uygun olarak ve doğru bir şekilde yapılıp yapılmadığının kontrol edilmesi manasına gelmektedir (Çağıran Kendirli vd., 2019: 1084). Denetim, iktisadi bir birimle ilgili mali nitelikteki işlemlerin önceden belirlenmiş kriterlere uygunluğunu araştırmak ve elde edilen neticelerle ilgili ilişkili tarafları bilgilendirmek amacıyla, kanıt toplama ve toplanan kanıtları değerlendirme sürecidir (Taş: 2016: 4).

Muhasebe ve denetim süreçleri birbirinden farklı olsa da birbirini tamamlamaktadır. Muhasebenin üretmiş olduğu finansal tablolar olmadan denetimin gerçekleşmesi mümkün olmamakta, denetim olmadan da finansal tabloların sağlaması yapılamamaktadır. Muhasebe denetiminin fonksiyonu, muhasebenin eksik ve aksayan yönlerini ortaya çıkararak güvenilirliğini tespit etmektir (Erdoğan, 2002: 54).

Muhasebe yoluyla hesap verilebilirliğin geliştirilmesinin merkezinde denetimin yer aldığı kabul edilmektedir (Gray, 2001: 13). İşletmeler açısından hesap verilebilirlik, muhasebe tarafından üretilen finansal tablolar ile gerçekleştirilmektedir. Hesap verilebilirliğin geliştirilmesi için finansal tabloların denetlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Denetimden geçmiş finansal tablolar ile işletmelerin ilişkili taraflara karşı hesap verilebilirliği geliştirilmiş olmaktadır.

3. Bağımsız Denetim

Bağımsız denetim, denetime tabi tutulacak işletmeye ait finansal tabloların işletme ile ilişkili olmayan bir kuruluş tarafından denetim standartları kapsamında daha önce belirlenen kriterlere göre doğruluğunun tespiti için incelenmesi, irdelenmesi suretiyle ulaşılan görüşlerin rapor halinde işletme ile ilişkili taraflara aktarılması şeklinde tanımlanabilmektedir (Dönmez ve Ersoy, 2006: 71).

Artan ihtiyaca ve teknolojik değişimlere istinaden bağımsız denetim sürekli gelişme göstermektedir. Sürekli denetim kavramı da bu duruma örneklik teşkil etmektedir. Sürekli denetim, fiziki belgeler olmadan, bilgisayar destekli teknikler kullanılarak denetim kanıtlarını elektronik olarak toplayan ve oluşan görüşün ilişkili taraflara denetim raporu ile sunulmasını sağlayan sistematik bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Kıymetli Şen, 2016: 385-386).

Bağımsız denetim bazen işlevlerini yerine getirmede etkin olamamaktadır. Bu durumun en önemli müsebbibi, işletme yöneticileri

tarafından işletmenin olduğundan daha iyi gösterilme çabası ve bağımsız denetçilerin de bağımsızlıklarına gölge düşürecek şekilde, menfaatlerini gözeterek bu duruma göz yummalarıdır (Kandemir ve Akbulut, 2013: 38). İşletme yöneticileri ve bağımsız denetçiler tarafından gerçekleştirilen bu türden olumsuz uygulamalar dönem dönem meydana gelebilmekte ve hatta bu durumlar finansal krizlere sebebiyet verebilmektedir. Maalesef ki bu tür hadiselerin varlığı, finansal tablolara, bağımsız denetime kısaca topyekûn işletmelere olan bakış açılarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Bu bağlamda, işletme ile ilişkili taraflara işletmenin finansal tabloları hakkında güvence veren bağımsız denetimin de denetimden geçmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Çaprazlama denetim, denetçinin denetimi vb. kavramlarla da ifade edilebilecek olan bu uygulamanın hayata geçirilmesi finansal tablolara olan güveni arttıracağı düşünülmektedir.

3.1. Bağımsız Denetimin Amacı

Diğer mesleklerde de olduğu gibi bağımsız denetim, toplum ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Bağımsız denetim ilk olarak 1844 yılında İngiltere'de zorunlu hale gelmiştir (Esendemir, 2011: 3891). Türkiye'de ise 1960'lı yılların ortalarında finans kurumları tarafından finansal tabloların bağımsız denetiminin yaptırılmaya başlandığı görülmektedir (Yazıcı vd., 2020: 143).

Bağımsız denetimin temel amacı, işletme ile ilişkili tarafların çıkarlarını finansal tablolarda ortaya çıkabilecek hata ve hilelere karşı korumaktır (Akçay ve Bilen, 2017: 2). Bilindiği üzere işletme ile ilişkili taraflar, işletme hakkında kararlarını muhasebe tarafından üretilen finansal tablolar aracılığı ile vermektedir. Söz konusu finansal tabloların gerçeği yansıtması, işletme hakkında verilecek kararların isabetli olması açısından elzemdir.

İşletme ile ilişkili tarafların işletme hakkında verecekleri kararların isabetli olması için bağımsız denetimin amaçları doğrultusunda tam anlamıyla işlevsel olması gerekmektedir. Gereği gibi icra edilen bağımsız denetim faaliyeti ile finansal tablolara karşı bilgi kullanıcılarına güvence verilmektedir.

3.2. Bağımsız Denetimin Önemi

Muhasebe denetimi birbirini izleyen süreçlerle birçok farklı uygulamanın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Denetimde süreç, denetçi ile başlayıp denetçinin ulaştığı görüşlerini özetlediği denetim raporu ile son bulmaktadır (Yıldız vd., 2017: 77).

Denetçinin denetime başlamadan önce işletmenin iç kontrol sistemini özümsemesi gerekmektedir (Şahin, 2017: 84). Denetime tabi olacak işletmenin işleyiş yapısı hakkında detaylı bilgi sahibi olmadan girişilen denetim faaliyetinin başarıya ulaşma şansı sınırlı olmaktadır.

Birçok süreç ve uygulama içeren bağımsız denetimin önemi her geçen gün artmaktadır. Dünya nüfusunda meydana gelen hızlı artış, ekonomik sistemin genişlemesi ve karmaşıklaşması vb. birçok nedenle işletmeler hakkında güvenilir bilgi elde etme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır (Özyürek, 2012: 101). İşletmelerle ilgili bilgiler muhasebe birimi tarafından üretilen finansal tablolardan elde edilmekte, işletmeyle ilgili kararlar da finansal tablolara istinaden verilmektedir. Kararların doğru olabilmesi için finansal tabloların güvenilirliğinin teyit edilmesi gerekmektedir.

İşte tam bu noktada bağımsız denetim devreye girmektedir. İşletme ile ilişkili olmayan bağımsız bir kuruluş tarafından işletmenin finansal tabloları üzerinde denetim faaliyeti gerçekleştirilmektedir. Bağımsız denetim neticesinde işletme ile ilişkili taraflara finansal tabloların doğruluğu hakkında güvence verilmektedir.

Doğruluğu teyit edilmiş finansal tablolar sayesinde ilişkili taraflar tereddüt yaşamadan kararlarını verebilmektedir. Şüphesiz doğru finansal tablolara istinaden verilen kararlar da doğru olmaktadır.

Bağımsız denetim, ekonomik sistemin işlevsel olması başta olmak üzere finansal sistemin sekteye uğramaması, finansal tablolara dolayısıyla işletmelere olan güvenin gelişebilmesi açısından büyük öneme haiz olmaktadır.

4. Örnek Uygulama

KLM Katılım Bankası Çorum Şubesi'ne Çorum Organize Sanayi Bölgesinde un fabrikaları makineleri üreten iki farklı işletme olan ABC Makine San. Tic. A.Ş. ve DEF Makine San. Tic. A.Ş. murâbaha yöntemi ile üretim hattında kullanacakları makineleri satın almak için 22/03/2021 tarihinde başvuruda bulunmuştur. KLM Katılım Bankası işletmelere ait finansal tabloları ve mali verileri incelemek sureti ile işletmelerin taleplerini değerlendirmeye almıştır.

4.1 ABC Makine San. Tic. A.Ş.'ye Ait Finansal Tablolar ve Bağımsız Denetim Raporu

ABC Makine San. Tic. A.Ş.'ye ait finansal tablolar ve bağımsız denetim raporu aşağıda yer almaktadır.

ABC Makine A.Ş. Finansal Durum Tablosu (Bilanço)		
Varlıklar	**Cari Dönem 31/12/2020**	**Önceki Dönem 31/12/2019**
Dönen Varlıklar	**14.371.072,28**	**13.479.595,22**
Hazır Değerler	**11.329,86**	**2.764,92**

Kasa	10.425,09	1.555,52
Bankalar	904,77	1.209,40
Ticari Alacaklar	**12.353.314,34**	**11.057.674,34**
Alıcılar	6.801.539,69	6.801.539,69
Alacak Senetleri	4.223.153,65	4.223.153,65
Diğer Ticari Alacaklar	1.328.621,00	32.981,00
Diğer Alacaklar	**98.800,00**	**98.800,00**
Diğer Çeşitli Alacaklar	98.800,00	98.800,00
Stoklar	**451.244,65**	**626.950,98**
İlk Madde Ve Malzeme	0,00	175.706,33
Yarı Mamul - Üretim	0,00	0,00
Mamuller	0,00	0,00
Ticari Mallar	0,00	0,00
Diğer Stoklar	10.875,00	10.875,00
Verilen Sipariş Avansları	440.369,65	440.369,65
Gelecek Aylara Ait Gid. Ve Gel. Taah.	**398.452,31**	**398.452,31**
Gelecek Aylara Ait Giderler	398.452,31	398.452,31
Diğer Dönen Varlıklar	**1.057.931,12**	**1.294.952,67**
Devreden KDV	15.590,25	252.611,80
Diğer KDV	1.042.340,87	1.042.340,87
Duran Varlıklar	**4.029.551,91**	**5.307.442,33**
Maddi Duran Varlıklar	**2.892.907,97**	**3.740.907,97**
Binalar	2.321.575,04	2.321.575,04
Tesis, Makina Ve Cihazlar	0,00	803.700,00
Taşıtlar	804.792,82	804.792,82
Demirbaşlar	0,00	44.300,00
Birikmiş Amortisman (-)	-233.459,89	-233.459,89
Maddi Olmayan Duran Varlıklar	**33.977,29**	**283.977,29**
Haklar	152.836,41	402.836,41
Diğer Maddi Olmayan Duran Varlıklar	16.595,25	16.595,25
Birikmiş Amortisman (-)	-135.454,37	-135.454,37

Gelecek Yıllara Ait Gid. Ve Gel. Taah.	**805.185,61**	**985.076,03**
Gelecek Yıllara Ait Giderler	805.185,61	985.076,03
Diğer Duran Varlıklar	**297.481,04**	**297.481,04**
Geçici Hesap (Matrah Arttırımı	297.481,04	297.481,04
Aktif Toplam	**18.400.624,19**	**18.787.037,55**
Kaynaklar		
Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	**8.002.375,73**	**8.550.609,95**
Mali Borçlar	**1.031.414,90**	**1.031.414,90**
Banka Kredileri	1.031.414,90	1.031.414,90
Diğer Mali Borçlar	0,00	0,00
Ticari Borçlar	**4.188.042,05**	**4.386.242,49**
Satıcılar	1.526.757,13	1.724.957,57
Borç Senetleri	2.649.968,18	2.649.968,18
Diğer Ticari Borçlar	11.316,74	11.316,74
Diğer Borçlar	**97.592,51**	**226.948,33**
Personele Borçlar	1.092,16	58.226,31
Diğer Çeşitli Borçlar	96.500,35	168.722,02
Alınan Avanslar	**569.802,20**	**583.802,20**
Alınan Sipariş Avansları	569.802,20	583.802,20
Ödenecek Vergi Ve Diğer Yük.	**2.115.524,07**	**2.322.202,03**
Ödenecek Vergi Ve Fonlar	1.228.648,79	1.197.848,24
Ödenecek Sos. Güv. Kesintileri	567.681,93	606.839,74
Vadesi Geçmiş Ert. Vergiler	319.193,35	517.514,05
Borç Ve Gider Karşılıkları	**0,00**	**0,00**
Dönem Kârı Vergi Ve Diğ. Yas. Yük.	36.499,84	0,00
Dönem Kâr. Peş. Öde. Ver. Ve Diğ. (-)	-36.499,84	0,00
Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar	**6.352.911,42**	**6.077.401,83**
Mali Borçlar	**6.154.590,72**	**6.077.401,83**
Banka Kredileri	6.154.590,72	6.077.401,83
Finansal Kiralama İşlemlerinden Borçlar	0,00	0,00
Ertelenmiş Fin. Kir. Borç. Maliyetleri (-)	0,00	0,00

Ticari Borçlar	**0,00**	**0,00**
Satıcılar	0,00	0,00
Diğer Borçlar	**198.320,70**	**0,00**
Kamuya Olan Ert. / Taks. Borçlar	198.320,70	0,00
Özkaynaklar	**4.122.525,93**	**4.159.025,77**
Ödenmiş Sermaye	**1.000.000,00**	**1.000.000,00**
Sermaye	1.000.000,00	1.000.000,00
Geçmiş Yıllar Kârları	**3.416.105,08**	**3.416.105,08**
Geçmiş Yıllar Kârları	3.416.105,08	3.416.105,08
Geçmiş Yıllar Zararları (-)	**-257.079,31**	**-77.188,89**
Geçmiş Yıllar Zararları (-)	-257.079,31	-77.188,89
Dönem Net Kârı (Zararı)	**-113.688,73**	**-179.890,42**
Dönem Net Kârı	0,00	0,00
Dönem Net Zararı (-)	-113.688,73	-179.890,42
Pasif Toplam	**18.400.624,19**	**18.787.037,55**

ABC Makine San. Tic. A.Ş.'ye ait finansal durum tablosu (bilanço) incelendiğinde; şirketin cari dönemde stoklarının olmadığı, kısa ve uzun vadeli banka kredilerinin fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca işletmenin geçmiş kârları yüksek olsa da cari dönemde ve önceki dönemde zarar açıkladığı görülmektedir.

ABC Makine A.Ş. Gelir Tablosu		
Gelir Tablosu	**Cari Dönem 31/12/2020**	**Önceki Dönem 31/12/2019**
Brüt Satışlar	**2.186.776,61**	**4.035.991,47**
Yurtiçi Satışlar	563.254,25	1.652.366,36
Yurtdışı Satışlar	1.623.522,36	2.383.625,11
Satış İndirimleri (-)	**0,00**	**0,00**
Net Satışlar	**2.186.776,61**	**4.035.991,47**
Satışların Maliyeti (-)	**1.822.663,25**	**3.223.656,26**
Sat. Mam. Maliyeti (-)	1.822.663,25	3.223.656,26
Brüt Satış Kârı Zar.	**364.113,36**	**812.335,21**

Faaliyet Giderleri (-)	**198.299,68**	**587.263,13**
Paz. Satış Ve Dağ. Gid. (-)	32.663,32	201.452,63
Genel Yönetim Gid. (-)	165.636,36	385.810,50
Faaliyet Kârı Zar.	**165.813,68**	**225.072,08**
Diğ. Faal. Ol. Gel.Kâr.	**0,00**	**0,00**
D. Faal. Ol. Gid.Zar. (-)	**0,00**	**0,00**
Finansman Gid. (-)	**279.502,41**	**404.962,50**
Kısa Vad. Borç. Gid. (-)	279.502,41	404.962,50
Olağan Kâr Veya Zar.	**-113.688,73**	**-179.890,42**
Ol.Dışı Gel. Ve Kâr.	**0,00**	**0,00**
Ol.Dışı Gid. Ve Zar. (-)	**0,00**	**0,00**
Dönem Kârı Zararı	**-113.688,73**	**-179.890,42**
D.Kârı Ver.Yas.Yük. (-)	**0,00**	**0,00**
Dön. Net Kârı Zar.	**-113.688,73**	**-179.890,42**

Şirketin gelir tablosu incelendiğinde; son dönemlerde kârlılığının düşük olduğu görülmektedir. Dönemler itibari ile zararın büyük ölçüde faaliyet giderlerinden ve finansman giderlerinden kaynaklandığı gözlemlenmektedir. Ayrıca şirketin finansal tabloları ile yapılan mali analizlerde de şirketin sektör ortalamasının altında olduğu tespit edilmektedir.

Şirket yetkilileri tarafından bu durumun şirketin üretimde kullandığı makine parkurunda meydana gelen arızalardan dolayı üretim aksamalarından kaynaklandığı, makine parkurunun yenilenmesi için katılım bankasına başvurulduğu, makine parkurunun yenilenmesi ile projeksiyon gelir tablosunda da görüleceği üzere şirketin kendini kısa sürede toparlayacağı beyan edilmektedir.

ABC Makine A.Ş. Projeksiyon Dönemleri Tahmini Gelir Tablosu			
Gelir Tablosu	**31.12.2021**	**31.12.2022**	**31.12.2023**
Brüt Satışlar	**16.265.227,80**	**27.383.625,11**	**35.158.323,28**
Yurtiçi Satışlar	2.000.000,00	2.000.000,00	2.500.000,00
Yurtdışı Satışlar	14.265.227,80	25.383.625,11	32.658.323,28
Satış İndirimleri (-)	**0,00**	**0,00**	**0,00**
Net Satışlar	**16.265.227,80**	**27.383.625,11**	**35.158.323,28**

Satışların Maliyeti (-)	**6.746.122,56**	**20.460.851,92**	**26.896.532,65**
Sat. Mam. Maliyeti (-)	6.746.122,56	20.460.851,92	26.896.532,65
Brüt Satış Kârı Zar.	**9.519.105,24**	**6.922.773,19**	**8.261.790,63**
Faaliyet Giderleri (-)	**975.913,66**	**1.232.263,13**	**1.477.973,54**
Paz.Sat. Ve Dağ.Gid. (-)	195.182,73	246.452,63	295.594,71
Genel Yönetim Gid. (-)	780.730,93	985.810,50	1.182.378,83
Faaliyet Kârı Zar.	**8.543.191,58**	**5.690.510,06**	**6.783.817,09**
Diğ. Faal. Ol. Gel.Kâr.	**0,00**	**0,00**	**0,00**
D.Faal.Ol.Gid.Zar. (-)	**0,00**	**0,00**	**0,00**
Finansman Gid. (-)	**1.000.000,00**	**1.000.000,00**	**1.000.000,00**
Kısa Vad.Borç.Gid. (-)	1.000.000,00	1.000.000,00	1.000.000,00
Olağan Kâr Veya Zar.	**7.543.191,58**	**4.690.510,06**	**5.783.817,09**
Ol.Dışı Gel. Ve Kâr.	**0,00**	**0,00**	**0,00**
Ol.Dışı Gid. Ve Zar. (-)	**0,00**	**0,00**	**0,00**
Dönem Kârı Zararı	**7.543.191,58**	**4.690.510,06**	**5.783.817,09**
D.Kârı Ver.Yas.Y. (-)	**1.659.502,15**	**1.031.912,21**	**1.272.439,76**
Dön. Net Kârı Zar.	**5.883.689,43**	**3.658.597,85**	**4.511.377,33**
Toplam Net Kâr	**5.883.689,43**	**9.542.287,28**	**14.053.664,61**

Şirketin Projeksiyon Dönemleri Tahmini Gelir Tablosu incelendiğinde; şirketin gelecek dönemlerde toparlanacağı, kârlılığının artacağı ve borçlarını ödeme yetisi kazanabileceği görülmektedir. Şirket yetkilileri tarafından un fabrikası makinelerinin üretiminin uzun dönemleri kapsadığı, gelecek dönemlerde planlanan satışların yurt içi ve yurt dışında yer alan firmalarla gerçekleştirilen sözleşmelere ve proforma faturalara dayandırıldığı beyan edilmektedir.

Ön Projenin Gerçekleşeceği Hususunda Güvence Veren Denetim Raporu Raporu Hazırlayan Bağımsız Denetim Kuruluşunun	
Unvanı	BA-DE Bağımsız Denetim A.Ş.
Oda Sicil No	BDK-2018/000
Bakanlık Mühür No	0
Büro Adresi	Karakeçili Mah. Gazi Cad. No:0 Merkez/Çorum
Vergi Dairesi ve No	Çorum VD. / 000 000 0000

Telefon/Faks	(0364) 000 00 00
Denetlenen Şirketin	
Unvanı	ABC Makine San. Tic. A.Ş.
Adresi	Organize Sanayi Bölgesi No:0 Merkez/Çorum
Vergi Dairesi ve No	Çorum VD. / 000 000 0001
Telefon/Faks	(0364) 000 00 01
Denetime İlişkin	
Dönem	01.01.2019 - 31.12.2019, 01.01.2020 - 31.12.2020
Mali Tablolar	31.12.2019 - 31.12.2020 Tarihli Mali Tablolar
Ön Proje	10.02.2021
Sonuç	Şirket tarafından hazırlanan ön projede yer alan teklifin, **Bağımsız Denetim Standardı 805, Güvence Denetim Standardı 3000 ve Güvence Denetim Standardı 3400**'e uygun olarak denetlenmesi sonucu yapılan tespit ve değerlendirmemize göre, firmanın kilit performans göstergelerinin geçmiş mali kıstaslarına uygun olarak hazırlandığı yönündeki beyanını tüm önemli yönleriyle gerçeğe uygun bir biçimde ifade edilmiştir. İş bu rapora göre, ön projede borcun itfasına ayrılan ve gerçeğe yakın olarak öngörülen kaynakların sağlanması halinde projede yer alan teklifin gerçekleşeceği hususunda MAKUL GÜVENCE VERMEKTEYİZ.

BA-DE Bağımsız Denetim A.Ş. tarafından hazırlanan bağımsız denetim raporu incelendiğinde; şirkete ait finansal tablolara ve projeksiyon dönemleri tahmini gelir tablosuna bağımsız denetim şirketi tarafından makul güvence verildiği görülmektedir.

4.2 DEF Makine San. Tic. A.Ş.'ye Ait Finansal Tablolar

DEF Makine San. Tic. A.Ş.'ye ait finansal tablolar aşağıda yer almaktadır.

DEF Makine A.Ş. Finansal Durum Tablosu (Bilanço)		
Varlıklar	**Cari Dönem 31/12/2020**	**Önceki Dönem 31/12/2019**
Dönen Varlıklar	**27.592.528,97**	**22.433.885,30**
Hazır Değerler	**705.130,25**	**865.351,37**

Kasa	52.563,36	92.585,50
Bankalar	652.566,89	772.765,87
Ticari Alacaklar	**11.024.693,34**	**9.611.911,79**
Alıcılar	6.801.539,69	5.986.259,54
Alacak Senetleri	4.223.153,65	3.625.652,25
Diğer Ticari Alacaklar	0,00	0,00
Diğer Alacaklar	**0,00**	**0,00**
Diğer Çeşitli Alacaklar	0,00	0,00
Stoklar	**11.106.321,95**	**9.933.010,22**
İlk Madde Ve Malzeme	5.105.397,29	4.982.596,56
Yarı Mamul - Üretim	1.636.985,56	1.256.689,85
Mamuller	4.323.569,45	3.635.025,25
Ticari Mallar	0,00	0,00
Diğer Stoklar	0,00	0,00
Verilen Sipariş Avansları	40.369,65	58.698,56
Gel. Aylara Ait Gid. Ve Gel. Taah.	**1.398.452,31**	**728.659,25**
Gelecek Aylara Ait Giderler	1.398.452,31	728.659,25
Diğer Dönen Varlıklar	**3.357.931,12**	**1.294.952,67**
Devreden KDV	315.590,25	252.611,80
Diğer KDV	3.042.340,87	1.042.340,87
Duran Varlıklar	**12.250.518,91**	**13.121.718,03**
Maddi Duran Varlıklar	**9.686.193,26**	**11.300.558,80**
Binalar	9.321.575,04	9.321.575,04
Tesis, Makina Ve Cihazlar	3.653.698,21	3.653.698,21
Taşıtlar	2.804.792,82	2.804.792,82
Demirbaşlar	363.589,36	363.589,36
Birikmiş Amortisman (-)	-6.457.462,17	-4.843.096,63
Maddi Olmayan Duran Varlıklar	**461.659,00**	**538.602,16**
Haklar	652.836,41	652.836,41
Diğ. Maddi Olmayan Duran Varlıklar	116.595,25	116.595,25
Birikmiş Amortisman (-)	-307.772,66	-230.829,50

Gel. Yıllara Ait Gid. Ve Gel. Taah.	**1.805.185,61**	**985.076,03**
Gelecek Yıllara Ait Giderler	1.805.185,61	985.076,03
Diğer Duran Varlıklar	**297.481,04**	**297.481,04**
Geçici Hesap (Matrah Artırımı)	297.481,04	297.481,04
Aktif Toplam	**39.843.047,88**	**35.555.603,33**
Kaynaklar		
Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	**14.893.182,38**	**13.476.928,40**
Mali Borçlar	**2.031.414,90**	**1.658.962,36**
Banka Kredileri	2.031.414,90	1.658.962,36
Diğer Mali Borçlar	0,00	0,00
Ticari Borçlar	**7.288.042,05**	**6.712.527,53**
Satıcılar	3.526.757,13	3.724.957,57
Borç Senetleri	3.649.968,18	2.987.569,96
Diğer Ticari Borçlar	111.316,74	0,00
Diğer Borçlar	**207.592,51**	**316.948,33**
Personele Borçlar	11.092,16	48.226,31
Diğer Çeşitli Borçlar	196.500,35	268.722,02
Alınan Avanslar	**1.569.802,20**	**983.802,20**
Alınan Sipariş Avansları	1.569.802,20	983.802,20
Ödenecek Vergi Ve Diğer Yük.	**3.796.330,72**	**3.804.687,98**
Ödenecek Vergi Ve Fonlar	2.228.648,79	2.197.848,24
Ödenecek Sos. Güv. Kesintileri	1.567.681,93	1.606.839,74
Vadesi Geçmiş Ert. Vergiler	0,00	0,00
Borç Ve Gider Karşılıkları	**0,00**	**0,00**
Dönem Kârı Vergi Ve Diğ. Yas. Yük.	136.499,84	0,00
Dönem Kâr. Peş. Öde.Ver. Ve Diğ. (-)	-136.499,84	0,00
Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar	**2.077.401,83**	**3.662.569,85**
Mali Borçlar	**2.077.401,83**	**3.662.569,85**
Banka Kredileri	2.077.401,83	3.662.569,85
Finansal Kiralama İşl. Borçlar	0,00	0,00
Ertelenmiş Fin. Kir. Borç. Maliyet. (-)	0,00	0,00

Ticari Borçlar	**0,00**	**0,00**
Satıcılar	0,00	0,00
Diğer Borçlar	**0,00**	**0,00**
Kamuya Olan Ert. / Taks. Borçlar	0,00	0,00
Özkaynaklar	**22.872.463,67**	**18.416.105,08**
Ödenmiş Sermaye	**10.000.000,00**	**10.000.000,00**
Sermaye	10.000.000,00	10.000.000,00
Geçmiş Yıllar Kârları	**8.416.105,08**	**4.846.232,73**
Geçmiş Yıllar Kârları	8.416.105,08	4.846.232,73
Geçmiş Yıllar Zararları (-)	**0,00**	**0,00**
Geçmiş Yıllar Zararları (-)	0,00	0,00
Dönem Net Kârı (Zararı)	**4.456.358,59**	**3.569.872,35**
Dönem Net Kârı	4.456.358,59	3.569.872,35
Dönem Net Zararı (-)	0,00	0,00
Pasif Toplam	**39.843.047,88**	**35.555.603,33**

DEF Makine San. Tic. A.Ş.'ye ait finansal durum tablosu (bilanço) incelendiğinde; işletmenin stoklarının yeterli olduğu, dönemler itibari ile kârlılığının arttığı, şirket varlıklarının borçlarını ödemeye yeterli olduğu görülmektedir.

DEF Makine A.Ş. Gelir Tablosu		
Gelir Tablosu	**Cari Dönem 31/12/2020**	**Önceki Dönem 31/12/2019**
Brüt Satışlar	**63.200.371,17**	**59.913.084,37**
Yurtiçi Satışlar	3.569.785,32	3.123.564,12
Yurtdışı Satışlar	59.630.585,85	56.789.520,25
Satış İndirimleri (-)	**0,00**	**0,00**
Net Satışlar	**63.200.371,17**	**59.913.084,37**
Satışların Maliyeti (-)	**55.325.638,50**	**53.258.265,74**
Sat. Mam. Maliyeti (-)	55.325.638,50	53.258.265,74
Brüt Satış Kârı Zar.	**7.874.732,67**	**6.654.818,63**
Faaliyet Giderleri (-)	**2.792.675,72**	**2.679.983,78**
Paz. Satış Ve Dağ. Gid. (-)	962.563,25	923.658,36

Genel Yönetim Gid. (-)	1.830.112,47	1.756.325,42
Faaliyet Kârı Zar.	**5.082.056,95**	**3.974.834,85**
Diğ. Faal. Ol. Gel.Kâr.	**0,00**	**0,00**
D. Faal. Ol. Gid.Zar. (-)	**0,00**	**0,00**
Finansman Gid. (-)	**625.698,36**	**404.962,50**
Kısa Vad. Borç. Gid. (-)	625.698,36	404.962,50
Olağan Kâr Veya Zar.	**4.456.358,59**	**3.569.872,35**
Ol.Dışı Gel. Ve Kâr.	**0,00**	**0,00**
Ol.Dışı Gid. Ve Zar. (-)	**0,00**	**0,00**
Dönem Kârı Zararı	**4.456.358,59**	**3.569.872,35**
D.Kârı Ver.Yas.Yük. (-)	**0,00**	**0,00**
Dön. Net Kârı Zar.	**4.456.358,59**	**3.569.872,35**

Şirketin gelir tablosu incelendiğinde; dönemler itibari ile kârlılığının yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca şirketin finansal tabloları ile yapılan mali analizlerde de şirketin sektör ortalamasının üstünde olduğu tespit edilmektedir.

4.3 Katılım Bankası ve İşletmeler Arasında Murâbaha Sözleşmeleri

ABC Makine San. Tic. A.Ş. bağımsız denetime tabi olmadığı halde finansal tablo ve mali verilerinin BA-DE Bağımsız Denetim A.Ş. firması tarafından denetimden geçirildiği ve denetim şirketi tarafından ABC Makine San. Tic. A.Ş.'ye ait finansal tablo ve mali verilere makul güvence verildiği tespit edilmektedir. Buna karşılık DEF Makine San. Tic. A.Ş.'ye ait finansal tabloların herhangi bir denetime tabi tutulmadığı görülmektedir.

Katılım bankası yetkilileri her iki şirkete ait finansal tabloları incelemeleri neticesinde tereddütsüz bir şekilde DEF Makine San. Tic. A.Ş.'nin talebine onay verirken, ABC Makine San. Tic. A.Ş.'nin talebine BA-DE Bağımsız Denetim A.Ş. firması tarafından şirkete ait finansal tablo ve mali verilere makul güvence verildiği için onay vermişlerdir.

Her iki şirket ile de 26/03/2021 tarihinde 60 ay vadeli murâbaha sözleşmesi imzalanmış ve makineler şirketlere teslim edilmiştir. İlk 5 taksit her iki şirket tarafından KLM Katılım Bankası'na ödenmiş ancak 6. Taksit DEF Makine San. Tic. A.Ş. tarafından ödenememiştir. Banka yetkilileri şirket ile irtibata geçtiğinde ve şirketi yerinde ziyaret ettiğinde şirket tarafından sunulan finansal tabloların gerçeği yansıtmadığını anlamışlardır. Nitekim DEF Makine San. Tic. A.Ş.'nin sunmuş olduğu

finansal tablolar KLM Katılım Bankası tarafından gerçeği yansıttığı kabulü ile incelenmiş ve buna istinaden sözleşme imzalanmıştır. Uygulamada denetimden geçmemiş finansal tabloların doğruluğunun tespitinin yapılması da imkânsızdır.

Örnek uygulamadan da anlaşılacağı üzer makyajlanmış, gerçeği yansıtmayan, herhangi bir bağımsız kuruluş tarafından denetime tabi tutulmayan finansal tablolara istinaden verilen kararlar yanlış neticeler vermektedir. Ayrıca bu tür durumlar finansal tablolara olan güveni de zedelemektedir.

Sonuç

Finansal tablolar, işletme ile ilişkili taraflara işletmenin mali yapısı hakkında bilgi aktarmaktadır. İşletme yöneticileri, yatırımcılar, finans kurumları vb. işletme hakkında alacakları kararları finansal tablolar ile şekillendirmektedir. Yanıltıcı finansal tablolar ile alınacak kararların aksi sonuçlar doğuracağında şüphe yoktur.

İşletme hakkında alınacak kararlara referans olan finansal tabloların gerçeği yansıtması gerekliliği ortadadır. Bu bağlamda finansal tabloların gerçeğe uygunluğunun mutlak surette bağımsız bir kurum tarafından denetlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Muhasebe bağlamında denetim, kısaca kayıtlar ile fiili durumun uygunluğunun tespit edilmesi çalışmasıdır. Bağımsız denetim ise bağımsız bir kurum tarafından işletmeye ait finansal tablo ve mali verilere ilişkin bilgi kullanıcılarına güvence vermektedir.

Örnek uygulamada da görüleceği üzere bağımsız denetime tabi olmayan finansal tablolar referans alınarak verilen kararlar isabetli olamamaktadır. Bunun yanında esasen düşük görünümlü ancak bağımsız denetimden geçmiş finansal tablo ve mali verilere istinaden verilen kararlar daha gerçekçi neticeler vermektedir.

Mevcut uygulamada Türkiye'de belirli kriterleri sağlayan işletmeler zorunlu olarak bağımsız denetime tabi tutulmaktadır. Söz konusu kriterlerin kapsamının daha da genişletilerek bağımsız denetim çerçevesinin genişletilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda bağımsız denetim şirketlerinin raporlarının da üçüncü bir bağımsız kuruluş tarafından denetime tabi tutulması yüksek kalitede finansal tabloların oluşturulması açısından önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Akçay, A., Bilen, A. (2017). *Denetimin Genel Çerçevesi*, Ed. Bilen, A., Aydemir, İ. *Uygulamalı Muhasebe Denetimi Teoriden Pratiğe*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.

Çağıran Kendirli, H., Kendirli, S., Kısacık, H. (2019). "The Frauds and Errors in Auditing: A Case Study in Çorum Area". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 8(1/2), s. 1083-1097.

Dönmez, A., Ersoy, A. (2006). "Bağımsız Denetim Firmaları Bakış Açısıyla Türkiye Bağımsız Dış Denetim Sisteminin Değerlendirilmesi". *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, s. 69-91.

Erdoğan, M. (2002). "Muhasebe, Denetim ve Bağımsız Denetimin Gerekliliği". *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5, s. 51-63.

Esendemir, E. (2011). "Finansal Bilginin Güvenilirliği İle İlgili Bağımsız Denetimin Amacı Ve Bağımsız Denetim Süreci İle İlgili Son Gelişmeler". *Journal of Yaşar University*, 6(23), s. 3890-3903.

Gray, R. (2001). "Thirty Years of Social Accounting, Reporting and Auditing: What (If Anything) Have We Learnt?". *Business Ethics: A European Review*, 10(1), s. 9-15.

Kandemir, T., Akbulut, H. (2013). "Bağımsız Denetimin Etkinliğinde Denetimden Sorumlu Komitenin Rolü: Türkiye'deki Bağımsız Denetim Firmalarına Yönelik Bir Araştırma". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(20), s. 37-55.

Kıymetli Şen, İ. (2016). "Bilgi Teknolojilerindeki Değişimin Finansal Tabloların Bağımsız Denetimine Etkisi: Sürekli Denetim". *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 383-404.

Özyürek, H. (2012). "Uluslararası Finansal Raporlama Standartları Açısından Bağımsız Denetimin Önemi". *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2), s. 95-105.

Şahin, E. (2017). *İç Kontrol Sistemi*, Ed. Kırlı, M., Ardıç, M. *Muhasebe Denetimi*, 1. Baskı, Lisans Yayıncılık, İstanbul.

Taş, O. (2016). *Muhasebe Denetimi Ders Notları (SMMM Yeterlilik Sınavına Hazırlık)*, 5. Baskı, Tesmer, İstanbul.

Yazıcı, R., Varsak, S., Yazıcı, A. (2020). "Asimetrik Bilgi Sorununun Çözümünde Bağımsız Denetimin Önemi". *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 06(02), s. 136-146.

Yılancı, M. (2016). *Denetim ve Denetçi*, Ed. Erdoğan, M. *Muhasebe Denetimi*, 3. Baskı, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Yıldız, N., Şahin, E.E., Kısacık, H. (2017). *Denetim Raporu*, Ed. Bilen, A., Aydemir, İ. *Uygulamalı Muhasebe Denetimi Teoriden Pratiğe*, 1. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara.

https://kgk.gov.tr/

BÖLÜM XVI

TÜRKİYE'NİN İHRACAT PERFORMANSININ YAYGIN VE YOĞUN MARJLAR AYRIŞTIRMASI

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet AYDINER*

A.Adnan Menderes Üniv., Aydın-Türkiye
maydiner@adu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9385-5045

1. Giriş

Uluslararası ticaret dünyadaki tüm ülkeler için en hayati ekonomik faaliyetlerden biridir. Dış ticaret özellikle de ihracat gelişmekte olan ülkeler için en önemli gelir ve kalkınma finansmanı kaynağını oluşturmaktadır. Uluslararası ticaret, gelişmiş ülkeler için de mevcut ekonomik ve sosyal refah düzeyinin devam ettirilmesi ve artırılması için elzemdir.

Uluslararası ticarette, tüm ülkeler ticaret hacminin özellikle ihracatın artırılması için sürekli çaba içindedirler. Ülkelerin ticaret hacmini artırmalarının önünde ülkelere göre değişse de çok sayıda engel ve sorunlar bulunmaktadır. İhracatın artırılmasında gelişmekte ülkeler için ise belirgin ortak sorunlar göze çarpmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında gelişmekte olan ülkelerin çoğunun ihracat sepeti belirli sayıda ürüne yoğunlaşmıştır. Bu ülkelerin ihracat gelirleri ihracat ürün demetlerinin oluşturan birkaç başat ürüne bağlıdır. Bu baskın ürünlerin çoğunun da örneğin tekstil ürünlerinde olduğu gibi düşük teknolojili ve rekabetin yoğun olduğu ürünler olduğu görülmektedir. Diğer taraftan çoğu gelişmekte olan ülkenin ihracatları belirli pazarlara da yoğunlaşmıştır.

İhracat ürün sepetindeki ürün veya pazar yoğunlaşması ülkelerin ihracat gelirlerinin artmasına engel oluşturduğu gibi ihracat gelirlerinde dalgalanmalara sebep olabilmektedir. Bu durumun belirgin örneği Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de yaşanmıştır. İhracat sepeti çok ağırlıklı olarak tarım ürünlerinden oluşan ülkenin ihracat gelirleri 1929 krizi ve sonrasındaki dönemde tarım ürünleri fiyatlarının düşmesine ve talebin azalmasına bağlı olarak sert şekilde düşmüştür. İhracat gelirlerindeki düşüşler veya zaman zaman görülen dalgalanmalar Türkiye'de dış ticaret açığına bağlı cari açık temelli finansal krizlerin de tetikleyicisi olmuştur.

İhracatta yoğunlaşmanın yüksek olmasına diğer bir ifade ile çeşitlendirmenin düşüklüğünün getirdiği olumsuzluklara karşı özellikle gelişmekte olan ülkeler ihracat gelirlerini istikrarlı hale getirmek ve gelirini artırabilmek için ihracat sepetini ve ihracat yapılan pazar/ülke sayısını çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Ancak sonuçlar istenen düzeyde değildir.

Son yıllarda özellik Çin'deki düşük maliyetli, yüksek miktarlı üretim çok sayıda gelişmekte olan ülkenin ihracatta çeşitlendirme yapmasına imkân vermediği gibi çok sayıda ülkeyi ham madde ihraç eden ülke konumuna dahi itmiştir.

İhracatta çeşitlendirme ülkelerin ihracat gelirlerini artırmak ve gelir dalgalanmalarını azaltmak için kullandıkları en önemli araçlardan biri olan çeşitlendirmenin yapılabilmesi teknoloji, işletme yapıları, sektör, döviz kuru, ülkenin dışa açıklığı, ülkenin milli geliri gibi çok sayıda faktöre bağlıdır. Hem yatay hem dikey çeşitlendirme yüksek düzeyde finansman gerektirdiğinden özellikle gelişmekte olan ülkeler ihracatlarını artırmak için mevcut ürünlerin mevcut pazarlara olan ihracat hacmini artırma yoluna gitmektedir..

Mevcut ürünlerin mevcut pazarlara ihracatının artırılması ülkelerin ihracat gelirlerinin artmasını sağlamakta ancak ülkenin ürün ve pazar bağımlılığını artırdığından riskleri de beraberinde getirmektedir. Mevcut ihraç pazarlarındaki rekabet yoğunlaşması, mevcut Pazar ülkelerdeki olası olumsuz şoklar doğrudan ihracatçı ülkeye yansımakta, ülkenin ihracat gelirleri olumsuz etkilenmektedir.

Nitekim, Türkiye'nin ihracatının yarısından fazlasını gerçekleştirdiği Avrupa Birliği i ülkelerinde 2008 krizi döneminde ortaya çıkan ekonomik daralma Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatının sert şekilde düşmesine sebep olmuştur. Benzer bir durum son yaşanan salgın döneminde de yaşanmıştır. Bu deneyimler Türkiye'nin ihracatında en azından daha fazla yatay çeşitlendirme gerekliliğini göstermiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'nin ihracat performansında yaygın ve yoğun ticaret etkisi, etkiler ayrıştırılarak incelenmiştir. Yaygın ve yoğun ticaret etkilerinin ayrıştırılması Türkiye'nin 2010 ve 2021 yılındaki dış ticaret verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın ana yöntemi ve teorik çerçevesi izleyen bölümde açıklanmıştır. Sonraki bölümlerde ise çalışmanın bulguları ve sonuçlar verilmiştir.

2. Yoğun Ve Yaygın Marjlar - Çeşitlendirme: Teorik Çerçeve

İhracatta çeşitlendirme kavramı çok değişik tanımları olsa bile kısaca ülkelerin ihracat ürünlerini, ihracat yaptıkları ülkelerin sayısını ve türünü artırması olarak tanımlanabilir. Teknik olarak açılacak olursa mevcut ihracat ürünleri için mevcut ihraç pazarlarına yeni pazarların eklenmesi; mevcut ihracat ürün sepetine yeni ürünlerin ilave edilmesi, mevcut ihracat ürünlerinin teknoloji düzeyinin artırılarak katma değeri yüksek ürünler ihraç edilmeye başlanması ihracatın çeşitlendirilmesidir.

Bu bağlamda çeşitlendirme kavramını ihracat miktarındaki artışa etkisi üzerinden iki ana başlığa ayırabiliriz. İhracatta miktar artışı iki ana kanal üzerinden olabilir. Birincisi ülkenin mevcut ihracat ürünlerinin mevcut

pazarlara ihracatlarının artırılmasıdır. Teknik olarak bu olgu "Yoğun Ticaret" veya "Yoğun Marj" olarak tanımlanmaktadır. İkinci kanal ise "Yaygın Ticaret" veya "Yaygın Marj" olarak isimlendirilen iki alt türden oluşan kanaldır. Yaygın ticaret esas olarak ihracattaki çeşitlendirmeyi ifade etmektedir. Yaygın ticaret de iki alt tür çeşitlendirme faaliyetinden oluşmaktadır.

Birinci tür çeşitlendirme coğrafi çeşitlendirme veya diğer adıyla yatay çeşitlendirmedir. Yatay çeşitlendirme de kendi içinde iki alt kategoriye ayrılmaktadır. İlki mevcut ihraç ürünlerinin mevcut pazarlarına yeni pazarlar eklenmesidir. Bu tür çeşitlendirmede mevcut ürünlerin ihracat pazarı sayısı artırılmaktadır. İkinci alt yatay çeşitlendirme sepete eklenen yeni ürünlerin yeni pazarlara ihracatının başlamasıdır. Bu türde mevcut ürünlere yeni ürün eklenmesinin yanında mevcut pazarlara yeni pazarlar eklenmektedir.

Yaygın ticaretin altındaki ikinci tür ana çeşitlendirme ise dikey çeşitlendirmedir. Dikey çeşitlendirmenin ana belirleyicisi sepete yeni ürünlerin eklenmesi veya mevcut ürünlerin katma değerinin ve teknolojisinin artırılmasıdır. Dikey çeşitlendirmenin de iki alt bileşeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki sepete yeni eklenen ürünlerin mevcut pazarlara ihracatının yapılması iken ikincisi sepete yeni eklenen ürünlerin yeni pazarlara ihracatının yapılmasıdır. Tablo-1'de ihracat performansının Yaygın ve Yoğun Ticaret bileşenleri özetlenmiştir.

Tablo-1: Yaygın ve Yoğun Ticaret

<table>
<tr><th rowspan="2">I. Yoğun Ticaret (Marj)</th><th colspan="2">II. Yaygın Ticaret (Marj)</th></tr>
<tr><td colspan="2">İhracatta Çeşitlendirme</td></tr>
<tr><td rowspan="3">• Mevcut ürünlerin mevcut pazarlara olan ihracatının artırılması
Yoğun Ticarette Artış Yolları
• Miktar artışı yoluyla
• Fiyat artışı yoluyla
• Miktar ve fiyat artışı yoluyla</td><td>Yatay (Coğrafi/Pazar) Çeşitlendirme</td><td>Dikey (Ürün) Çeşitlendirme</td></tr>
<tr><td rowspan="2">• Mevcut ürünlerin yeni pazarlara ihracatının yapılması</td><td>• Yeni veya katma değeri artırılmış ürünlerin mevcut pazarlara ihracatının yapılması</td></tr>
<tr><td>• Yeni veya katma değeri artırılmış ürünlerin yeni pazarlara ihracatının yapılması</td></tr>
</table>

Tablodan da görüldüğü üzere bir ülkenin ihracatındaki artışın Yoğun ve Yaygın Marjlar olmak üzere iki ana bileşeni bulunmaktadır. Ana bileşenler olan marjların alt bileşenleri dikkate alındığında ihracattaki artışının kaynaklarının ayrıştırılması oldukça karmaşık bir işlemdir. Ancak ihracat performansının ana bileşenlerinin tespit edilebilmesi için performansın

ayrıştırılması önemlidir. Ayrıştırma aynı zamanda ülkenin ihracatta çeşitlendirme başarı düzeyinin de anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Literatür

Yaygın ve yoğun ticaretin ölçülmesi ve ayrıştırılması konusunda ilk çalışmalardan biri Feenstra (1994) çalışmasıdır. Feenstra (1994), çalışmada belirli bir yılda ülkeler arasında ürün çeşitliliğini yani ülkelerin belli bir zamanda yaygın marjlarını ölçmeye çalışmıştır Hummels vd.(2005), Feenstra (1994) yöntemine yoğun ticaret (marj) hesaplanmasını ekleyerek genişletmiş ve geliştirmiştir. Bu çalışmada kullanılan yönteminde geliştirildiği çalışmada Amiti vd. (2008) yaygın ve yoğun marj hesaplanmasına zaman boyutunu da ekleyerek ihracat büyümesini yaygın ve yoğun marjlarına ayırmıştır.

Türkiye üzerine yapılan çalışmalardan Ekmen ve Erlat (2013), Amiti vd. (2008) yöntemini kullanarak yaygın ve yoğun marjlar hesaplanmıştır. Çalışmada Türkiye'nin ihraç ürünleri teknolojik olarak sınıflandırılmış ve her bir sınıf için yaygın ve yoğun marjlar hesaplanmıştır. Araştırmacılar Türkiye'nin ihracatta çeşitlenme konusunda yıllar içinde performansının yüksek olduğunu tespit etmiştir.

Türkiye'nin ihracatının artış sebeplerini ve bileşenlerini araştıran Türkcan vd. (2012) 1997-2008 dönemi için Türkiye'nin 197 ülkeye olan ihracatını incelenmiştir. Çalışmanın sonucuna göre Türkiye'nin toplam ihracat artışının %96'sı yoğun ticaret ile gerçekleşmektedir. Yoğun ticaretin önemli kısmı miktar üzerinden sağlanmıştır.

3. Yöntem

Türkiye'nin ihracat performansındaki yaygın ve yoğun ticaret etkileri aşağıda gösterilen Amiti ve Freund (2008) endeksi kullanılarak ayrıştırılmıştır. Endeks temel olarak iki kısımdan oluşmaktadır. İhracat sepetindeki mevcut ürünlerin ihracatının artışına dayalı ihracat artış kısmı yoğun ticaret (marj), sepete yeni eklenen ürünlerin sağladığı ihracat artışı ise yaygın ticaret (marj) kısmını oluşturmaktadır.

Çalışmada 2015 ile 2021 dönemi marjları hesaplanmıştır. Ürün olarak Harmonize Sistem Fasılları kullanılmıştır. Söz konusu bu dönemlerde ihracatı yüz milyon doların altında olan fasıllar ihracatı olmayan ürünler kabul edilirken, ihracatı bir milyon doların üstüne çıkanlar sepete yeni eklenmiş kabul edilmiştir. 2021 yılında toplam 98 fasılda ihracat yapılmıştır. Söz konusu 98 fasıl ihracat içinde 77 faslın ihracatları 100 milyon dolar ve üzerindedir. 21 fasıldaki her bir fasıl ihracatı ise 100 milyon doların altındadır.

$$\frac{\sum_j X_{t,j} - \sum_j X_{t-1,j}}{\sum_j X_{t-1,j}} = \frac{\sum_{j \in I} X_{t,j} - \sum_{j \in I^B} X_{t-1,j}}{\sum_j X_{t-1,j}} + \frac{\sum_{j \in I_t^N} X_{t,j}}{\sum_j X_{t-1,j}} - \frac{\sum_{j \in I_t^D} X_{t-1,J}}{\sum_j X_{t-1,j}}$$

$X_{t,j}$: t yılındaki j ürünü ihracatı

$X_{t-1,j}$: $t-1$ yılındaki j ürünü ihracatı

I^B : Her iki yılda ihraç edilen ürünler

I_t^N : $t-1$ yılında ihraç edilmeyen, t yılında ihraç edilen ürünler (yeni ihraç ürünler)

I_t^D : $t-1$ yılında ihraç edilen, t yılında ihraç edilmeyen ürünler (kaybolan ürünler)

Ayrıca burada;

$\frac{\sum_j X_{t,j} - \sum_j X_{t-1,j}}{\sum_j X_{t-1,j}}$: Toplam İhracat Büyümesi

$\frac{\sum_{j \in I} X_{t,j} - \sum_{j \in I} X_{t-1,j}}{\sum_j X_{t-1,j}}$: Yoğun Ticaret Etkisi

$\frac{\sum_{j \in I_t^N} X_{t,j}}{\sum_j X_{t-1,j}} - \frac{\sum_{j \in I_t^D} X_{t-1,J}}{\sum_j X_{t-1,j}}$: Yaygın Ticaret Etkisi (İlk kısmı yeni ihraç edilen, ikinci kısmı ise kaybolan ürünlerin etkisini) göstermektedir.

Çalışmada karşılaştırma yapılabilmesi için 2015-2021 dönemi için ürün ve pazar çeşitlendirme hesaplanmıştır. Çeşitlendirme Gini-Hirschman İndeksi kullanılarak hesaplanmıştır. İndeks, bir ülkenin ihracatındaki ürün veya ülke dağılımının hangi oranda olduğunu gösterir. İndeksin maksimum değeri 100 (veya 1) olup, bu durumda ihracat tek bir maldan oluşmaktadır. Sıfıra yaklaşan yoğunlaşma derecesi ise ürün çeşitlenmesinin çok yüksek olduğunu gösterir. Çeşitlendirme indeksi, GHI yoğunlaşma indeksinin bir sayısından çıkarılması ile elde edilir.

$$GHHI_t = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} \left(\frac{X_{it}}{X_t}\right)^2}$$

X_{it} : i ülkesine t yılındaki ihracat miktarını;

X_t : t yılındaki toplam ihracat;

n : İhracat yapılan ülke sayısını göstermektedir.

Ürün yoğunlaşması da Gini-Hirschman İndeksi ile hesaplanmıştır.

$$PHHI_t = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} \left(\frac{X_{it}}{X_t}\right)^2}$$

X_{it} : i ürününden t yılındaki ihracat miktarını;

X_t : t yılındaki toplam ihracat;

n : İhracat ürün sayısını göstermektedir

4. Bulgular

Baz yıl olarak alınan 2015 yılında Türkiye toplam 97 fasılda ihracat yaparken bu fasılların içinde ihracatı 100 milyon dolar ve daha fazla olan fasıl sayısı 70'dir. 2015 yılında ihracat yapılan ülke/bölge sayısı 236'dır. 2016 yılında 100 milyon dolar ihracat yapılan fasıl sayısı 71'e yükselmiştir. Aynı yıl yoğun marj 99.9 olmuştur. İhracat performansının tamamına yakını mevcut ürünlerin mevcut pazarlara olan ihracatları artırılarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında ihracat yapılan pazar sayısı iki artmıştır. Yeni eklenen iki pazarın ihracata katkısı çok yüksek olmamıştır.

2015 yılında ürün çeşitlendirme indeksi 0.782, pazar çeşitlendirme indeksi 0.816 iken 2016 yılında ürün çeşitlendirme indeksi 0.772 ve Pazar çeşitlendirme indeksi 0.811 olmuştur. İki yıl arasında çeşitlendirme konusunda belirgin bir olumlu bir değişim olmamıştır.

2017 yılı yoğun marj 99.6 olmuştur. Bu yıl da ihracat artışının büyük kısmı yoğun ticaret kısmından sağlanmıştır. Aynı ürün çeşitlendirme indeksi 2016 yılına göre gerilemiştir. Pazar çeşitlendirmesi ise yükselmiştir. 2017 yılında 100 milyon doların üstünde ihracat yapılan fasıl sayısı 72, ürün ihracatı yapılan ülke/bölge sayısı ise 236 olmuştur. Pazar çeşitlendirme indeksi yükselmesine karşın 2017 yılında ihracatın büyük kısmı yoğun marj yoluyla yapılmış; mevcut ihracat sepetindeki ürünlerin ihracatının mevcut pazarlara ihracatı artmıştır.

Tablo-2: Yıllara Göre Yaygın ve Yoğun Marjlar

	Ürün	Pazar	Yoğun Marj %	Yaygın Marj %	Yeni Ürün	Kaybolan Ürün
2015	70	236	-	-	-	-
2016	71	238	99.9	0.1	0.2	0.1
2017	72	236	99.6	0.4	0.4	0.0
2018	72	234	100.0	0.0	0.1	0.1
2019	72	228	100.0	0.0	0.1	0.1
2020	73	230	99.8	0.2	0.3	0.1
2021	75	238	98.6	1.4	1.4	0.0

2018 yılında 100 milyon dolar ihracat yapılan fasıl sayısı önceki yıla göre sabit kalarak 72 olmuştur. 234 ülke veya bölgeye ihracat yapılmıştır. Ürün çeşitlendirme indeksi 0.76 iken pazar çeşitlendirme indeksi 0.81'dir. 2018 yılında da ihracat performansının tamamı yoğun marj yoluyla sağlanmıştır.

Tablo-3: Yıllara Göre Pazar ve Ürün Çeşitlendirme İndeksleri

Yıl	Ürün Çeşitlendirmesi	Pazar Çeşitlendirmesi
2015	0,782472	0,816790
2016	0,772863	0,811625
2017	0,769727	0,865820
2018	0,764996	0,819270
2019	0,769602	0,823277
2020	0,782536	0,821401
2021	0,787217	0,824274

2019 yılında ürün çeşitlendirme indeksi 0.76 düzeyinde iken pazar çeşitlendirme indeksi 0.82 olarak hesaplanmıştır. Önceki yıllara göre çeşitlendirme düzeyinde belirgin değişiklik olmamıştır. 2019 yılı ihracat artışının tamamı yoğun marj üzerinden sağlanmıştır. Türkiye bu yılda mevcut ürünlerin ihracatını artırarak toplam ihracatını artırmıştır. 2019 yılında ihracat tutarı 100 milyon dolar ve üzerinde olan fasıl sayısı önceki iki yılda olduğu gibi 72'dir. Bu yıl ihracat yapılan ülke/bölge sayısı azalmış ve 228 olmuştur.

2020 yılında yoğun marjın yüzdelik oranı 99.8 iken yaygın marjın oranı 0.2'dir. 2020 yılında da ihracat artışı yoğun marj üzerinden gerçekleşmiştir. Söz konusu yılda toplam 230 ülke/bölgeye ihracat yapılmıştır. 100 milyon dolar üzerinde ihracat yapılan fasıl sayısı artarak 73 olmuştur.

2021 yılı Türkiye'nin ihracatında kısmı yapısal değişikliklerin görüldüğü bir yıldır. Dünya'yı etkileyen salgın nedeniyle tedarik zincirlerinin kırılması özellikle dünyadaki Çin odaklı ithalat yapısının sakıncalarının olduğunun görülmesi sonrasında Türkiye'nin ihraç ürünlerine talep artmıştır. 2021 yılı ülkenin en çok ihracat yaptığı yıl olmuştur. Bu yılda Türkiye 238 ülke/bölgeye ihracat gerçekleştirirken 100 milyon dolar ihracat sınırını geçen fasıl sayısı 75 olmuştur. 2021 yılında ihracat sepetine yeni ürünler eklenmesi yaygın marjı payını yükseltmiştir. 2021 yılında yaygın marj oranı 1.4 olmuştur. 2021 yılındaki ihracat artışının büyük bir kısmı yine yoğun marj kanalıyla sağlanmıştır. Bu yıl ürün ve pazar çeşitlendirme indekslerinde belirgin bir değişiklik görülmemiştir.

5. Sonuç

Yoğun marj, ülkenin toplam ihracatının, mevcut ihracat ürünlerinin ihracatının mevcut pazarlar olan ihracatının artırılması; yaygın marj ise ülkenin mevcut ihracat sepetine yeni ürünler eklenerek veya mevcut pazarlara yeni pazarlar eklenerek ihracatın artırılması olarak tanımlanabilir. Çalışmada 2015-2021 döneminde Türkiye'nin ihracat artışlarındaki yoğun ve yaygın marj payları ayrıştırılmıştır. Bu ayrıştırma yoluyla ülkenin ihracat artışının kaynakları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yaygın ve yoğun marj ayrıştırmasında Amiti ve Freund (2008) endeksi yöntemi kullanılmıştır. Karşılaştırma yapılabilmesi için ülkenin 2015-2021 dönemi ürün ve pazar çeşitlendirme indeksleri de hesaplanmıştır. Çeşitlendirme indeksleri gerçekte bir yoğunlaşma indeksi olan Gini-Hirschman İndeksi ile tespit edilmiştir. Ülkenin 100 milyon dolar ve üstünde ihracat yaptığı fasıllar kriter olarak alınmıştır. 100 milyon doların altında olan fasıllarda anlamlı bir ihracatın olmadığı kabul edilmiştir.

Bulgular 2015-2021 döneminde Türkiye'nin ihracat artışlarının ana kaynağı yoğun marj kısmıdır. Bu dönemde yıllara göre küçük değişiklikler görülse de söz konusu dönemde ihracat artışları yoğun marj üzerinden gerçekleşmiştir. Bu dönemde ülke ihracat artışlarını çoğunlukla mevcut ihraç ürünlerinin mevcut pazarlara olan ihracatlarını artırarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde ülke ihracat sepetine çok az yeni ürün ekleyebilmiştir.

Marjların ayrıştırılması kısmında ulaşılan sonuçların karşılaştırılabilmesi için ülkenin 2015 -2021 dönemindeki yıllara göre ürün ve pazar çeşitlendirme indeksleri hesaplanmıştır. 2015-2021 döneminde küçük farklılar olsa bile ürün çeşitlendirme indeksi 0.77-0.78 civarında sabit kalmıştır. Pazar çeşitlendirme indeksi de aynı dönemde 0.82 civarında kalmıştır. Bu sonuçlar çalışmada incelenen yedi yıllık dönemde çeşitlendirme düzeyinde de belirgin bir değişikliğin olmadığını bu süreçte ülkenin ihracatının aynı pazarlar ve ürünler üzerinden yapıldığını göstermektedir.

Türkiye'nin ihracat verilerine bakıldığında ihracatın %50'lik kısmının Avrupa Birliği ülkelerine olduğu görülmektedir. İhracatın yoğun ülke/ pazar yoğunlaşmasının yanında ülkenin ihracatının yarısından fazlası ise ilk beş fasıl ürünlerden oluşmaktadır. Bu durum ülkenin ihracatında yüksek düzeyde ülke ve ürün yoğunlaşması olduğunu işaret etmektedir. Dış ticaret verilerinin işaret ettiği bu durum çalışmamızda ulaştığımız ülkenin ihracat artışlarının mevcut ürünlerin ihracatının mevcut pazarlara olan ihracatlarının artırılması yoluyla gerçekleştiği bulgusunu teyit etmektedir.

Türkiye, ihracatı gerek miktar gerekse fiyat artışları üzerinden gerçekleştirdiği ihracat artışlarını sahip olduğu mevcut pazar ve ihraç ürünü üzerinden yapabilmektedir. Ülke ihracat sepetine anlamlı ihracatı olan yeni ürünler ekleyemediği gibi mevcut ihraç pazarlarına anlamlı ihracat yapmaya başladığı yeni pazarlar ekleyememiştir. Eklenen yeni ürünlerin veya yeni pazarların ihracat artışına belirgin bir katkısı olmamıştır.

Kaynakça

Amiti, M. ve Freund C. (2008). An Anatomy of China's Export Growth. Policy Research Working Paper No.WPS 4628.

Ekmen,S. ve Erlat, G. (2013). Export Diversification and Competitiveness: Intensive and Extensive Margins of Turkey, Ekonomik Yaklaşım. 24 (88): 35-64

Feenstra, R. C. (1994). New Product Varieties and the Measurement of International Prices, American Economic Review, 84 (1), 157-177.

Hummels, D. ve Klenow, P. (2005). The Variety and Quality of a Nation's Trade. American Economic Review, 95 (3), 704–23

Türkcan, K, ve Pişkin, E. (2012). Türkiye İhracatının Büyüme Dinamiği: Yoğun ve Yaygın Ticaretin Rolü. International Conference on Economics, İzmir.

BÖLÜM XVII

TÜRKİYE'NİN SEÇİLMİŞ SEKTÖRLERİNİN ENDÜSTRİ-İÇİ TİCARETİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet AYDINER*

A.Adnan Menderes Üniv., Aydın-Türkiye
maydiner@adu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9385-5045

1. Giriş

Dünyada uluslararası ticarete konu olan malların sayısının artması ile birlikte ticaret giderek karmaşık hale gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla artan uluslararası ticaret içinde aynı sektörlerde arasında esas itibarıyla birbirinin ikamesi olabilecek benzer malların ticareti de yoğunlaşmıştır. Bu süreçte, ülkelerin aynı endüstri ya da sektörlerin ürünlerini hem ihraç hem de ithal etmeleri Endüstri-içi Ticaret olgusu ortaya çıkarmıştır.

Endüstri İçi Ticaret benzer özelliklere sahip ülkeler arasında aynı endüstriye ait bir ürünün aynı anda hem ithalatının hem de ihracatının yapılması olarak tanımlanmıştır. Daha geniş tanım yapılacak olursa Endüstri-içi ticaret benzer ürünlerin kendi arasındaki ticareti veya benzer endüstrilerde üretilmiş ürünlerin ticareti olarak tanımlanabilir.

Endüstri-içi Ticaret aynı ürünlerin ticareti olarak tanımlandığı gibi çokuluslu şirketler ve onların yabancı ortakları arasındaki ticaret; benzer faktör yoğunluğuna sahip ülkelerin aynı ya da benzer ürünleri eşanlı olarak ihraç ve ithal etmeleri olarak da tanımlanmaktadır. Endüstri-içi Ticaret zaman zaman "iki yönlü ticaret" olarak da isimlendirilmektedir

Endüstri-içi ticarette ticarete konu olan mallar küçük farklılaştırılmış mallar olmasına karşın esas itibarıyla önemli düzeyde ikame mallardır. Endüstri-içi ticaret kavramının yanında daha eski bir ticaret türünü ifade eden Endüstriler -arası ticaret kavramı da kullanılmaktadır. Endüstriler-arası ticaret farklı endüstriler arasında ticareti ifade etmektedir. Farklı endüstriler arasında ticarete konu olan mallar ise daha çok tamamlayıcı mallar olabildiği gibi genellikle ilişkisiz mallardır.

Endüstri içi ticaretin ortaya çıkmasının nedenleri açıklayan çok değişik yaklaşımlar bulunmaktadır. Endüstri-içi ticareti açıklamaya çalışan teoriler genel olarak "ölçek ekonomileri " ve "ürün farklılaştırması" "eksik rekabet piyasaları" kavramları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yaklaşımların yanında, "Çokuluslu Şirketler " ve "Ekonomik Bütünleşme" teorilerini kullanarak da endüstri-içi ticareti açıklanmaya çalışılmıştır. Klasik dış ticaret teorisi, Endüstriler Arası Ticareti (EAT) açıklamaya çalışırken eksik rekabet

piyasası ve ölçeğe göre artan getiri temelli yeni dış ticaret teorileri ise Endüstri-içi Ticareti açıklamaktadır.

Endüstri-içi ticaret kavramının temeli Balassa (1966) tarafından Avrupa Ekonomik Topluluğu üzerine yapılan çalışmaya dayanmaktadır. Grubel ve Lloyd (1975), Balassa'nın endüstri-içi ticareti ölçmek için geliştirdiği indeksi genişletmiştir. Grubel ve Lloyd (1975) sonrasında Endüstri-içi Ticaret çok sayıda araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Endüstri-içi Ticaretin yapısı ve sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalardan Krugman (1979) ve Helpman (1981) Endüstri–içi Ticareti açıklamak için tekelci rekabeti kullanmışlardır.

2. Literatür

Dünya değişik ülkelerde değişik sektörlerdeki Endüstri-içi Ticaret üzerine yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Türkiye'nin değişik sektörleri ve dönemler için yapılmış çalışmalar da mevcuttur. Endüstri-içi Ticarete ilişkin ilk çalışmalardan Çepni vd.(2000) Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) ve OECD ülkeleri arasındaki Endüstri-içi Ticareti incelemiştir. Çalışmada Türkiye ile AB ülkeleri arasındaki Endüstri-içi Ticaretin diğer ülkelerle olan ticarete göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Erk vd.(2001) Türkiye ile AB arasındaki EİT ve yatay-dikey farklılaşmayı araştırmıştır. Çalışmada ticaretin büyük bölümünün EİT yapısında ve mal farklılaştırmasının dikey olduğu gösterilmiştir. Gönel(2001) Türkiye'nin tekstil sektörünün EİT yapısını incelemiştir. Çalışmada göre1990-1997 döneminde tekstil sektörünün EİT indeksini arttığı, bazı alt tekstil ürünlerinde yüksek düzeyde EİT bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kösekahyaoğlu(2002) Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki hem statik olarak hem de dinamik olarak Endüstri-içi Ticaret indekslerinin arttığını, Türkiye'deki ticaret serbestleşmesinin iki taraf arasındaki Endüstri-içi Ticareti geliştirdiğini bildirmiştir. Küçükahmetoğlu(2002) de Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki Endüstri-içi Ticareti incelediği çalışmasında EİT gümrük birliği öncesi düşük olmasına karşın gümrük birliği sonrası arttığını, artan EİT düzeyinin Türkiye'nin reel gelirini artırmasının yanında birliğe uyumuna da olumlu katkı sağladığını göstermiştir.

Erlat vd.(2003) 1969-1999 dönemi için Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ticaret için Türkiye'nin Endüstri-içi Ticaretinin statik ve dinamik yapısı araştırmıştır. Çalışmada iki taraf arasındaki ticaretin ağırlıklı olarak Endüstriler-arası Ticaret özelliği gösterdiği ancak 1980 sonrasında Endüstri-içi Ticaretin baskın hale gelmeye başladığı tespit edilmiştir.

Deviren (2004) Türkiye- Avrupa Birliği arasındaki ticarette endüstri-içi ticaret indeksinin 0.50'nin altında olduğunu bu sebeple de Türkiye ile Avrupa Birliği ülkeleri arasındaki dış ticaretin endüstriler arası ticaret türünden olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yenilmez vd.(2005) çalışmalarında Gümrük Birliğinin Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki EIT oranının ve Endüstri-içi Ticarete konu olan ürün sayısının da arttığı bulgusuna ulaşmıştır.

Türkcan (2005) Türkiye ile OECD ülkeleri arasındaki ticaretin önemli bir bölümün ara mallarından oluştuğunu bu malların ticaretinin de endüstri-içi ticaret olduğunu bildirmiştir. Çalışmada ayrıca, iki taraf arasındaki Endüstri-içi ticaretin ana belirleyicilerinin ise piyasa büyüklüğü ve beşeri sermaye donanımı farkları ve ülkeler arasındaki uzaklık olduğu tespit edilmiştir.

Kutlu vd. (2005) Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ticarette gümrük birliğinin, ülkelerin endüstri-içi ticaret düzeylerinde ve ticarete konu olan ürün sayısını artırdığını bildirmiştir. Şimşek (2005) Türkiye'nin endüstri-içi ticareti içinde ağırlıklı olarak düşük kalite dikey Endüstri-içi Ticaretin olduğunu saptamıştır.

Emirhan (2005) Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ticarette ülkelere özgü değişkenlerin dikey endüstri-içi ticaret üzerinde, endüstriye özgü faktörlerin ise yatay endüstri-içi ticareti etkilediğini tespit etmiştir. Koçyiğit vd.(2007) 1996 gümrük birliği sonrasında Türkiye'de Endüstri – içi Ticaretin arttığını bu süreçten Türkiye'nin daha yüksek teknolojili ürünlere geçiş yaptığını bildirmiştir.

Kaya vd. (2007) Türkiye 19 farklı ülke ile olan ticaretinin incelendiği çalışmada 2005 yılına kadar ticaretin düşük olmasın karşın bazı alt ürün gruplarında endüstri-içi ticaretin arttığını tespit etmiştir. Aydın (2008) Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ticarette artan Endüstri-içi Ticaretin Türkiye'nin kalkınma düzeyi ve uluslararası rekabet gücünü artırdığını bildirmiştir.

3. Yöntem Ve Veri

Çalışmada SITC REV4 sınıflaması 2002- 2021 dönemi verileri kullanılmıştır. SITC REV4 sınıflamasından 65 Tekstil Ürünleri, 67 Demir ve Çelik, 77 Elektrik Makine Cihazları ve Makinaları, 78 Motorlu Kara Taşıtları ve 84 Giyim Eşyası grupları incelenmiştir. Çalışmada incelenen sektörlerin 2021 yılındaki ihracat ve ithalat değerleri Tablo-1'de gösterilmiştir.

Seçilmiş olan ürünler aynı zamanda Türkiye'nin en yüksek ihracat yaptığı ürünlerdir. 78 nolu ürün Motorlu Kara Taşıtlarının 2021 yılı ihracatı 23 milyar doların üstendedir. Benzer şekilde 65 Tekstil Ürünleri ve 84 Giyim Eşyası Türkiye'nin uluslararası rekabette en avantajlı olduğu

ve en çok ihracat yaptığı sektörlerdir. İki sektörün toplam ihracatı 33 milyar dolar düzeyindedir.

Tablo-1: Sektörlere Göre İhracat- İthalat (2021/Milyon $)

	SITC REV4 Ürün Grubu		İhracat	İthalat
65	Tekstil Ürünleri		15 091 542 731	6 139 364 932
67	Demir ve Çelik		19 038 632 861	16 989 322 707
77	Elektrik Makinaları, Cihazları ve Aletleri		12 437 552 986	11 516 464 992
78	Motorlu Kara Taşıtları		23 595 170 215	14 972 087 600
84	Giyim Eşyası		18 102 723 694	1 661 800 765

Endüstri içi ticaretin derecesini tahmin etmede çeşitli ölçütler ve yöntemler bulunmaktadır. En sık kullanılan ölçüt Grubel-Lloyd (1975) indeksidir. Bu çalışmada da yaygın olarak kullanılan Grubel-Lloyd indeksi tercih edilmiştir. Grubel-Lloyd indeksi eşitliği aşağıdaki şekildedir.

$$IIT_{GL}^{ij} = \frac{[(X_{ij}+M_{ij})-|X_{ij}-M_{ij}|]}{(X_{ij}-M_{ij})} \quad \text{veya} \quad IIT_{GL}^{ij} = 1 - \frac{|X_{ij}-M_{ij}|}{(X_{ij}-M_{ij})}$$

X_{ij} : j endüstrisinin i malı ihracatı

M_{ij} :j endüstrisinin i malı ithalatı

Grubel- Lloyd EİT indeksi temel olarak 0 ile 1 arasında değer almaktadır. İndeks değeri 0 veya 0'a yakın ise ülkeler arasındaki ticaret Endüstriler Arası Ticaret (EAT); 1 veya 1'e yakın ise ticaret Endüstri-İçi Ticaret (EİT) olup ticarette uzmanlaşmanın ortaya çıktığını ifade etmektedir.

4. Bulgular

Grubel-Lloyd EİT indeksi hesaplamalarına göre 65 Teksti Ürünleri sektörünün 2002 yılındaki indeks değeri 0.8'dir. 2012 yılından sonra indeks değeri düşmeye başlamıştır. İndeks 2021 yılında 0.57 olmuştur. Bu sektörün indeks değerinin seyrine bakıldığında son yirmi yıllık dönemde sektörün ticareti Endüstri-içi Ticaretten Endüstriler-arası Ticarete doğru kaymıştır. Ancak indeks değeri hala 0.5 üstünde olduğundan bu endüstri için hala anlamlı bir Endüstri-içi Ticaret varlığı görülmektedir. Tekstil ürünleri ihracatı artarken ithalatı daha hızlı artmıştır. Bu sebeple GL indeksi düşmeye başlamıştır.

Tablo-2: Sektörlerin Yıllara Göre Endüstri-İçi Ticaret GL İndeksleri

Yıl	65	67	77	78	84
2002	0,800	0,874	0,738	0,839	0,068
2003	0,791	0,991	0,748	0,962	0,081
2004	0,787	0,936	0,674	0,893	0,110
2005	0,771	0,927	0,700	0,952	0,125
2006	0,764	0,941	0,795	0,974	0,167
2007	0,804	0,916	0,888	0,868	0,203
2008	0,751	0,943	0,941	0,814	0,280
2009	0,759	0,916	0,960	0,848	0,314
2010	0,844	0,976	0,934	0,987	0,364
2011	0,825	0,947	0,928	0,958	0,380
2012	0,737	0,917	0,981	0,983	0,316
2013	0,717	0,973	0,955	0,999	0,338
2014	0,725	0,976	0,946	0,938	0,323
2015	0,725	0,864	100,0	0,994	0,329
2016	0,717	0,894	0,866	0,949	0,314
2017	0,748	0,955	0,810	0,841	0,272
2018	0,682	0,912	0,999	0,690	0,220
2019	0,673	0,883	0,926	0,550	0,183
2020	0,599	0,962	0,970	0,830	0,177
2021	0,578	0,943	0,962	0,776	0,168

67 Demir Çelik ürünleri GL EİT indeksi Bir'e yakındır. 2021 yılında indeksi 0.95 düzeyindedir. 2020 yılında sektörün ihracatı ve ithalat miktarları birbirine yaklaşmıştır. 2021 yılında ise 19 milyar dolar ihracat yapılırken, 17 milyar dolar ithalat yapılmıştır. Demir Çelik ürünleri yüksek düzeyde dış ticaret hacmi olan bir ürün grubudur. Nitekim 2010 yılında dış ticaret hacmi 20 milyar dolar civarında iken 2021 yılında 35 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Söz konusu dönemde GL EİT indeksi 0.97 ile 0.94 arasında hareket etmiştir. Son yirmi yıllık dönemde de indeks bire yakın seyretmiştir.

Demir Çelik ürünleri Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı endüstrilerden biridir. GL EİT indeksi ihracatın alt ürün yapısı anlamında bilgi vermemektedir. Endüstrinin ihracat ve ithalat alt ürün gruplarına bakıldığında endüstrinin yüksek düzeyde ara mal türünde ithalata yaptığı da görülmektedir. Bu yönüyle bakıldığında Demir Çelik ürünleri endüstrisinin ithalat bağımlığının yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo-3: Yıllara Göre İhracat- İthalat (2021/Milyon $)

	65		67		77	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
2002	4268,3	2843,9	2831,0	2198,2	1677,2	2866,5
2003	5261,7	3440,6	3342,4	3282,4	2162,5	3617,8
2004	6428,5	4169,5	6049,7	5324,9	2756,2	5419,0

2005	7075,5	4440,5	5827,0	6746,6	3286,4	6107,0
2006	7584,7	4686,0	7239,3	8140,7	4557,8	6907,2
2007	8942,1	6008,8	9585,8	11341	6286,7	7868,1
2008	9399,0	5646,1	16841,6	15033,7	7260,8	8179,1
2009	7723,9	4721,2	9081,1	7680,3	6334,0	6855,2
2010	8959,8	6539,5	10199,5	9720,7	7325,9	8362,2
2011	10771,4	7557,2	12836,9	11544,6	8653,5	9992,2
2012	11049,3	6442,6	13093	11095,9	9004,1	8671,7
2013	12152,1	6791,2	11550,9	12193,3	9649,6	8815,5
2014	12523,5	7119,1	10768,6	11302,4	9766,0	8757,8
2015	10965,8	6233,8	7890,1	10381,6	8505,8	8510,5
2016	10925,3	6111,8	7250,8	8969,6	8314,8	10898,2
2017	11457,6	6838,3	9538,2	10437,3	8766,0	12886,3
2018	11884,3	6154,1	13165,3	11029	9704,7	9686,6
2019	11771,6	5974,7	11368,5	8982,1	9668,4	8340,8
2020	11625,1	4970,0	10159,3	9413,0	9606,2	9037,6
2021	15091,5	6139,4	19038,6	16989,3	12437,6	11516,5

77 Elektrik Makinaları Cihazları ürünü ihracatı son yirmi yıllık dönemde hızla artmıştır. 2002 yılında 1.6 milyar dolar olan ihracat 2021 yılında 12 milyar dolar seviyesine gelmiştir.2002 yılından 2018 yılına kadar Elektrik Makinaları ürününde net ithalatçı olan Türkiye son üç yıldır net ihracatçı olmuştur.

Özellikle 2008 sonrası dönemde sektörün ihracatı ve ithalatı birbirine yakın seyretmesi GL EİT indeksinin bire yaklaşmasını sağlamıştır. Bu dönemde oldukça yüksek bir Endüstri-içi Ticaret bulunmaktadır. 2002 yılında GL EİT indeksi 0.73 iken indeks 2015 yılında 1.0 olarak hesaplanmıştır. Bu indeks değerleri elektrik makinaları cihazları ürünlerinde tam bir Endüstri-içi Ticaretin bulunduğunu göstermektedir. 2002- 2021 döneminde bu ürünlerin GL EİT indeksi bazı yılardaki dalgalanmalara rağmen sürekli artmıştır.

78 Motorlu Kara Taşıtları Türkiye'nin son on yıldır en yüksek ihracat yaptığı sektördür. Ağırlık olarak otomotiv ihracatına dayanan sektörün ihracatını sürelik artarak 2021 yılında 23.5 milyar dolara ulaşmıştır. Bu ürün grubu aynı zamanda en yüksek ithalatın yapıldığı mal grubundadır. Enerji ithalatı dışta bırakıldığında Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ürün grubudur. Ülkenin bu ürün ithalatı 2021 yılında yaklaşık 15 milyar dolardır.

78 Motorlu Kara Taşıtları ürünlerinin GL EİT indeksi birkaç istisna yılı dışında 0.8 üzerinde olup bazı yıllar indeksin değeri bir olmuştur. Bu sonuçlar sektörün ihracat ve ithalat miktarlarının birbirine yakın olduğunu işaret etmektedir. Türkiye motorlu kara taşıtları üretiminde özellikle belli segment araçlarda özelleşmiş olduğundan ihracat bu araçlarda yoğunlaşırken, ülkede üretimi yapılmayan bazı segmentlerin de ithalatçısı durumundadır.

Diğer taraftan, sektörün GL EİT indeksi yüksek olmasına karşın gerçekte ticarete konu olan ürünler aynı ürünler değildir. Ancak GL indeksi değerlendirmesini ürün grubu olarak yaptığımız için indeks yüksek çıkmaktadır. Bu durum EİT ortaya çıkmasının temel nedenlerini açıklayan teorilerden tekelci rekabet piyasası açıklamasına örnek ve destek oluşturmaktadır.

84 Giyim Eşyası ürünleri Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ve net ihracatçı olduğu ürünlerdir. Giyim Eşyası Ürünleri en yüksek ihracat gelirinin elde edildiği ürünlerdir.2021 yılında 18 milyar dolarlık ihracat yapılırken 1.6 milyar dolarlık ithalat yapışmıştır. Bu sonuçlar Giyim Eşyası ürünlerinde Endüstriler-arası Ticaret yaklaşan bir ticaret türünün bulunduğunu göstermektedir. Nitekim bu ürün grubunun 2021 yılı GL EİT indeksi 0.17 civarındadır. Bu ürünler için belirgin bir Endüstri-içi Ticaretten söz edilemez.

Türkiye'nin 84 Giyim Eşyası Ürünleri 2002 yılı ihracatı 8 milyar dolardır. Sektörün ihracatı bir kaç yıl hariç sürekli artış göstererek 2014 yılında 15 milyar doları, 2021 yılında ise 18 milyar doları aşmıştır. 2002 yılında GL EİT indeksi sıfıra çok yakın iken son yirmi yıllık dönemde ithalatı da artması ile birlikte indeks 0.16 düzeyine yükselmiştir. Ancak bu indeks değerleri sektörde net olarak Endüstriler-arası Ticaret bulunduğunu işaret etmektedir.

5. Sonuç

Çalışmada, Türkiye'nin en çok ihracat geliri de elde ettiği beş ana endüstrinin Endüstri-içi Ticaret GL EİT İndekslerinin 2002-2021 dönemindeki değişimleri incelenmiştir. Söz konusu döneme ait dış ticaret verilerinin kullanıldığı çalışmada SITC REV4 sınıflamasından 65 Tekstil Ürünleri, 67 Demir ve Çelik, 77 Elektrik Makine Cihazları ve Makinaları, 78 Motorlu Kara Taşıtları ve 84 Giyim Eşyası grupları incelenmiştir. Endüstri-içi Ticaret indeksi hesaplamaları Gruber-Lloyd EİT İndeksi yöntemiyle yapılmıştır.

Bulgulara göre; 65 Tekstil Ürünleri grubunda son yirmi yıllık dönemde ticaret Endüstri-içi Ticaretten Endüstriler-arası Ticarete doğru kaymıştır. 2002 yılında 0.8 olan indeks değeri 2021 yılında 0.56 olarak hesaplanmıştır. Bu ürün grubun 2002 yılında 4.2 milyar dolar ihracatı 2021 yılında 15 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Bu grubunda 2002 yılında 2.8 milyar dolar olan ithalat ise 2021 yılında 6.1 milyar dolardır. 2002 - 2021 döneminde ihracat artarken ithalat da hızla artmış Endüstri-içi Ticaret, Endüstriler-arası ticaret doğru dönmüştür.

67 Demir Çelik ürünleri GL EİT indeksi Bir değerine yakındır. 2002 yılındaki indeks değeri 0.87 iken 2021 yılında indeksi 0.95 düzeyindedir. Son yirmi yıllık dönemde de indeks değeri bire yakın seyretmiştir. Bu

grupta yüksek düzeyde Endüstri-içi Ticaret yapılmaktadır. 2020 yılında sektörün ihracatı ve ithalat miktarları birbirine yaklaşmıştır. 2021 yılında ise 19 milyar dolar ihracat yapılırken, 17 milyar dolar ithalat yapılmıştır.

77 Elektrik Makinaları Cihazları ürünü 2002 yılında GL EİT indeksi 0.73 iken indeks 2015 yılında 1.0 olarak hesaplanmıştır İndeks değeri 2021 yılında ise 0.96'dır. Bu gruptaki ürünlerin ihracatı son yirmi yıllık dönemde hızla artmıştır. 2002 yılında 1.6 milyar dolar olan ihracat 2021 yılında 12 milyar dolar seviyesine gelmiştir.

2008 sonrası dönemde sektörün ihracatı ve ithalatı birbirine yakın seyretmesi GL EİT indeksinin bire yaklaşmasını sağlamıştır. Bu indeks değerleri elektrik makinaları cihazları ürünlerinde tam bir Endüstri-içi Ticaretin bulunduğunu göstermektedir.2002-2021 döneminde bu ürünlerin GLEİT indeksi bazı yılardaki dalgalanmalara karşın sürekli artış eğilimi göstermiştir.

78 Motorlu Kara Taşıtları ürünlerinin GL EİT indeksi birkaç istisna yılı dışında 0.8 üzerinde olup bazı yıllar indeksin değeri bir olmuştur. Bu sonuçlar sektörün ihracat ve ithalat miktarlarının birbirine yakın olduğunu işaret etmektedir

84 Giyim Eşyası ürünlerinde Endüstriler-arası Ticaret yaklaşan bir ticaret türünün bulunduğunu göstermektedir. Bu ürün grubunun 2021 yılı GL EİT indeksi 0.17 civarındadır. Bu ürünler için belirgin bir Endüstri-içi Ticaretten söz edilemez

Kaynakça

Aydın, A. (2008), Endüstri-içi Ticaret ve Türkiye: Ülkeye Özgü Belirleyicilerin Tespitine Yönelik Bir Araştırma, MÜ. İ.İ.B.F. Dergisi, C. XXV, S. 2, ss.881-921.

Balassa, B., (1966). Tariff Reductions And Trade in Manufactures Among The Industrial Countries, American Economic Review, S. 56, ss.466–473.

Çepni E. ve N. Köse, (2000). Intra-Industry Trade Patterns Of Turkey: A Panel Study, G.Ü.I.I.B.F. Dergisi , S. 3, ss.13–28.

Emirhan, P. N., (2005), The Determinants Of Vertical Intra-Industry Trade Of Turkey: Panel Data Approach, DEU Discussion Paper, Series No. 05/05.

Erk, N. ve Tekgül, Y.(2001), Ekonomik Entegrasyon ve Endüstri-içi Ticaret: Türkiye-AB Ülkeleri arasındaki Endüstri-içi Ticaretin Ölçülmesi ve Ticaret Tipinin Belirlenmesi, METU International Conference on Economics V, Ankara.

Erlat, G. ve Erlat,H. (2003), Measuring Intra-Industry And Marginal Intra-Industry Trade: The Case For Turkey, Emerging Markets Finance and Trade, 39, ss.5–38.

Grubel, H.G. ve Lloyd, P.J. (1975). Intra-Industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products, London: Macmillan Pres.

Gönel, F. (2001). Tekstil Sektöründe Endüstri-içi Ticaret, Dış Ticaret Dergisi,Vol.21: 15-31.

Kandoğan,Y.(2003). Intra-Industry Trade Of Transition Countries: Trends And Determinants, Emerging Markets Review, V. 4, ss.273-286

Kaya, A. ve Atış,A. (2007). Türkiye Kimya Sanayi Endüstri İçi Ticaretinin Statik ve Dinamik Analizi: Avrupa Birliği Üye ve Aday Ülkeleri, Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Çin, Ege Akademik Bakış, 7(1), ss.251-291.

Koçyiğit A. ve Şen A. (2007). The Extend of Intra Industry Trade Between Turkey and the European Union: The Impact of Customs Unions, Journal of Economic and Social Research, V. 9(2).

Kösekahyaoğlu, L.(2002). Does Trade Liberalization Matter?: An Analysis Of Intra-Industry Trade For Turkey and EU, Marmara Journal of European Studies, 10, ss.113–135.

Krugman, P. (1979). Increasing Returns, Monopolistic Competition and International Trade, Journal of International Economics, V. 9, ss.469-479.

Kutlu, E. ve Yenilmez, F. (2005), Türkiye ile AB Ülkeleri Arasındaki Endüstri İçi Ticaretin Önemi, İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, Nisan, C. 20, S. 229, ss. 45-64.

Küçükahmetoğlu, O.(2002). Endüstri-içi Ticaret ve Türkiye, İktisat İşletme ve Finans Dergisi, Ocak, Yıl: 17, S. 190, ss.34-50.

Şentürk Deviren, C. (2004), Türkiye ile Avrupa Birliği Ülkeleri Arasında Sınai Ürünleri Endüstri-içi Ticareti, İktisat İşletme ve Finans Dergisi, Eylül, ss. 107-127.

Şimşek, N., (2005). Türkiye'nin Yatay ve Dikey Endüstri-içi Dış Ticareti, D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi, C. 20, S. 1, ss.43-62.

Türkcan, K.(2005). Determinants Of Intra-Industry Trade in Final Goods And Intermediate Goods Between Turkey And Selected OECD Countries, Ekonometri ve İstatistik, S. 1, ss.20–40.

BÖLÜM XVIII

PANDEMİNİN KÜRESEL HAVACILIĞA ETKİSİNİN UÇUŞ İZLEME VE REZERVASYON VERİLERİ ÜZERİNDEN ANALİZİ

Öğr. Gör. Barış ALPASLAN*& Dr. Öğr. Üyesi Celil DURDAĞ**

*e-mail:baris.alpaslan@gmail.com, Orcid:0000-0003-0809-8543
**İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İstanbul-Türkiye
celildurdag@esenyurt.edu.tr, Orcid :000-0002-7323-2190

1.Giriş

Havacılık; havadan (hafif balon ve zeplin gibi) veya havadan ağır (uçak ve helikopter gibi) tüm hava araçlarının atmosferde uçması ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili tüm faaliyetleri içeren bir kavramdır(Aktaş, 2011).

Hava yolu taşımacılığın tanımı; hava araçlarıyla, ticari bir amaç güderek, yolcu, yük ve postanın taşınması olarak belirtilmiştir(Sun, 2019 içinde; Mishkin,2001: 25).

Kıtalar arasında insanları, kültürleri ve işletmeleri birbirine bağlayan havacılık sektörü en küresel endüstrilerden biridir(Sayım Madak, S, 2020 içinde; ICAO, 2018b:7).

Sivil havacılık, kuruluşundan bu yana sürekli olarak büyüyen ve gelişen en önemli ulaşım sektörlerinden olan havacılığın bu büyümesine paralel olarak gerek altyapı yatırımları gerekse mevzuat düzenlemeleri ile sektörün güncel ihtiyaçlarına yönelik çalışmalara öncülük etmektedir (Sayım Madak, S, 2020).

Dünya üzerinde insan ve yük trafiğinde payını her geçen gün daha fazla arttıran havayolu ulaşımının, 2019 yılı itibariyle ortaya çıkan ve yüzyıllar önce insanoğlunun benzerine rast geldiği bir salgına dönüşen Covid-19 hastalığına verdiği tepkiyi görebilmek amacıyla yola çıkan çalışma; uçuş sayıları ve yolcu rezervasyon sayıları üzerinden gerçekleştireceği etki analiziyle küresel havacılığın röntgenini çekecektir.

Analiz sonuçlarının ortaya çıkaracağı alternatif senaryolar da küresel havacılık sektörünün bütün paydaşlarına karar verme noktasında nasıl hareket etmeleri gerektiği yönünde ışık tutacaktır.

2.Etki Analizi ve Etki Analizi için Kullanılan Kaynaklar

Etki analizi, herhangi bir işin talebinde meydana gelen değişimin o işin yapılması için gerekenleri ne şekilde değiştirildiğinin görülerek ona göre gereksinimlerin belirlendiği bir sistemli süreçtir.

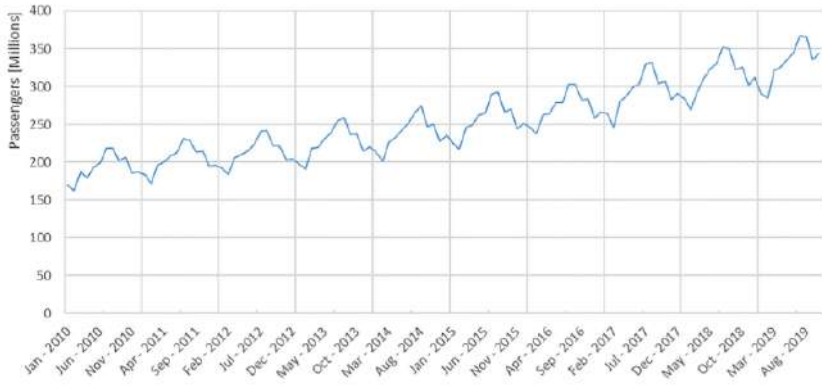
Etki analizi bir diğer tanımla devletin yasal olarak getireceği bir düzenlemenin pazar, toplum, çevre ve diğer düzenlemeler üzerinde ne gibi etkilerinin olacağını ortaya koyma işidir.

Etki analizi kullanım amacına göre işletme içinden veya dışından pek çok kaynaktan yararlanabilir.

2.1.Geçmiş Hava Trafik Yolcu Verileri

Çalışmada kullanılan geçmiş hava yolcu verileri, dolaylı veya doğrudan bağlantısı bulunan dünyadaki her bir çift havaalanı için yolcu sayısı ve bilet başına ortalama fiyatının konsolidasyonunu içerir(SABRE, 2020; Iacus, Natale, Santamaria, Sypratos & Vespe, 2020).

Tablo-1. Eylül 2010-Ekim 2019 Arasındaki Global Ölçekli Hava Yolu Yolcu Sayısı

(Kaynak: Iacus vd., 2020)

Tablo 1'de belirtilen yolcu sayısı verileri Eylül 2010 ile Ekim 2019 arasını kapsamaktadır. Analizde dikkate alınan veriler bir başlangıç havalimanından dünya genelinde pek çok varış havalimanına, yani muhtemelen bir veya daha fazla duraktan oluşan (ulusal/uluslararası) güzergâh ifade etmektedir.

Verilerin bu yönünün dezavantajları da bulunmaktadır. Örneğin; Çin'den İtalya'ya direkt uçuşların yasaklanması sonrası, bir veya iki aktarmayla Çin'den İtalya'ya çevrimiçi rezervasyon platformları kullanılarak erişimin mümkün olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum pandemi analizini zorlaştıran etkenler arasındadır(Iacus vd., 2020).

2.2.Gerçek Zamanlı Uçuş Takip Verileri

Dünya genelinde havacılığın operasyonel durumunu gerçek zamanlı olarak takip eden sistemler sektörel etki analizi için önemli kaynaklar

arasındadır. Gerçek zamanlı verileri toplayan ve paylaşımını sağlayan ücretli ve ücretsiz çevrimiçi platformlar bulunmaktadır. Bu platformlar, karasal ve uydu tabanlı ağlar üzerinden hava seyrüsefer hizmeti sağlayan otoritelerden uçak konum raporları alırlar.

Modern büyük uçakların çoğu, yolcu ve kargo uçakları dahil olmak üzere izleme platformlarında görülebilir. Bu sistemler uçaklardaki yolcu veya kargo sayısı hakkında bilgi vermese de, uçak hareketleri (örneğin kalkışlar, varışlar) ve pistleri hakkında neredeyse gerçek zamanlı olarak bilgi sağlarlar(Iacus vd., 2020).

Gerçek zamanlı çevrimiçi platformlar arasında Open Sky Network bulunmaktadır. Open Sky, uçuş geçmişi verilerine ücretsiz olarak erişimi sağlar ancak daha çok Avrupa ve Kuzey Amerika verileri bulunmaktadır. Çevrimiçi rezervasyon verileriyle karşılaştırıldığında, bu veriler doğrudan uçuş verilerini kapsarken, çevrimiçi rezervasyon sistemleri bağlantılı uçuş geçmişi verilerini temel aldığı için uçuş bağlantısının olmadığı durumlarda sokağa çıkma yasağının olduğunu gösterir (Iacus vd., 2020).

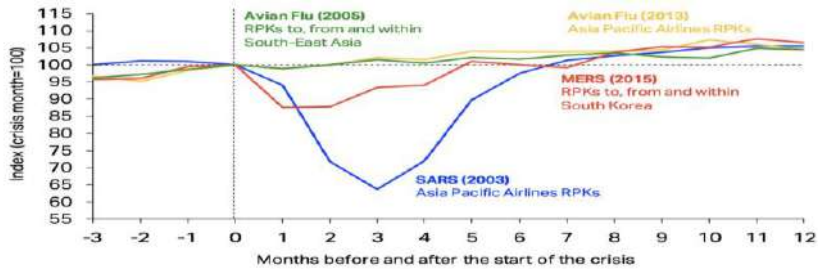
3.Etki Analizi için Oluşturulan Senaryolar

Covid-19 Pandemi öncesi benzer pandemi süreçlerinden havacılık sektörünün etkilenmesi modellenerek oluşturulan senaryo Baseline Senaryo olarak isimlendirilmektedir. Tablo 2, SARS-2003, MERS-2005 ve diğer pandemilerde kilometre başına yolcu gelirinin (RPK: Revenue Passenger Kilometers) düşüşü ve kriz öncesi duruma dönme süresini göstermektedir. (IATA,2020; Iacus vd., 2020).

Tablo 2'de, Covid-19 salgını öncesi hava trafik hacmini en çok etkileyen salgın olarak bilinen Sars-2003'ün U şeklinde modeli görünmektedir. Salgının zirve yaptığı Mayıs 2003'de Asya-Pasifik havayollarının aylık RPK'ları kriz öncesi seviyelerine göre yaklaşık %35 daha düşük olmuştur. 2003 yılı süresince salgının küresel ölçekte yayılma korkusu ve güven kaybı hem iş hem de tatil amaçlı seyahat kararlarını etkiledi. Bunun sonucu olarak da Asya-Pasifik havayollarının yıllık RPK'larının %8'inin kaybına ve krizin 9 ay sürmesine neden oldu.

2015 yılında ortaya çıkan Mers gribi, salgının ilk ayında her iki yönlü olarak (Güney Kore'ye doğru, Güney Kore'den diğer ülkelere doğru) RPK'larda %12'lik kayba neden oldu. Bununla birlikte hava trafik hacmi iki ay sonra iyileşmeye başladı ve 6 ay içinde salgın öncesi seviyelere döndü.

Tablo-2. Pandemi Süreçlerinden Havacılık Sektörünün Etkilenme Oranı

(Kaynak: IATA Economics)

2005 ve 2013 yıllarında yaşanan salgınlar havacılık sektörünü Covid-19 salgını kadar etkilememiştir. Covid-19 salgınının etkisinin bu denli büyük olmasının nedeni salgının kolay yayılması nedeniyle ülkeler ve havayolları tarafından uygulanan sıkı önlemlerdir. Etki analizi için Sars-2003 ve Mers-2015 verilerine iki ayrı senaryo daha eklenmiştir.

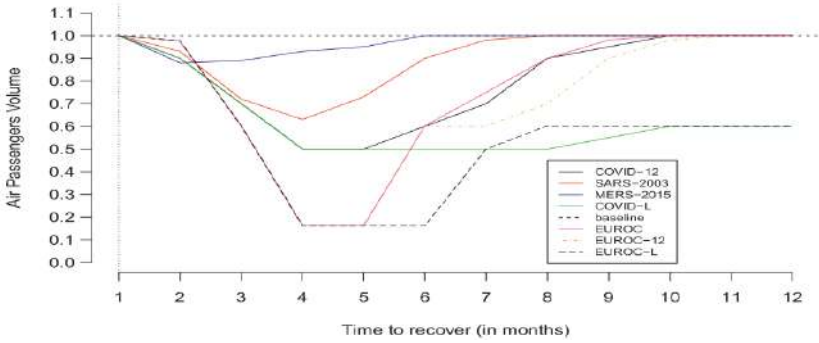
Bu senaryolar, hava trafik hacminin %50'ye kadar inmesi ve 12 ay içinde normal seviyeye döndüğü varsayımını yapan Covid-19 senaryosu ve normal trafik hacmine asla geri dönmeyeceği varsayılan ve yılsonunda ancak normal hacmin %60'ına ulaşabilecek olan Covid-L (L-Tipi) senaryosudur.

Bir başka senaryo modeli de Observed senaryo olarak isimlendirilen ve çevrimiçi rezervasyon verilerinin analizine göre oluşturulan senaryodur. Bu senaryoda, doğrudan uçuş veya 1 duraklı uçuş gözlemlenmediği takdirde rota boyunca tahmini yolcu sayısı sıfır olarak kabul edilir.

Eurocontrol hava trafik verilerine göre oluşturulan üç ayrı senaryo daha bulunmaktadır. Bu senaryolar, EUROC, EUROC-12 (12 ay içinde normal seviyeye dönme varsayımı) ve EUROC-L (L-Tipi) senaryolarıdır.

Oluşturulan senaryolar arasında gerçekleşmesi muhtemelen senaryo olarak EUROC ve Observed senaryoları belirtilirken, en kötü sonuçların varsayımı yapılarak oluşturulan senaryolar da COVID-L ve EUROC-L senaryoları olarak belirtilmiştir.

Tablo-3. Senaryolara Göre Hava Yolcu Hacminin Etkilenme Oranı

(Kaynak: Iacus vd., 2020)

4.Sonuç ve Değerlendirmeler

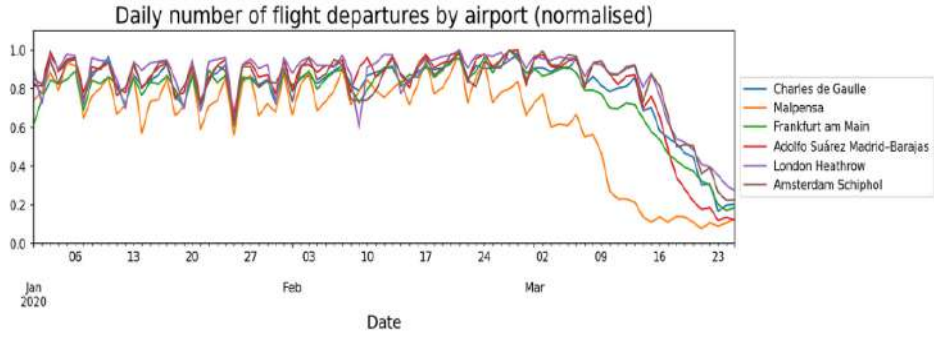
Bu çalışmada Covid-19 pandemisi sonrası farklı senaryolar göz önünde bulundurularak dünya genelinde Ocak 2020 sonrası uçuş yasaklarının getirilmesinin havacılık sektörüne etkisi incelenmiştir.

Senaryolar, uçuş izleme verileri ve çevrimiçi rezervasyon verilerinin birleştirilmesiyle hem gözlemlenen rota hem de uçuş iptalleri ile havacılık sektörüne etki eden daha önceki pandemi deneyimlerini içeren hipotezlere dayanmaktadır.

Bu araştırmadan yola çıkarak ileride yaşanacak küresel çaptaki krizlerin havacılık sektöründe etkilerinin neler olabileceği öngörülerek alternatif hareket planları yapılabilir. Bununla birlikte elde edilen veriler kriz dönemlerinin örgütsel bağlılık, krizlerde etkin liderlik davranışları gibi konularda ki çalışmalarda kullanılabilir. Özellikle son yaşanan virüs salgını daha önce yaşanan salgından yüz yıl sonrasına denk geldiğinden yeni çalışmalara açık bir alan olması açısından önemlidir.

Geleceğe dönük başka bir çalışmada ise havayolu eşya taşımacılığına odaklanılarak olası senaryolar yük taşımacılığı sektörü merkezinde gerçekleştirilebilir.

Tablo-4. Avrupa Havaalanlarından Günlük Uçuş Oranları

(Kaynak: Iacus vd., 2020)

Tablo-5. Avrupa Dışındaki Havaalanlarından Günlük Uçuş Oranları

(Kaynak: Iacus vd., 2020)

Hazırlanan senaryolar dikkate alındığında, havacılık sektörünün pandemi öncesi döneme dönmesi ve dünya vatandaşlarının seyahat iştahının tekrar gelmesi için en az iki seneye ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Sun, M. (2019). *Sivil Havacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi ve Ekonomik Krizlerin Havacılık Sektörüne Etkileri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

Aktaş, H. (2011). *Sivil Havacılık İşletmelerinde Beşeri Faktörler Perspektifinden Uçuş Ekibi Kaynak Yönetimi: Sivil Havacılık İşletmeleri Pilotlarının Kişilik Yapıları ile Uçuş Ekibi Kaynak*

Yönetimi Tutumları Arasındaki İlişki. (Yayımlanmamış doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sayım Madak, S. (2020). *Türk Sivil Havacılık Sektöründeki Yolcuların Davranış Analizi ve Yolcu Memnuniyeti ile Sadakat İlişkisi: Türk Hava Yolları'nda Bir Uygulama*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

ICAO. (2018b). Milestones in International Civil Aviation. https://www.icao.int/abouticao/History/Pages/Milestones-in-International-Civil-Aviation.aspx. Erişim Tarihi:10.05.2020.

Mishkin, F. S. (2001). Financial Policies and the Prevention of Financial Crises in Emerging Market Countries. *NBER Working Paper Series No:8087,* 1-40.

IATA.(2020). What can we learn from past pandemic episodes? https://www.iata.org/en/iata-repository/publications/economic-reports/what-can-we-learn-from-past-pandemic-episodes/ Erişim Tarihi:20.07.2021.

Iacus, M. S., Natale, F., Santamaria, C., Spyratos, S., Vespe, M. (2020). Estimating and Projecting Air Passenger Traffic During the COVID-19 Coronavirus Outbreak and Its Socio-economic Impact. *Safety Science*, 129, 1-11.

SABRE. (2020). Market Intelligence Global Demand Data. http://www.sabreairlinesolutions.com/home/software_solutions/airports/. Erişim Tarihi: 12.04.2021.

BÖLÜM XIX

ÖRGÜTSEL SİNİZM, ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK VE ÖRGÜTSEL SOSYALLEŞME İLİŞKİSİ

Dr. Öğretim Üyesi Begüm AL*

*Kent Üniversitesi, İstanbul, Türkiye,
begum.al@kent.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8839-4478

1. Giriş

Çalışanların tutumlarının örgütler üzerindeki olası yıkıcı etkisi; örgütsel başarıyı engelleyebilecek seviyeye ulaşabilmektedir. Bu doğrultuda araştırmacılar arasında çalışanların tutumları konusuna ilgi artmaktadır. Değişen çevre koşulları, bireyler ve çalışanların beklentileri arasındaki boşluklar, üst yönetim ile astları arasındaki eşitsizlik, çalışma hayatının karmaşıklığı ve günümüz iş yerlerinde zaman yönetimindeki zorluklar, "örgütsel sinizm" kavramında tanımlanacağı üzere çalışanlar için olumsuz bir tutuma katkıda bulunan gerginlik yaratmaktadır. Örgütsel sinizm, örgütün adalet ve samimiyetten yoksun olduğuna dair güçlü bir inancı olan çalışanların, üst yönetim de dâhil olmak üzere örgütlerine güvenilemeyeceğine ve örgütlerinin davranışları açısından tutarsız olduğuna inanmaları anlamına gelmektedir. Bu tür sorunlarla birlikte çalışanlar, örgütlerine karşı rahatsızlık, öfke ve daha az saygı duyabilmekte ve bu durum, örgüte karşı güçlü olumsuz eleştirel davranış eğilimlerinin varlığına yol açabilmektedir (Shaharruddin vd., 2018). Her ne kadar örgütsel sinizm örgütler ve çalışanlar üzerinde negatif etkiler yaratsa da şimdiye kadar bu konu hakkında fazla araştırma bulunmamaktadır (Margelyte-Pleskiene ve Vveinhardt, 2018). Bu doğrultuda araştırmanın amacı örgütsel sinizmin örgütsel vatandaşlık ve örgütsel sosyalleşme üzerindeki etkisini araştırmak olarak belirlenmiştir.

2.Örgütsel Sinizm

Sinizm, başkaları hakkında olumsuz ve karamsar olmak şeklinde tanımlanmaktadır. Sinik çalışanlar tüm organizasyonu etkileyebilmekte ve organizasyonun amaçlarına ulaşmasını önleyebilmektedir (Nafei, 2013). Bu çalışanlar, meslektaşlarının bencil ve ben merkezli olduğuna inanmaktadırlar (Barefoot vd., 1989). Sinikler, çalışanların düşük düzeyde eleştirel düşünme yeteneklerine sahip olduklarına ve güvene ya da sadakate layık olmadıklarına inanmaktadırlar (Abraham, 2000). Bireylerde sinizmin oluşmasını etkileyen bazı faktörler bulunmaktadır. Stresle başa çıkma, örgütsel beklentilerin karşılanmaması, sosyal destek ve tanınmada eksiklik, karar verme sürecinde rol alamama, dengesiz güç dağılımı ve

iletişim kopukluğu (Reichers vd., 1997) bu faktörlere örnekler olarak sunulabilir. Bu bilgiler çerçevesinde araştırmacıların bir bölümü (Özgener vd., 2008) sinizmi bir yaşam tarzı olarak değil bir kişilik özelliği veya tutumu olarak değerlendirmektedir (Nafei, 2013).
Örgütsel sinizm örgütün dürüst olmadığı inancı doğrultusunda örgüte karşı düşmanlık içeren bir tutum sergilemek şeklinde tanımlanmaktadır (Nair ve Kamalanabhan, 2010). Personel ve örgütle ilgili rahatsızlık, memnuniyetsizlik ve umutsuzluk gibi bireysel olarak oluşan olumsuz duygular olarak da ifade edilebilmektedir (Özler vd., 2011). Örgütsel sinizm, bir başka araştırmada, çalışanın örgütün sadece kendi çıkarlarını elde etmek için hareket ettiğine, yönetimin bencilce yapıldığına ve bu koşulların değişmeyeceğine dair inancıyla oluşan bir davranış olarak da tanımlanmıştır (Aslan ve Eren, 2014; Khalid, 2019).
Örgütsel sinizm temelde, çalışanların örgüte karşı duydukları öfke ve güvensizlikle örgütün beklentilerini karşılayamayacağına inançları ve örgüte yönelik olumsuz beklenti ve algıların karamsar ve şüpheci bir biçimidir (Özgenel ve Çetin, 2020).

Bu tanımlar doğrultusunda örgütsel sinizmin, organizasyonun adil olmadığı inancı ile oluşan 3 boyutlu olumsuz bir tutum olduğunu söylemek mümkündür (Khalid, 2019). Bu boyutlar, çalışanların örgütlerin dürüstlük içermediğine dair inancı (Bilişsel), örgüte yönelik olumsuz duygulanımı (Duygusal) ve çalışanların örgüte yönelik yargılayıcı ve eleştirel davranış eğilimlerini (Davranışsal) içermektedir (Khalid, 2019). Bilişsel örgütsel sinizm, örgütsel uygulamaların dürüstlük, adalet ve samimiyetten yoksun olduğu ve buna güvenilemeyeceği inancından oluşmaktadır. Bu inançtan dolayı çalışanlar örgütün kendilerini aldatmasını beklemektedirler (Khalid, 2019). Duygusal örgütsel sinizm ise, örgüte yönelik güçlü duygusal tepkilerden oluşmaktadır. Utanç, kaygı, öfke, saygısızlık, hayal kırıklığı ve can sıkıntısı gibi duygusal tepkiler bu boyuta dahildir (Roberts ve Zigarmi, 2014).

Örgütsel sinizmin en belirgin boyutu ise davranışsal sinizmdir. Bu boyut, bir çalışanın olumsuz eğilimine atıfta bulunmaktadır. Sözlü taciz, alay etme ve küçümseme gibi örgüte yönelik ağır eleştirileri kapsamaktadır. Bu durum çalışanın örgüte yabancılaşmasına neden olabilmektedir (O'Brien vd., 2004). Dean vd. (1998), bu boyutlardan yola çıkarak daha geniş bir tanımda bulunmuş ve örgütsel sinizm tanımlarına; örgütün bütünlükten yoksun olduğu inancı, kuruluşa yönelik olumsuz etki ve bu inançlar ve duygulanımlarla tutarlı olan, örgüte yönelik aşağılayıcı ve eleştirel davranışlara yönelik eğilimler ifadelerini katmışlardır. Ancak bu tanım sinizmin tüm yönlerini kapsıyor gibi görünse de "özgüllük" içermemektedir. Bu anlamda O'Leary (2003) olumsuz etkinin tüm organizasyonu değil, belirli kısımlarını hedefleyebileceğini açıkça ortaya koymuştur. Aynı şekilde, aşağılayıcı davranış her zaman açıkça ifade

edilmeyebilmekte, sadece belirli durumlarda ortaya çıkabilmektedir (Khalid, 2019).

2.1. Örgütsel Sinizm Üzerine Yapılmış Araştırmalar

Çalışanlar bir örgütün dürüstlük ve güvenilirlikten yoksun olduğunu algıladıklarında ve yaptıkları örgütsel seçimler kişisel çıkarlara dayandığında örgütsel sinizm gelişmektedir (Neves, 2012). Bunun sonucunda, örgüt içindeki sosyal ilişkiler bozulmakta ve çalışanın örgütsel hedeflere cevap verme isteği ve örgütsel amaç ve hedeflere ulaşma çabaları azalmaktadır. Adams'ın eşitlik teorisi de (Adams, 1965) örgüt içinde kurulması beklenen dengeye dayanmaktadır. Bu teori çalışanların örgütsel uygulamaları, politikaları ve kararları adil olarak değerlendirebileceklerini, performanslarını kuruluştan gelen geri bildirimlere göre düzenleyebileceğini öne sürmektedir (Bernerth vd., 2007).

Örgütsel sinizm, kuruluşlara karşı alaycı davranış sergileyen çalışanların kötü iş performansına sahip olduğunu öne sürse de, bu etki ampirik olarak desteklenmemektedir. Kimi araştırmacılar örgütsel sinizm ile çalışan performansı arasında ters bir ilişki olduğunu öne sürerken (Neves, 2012), kimileri ise değişkenler arasında pozitif bir ilişki olduğunu öne sürmektedir (Brandes ve Das, 2006). Bununla birlikte örgütsel sinizmin iş tatminini azalttığı (Arabacı, 2010), örgütsel bağlılığı negatif etkilediği (Özer vd., 2014), örgütsel vatandaşlık davranışını düşürdüğü (Collins, 2017), işten ayrılma niyetini arttırdığı (Brandes vd., 2008) ve örgütsel sosyalleşmeyi düşürdüğü (Dean vd., 1998) ampirik çalışmalar sonucunda ortaya konmuştur.

3. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Örgütsel vatandaşlık davranışının çalışanların kendiliğinden yapmayı seçtikleri, genellikle belirtilen sözleşme yükümlülüklerinin dışında kalan davranış ve tutumları ifade ettiği belirtilmiştir. (Thiruvenkadam ve Durairaj, 2017). Bu anlamda terim, Robbins vd. (2013) tarafından, bir çalışanın resmi çalışma yükümlülüklerinin bir parçası olmayan ancak organizasyonun etkin işleyişini destekleyen isteğe bağlı davranış olarak tanımlanmıştır. Gary (2012) tarafından ifade edilen bir başka görüş, örgütsel vatandaşlık davranışının, bir çalışanın, kuruluşunun ilerlemesi veya yararı için sorumluluk veya yükümlülüğü dışında görev veya işleri yapmak için gönüllü davranışı olarak açıklamıştır.
Podsakoff vd. (2000) vatandaşlık davranışlarının yedi ortak boyutu olduğunu ifade etmektedir:

- Yardım etme davranışı (diğergamlık); başkalarına karşı gönüllü olarak yardım etme davranışlarını ifade etmektedir.

- Sportmenlik (centilmenlik); başkaları tarafından rahatsız edildiğinde şikâyet etmeyen ve zorlu durumlarda bile olumlu tutumlarını sürdürebilen bireyleri ifade etmektedir.
- Örgütsel sadakat; çalıştıkları örgütleri diğer kurumlara tercih eden ve olumsuz koşullar altında bile örgütlere bağlılık gösteren çalışanlar anlamına gelmektedir.
- Kurumsal uyum (vicdanlılık); kuruluşun politikalarına ve prosedürlerine itaat anlamına gelmektedir.
- Bireysel inisiyatif (nezaket); çalışanın bir sorunu çözmek için gerekli olan, beklenen seviyelerin ötesinde görevlerini yerine getirmesini ifade etmektedir.
- Sivil erdem; sorumlu ve yapıcı katılımı içermektedir.
- Kendini geliştirme; çalışanın işinde daha iyi performans için bilgi, beceri ve yeteneklerini geliştirmek için gönüllü davranışını ifade etmektedir.

3.1. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Yapılmış Araştırmalar

Memnun çalışanların daha iyi performans gösterdiğine dair yaygın inanç için ampirik kanıtlar mevcuttur. Örgütsel vatandaşlık davranışının çalışan performansı üzerindeki etkileri üç yönlüdür. İlk olarak, örgütsel vatandaşlık davranışı sergileyen çalışanlar, yöneticileri tarafından daha iyi performans derecelendirmeleri alma eğilimindedir (Podsakoff vd., 2009). Bunun nedeni, bu çalışanların daha çok sevilmesi ve daha olumlu algılanması olabilmektedir. Sebep ne olursa olsun, ikinci etki, daha iyi bir performans derecesinin, maaş artışları, ikramiyeler, terfiler veya işle ilgili faydalar gibi ödüller kazanmayla bağlantılı olmasıdır (Podsakoff vd., 2009). Üçüncüsü, bu çalışanlar daha iyi performans derecelerine sahip oldukları için şirket küçülürken bu çalışanların işten çıkarılma olasılıklarının daha düşük olmasıdır.

Örgütsel vatandaşlık davranışı her kuruluşta faydalı olduğundan, işyerinde bu davranışa katılımı etkileyen faktörleri göz önünde bulundurmak önemlidir. Örgütsel vatandaşlık davranışının öncülleri genel olarak üç alanda kategorize edilmiştir: kişilik/özellik, tutum ve liderlik/grup faktörleri. Kişiliğin örgütsel vatandaşlık davranışı sergileme eğilimi üzerindeki etkisi minimaldir; ancak bu durum, bazı personelin diğerlerine göre örgütsel vatandaşlık davranışına katılmaya doğal olarak daha meyilli olacağı anlamına gelmektedir. Diğer iki kategori daha umut vericidir, çünkü tutumlar geliştirilebilir ve örgütsel vatandaşlık davranışına personelin katılımını kolaylaştırmak için liderlik ve grup özellikleri değiştirilebilmektedir (Zhang, 2011).

Yapılan araştırmalar (Podsakoff vd., 2000) örgütsel vatandaşlık davranışının kurumsal başarıya aşağıda belirtilen noktalarda katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur:

- İş arkadaşlarının ve yönetsel üretkenliğin arttırılması.
- Kaynakların daha verimli amaçlar için kullanılmak üzere serbest bırakılması.
- Kıt kaynakları tamamen bakım işlevlerine ayırma ihtiyacının azaltılması.
- Hem çalışma grupları içinde hem de çalışma grupları arasında faaliyetlerin koordine edilmesine yardımcı olmak.
- Kuruluşun en iyi çalışanları memnun etme yeteneğini güçlendirmek.
- Kuruluşun performansının istikrarını arttırmak.
- Kuruluşun çevresel değişikliklere daha etkin bir şekilde adaptasyonunun sağlanması.

4. Örgütsel Sosyalizasyon

Louis (1980) örgütsel sosyalleşmeyi ekibe yeni katılan örgüt çalışanlarının tam teşekküllü, üretken örgüt üyeleri haline gelme süreci olarak tanımlamaktadır. Bu tanım sosyalleşmenin önemini, bir organizasyonun çalışanlarına ve kültürüne başarılı bir şekilde uyum sağlamasına yardımcı olması şeklinde vurgulamaktadır. Örgütsel sosyalleşme üzerine yapılan araştırmaların çoğu, onun sürecine odaklanmıştır, ancak Taormina (1994) tarafından yapılan yeniden kavramsallaştırmalar, sosyalleşmenin farklı içerik alanlarını ortaya çıkarmıştır. Buna göre, eğitim, anlayış, iş arkadaşı desteği ve gelecek beklentileri olmak üzere dört sosyalleşme boyutu tanımlanmıştır (Taormina, 1997).

Eğitim: Louis'in (1980) tanımına uygun olarak, eğitim kişinin belirli bir işi yapmak için gerekli olan herhangi bir tür işlevsel beceri veya yeteneği kazandığı eylem, süreç veya yöntemdir (Taormina, 1997) ve çalışanın, organizasyonu uygun ve yeterli iş becerileri sağlayan bir kurum olarak algılama derecesine odaklanmaktadır.

Anlayış: Bir çalışanın işi, organizasyonu, insanları ve kültürü hakkındaki bilgileri tam olarak anlama ve uygulayabilme derecesi anlamına gelmektedir (Taormina, 1997). Anlayış, çalışanın organizasyonu ne kadar iyi anladığı ile ilgilidir.

İş arkadaşı desteği: Bir çalışana organizasyondaki diğer çalışanlar tarafından maddi tazminat olmaksızın sağlanan duygusal veya ahlaki destek anlamına gelmektedir (Taormina, 1997). Çalışanın iş yerindeki sosyal ilişkilerine odaklandığından ve bir çalışanın diğer çalışanlar

tarafından ne ölçüde kabul edildiğini ifade ettiğinden sosyalleşme tanımlarıyla da uyumludur.

Gelecekle ilgili beklentiler: Bir çalışanın çalıştığı kurumda ödüllendirici bir kariyere sahip olmayı ne ölçüde beklediği ile ilgilidir (Taormina, 1997). Sosyalleşme teorisi açısından, bir organizasyon tarafından sunulan ödüller, ikramiyeler ve ilerleme fırsatları gibi organizasyon kültürünün yerleşik yönlerini temsil eder ve çalışanların bu tür ödüllerin mevcudiyetine ilişkin algıları açısından önemlidir.

5.Yöntem

Bu araştırmanın amacı örgütsel sinizmin örgütsel vatandaşlık ve örgütsel sosyalleşme üzerindeki etkisini araştırmak olarak belirlenmiştir. Bu amaca ulaşmak için Türkiye'de perakende sektörünün önemli temsilcilerinden bir şirket seçilmiş ve araştırma bu şirket üzerinde gerçekleştirilmiştir. Firma, rekabet koşulları gereği araştırma kapsamında firma isminin geçmemesini talep etmiştir. Etik kurallar doğrultusunda araştırma kapsamında firma ismi açıklanmayacaktır.

Araştırma Mart 2019 – Mayıs 2019 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Mart 2019 tarihi itibariyle firmada çalışan sayısı 23.423'tür. Yüzde 5 hata payı ve yüzde 95 güvenilirlik oranlarıyla örneklem hesabı yapılmış ve örneklem sayısı olarak 378 olarak belirlenmiştir. 378 çalışan ile anket yapılmak üzere İstanbul içinde 35 mağaza, ikamet yakınlıkları göz önünde bulundurularak kolayda örneklem yöntemi ile seçilmiştir. Anketler her mağazada yöneticiye teslim edilmiş ve çalışanlarına ulaştırmaları talep edilmiştir.

Araştırmada kullanılan anket 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmada veri toplama aracı olarak Taormina (1994) tarafından geliştirilen örgütsel sosyalizasyon envanteri kullanılmıştır. Örgütsel sosyalizasyon envanterinde 20 ifade, 4 boyut (Çalışma arkadaşlarının desteği, Örgütü anlayabilme, Eğitim ve Geleceğe dönük beklenti) "1: Hiç Katılmıyorum", "5: Tamamen Katılıyorum" şeklinde 5'li Likert tipi ölçekle değerlendirilmiştir. Verilerin güvenilirlik kontrolü için Cronbach alpha güvenilirlik değerleri hesaplanmıştır. Bu değer; örgütsel sosyalizasyon envanteri için 0,89 olarak hesaplanmıştır. Bu değer yüksek derecede güvenilirdir (Kalaycı vd., 2005).

Anketin ikinci bölümünde Balcı vd. (2012) tarafından üç ölçeğin birleştirilmesi ile oluşturulan örgütsel vatandaşlık ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 5 boyut (Diğergamlık, Vicdanlılık, Centilmenlik, Nezaket ve Sivil Erdem) ve 20 maddeden oluşmaktadır ve "1: Hiç Katılmıyorum", "5: Tamamen Katılıyorum" şeklinde 5'li Likert tipi ölçekle değerlendirilmiştir. Bu araştırma kapsamında ölçeğin toplamda Cronbach

Alfa güvenirlik katsayısı ise 0,61 olarak saptanmış olup bu değer güvenilirdir (Kalaycı vd., 2005).

Anketin üçüncü bölümünde Brandes'in (1997) geliştirdiği, sonrasında 2007 yılında Erdost vd. tarafından uyarlaması yapılan örgütsel sinizm ölçeği bulunmaktadır. Örgütsel sinizm ölçeğinin bilişsel, duyusal ve davranışsal faktörler olmak üzere üç alt boyutu bulunmaktadır. Ölçekte yer alan beş madde bilişsel, beş madde duyusal ve dört madde de davranışsal boyutu kapsamaktadır. Ölçek "1: Hiç Katılmıyorum", "5: Tamamen Katılıyorum" şeklinde 5'li Likert tipi şeklinde değerlendirilmiştir. Bu araştırma kapsamında ölçeğin toplamda Cronbach Alfa güvenirlik katsayısı ise 0,92 olarak saptanmıştır. Bu değer yüksek derecede güvenilirdir (Kalaycı vd., 2005).

Anketin son bölümünde ise cinsiyet, yaş ve medeni durumu içeren demografik soru formu bulunmaktadır. Bu formun amacı okuyuculara katılımcıların demografik özellikleri hakkında bilgi vermektir. Bu bilgiler araştırmanın başka bir bölümünde kullanılmamıştır.

Aşağıda araştırmaya katılan çalışanların demografik özellikleri bulunmaktadır:

Tablo 1: Çalışanların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	
Değişken	**No**
Kadın	220
Erkek	158
Yaş	
Değişken	**No**
18-30	212
31-40	120
41-50	40
51+	6
Medeni Durum	
Değişken	**No**
Evli	195
Bekâr	183

Araştırma kapsamında ilk olarak betimsel analizler yapılarak çalışanlar arasında var olan örgütsel sinizm, örgütsel vatandaşlık davranışı ve örgütsel sosyalizasyon seviyeleri belirlenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek üzere ise korelasyon analizi kullanılmıştır. Analizler SPSS programı ile yapılmıştır.

6.Bulgular

Bu bölümde tüm ölçeklere yönelik elde edilmiş bulgular değerlendirme altına alınmıştır. Bunun için mean-median standard sapma analizi kullanılmıştır.

Ölçeklerin toplamı ve alt boyutlarına göre çıkan sonuçlar ayrı ayrı belirtilmiştir:

Tablo 2: Örgütsel Sosyalizasyon Envanteri Betimsel İstatistikleri

	n	Ortalama	Std. Sapma
Çalışma Arkadaşlarının Desteği	378	3,2032	0,56
Örgütü Anlayabilme	378	1,2375	0,72
Eğitim	378	2,8915	0,54
Geleceğe Dönük Beklenti	378	1,3546	0,88

Katılımcıların örgütsel sosyalizasyon ölçeğine verdikleri cevaplar incelendiğinde firma çalışanlarının çalıştıkları firmayı örgütsel bir rol üstlenmek ve benimsemek için gerekli davranışları sergilemedikleri görülmüştür. Çalışanların özellikle geleceğe yönelik beklentileri oldukça düşüktür ve örgütün kültürünü ve çalışma sistemini anlayamadıkları görülmektedir.

Tablo 3: Örgütsel Vatandaşlık Ölçeği Betimsel İstatistikler

	n	Ortalama	Std. Sapma
Diğergamlık	378	2,5675	0,45
Vicdanlılık	378	2,3546	0,88
Centilmenlik	378	2,4326	0,92
Nezaket	378	2,1212	0,55
Sivil Erdem	378	2,5641	0,42

Örgütsel vatandaşlık ölçeği sonuçları örgütsel sosyalizasyon ölçeği sonuçlarına göre daha olumludur. Buna göre çalışanlar özellikle "çalışanın bir sorunu çözmek için gerekli olan, beklenen seviyelerin ötesinde görevlerini yerine getirmesi"ni ifade eden nezaket boyutuna verdikleri cevaplar düşüktür. Bir başka deyişle çalışanlar beklentinin ötesine geçme noktasında isteksizdirler. Benzeri bir sonuç kuruluşun politikalarına ve prosedürlerine itaat anlamına gelen vicdanlılık boyutunda da ortaya çıkmıştır. Sosyalizasyon sürecinde olduğu gibi firma çalışanlarının firmanın kültürünü ve işleyiş biçimini algılayamadıkları görülmektedir.

Tablo 4: Örgütsel Sinizm Ölçeği Betimsel İstatistikler

	N	Ortalama	Std. Sapma
Bilişsel Boyut	378	4,5918	0,77
Duyuşsal Boyut	378	4,7265	0,41
Davranışsal Boyut	378	4,8916	0,61

Örgütsel sinizm ölçeğine göre çalışanlar örgütlerini negatif algılamakta ve bu durum davranışlarına negatif olarak etkili bir şekilde yansımaktadır.

Tablo 5: Örgütsel Sinizm, Örgütsel Vatandaşlık ve Örgütsel Sosyalleşme İlişkisi

		Bilişsel Boyut	Duyusal Boyut	Davranışsal Boyut
Çalışma Arkadaşları Desteği	Pearson	-,066	-,654	-,574
	Sig. (*p*)	,238	,145	,111
Örgütü Anlayabilme	Pearson	-,093	-,097	**-,445**
	Sig. (*p*)	,098	,083	**,001**
Eğitim	Pearson	-,031	-,031	-,014
	Sig. (*p*)	,580	,582	,798
Geleceğe Dönük Beklenti	Pearson	- ,114	-,108	**-,321**
	Sig. (*p*)	,610	,609	**,026**
Diğergamlık	Pearson	-,092	-,081	-019
	Sig. (*p*)	,072	,151	,430
Vicdanlılık	Pearson	-,058	-,142	**-,035**
	Sig. (*p*)	,305	,081	**,004**
Centilmenlik	Pearson	-,593	-,097	**-,113**

	Sig. (*p*)	,088	,083	**,004**
Nezaket	Pearson	-,031	-,031	**-,014**
	Sig. (*p*)	,580	,582	**,003**
Sivil Erdem	Pearson	-,002	-,151	-,730
	Sig. (*p*)	,223	,741	,322

p<0,05 ilişki analizi sonuçlarına göre örgütsel sinizm boyutlarından sadece davranışsal boyutun örgütsel vatandaşlık davranışı alt boyutlarından vicdanlılık (**-,035; p >,004)**, centilmenlik (**-,113; p > ,004)** ve nezaket (**-,014; p> ,003)** alt boyutları ile negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi bulunmaktadır. Benzer bir şekilde örgütsel sinizmin davranışsal alt boyutunun örgütsel sosyalizasyon alt boyutlarından örgütü anlayabilme (**-,445; p>,001)** ve geleceğe yönelik beklenti (**-,321; p>,026)** alt boyutları ile arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre çalışanlar örgütü kavrayamamakta ve geleceğe yönelik beklentileri düştükçe de örgütsel sinizm davranışları artmaktadır.

7.Sonuç

Araştırma sonuçlarına göre örgütsel sinizm ile örgütsel sosyalizasyon arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki özellikle örgütsel sinizm alt boyutlarından olan davranışsal sinizm alt boyutu arasında ortaya çıkmaktadır. Literatürde de belirtildiği üzere örgütsel sinizmin en belirgin boyutu davranışsal sinizmdir ve bu araştırmada da tekrar kanıtlanmıştır. Bu boyut, bir çalışanın olumsuz eğilimine atıfta bulunmaktadır. Sözlü taciz, alay etme ve küçümseme gibi örgüte yönelik ağır eleştirileri kapsamaktadır. Bu durum çalışanın örgüte yabancılaşmasına neden olabilmektedir (O'Brien vd., 2004) ve firmaya hem müşteri sadakati hem de çalışanların verimlilikleri ve bağlılıkları üzerinde negatif etki olarak geri dönecektir. Literatürde de bu durum belirtilmiştir. Örgütsel sinizmin artmasıyla birlikte örgüt içindeki sosyal ilişkiler bozulmaya başlamakta ve çalışanın örgütsel hedeflere cevap verme isteği ve örgütsel amaç ve hedeflere ulaşma çabaları azalmaktadır (Bernerth vd., 2007). Örgütsel sinizmin iş tatminini azalttığı (Arabacı, 2010), örgütsel bağlılığı negatif etkilediği (Özer vd., 2014), örgütsel vatandaşlık davranışını düşürdüğü (Collins, 2017), işten ayrılma niyetini arttırdığı (Brandes vd., 2008) ve örgütsel sosyalleşmeyi düşürdüğü (Dean vd., 1998) ampirik çalışmalar neticesinde ortaya konmuştur.

Bu araştırma kapsamında elde edilen sonuçlar da literatürü destekler niteliktedir. Bu anlamda örgüt içi iletişimin geliştirilmesi öneri olarak sunulabilmektedir. Örgüt içi iletişim, örgütsel sinizmin azalması veya ortadan kalkması için kullanılabilecek en önemli araçlardan biridir. Bu

iyileştirme ile firmalar çalışanların seslerini duyurabilecekleri, gelişmesini istedikleri veya değiştirilmesini istedikleri durumları yöneticilerine iletebilecekleri ve yöneticilerin de onların isteklerini dinleyip aksiyon alabilecekleri bir platform sunmuş olacaklardır. Örgüt içi iletişime özel hazırlanmış uygulamalar gibi iletişimlerin hızlı ve etkin yolları bu doğrultuda değerlendirilebilir. Örgüt içi iletişimin etkinleştirilmesi dışında objektif performans değerlendirmeleri ve birlikte hazırlanacak sosyal etkinlikler de çalışanların örgüte duydukları aidiyet duygusunu pekiştirecek ve çalışanların performanslarını arttırabilecek uygulamalar arasında bulunmaktadır.

8.Sonuç

Abraham, R. (2000) "Organizational Cynicism: Bases and Consequences. Genetic, Social, and General Psychology", Monographs, 126(3), 269-292.

Adams, J. S. (1965) *Inequity in Social Exchange: Advances in Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press.

Arabacı, I. B. (2010) "The Effects of Depersonalization and Organizational Cynicism Levels on the Job Satisfaction of Educational Inspectors",African Journal of Business Management, 4(13), 2802–2811.

Aslan, S. ve Eren, S. (2014) The effect of cynicism and the Organizational Cynicism on alienation. Paper presented at The Clute Institute International Academic Conference, Munich, Germany.

Barefoot, J., Dodge, K., Peterson, B., Dahlstrom, W., ve Williams, R. (1989) "The Cook-Medley Hostility Scale."

Bernerth, J. B., Armenakis, A. A., Feild, H. S. ve Walker, H. J. (2007) "Justice, cynicism, and commitment: A study of important organizational change variables", The Journal of Applied Behavioral Science, 43(3), 303-326.

Brandes, P. ve Das, D. (2006) "Locating behavioral cynicism at work: Construct issues and performance implications", Research in Occupational Stress and Well-being, 5, 233-266.

Brandes, P., Castro, S. L., James, M. S. L., Martinez, A. D., Matherly, T. A. Ferris, G. R. ve Hochwarter, W. A. (2008) "The Interactive Effects of Job Insecurity and Organizational Cynicism on Work Effort Following a Layoff", Journal of Leadership & Organizational Studies. 14(3), 233–247.

Collins, B. J. (2017) "Fair? I Don't Care: Examining the Moderating Effect of Workplace Cynicism on the Relationship between Interactional

Fairness and Perceptions of Organizational Support from a Social Exchange Perspective", Journal of Leadership & Organizational Studies, 24(3), 401–413.

Dean, J. W., Brandes, P. ve Dharwadkar, R. (1998) "Organizational cynicism", Academy of Management Review, 23(2), 341–352.

Deww Zhang (2011) Organisational Citizenship Behaviour PSYCH761

Gary, Y. (2012). *Leadership in the Organization*, Upper Saddle, NJ: Prentice-Hall, Item Content and Ability to Predict Survival", Psychosomatic Medicine, 51, 46-57.

Kalaycı, Ş.(2005) *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Khalid, K. (2019) "Organizational Cynicism and Employee Performance: The Moderating Effect of Occupational Self-Efficacy In Pakistan", International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies, 11(02), 1-17.

Louis, M.R. (1980) "Surprise and sense making: what newcomers experience in entering unfamiliar organizational settings", Administrative Science Quarterly, 25(2), 226-251.

Margelyte-Pleskiene, A. ve Vveinhardt, J. (2018) "The Quintessence of Organizational Commitment and Organizational Cynicism", https://doi.org/10.1515/mosr-2018-0014

Nafei, W.A. (2013) "The Effects of Organizational Cynicism on Job Attitudes an Empirical Study on Teaching Hospitals in Egypt", International Business Research, 6(7), 52-69

Nair, P. ve Kamalanabhan, J. (2010) "The Impact of Cynicism on Ethical Intentions of Indian Managers: The moderating Role of Seniority", Journal of International Business Ethics, 3(1), 4-29.

Neves, P. (2012) "Organizational cynicism: Spillover effects on supervisor–subordinate relationship and performance", The Leadership Quarterly, 23(5), 965-976.

O'Brien, A. T., Haslam, S. A., Jetten, J., Humphrey, L., O'Sullivan, L., ve Postmes, T. (2004). Cynicism and disengagement among devalued employee groups: The need to ASPIRe. Career Development International, 9(1), 28–44.

O'Leary, M. (2003) "From paternalism to cynicism: Narratives of a newspaper company", Human Relations, 56(6), 685-704.

Özer, O., Songür, C., Kar, A., Top, M., Erigüç, G. (2014) "Organizational Stress, Organizational Cynicism, Organizational Revenge, Intention

to Quit: A Study on Research Assistants", The Macrotheme Review 3(8), 121–128.

Özgenel, M. ve Çetin, M. (2020) "Effects of Organizational Cynicism Occupational Commitment and Organizational Dissent on Knowledge Inertia", Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi 2021, 11(2), 389-413.

Özgener, Ş., Öğüt, A., ve Kaplan, M. (2008) "İşgören-İşveren İlişkilerinde Yeni Bir Paradigma: Örgütsel Sinizm", İçinde: Özdevecioğlu, M. ve Karadal, H., (Eds.), Örgütsel Davranışta Seçme Konular: Organizasyonların Karanlık Yönleri ve Verimlilik Azaltıcı Davranışlar (pp. 53-72). Ankara: İlke Yayınevi.

Özler, E., Derya, A., Giderler, C., ve Şahin, D. (2010) "Örgütlerde Sinizm Güvensizlikle Mi Bulaşır?" Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 2(2), 47-57.

Podsakoff, N. P., Whiting, S. W., Podsakoff, P. M. ve Blume, B. D. (2009) "Individual- and organizational-level consequences of organizational citizenship behaviors: A meta-analysis", Journal of Applied Psychology, 94(1), 122-141.

Podsakoff, P.M.M., MacKenzie, S.B., Paine, J.B., Bachrach, D.G. (2000) "Organizational citizenship behaviors: a critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future Research", Journal of Management, 26(3),513 563.

Reichers, A., Wanous, J., ve Austin, J. (1997) "Understanding and Managing Cynicism About Organizational Change", Academy of Management Executive, 11(1), 48-59.

Robbins, S. P., Judge, T. A. ve Vohra, N. (2013) *Organizational Behavior* (15th ed), India: Pearson Education

Roberts, T. P. ve Zigarmi, D. (2014) "The impact of dispositional cynicism on job-specific affect and work Intention", International Journal of Psychology, 49(5), 381-389.

Shaharruddin, S., Ahmad, F. ve MuhaizamMusa (2018) "Cynicism in Organizations: Does Organizational Justice Matter?", International Journal of Research in Business Studies and Management, 3(2), 49-60

Taormina, R.J. (1994) "The organizational socialization inventory", International Journal of Selection and Assessment, 2(3), 133-145.

Taormina, R.J. (1997) "Organizational socialization: a multidomain, continuous process model", International Journal of Selection and Assessment, 5(1), 29-47.

Thiruvenkadam, T. ve Durairaj, I.Y.A (2017) "Organizational Citizenship Behaviour: Its Definitions and Dimensions", GE-International Journal of Management Research, 5(5), 46-55.

BÖLÜM XX

ÖZ BELİRLEME KURAMI ÜZERİNE[1]

Dr. Çiğdem İNCE AYAYDIN*

*Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye
ak.kardelen@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-4984-8881

1. Giriş

Uluslararası literatürde "Self-Determination Theory" olarak bilinen öz belirleme teorisi (ÖBT), E. L. Deci ve R. M. Ryan tarafından geliştirilen, bireylerde kişilik gelişimi ve davranışların örgütlenmesinin arka planında yatan içsel faktörlere odaklanan bir motivasyon ve kişilik kuramıdır (Deci ve Ryan, 1985). Bu kuram daha sonra birçok bilim adamının yardımıyla detaylandırılmış ve öz belirleme teorisi yıllar içinde çeşitli revizyonlardan geçmiştir (Deci, 1975; Deci ve Ryan, 1980; Deci ve Ryan, 1985; Deci ve Ryan, 1991; Deci ve Ryan, 2000).

Öz belirleme teorisi, beden eğitimi, spor, işyeri ve sağlık gibi çeşitli alanlarda araştırılmaktadır. Öz belirleme teorisine göre, psikolojik gelişimi ve refahı kolaylaştıran sosyal ortamlar, bir kişinin özerklik, yeterlilik ve ilişkili olma ihtiyacının karşılanmasıyla karakterize edilir (Cormack vd., 2020: 646) . Öz belirleme teorisinin bu yönü "Temel İhtiyaç Teorisi" olarak adlandırılmıştır (Ryan ve Deci, 2002).

Öz belirleme teorisi, örgütsel psikoloji alanına güçlü yeni bilgiler sağlama potansiyeline sahip bir insan motivasyonu teorisidir. Bu teori, kendi iyiliği, ilgi ve zevk için bir şeyler yapmak olarak tanımlanan içsel motivasyon çalışmasına olan ilgiden doğmuştur (Gagne ve Deci, 2014:1-3). Öz belirleme teorisi davranış ile ilgili motivasyon kaynaklarını açıklayan bir kuram olmakla birlikte, kuram bireylerin karşılaştığı tutum ve davranışları değerlendirip benimsemesi, güdülenme mekanizmaları aracılığıyla gerçekleştiğini varsaymaktadır (Grolnick vd., 1997).

Bu çalışmada *öz belirleme teorisi (Self-determination theory)* açıklanmıştır.

2. Öz Belirleme Teorisi

"Self-Determination Theory" olarak bilinen öz belirleme teorisi (ÖBT), E. L. Deci ve R. M. Ryan tarafından geliştirilen, bireylerde kişilik gelişimi ve davranışların örgütlenmesinin arka planında yatan içsel

[1] Bu çalışma Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim dalında Prof.Dr. M.Ferhat Özbek'in danışmanlığında yazılmış, yayınlanmamış doktora tezinden uyarlanmıştır. Tez çalışmasında danışmanlık yapan Prof.Dr.M.Ferhat ÖZBEK yazarlık hakkından feragat etmiştir.

faktörlere odaklanan bir motivasyon ve kişilik kuramıdır (Deci ve Ryan, 1985).

Öz belirleme teorisi (ÖBT), hem teorik hem de uygulamalı bilimsel araştırmalarda yansıtıldığı üzere, odak noktası insanın gelişmesini kolaylaştıran veya engelleyen sosyal koşullarla ilgilidir. Teori, biyolojik, sosyal ve kültürel koşulların hem genel olarak hem de belirli alanlarda ve çabalarda psikolojik gelişim, katılım ve sağlık için içsel insan kapasitelerini nasıl geliştirdiğini veya zayıflattığını inceler. Dolayısıyla öz belirleme teorisi araştırması, hem bireysel gelişime hem de sosyal bağlamlar içinde canlılığı, motivasyonu, sosyal bütünleşmeyi ve refahı kolaylaştıran faktörleri ve alternatif olarak tükenmeye, parçalanmaya, anti-sosyal davranışlara ve mutsuzluğa yol açan faktörleri eleştirel olarak araştırır. ÖBT, insanların psikolojik işleyebilmeleri ve gelişebilmeleri için sosyal çevrelerinden tam olarak gerçekten neye ihtiyaç duyduklarını anlamak için hem deneysel çalışmaları hem de bu tür doğal deneylerin saha gözlemlerini kullanır (Ryan ve Deci, 2017: 3).

Öz belirleme teorisi davranışı, davranışı organize eden bilinçli veya bilinçsiz nedenlerin veya güdülerin bir işlevi olarak gören deneysel temelli bir psikolojik makro teoridir. ÖBT, bireyleri gelişmeye doğal eğilimli aktif organizmalar olarak kabul ederek, ortam zorluklarına hakim olarak ve yaşam deneyimlerinin edinimini bir benlik duygusuna entegre ederek, insan motivasyonu ve kişiliğinin incelenmesi için organizma diyalektik bir yaklaşım benimser; ancak bu tür bir eğilim otomatik olarak işlemez, uygun sosyal koşulları gerektirir (Chame vd., 2019: 319).

Öz belirleme teorisi, içsel ve dışsal yaşam hedeflerinin performans ve psikolojik sağlıkla farklı ilişkilerini göstererek insanların yaşam hedeflerini veya isteklerini inceler. ÖBT'nin işyeri, insan ilişkileri, ebeveynlik, eğitim, sanal ortamlar, spor, sürdürülebilirlik, sağlık hizmetleri ve psikoterapi dahil olmak üzere uygulamalı alanlarda uygulanabilirliğini vurgulanmıştır (Deci ve Ryan, 2008:182). Öz belirleme teorisi aynı zamanda deneysel temelli bir insan motivasyonu, gelişimi ve sağlığı teorisidir. Teori, performans, ilişkisel sonuçlarının öngörücüleri olarak özerk motivasyona, kontrollü motivasyona ve motivasyon yoksunluğuna (amotivation) önem vererek, motivasyon miktarından ziyade motivasyon türlere odaklanır. Aynı zamanda, bu tür motivasyon türlerini geliştiren ve azaltan sosyal koşulları ele alır, özerklik, yeterlilik ve ilişkili olma için temel psikolojik ihtiyaçların desteklendiği ve engellenmiş olduğu derecelerin motivasyonun hem türünü hem de gücünü etkilediğini önermektedir.

Öz belirleme teorisi, sonuçların birincil öngörücüsü olarak ihtiyaçların gücünden ziyade psikolojik ihtiyaçların ne ölçüde karşılandığına odaklanır (Deci ve Ryan, 2014: 16). Bu nedenle, bu teori örneğin, odak noktası olarak

üst düzey ihtiyaçların gücünü değil, yüksek kaliteli performansı, iş tatmini ve çalışanları tatmin etmek için bu ihtiyaçların işyerinde ne ölçüde karşılandığı üzerinde durur (Deci ve Ryan, 2014: 16). Bu, farklı bireyler için temel psikolojik ihtiyaçların gücünde hiçbir farklılık olmadığını iddia ettiği anlamına gelmemektedir. Dahası, temel ihtiyaçların engellenmesine karşı memnuniyete odaklanmak, işyerlerinin nasıl yapılandırılacağı hakkında önemli bilgiler verir, böylece insanlar temel ihtiyaçlardan daha fazla tatmin olurlar ve sonuçta daha fazla refah ve etkili performans gösterirler (Deci ve Ryan, 2014: 16).

Bunlara ilave olarak, doğuştan gelen psikolojik ihtiyaçlar kavramını, hedef içeriklerinin ve düzenleyici süreçlerin farklılaşmalarını ve bu farklılaşmalardan kaynaklanan tahminleri entegre etmek için temel olarak kullanır. Spesifik olarak, ÖBT'ye göre, hedef peşinde koşmanın ve ulaşmanın etkilerindeki kritik bir konu, insanların değerli sonuçlarına ulaşırken ve takip ederken temel psikolojik ihtiyaçlarını ne ölçüde tatmin edebildikleri ile ilgilidir (Deci ve Ryan, 2000a: 227).

Öz belirleme teorisi, bağlamların özelliklerinin etkili özdenetim ve iyilik halinin altında yatan motivasyonları ve tatminleri nasıl kolaylaştırdığına veya zayıflattığına işaret ettiği ölçüde pratiktir (Ryan ve Deci, 2017: 4). ÖBT, çeşitli motivasyonel düzenleme türlerini ve bunları teşvik eden koşulları belirleyerek ve ölçerek, aileler, sınıflar, spor takımları, sağlık klinikleri, medya ve işyerleri dahil olmak üzere çeşitli sosyal bağlamlarda düşünceli ve sistematik olarak uygulanabilir (Ryan ve Deci, 2017: 4). ÖBT, insan motivasyonunun anlaşılması için yeterlilik, özerklik ve ilişkili olma gibi doğuştan gelen psikolojik ihtiyaçların dikkate alınması gerektirdiğini savunur. Teori, özellikle istemli ya da kendi kendini belirleyen davranışa ve onu destekleyen sosyal ve kültürel koşullara odaklanır. ÖBT aynı zamanda bir dizi temel ve evrensel psikolojik ihtiyacı, yani özerklik, yeterlilik ve ilişkili olmanın kültürden veya gelişim aşamasından bağımsız olarak yaşamsal, sağlıklı insan işleyişi için gerekli ihtiyaçlar olduğunu varsaymaktadır (Deci ve Ryan, 2000a: 227-228).

ÖBT, uzun yıllara uzanan araştırmalara dayanarak, sağlık için evrensel gereklilikler olarak kabul edilen üç evrimleşmiş psikolojik ihtiyacın (yetkinlik, özerklik ve ilişkili olma ihtiyaçları) olduğunu öne sürmüştür. Bu nedenle teori, insanları (yani proaktif organizmaları), temel psikolojik ihtiyaçlarını, ihtiyaçların karşılanmasını destekleyebilecek veya engelleyebilecek bir sosyal bağlamda karşılama işlevi görürken inceleyen diyalektik bir teoridir. Genel olarak, bu temel ihtiyaçlar ne kadar karşılanırsa, daha olumlu sonuçlar tahmin edilir ve ihtiyaçlar ne kadar engellenirse, daha olumsuz sonuçlar tahmin edilir. (Deci ve Ryan, 2014: 16).

ÖBT özellikle insanların doğası gereği meraklı, fiziksel olarak aktif ve derin sosyal varlıklar olduğunu varsayar. Bireysel insani gelişme, proaktif katılım, bilgiyi ve davranışsal düzenlemeleri özümsemek ve sosyal gruplar içinde entegrasyon bulmakla karakterize edilir. Bebeklikten itibaren, insanlar hem iç hem de dış dünyalarına ilgi duyma, hakkında derinlemesine bilgi edinme ve ustalık kazanma konusunda içsel eğilimler gösterirler. Bu eğilimler, içsel motivasyonla ilişkili olan keşfetme, kullanma ve anlama eğilimleri, içselleştirme ve entegrasyon yoluyla sosyal normları ve düzenlemeleri özümseme eğilimini içermektedir (Ryan ve Deci, 2017: 4). ÖBT, psikolojinin çeşitli alanlarında, işyerindeki motivasyon alanı olan çok sayıda uygulamalı alanda motivasyonel kavramları hipotezlemek, düzenlemek ve tahmin etmek için kullanan sosyal bağlamlarda kişilik, gelişim ve refahın makro teorisidir. (Deci ve Ryan, 2014: 16).

ÖBT içsel motivasyon, içselleştirme ve sosyal entegrasyona yönelik eğilimlerin doğasında bulunan özerklik (autonomy), yeterlik (competence) ve ilişkili olmada (relatedness) tatminler olduğunu varsayar. Bu ihtiyaçlar/tatminler, en derin anlamıyla, insanın gelişmesinin özünü yansıtır ve sağlık ve canlılığın göstergesidir. Dahası, ÖBT araştırması, bu tatminler için psikolojik desteğin olduğu sosyal bağlamlarda insanların merakının, yaratıcılığının, üretkenliğinin ve şefkatinin en güçlü şekilde ifade edildiğini varsaymaktadır (Ryan ve Deci, 2017: 5). Öz belirleme teorisi, bireysel refah ve gelişme için bireylerin bu temel psikolojik ihtiyaçlarını karşılanmasının gerekli olduğunu öne sürer. Bu ihtiyaçların bir işyerinde karşılanması çalışanların iyi oluş halini olumlu etkilerken, aksine ihtiyaçların karşılanmaması çalışanların iyi oluş halini olumsuz etkileyeceği varsayılmaktadır. Bu tür bir ihtiyaç tatmini, bir kişinin yaşadığı ortam bunu yapmak için fırsatlar ve uygun "besinler" sağladığında daha olasıdır (Deci ve Ryan, 2000a: 227-228).

ÖBT, ihtiyaç duyulan şeyin evrensel olduğunu savunsa da (yani, tüm insanlar aynı ihtiyaçlara sahiptir), ihtiyaçların karşılanmasının belirli yolları, bir kişinin benzersiz özellikler kümesinin bir işlevi olarak değişir. Bu nedenle, ihtiyaç tatmini seviyesi ve dolayısıyla refah; kişisel niteliklerin, çevresel bağlamın ve aralarındaki eşleşmenin sonucu olarak ortaya çıkar (Greguras vd, 2014:143).

ÖBT, sağlıklı kendi kendine organizasyonu karakterize eden algıları, katkıları, duygusal deneyimleri, davranış kalıplarını ve mekanik temelleri inceler. Teorinin sosyal-psikolojik yönü açısından, ÖBT'nin ilgisi daha sonra bu "yaşam merkezi" sentetik fonksiyonları kolaylaştıran veya engelleyen bağlamsal faktörleri anlamaya odaklanır. (Ryan ve Deci, 2017: 5). İş motivasyonu ve yönetimi teorilerini destekleyen ÖBT tarafından yapılan birincil katkılar, çalışma ortamından temel psikolojik ihtiyaçları destekleyen ve özerk motivasyonu kolaylaştıran belirli faktörlerin yanı sıra işle ilgili olumlu sonuçların netleştirilmesini içermektedir. Örgütsel

psikologlar ve yönetim teorisyenleri, işyerinde motivasyon, etkili performans ve psikolojik refah hakkında daha kesin önermeler, reçeteler ve tahminler yapmak için ÖBT literatüründen elde edilen bu ampirik kanıtı giderek daha fazla kullanmışlardır (Deci ve Ryan, 2014:26).

Bir yönetici, bir ebeveyn, bir öğretmen veya bir doktor başka birinin genlerini, beyin dokusunu veya motor fonksiyonlarını doğrudan manipüle ederek davranışı etkileme olasılığı düşüktür. Bunun yerine, davranışsal sonuçlar en kolay şekilde kişinin güdülerine, hedeflerine ve beklentilerine hitap ederek veya bunlara yol açan sosyal ortamların özelliklerini geliştirerek değiştirilebilir. Dolayısıyla, motivasyon ve davranış değişikliğinin bilimsel olarak anlaşılması için en çok ihtiyaç duyulan analiz düzeyi, birey içinde işleyen psikolojik süreçleri ve bu süreçleri harekete geçiren veya azaltan sosyal bağlamlardaki değişkenleri ve etkileri kapsayan düzeydir (Ryan ve Deci, 2017: 7). Tüm bu teorik açıklamalardan anlaşılacağı üzere öz belirleme teorisinin odak noktası, en başından beri insan gelişimi ve davranışındaki içsel motivasyonel dinamikler olmuştur. Özellikle, içsel motivasyon, değerlerin ve düzenlemelerin entegrasyonu, kendine uygun davranış ve nihayetinde psikolojik sağlık gibi süreçler üzerindeki bağlamsal etkilerin işlevsel etkisi üzerinde olmuştur (Ryan ve Deci, 2017: 86).

3. Öz Belirleme Teorisinin Temel İhtiyaçları

Öz belirleme teorisine göre bir işyerinde çalışanların iyi oluş hali için gerekli olan üç temel psikolojik ihtiyaç bulunduğu bilinmektedir. Öz belirleme teorisinin üç temel psikolojik ihtiyacı; *özerklik (autonomy), yeterlik (competence) ve ilişkili olmadır (relatedness)*. Öz belirleme teorisi, özellikle bireylerin ortaya çıkması ve bireyin psikolojik ve sağlıklı gelişim için temel psikolojik ihtiyaçların desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır (Deci ve Ryan, 2014: 14). Fiziksel ihtiyaçlar gibi, bu ihtiyaçların da, yoksunluklarının veya tatminlerinin açık ve ölçülebilir işlevsel etkilere, kişinin öznel hedef veya değerlerine bakılmaksızın elde edilen etkilere sahip olması nedeniyle nesnel fenomenler olduğu söylenir (Ryan ve Deci, 2017: 10). İhtiyaç oldukları ölçüde, bunlardan herhangi birinin engellenmesi veya yoksun bırakılması, bireyler veya kültürleri tarafından değer verilip verilmediğine bakılmaksızın, büyüme, bütünlük ve sağlıkta gözle görülür düşüşlere yol açacaktır (Ryan ve Deci, 2017: 10). Aşağıda bu temel psikolojik ihtiyaçlar açıklanmaktadır.

Özerklik (autonomy): Öz belirleme teorisinde belirtilen temel psikolojik ihtiyaçlardan ilki, özerklik bireyin deneyimlerini ve eylemlerini kendi kendine düzenleme, kontrol etme ve kendi kendine karar verebilme ihtiyacıdır. (Reis vd., 2000: 419-420; Gilbert ve Kelloway, 2014:182-183). Özerklik, bireyin davranışlarıyla ilgili olarak isteklilik ve irade duygusunu ifade eder (Ryan ve Connell, 1989: 749-750).

Özerklik; gönüllü, uyumlu ve bütünleşik hissetmeyle ilişkili bir işleyiş biçimidir. Gönüllülük duygusu olarak kabul edilen özerklik, bu nedenle, bağımsızlık veya kendine güven ile aynı şey değildir, çünkü insanlar gerekli bağlama ve davranışlara bağlı olarak özerk veya heteronomik olarak bağımlı, bağımsız veya birbirine bağımlı olabilir (Ryan ve Lynch, 1989: 340-341). Böylece, kararlarını özerk bir şekilde verebilen bireyler kendi hedeflerini tanımlayabilir ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli sorumlulukları yerine getirebilirler (Deci ve Ryan, 2000a: 227-228). Bu sayede birey kendi davranışı gerçekleştirirken insiyatif sahibi olduğunu hissedebilir ve davranışlarının sorumluluğunu alabilir. Özerkliğin ayırt edici özelliği, kişinin davranışlarının kendi kendini onaylaması veya kendi özgün çıkarları ve değerleriyle uyumlu olmasıdır. Birey özerklikle hareket ederken davranışlar içtenlikle yaşanır ve birey kendi iradesine aykırı olanı yaptığında uyumsuzluk ve çatışma yaşar (Ryan ve Deci, 2017: 10-11). Özerklik, kişinin eylemlerindeki inisiyatif ve sahiplenme duygusuyla ilgilidir. Özerklik, çıkar ve değer deneyimleriyle desteklenir ve ister ödüllerle ister cezalarla olsun, dışarıdan kontrol edilme deneyimleriyle zayıflatılır (Ryan ve Deci, 2020:1).

Yeterlik (competence); psikolojide en çok araştırılan konulardan biridir ve motive edilmiş eylemlerde yaygın bir şekilde temel bir unsur olarak görülmektedir (Deci, 1975). Yeterlik, bireyin sosyal çevre ile etkileşiminde etkili hissetmesi anlamına gelir - yani, kişinin kapasitelerinin ve yeteneklerinin kullanılması, genişletilmesi ve ifade edilmesi için fırsatları ve destekleri yaşamasıdır (Deci ve Ryan, 1980: 39-41; Deci ve Moller, 2005: 589-580). Yeterlilik aynı zamanda, etkililik ve ustalık hissetmeye yönelik temel ihtiyacımızı ifade eder. İnsanların önemli yaşam bağlamları içinde etkili bir şekilde çalışabileceklerini hissetmeleri gerekir. Bu ihtiyaç bireylerin çevrelerinde etkin bir şekilde eylemde bulunma ve çevreleriyle başa çıkmak için yeterli hissetme isteklerine karşılık gelmektedir (Deci ve Ryan, 2000a: 227-228). Yeterlik ihtiyacı, merak, manipülasyon ve çok çeşitli epistemik güdülerle kendini gösteren, içsel bir çaba olarak ortaya çıkabilir (Deci ve Moller, 2005:579-580). Yeterlilik, kişinin başarılı olabileceği ve büyüyebileceği duygusu olan ustalık/uzmanlık duygusuyla ilgilidir. Yeterlilik ihtiyacı en iyi şekilde zorlukları, olumlu geri bildirimleri ve büyüme fırsatlarını optimal düzeyde karşılayan iyi yapılandırılmış ortamlarda gerçekleşir (Ryan ve Deci, 2020:1).

İlişkili olma (relatedness); bireyin sosyal olarak bağlı hissetmesiyle ilgilidir (Ryan, 1995: 397-399). İlişkili olma hem başkalarını sorumlu ve duyarlı olarak deneyimlemek hem de onlara karşı sorumlu ve duyarlı olmak anlamına gelir - yani, ilişkili olma, başkalarıyla bağlantılı ve ilgili hissetme ve aidiyet duygusuna sahip olma olarak ifade edilebilir (Deci ve Ryan, 2000a: 227-228). İlişkili olma aynı zamanda aidiyet, diğer bireyler arasında önemli hissetmek ve bağlantı duygusuyla ilgilidir. Saygı ve şefkat

gösterilerek kolaylaştırılır (Ryan ve Deci, 2020:1). Dolayısıyla, ilişkili olmak bireyin sosyal örgütlenmelerle kendisinin ötesinde bütünleyici olma duygusuyla ya da hem başkalarına yakın hissetmekle hem de sosyal grupların önemli bir üyesi olarak, (örneğin gruba katkıda bulunarak veya iyilik göstererek), ilişkisellik ve aidiyet yaşarlar. (Ryan ve Deci, 2017: 11).

Öz-belirleme teorisine göre, bir işyerinde ilişkili olma ihtiyacının tatmin edilmesi içselleştirme sürecini kolaylaştıracağı varsayılmaktadır. Çünkü bireyler kendi değer yargıları ve yaşantıları ile yakınlık gösteren kişilerle birlikte olarak, ilişkili olma duygusunu içselleştirme eğiliminde oldukları öne sürülmektedir (Niemiec ve Ryan, 2009:133-135).

Bu temel ihtiyaçlar, yüksek kaliteli motivasyon ve optimal işleyiş için vazgeçilmez olan enerji kaynaklarını temsil etmektedir (Fernet ve Austin, 2014:234). Öz belirleme teorisine göre; açıklanan bu üç temel psikolojik ihtiyaçtan herhangi biri bir sınıf, bir işyeri veya bir ekip olsun belirli bir alanda veya genel olarak karşılanmadığında veya ihmal edildiğinde, birey motivasyonel, bilişsel, duygusal ve psikolojik olarak kötüleşir. Bireyin daha az canlılık, daha fazla tükenmişlik ve azalan refah, kayıp gibi belirlenebilir nitelikte motivasyonel, bilişsel, duygusal ve psikolojik çöküşler yaşayabileceği teorileştirilmiştir (Ryan ve Deci, 2017: 86).

Bu üç temel özerklik, yeterlilik ve ilişkili olma ihtiyacı, çevresel olayların ve kişilerarası bağlamların içsel motivasyon ve dışsal düzenlemelerin içselleştirilmesi üzerindeki etkilerine ilişkin davranışsal deneylerin sonuçlarının bütünleştirilmesine hizmet ettikleri için başlangıçta işlevsel olarak tanımlanmıştır. Daha sonraki araştırmalar, bu ihtiyaçların, davranışı motive eden çeşitli diğer insan arzularının veya memnuniyetlerinin aksine, sadece motivasyon için değil, aynı zamanda refah için de gerekli olduğunu doğrulamıştır. Bu ihtiyaçların tatmini, canlılıkla güçlü bir şekilde bağlantılıdır, bu ihtiyaçların engellenmesi motivasyonel tükenmeye yol açabilir (Ryan ve Deci, 2008:702-704).

4. Sonuç

Uluslararası literatürde "Self-Determination Theory" olarak bilinen öz belirleme teorisi (ÖBT), E. L. Deci ve R. M. Ryan tarafından geliştirilen, bireylerde kişilik gelişimi ve davranışların örgütlenmesinin arka planında yatan içsel faktörlere odaklanan bir motivasyon ve kişilik kuramıdır (Deci ve Ryan, 1985). Bu kuram daha sonra birçok bilim adamının yardımıyla detaylandırılmış ve öz belirleme teorisi yıllar içinde çeşitli revizyonlardan geçmiştir (Deci, 1975; Deci ve Ryan, 1980; Deci ve Ryan, 1985; Deci ve Ryan, 1991; Deci ve Ryan, 2000).

Öz belirleme teorisi, beden eğitimi, spor, işyeri ve sağlık gibi çeşitli alanlarda araştırılmaktadır. Öz belirleme teorisine göre, psikolojik gelişimi ve refahı kolaylaştıran sosyal ortamlar, bir kişinin özerklik, yeterlilik ve

ilişkili olma ihtiyacının karşılanmasıyla karakterize edilir (Cormack vd., 2020: 646) . Öz belirleme teorisinin bu yönü "Temel İhtiyaç Teorisi" olarak adlandırılmıştır (Ryan ve Deci, 2002).

Öz belirleme teorisine göre bir işyerinde çalışanların iyi oluş hali için gerekli olan üç temel psikolojik ihtiyaç bulunduğu bilinmektedir. Öz belirleme teorisinin üç temel psikolojik ihtiyacı; *özerklik (autonomy), yeterlik (competence) ve ilişkili olmadır (relatedness)*. Öz belirleme teorisi, özellikle bireylerin ortaya çıkması ve bireyin psikolojik ve sağlıklı gelişim için temel psikolojik ihtiyaçların desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır (Deci ve Ryan, 2014: 14).

Daha ileri çalışmalar, bu temel ihtiyaçlar engellendiğinde, karmaşık ve dinamik şekillerde de olsa, insanların tahmin edilebileceği gibi tepki vereceğini göstermiştir (Ryan ve Deci, 2017: 11-12). Bazıları, genellikle psikopatoloji olarak nitelendirilen pasif veya parçalanmış işleyiş biçimlerine düşecektir. Diğerleri, ihtiyaç duyulan sinir bozucu bağlamlardan kaynaklanan açgözlülük, güç, bağımlılık yaratan dikkat dağıtma veya saldırganlık güdülerinde tezahür ettiği gibi eksik olanı telafi etmeye çalışır. Birçok davranış, temel psikolojik ihtiyaçların hayal kırıklığından kaynaklanan ikame ve telafi edici güdüler tarafından yönlendirilir (Ryan ve Deci, 2017: 11-12).

Bu teorik açıklamalardan hareketle; bir işyerinde yukarıda açıklanan temel ihtiyaçtan herhangi birinin karşılanmamasının çalışanın motivasyonunu ve zindeliğini olumsuz etkileyebileceği söylenebilir. Buna göre, öz belirleme teorisi öncelikle bu temel ihtiyacın bir işyerinde ne ölçüde karşılandığına veya engellendiğine odaklanmaktadır (Ryan ve Deci, 2020:1).

Kaynaklar

Chame, H.F., Mota, F.P. ve Costa Botelho, S. S. (2019). A dynamic computational model of motivation based on self-determination theory and CANN. Information Sciences, 476, 319–336.

Cormack, J. M.A, Rowell, K. M.D ve Postavaru, G.I. (2020). Self-determination theory as a theoretical framework for a responsive approach to child feding. Journal of Nutrition Education and Behavior, 52(6), 646-651.

Deci, E. L. (1971). Effects of externally mediated rewards on intrinsic motivation. Journal of Personality and Social Psychology, 18, 105–115.

Deci, E. L. (1975). Intrinsic motivation. New York: Plenum Press.

Deci, E. L. ve Moller, A. C. (2005). The concept of competence: A starting place for understanding intrinsic motivation and self determined

extrinsic motivation. A. J. Elliot ve C. S. Dweck (Der.), Handbook of competence and motivation içinde (ss. 579–597). New York: Guilford Press.

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (1980). The empirical exploration of intrinsic motivational processes. L. Berkowitz (Der.), Advances in experimental social psychology içinde (ss.39-80), New York: Academic.

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum Press.

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (1991). A motivational approach to self: Integration in personality. R. Dienstbier (Der.), Nebraskasymposium on motivation: Perspectives on motivation içinde (ss. 237-288). Lincoln: University of Nebraska Press.

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2000a). The "what" and "why" of goal pursuits: human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2000b). Self-determination theory and the facilitation of ıntrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist, 55(1), 68-78.

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. Canadian Psychology, 49(3), 182–185.

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2016). Optimizing Students' Motivation in the Era of Testing and Pressure: A Self-Determination Theory Perspective. W. C. Liu, C.K. Wang ve R.M. Ryan (Der.), Building autonomous learners perspectives from research and practice using self-determination theory içinde (ss. 9-30), Singapore: Springer Science+Business Media.

Deci, E. L., Eghrari, H., Patrick, B. C. ve Leone, D. R. (1994). Facilitating internalization: The self-determination theory perspective. Journal of Personality, 62(1), 119-142.

Deci, E. L., Olafsen, A. H. ve Ryan, R. M. (2017). Self-determination theory in work organizations: The state of a science. Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 4, 19–43.

Deci, E. L., Ryan, R. M., Gagné, M., Leone, D. R., Usunov, J. ve Kornazheva, B. P. (2001). Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former Eastern bloc country. Personality and Social Psychology Bulletin, 27, 930–942.

Deci, E. L., Vallerand, R. J., Pelletier, L. G. ve Ryan, R. M. (1991). Motivation and education: The self-determination perspective. Educational psychologist, 26(3-4), 325-346.

Deci, E.L. ve Ryan, R. M. (2014). The importance of universal psychological needs for understanding motivation in the workplace. M. Gagne (Der.), The Oxford handbook of work engagement, motivation, and self-determination theory içinde (ss. 13-32), Nex York: Oxford University Press.

Fernet, C. ve Austin, S. (2014). Self-determination and job stress. M. Gagne (Der.), The Oxford handbook of work engagement, motivation, and self determination theory içinde (ss. 231-244), Nex York: Oxford University Press.

Gagne, M. (2014). Self-determination theory in the work domain: this is just the beginning. M. Gagne (Der.), The Oxford handbook of work engagement, motivation, and self-determination theory içinde (ss. 414-431), Nex York: Oxford University Press.

Gagne, M. ve Deci, E.L. (2005). Self-determination theory and work motivation. Journal of Organizational Behavior, 26, 331–362.

Gagne, M. ve Deci, E.L. (2014). The history of self-determination theory in psychology and management. M. Gagne (Der.), The Oxford handbook of work engagement, motivation, and self determination theory içinde (ss.1-12), Nex York: Oxford University Press.

Gagne, M. ve Panaccio, A. (2014). The Motivational Power of Job Design. M. Gagne (Der.), The Oxford handbook of work engagement, motivation, and self-determination theory içinde (ss. 165-180), Nex York: Oxford University Press.

Gagne, M., Forest, J., Vansteenkiste, M., Crevier-Braud, L., Van den Broeck, A., Kristin-Aspeli, A., ... Westbye, C. (2015). The multidimensional work motivation scale: Validation evidence in seven languages and nine countries. Journal of Work & Organizational Psychology, 24, 178–196.

Gagne, M., Ryan, R. M. ve Bargmann, K. (2003). The effects of parent and coach autonomy support on need satisfaction and well-being of gymnasts. Journal of Applied Sport Psychology, 15, 372–390.

Gilbert, S. ve Kelloway, E.K. (2014). Leadership. M. Gagne (Der.), The Oxford handbook of work engagement, motivation, and self-determination theory içinde (ss. 181-198), Nex York: Oxford University Press.

Greguras, G.J., Diefendorff, J.M., Carpenter, J. ve Tröster, C. (2014). Person-environment fit and self-determination theory. M. Gagne

(Der.), The Oxford handbook of work engagement, motivation, and self-determination theory içinde (ss. 143-164), New York: Oxford University Press.

Grolnick, W. S., Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (1997). Internalization within the family: The self-determination theory perspective. J. E. Grusec ve L. Kuczynski (Der.), Parenting and children's internalization of values: A handbook of contemporary theory içinde (ss. 135-161). New York: Wiley.

Menges, J., Tussing, D., Wihler, A. ve Grant, A.M. (2017). When job performance is all relative: How family motivation energizes effort and compensates for intrinsic motivation. Academy of Management Journal, 60(2), 695–719.

Niemiec, C. P. ve Ryan, R. M. (2009). Autonomy, competence, and relatedness in the classroom: Applying self-determination theory to educational practice. School Field, 7(2), 133-144.

Reis, H. T., Sheldon, K. M., Gable, S. L., Roscoe, J., ve Ryan, R. M. (2000). Daily well-being: The role of autonomy, competence, and relatedness. Personality and Social Psychology Bulletin, 26(4), 419–435.

Ryan R, ve Deci E. (2002). Overview of self-determination theory: an organismic dialectical perspective. E. Deci ve R. Ryan (Der.), Handbook of Self-Determination Research. Rochester içinde (ss.3-36), NY: University of Rochester Press.

Ryan, R. M. (1995). Psychological needs and the facilitation of integrative processes. Journal of Personality, 63(3), 397-427

Ryan, R. M. ve Connell, J. P. (1989). Perceived locus of causality and internalization: Examining reasons for acting in two domains. Journal of Personality and Social Psychology, 57(5), 749–761.

Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2000a). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. Contemporary Educational Psychology, 25, 54-67.

Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2000b). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. The American Psychologist, 55(1), 68–78.

Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2008). From ego depletion to vitality: Theory and findings concerning the facilitation of energy available to the self. Social and Personality Psychology Compass, 2(2), 702–717.

Ryan, R. M. ve Frederick, C. M. (1997). On energy, personality and health: Subjective vitality as a dynamic reflection of well-being. Journal of Personality, 65, 529 – 565.

Ryan, R. M. ve Lynch, J. H. (1989). Emotional versus detachment: Revisiting the vicissitudes of adolescence and young adulthood. Child Development, 60(2), 340–356.

Ryan, R.M. ve Deci, E. L. (2017). Self-determination theory basic psychological needs in motivation, development, and wellness. New York, London: The Guilford Press.

Ryan, R.M. ve Deci, E. L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology, 61, 1-11.

BÖLÜM XXI

YENİ KORONAVİRÜS HASTALIĞI (COVID-19) PANDEMİSİNİN KADINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dr. Çiğdem İNCE AYAYDIN

Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Doktora Programı, Gümüşhane-Türkiye
ak.kardelen@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-4984-8881

1. Giriş

Şiddetli akut solunum yolu sendromu olarak bilinen Coronvirus-2'nin (SARS-CoV-2) ortaya çıkması ve neden olduğu hastalık olan COVID-19, günlük yaşamlarımızı derinden etkiledi ve büyük bir halk sağlığı sorununu temsil etmektedir. Bir aşının bulunmadığı durumlarda, COVID-19'un yayılmasını önlemek için önerilen birincil strateji, sosyal mesafe ve izolasyon gibi adımlarla başkalarıyla yakın temastan kaçınmak olmuştur (Whitaker vd., 2021). Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19) pandemisi, yüz binlerce ölümü tetikleyerek insanlar için bir felakete yol açmıştır (Sabatino vd., 2021). COVID-19 salgını nedeniyle tüm dünya neredeyse durma noktasına geldi. Bu pandemiye yanıt olarak, çoğu psikolojik tepki, stres, kaygı, depresyon, düşük zihinsel refah, kötü uyku kalitesi ve COVID-19 hastalığına yakalanma korkusu gibi daha yüksek bir yaygınlıkta olmuştur. Bu psikolojik tepkilerle ilgili olarak, önceki çalışmalar, COVID-19 korkusu ve stres ile stres ve uyku kalitesi arasında bir ilişki olduğunu öne sürmüştür (Siddique, Ahmed & Hossein, 2021).

Birçok kişi için COVID-19 salgınının fiziksel ve zihinsel sağlık üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Sosyal izolasyonun, istihdam değişikliklerinin ve mali zorlukların genel halk üzerindeki olumsuz etkileri geniş çapta vurgulanırken, bu zorlukların önceden psikiyatrik bozuklukları olanlar üzerinde daha ağır basmış olabileceği sezgiseldir. Psikiyatrik bozukluğu olan bazı kadınlar özellikle hamilelikte savunmasızdır ve COVID-19 pandemisi hamile kadınlara ek bir stres kaynağı sunmuştur (Feeney vd., 2021).

Coronavirus hastalığının bir pandemi olarak ilan edilmesinin ardından pek çok ülkede, ülke çapında bir sokağa çıkma yasağı ilan edildi. Bu durum özellikle kadınlarda psikolojik sorunların artmasına neden oldu (Indu vd., 2021). COVID-19'un neden olduğu en son pandemi, insanların yaşamlarında dramatik değişikliklere neden olmuştur. Potansiyel olarak, COVID-19 pandemisi fiziksel ve zihinsel sağlığın yanı sıra davranışsal ve sosyal yönleri etkilemiştir (Lima vd., 2021). Bir pandemi sırasında sosyal mesafe ve izolasyon nedeniyle yüksek düzeyde algılanan stresin, daha kötü

beslenme, fiziksel hareketsizlik ve düşük uyku süresi ve kalitesi ile ilişkili olduğu söylenebilir (Whitaker vd., 2021).

COVID-19 salgını, yetişkinlerin sosyal yaşamlarında benzeri görülmemiş değişikliklere yol açmıştır. Sosyal mesafe ve zorunlu evde kalma emirleri gibi COVID-19'un yayılmasını azaltmaya yönelik hafifletme stratejileri sırasında önemli bir sosyal destek kaynağı olabilecek arkadaşlarla sınırlı yüz yüze etkileşimler kadınların stresli zamanlarını artırmıştır. Çocukların ve gençlerin evde kalıp okula gitmemesi, kadınların hasta yakınlarına yönelmesi ve diğer faktörler nedeniyle artan bakım yükümlülükleri dahil olmak üzere aile ilişkileri de pandemi sırasında değişmiştir. Bu tür bakım sorumlulukları ciddi bir şekilde kadınların iş yükünü artırmıştır (Tucker vd., 2022).

COVID-19 pandemisinin yemek pişirme, temizlik, yaşlı ve çocuk bakımı, çocukların eğitimi gibi kadınların aile sorumlulukları (Malisch ve diğerleri, 2020) nedeniyle kısa ve uzun vadeli etkilerinin kadın ve erkek akademisyenler için eşit olmadığı söylenebilir. Bu durum kadınlarda daha büyük anksiyete ve depresyon semptomları ile ilişkilendirilmiştir (Russell vd., 2020). Bunlara ek olarak, bilimsel makaleler ve proje yazmak da dahil olmak üzere COVID-19 pandemisinin kadınların akademik yayınlarını önemli ölçüde etkilediğini (Andersen ve diğerleri, 2020; Frederickson, 2020) gösteren çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu gerekçelerle, COVID-19'un dezavantajlı gruplar olarak bilinen kadınlar üzerindeki etkisine yönelik yapılan çalışmalarda bazı görüşler, tespitler elde edilmiş olsa da, bu tespitler genellikle literatürde derli toplu halde olmamıştır. Bu çalışanın amacı COVID-19'un dezavantajlı gruplar olarak bilinen kadınlar üzerindeki etkisine yönelik yapılan çalışmalardan yola çıkarak bir bakış açısı oluşturmaktır.

2. Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covıd-19) Pandemisinin Dezavantajlı Grup Olarak Kadınlar Üzerindeki Etkisi

Pandemi sırasında hamile kadınlarda depresyon ve anksiyete çalışmaları (Hessami vd, 2020), pandeminin şiddeti ve yönetimindeki coğrafi farklılıklardan etkilenebileceğini göstermektedir. Araştırma sonuçları, hamilelikte ve doğum öncesi dönemde depresyon değil, anksiyete oranlarının önemli ölçüde arttığı sonucuna varmıştır. Bazı araştırmalar (Ravaldi vd, 2020a; Ravaldi vd., 2020b) ise, psikiyatrik bozukluk öyküsü olan kadınların, böyle bir öyküsü olmayanlara kıyasla, pandemi sırasında artan sağlık endişeleri ve kaygıları yaşadıklarını ileri sürmüştür.

Mei vd. (2021) COVID-19 pandemisi öncesi ve sırasında gebe kadınlarda depresyon, anksiyete ve stres belirtilerini değerlendirdiği ve risk faktörlerini analiz ettiği çalışmasında, hem Novel Coronavirus-Gebelik Kohortu çalışmasında (NCP) hem de Sağlıklı Bebek Kohortu

(HBC) çalışmasında değerlendirilen depresyon, anksiyete ve stres düzeyleri olan hamile kadınları içeren bir kesitsel analiz yapmıştır. NCP, COVID-19 salgını sırasında yapılırken, HBC pandemiden önce yapıldığı çalışmada, COVID-19 pandemisi ile diğer değişkenler ve anne ruh sağlığı arasındaki ilişkileri değerlendirmek için çoklu lojistik regresyonlar kullanılmıştır. Bu çalışmada elde edilen buğulara göre; depresyon oranları iki çalışma arasında önemli ölçüde farklılık göstermiştir. NCP çalışmasında hafif ve orta-şiddetli depresyon oranları sırasıyla %25.8 ve %10.36 ve HBC çalışmasında %19.94 ve %0.55 olarak gerçekleşmiştir. Katılımcıların stres oranı HBC çalışmasında (%69.39) NCP çalışmasından (%60.45) daha yüksek bulunmuştur. COVID-19 pandemisi, hamile kadınlarda daha yüksek depresyon ancak daha düşük stres riskleri ile ilişkili bulunmuştur. Gebelik öncesi obezitesi olan ve eğitim düzeyi yüksek olan gebeler, normal kilolu ve düşük eğitim düzeyine sahip gebelere göre depresyon, anksiyete ve stres açısından daha düşük risklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre hamile kadınlar arasındaki depresyon pandemiden etkilenmiştir. Mei vd. (2021)'in çalışmasında, COVID-19 pandemik etkisinin yanı sıra, hamilelik öncesi kilo durumu ve eğitim düzeyi de hamile kadınlarda depresyon, anksiyete ve stres durumlarını etkilediği vurgusu yapılmıştır.

Feeney vd. (2021) COVID-19 pandemisinin psikiyatrik bozukluk öyküsü olan kadınların gebelik, doğum ve doğum sonrası deneyimleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Hamilelik sırasında psikiyatrik ilaç kullanımı ile majör konjenital malformasyonlar arasındaki ilişkiyi ileriye dönük olarak araştıran bir Amerika Birleşik Devletleri siciline kayıtlı kadınlar bu çalışmaya katılmaya davet edildiği çalışmada, kadınlar doğum sonrası desteğin azalması ve olumlu sosyal etkileşimlerin ve aile/arkadaşların bebekle bağ kurma fırsatlarının azalmasıyla ilgili endişelerini dile getirmişler. Bulgular pandeminin, özellikle bakımdaki değişiklikler ve algılanan sosyal destek ile ilgili olarak, önceden psikiyatrik bozukluğu olan birçok hamile kadının deneyimleri üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir. Psikiyatrik bozuklukların nüksetme riskinin doğum sonrası dönemde zaten yüksek olduğu göz önüne alındığında, bu risk altındaki popülasyon için hangi faktörlerin en çok sıkıntıya neden olduğunu belirlemenin önemli olduğunun altı çizilmiştir.

COVID-19 pandemisinin başlarında, halk sağlığı uzmanları artan alkol kullanımına bağlı olası bir krizle ilgili endişelerini dile getirmişlerdir (Clay & Parker, 2020). Dünya Sağlık Örgütü (2020) COVID-19 bulaşmasına karşı içme ve aşırı alkol kullanımına karşı uyarı içeren ve koruyucu etkileri ele alan bir bilgi formu yayınladı. Kadınlar arasında alkol problemlerinde önemli bir artış olması (Tucker vd., 2022) Pandeminin erken evrelerinde içki tüketimindeki artışlar çeşitli çalışmaların yapılmasına yol açmıştır.

Tucker vd. (2022)'nin çalışmasında özellikle kadınlar arasında COVID-19 pandemisinin başlangıcına denk gelen artan alkol kullanımı ABD'li yetişkinler arasında tespit edilmiştir. Bu çalışma pandemi sırasında 9 aylık bir süre boyunca alkol kullanımı ve alkol sorunlarının gidişatını, bu yörüngelerin sosyal stres ve içme motivasyonları tarafından ne ölçüde öngörüldüğünü ve sonuçların kadınlar ve erkekler için farklı olup olmadığını incelemektedir. Pandemi sürecinde, alkol kullanımının erkekler arasında azaldığı, ancak kadınlar arasında sabit kaldığı bulunmuştur. Bu araştırmada, alkol sorunlarının her iki cinsiyette de özellikle erkeklerde arttığı bulunmuştur. Alkol kullanım düzeyi, erkekler için yalnızlık ve sosyal taleplerle ve her iki cinsiyet için de içme motivasyonları ile, erkekler için yalnızlık ve sosyal taleplerle ilgili kullanımdaki değişikliklerle ilişkilendirilmiştir. Alkol sorunlarının düzeyi, kadınlar için yalnızlık ve her iki cinsiyet için de içki içme güdüleri ile, kadınlarda içki içme güdüleriyle ilgili sorunlardaki değişikliklerle ilişkilendirilmiştir. Sosyal stresin içme güdüleriyle etkileşimi bulunmamıştır. Tucker vd. (2022)'nin çalışmasında elde edilen sonuçlardan yola çıkarak, pandemi sırasında alkol kullanımındaki ve alkol problemlerindeki cinsiyet farklılıklarının yanı sıra bunların sosyal stres göstergeleri ve içme güdüleriyle olan ilişkileri de önleme ve tedavi çabalarını erkekler ve kadınlar için uyarlamanın önemi vurgulanmaktadır.

Ali & Ullah (2021)'in COVID-19'un kadın akademisyenler üzerindeki orantısız etkilerini inceleyen çalışmasında, Pakistan'daki COVID -19 pandemisi sırasında zorlu çevrimiçi öğretim ve aile sorumluluklarını birleştirirken kadın akademisyenlerin deneyimlerini araştırılmıştır. Pakistan'daki dört kamu sektörü üniversitesinden on üç kadın akademisyenle derinlemesine nitel telefon görüşmeleri yaparak veri toplanmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular, kadın akademisyenlerin iş yükü altında ezilmeye devam ettiğini göstermektedir. Kadınların destek eksikliği, resmi görevlerini ve ailevi sorumluluklarını yerine getirmek için yorucu bir mücadeleye katlandığı tespit edilmiştir. Bulgular kadınların çocukları, aile bakımı ve çevrimiçi öğretimde sıkışıp kaldılar ve akademik yazı yazmak için neredeyse hiç zamanlarının olamaması nedeniyle stresli olduklarını göstermektedir. Katılımcılar tükenmiş, depresif, bitkin, öfkeli ve umutsuzca kişisel zamana ihtiyaç duyduklarını ifade ettiler. Çalışmada kadınlar sokağa çıkma yasağını erkeklerden farklı deneyimlediklerinden, yaşanan bu olumsuz faktörlerin kıdem/terfi sırasında tazmin edilebileceğini önerilmektedir.

Coronavirus hastalığı-2019'un bir pandemi olarak ilan edilmesinin ardından Hindistan'da ülke çapında bir sokağa çıkma yasağı ilan edildi. Bu durum özellikle kadınlarda psikolojik sorunların artmasına neden oldu (Indu vd., 2021). Indu vd. (2021) Pandemi sırasında evli kadınlarda psikolojik sorunların ve aile içi şiddetin yaygınlığını ve Güney

Hindistan'da sokağa çıkma yasağını değerlendirmek ve sosyodemografik ve klinik değişkenlerin psikolojik sorunlarla ilişkisini incelemeyi amaçlayan çalışma 18-55 yaşları arasındaki 209 evli kadında gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında, diğerlerinin yanı sıra depresif belirtiler, kaygı belirtileri, algılanan stres ve gibi sosyo-demografik değişkenler ve klinik değişkenler değerlendirilmiştir. Araştırmada, depresif belirtilerin yaygınlığı %10.0, anksiyete belirtilerinin %7.2 ve algılanan stresin %66,0 olarak bulunmuştur. Ev kadını olmanın ve geçmişte ruhsal hastalık öyküsüne sahip olmanın depresyon riskini önemli ölçüde artırdığı bulunmuştur. Sonuç olarak, pandemi ve sokağa çıkma yasağı sırasında evli kadınlarda psikolojik sorunların görülme sıklığı yüksek olduğu ve bu popülasyonda depresyon ve anksiyetenin önemli bir tahminci olarak bulunmuştur.

Yeni koronavirüs hastalığının (COVID-19) neden olduğu en son pandemi, insanların yaşamlarında dramatik değişikliklere neden olmuştur. Potansiyel olarak, COVID-19 pandemisi fiziksel ve zihinsel sağlığın yanı sıra davranışsal ve sosyal yönleri etkiler (Lima vd., 2021). Lima vd. (2021)'in Brezilya'daki COVID-19 pandemisinin ilk aşamasından önce ve 16 hafta sonra, otuz dört fiziksel olarak aktif olmayan kadının katıldığı çalışma, aerobik kapasite ve kas kuvveti, antropometrik ölçümler, kan basıncı, kan parametreleri, diyet ve fiziksel aktivite düzeylerini değerlendirmek için testler yaptık. Araştırma sonucunda, COVID-19 pandemisinin 50 ila 70 yaşları arasındaki fiziksel olarak aktif olmayan kadınların genel sağlık durumunu olumsuz etkileyerek, potansiyel olarak tip 2 diyabet ve hipertrigliseridemi gibi komorbiditelere karşı duyarlılıklarını artırdığını bulmuştur.

Whitaker vd. (2021) COVID-19 pandemisinin erken dönemlerinde hamile kadınlar arasında yaşam tarzı davranışlarındaki değişiklikleri incelemiştir. Araştırma sonucunda, kadınların yaklaşık %17'si COVID-19 pandemisi sırasında diyetlerinin kötüleştiğini, %42'si iyileşmeler bildirdiğini ve %41'i hiçbir değişiklik olmadığını bildirmiştir. Fiziksel aktivite için, %22'si aktif olmayı bıraktığını, %2'si aktif hale geldiğini ve %76'sı değişiklik olmadığını bildirdi. Katılımcıların yaklaşık üçte biri daha az uyuduğunu bildirmiştir. Olumsuz yaşam tarzı değişiklikleriyle (daha kötü beslenme, aktif olmayı bırakma ve uyku azalması) tutarlı bir şekilde ilişkili faktörler, hamilelik komplikasyonları, COVID-19 nedeniyle gelir kaybı ve COVID-19 nedeniyle sosyal bağlantılardaki değişiklikler olarak bulunmuştur. Araştırma bulgularına dayanarak, hamile kadınların önemli bir kısmının COVID-19 salgını sırasında olumsuz yaşam tarzı değişiklikleri bildirdiği tespit edilmiştir. Pandemi sırasında hamile kadınlarda, özellikle hamilelik komplikasyonları olanlarda sağlık davranışlarını optimize etmeye yönelik müdahalelerin, ekonomik dezavantajların ve sosyal desteğin ele alması gerektiği vurgulanmıştır.

Siddique, Ahmed & Hossein (2021) çalışmasında COVID-19 korkusu ile uyku kalitesi arasındaki ilişkiyi değerlendirmeyi ve bu pandemi sırasında algılanan stresin olası aracılık etkisini araştırmayı amaçlamıştır. Sonuçlar, COVID-19 korkusu, stresi ve uyku kalitesinde önemli cinsiyet farklılıkları ve ayrıca bu değişkenler arasında önemli bir ilişki olduğunu göstermiştir. Araştırma sonuçları, stresin erkeklerde COVID-19 korkusu ile uyku kalitesi arasındaki ilişkiye tamamen aracılık ettiğini ve kadınlarda kısmen aracılık ettiğini ortaya koymuştur.

3. Sonuç

COVID-19 salgını nedeniyle tüm dünya neredeyse durma noktasına geldi. Bu pandemiye yanıt olarak, çoğu psikolojik tepki, stres, kaygı, depresyon, düşük zihinsel refah, kötü uyku kalitesi ve COVID-19 hastalığına yakalanma korkusu gibi daha yüksek bir yaygınlıkta olmuştur. Coronavirus hastalığının bir pandemi olarak ilan edilmesinin ardından pek çok ülkede, ülke çapında bir sokağa çıkma yasağı ilan edildi. Bu durum özellikle kadınlarda psikolojik sorunların artmasına neden oldu (Indu vd., 2021). COVID-19'un neden olduğu en son pandemi, insanların yaşamlarında dramatik değişikliklere neden olmuştur. Potansiyel olarak, COVID-19 pandemisi fiziksel ve zihinsel sağlığın yanı sıra davranışsal ve sosyal yönleri etkilemiştir (Lima vd., 2021). Bir pandemi sırasında sosyal mesafe ve izolasyon nedeniyle yüksek düzeyde algılanan stresin, daha kötü beslenme, fiziksel hareketsizlik ve düşük uyku süresi ve kalitesi ile ilişkili olduğu söylenebilir (Whitaker vd., 2021).

Çocukların ve gençlerin evde kalıp okula gitmemesi, kadınların hasta yakınlarına yönelmesi ve diğer faktörler nedeniyle artan bakım yükümlülükleri dahil olmak üzere aile ilişkileri de pandemi sırasında değişmiştir. Bu tür bakım sorumlulukları ciddi bir şekilde kadınların iş yükünü artırmıştır (Tucker vd., 2022). COVID-19 pandemisinin yemek pişirme, temizlik, yaşlı ve çocuk bakımı, çocukların eğitimi gibi kadınların aile sorumlulukları (Malisch vd., 2020) nedeniyle kısa ve uzun vadeli etkilerinin kadın ve erkek akademisyenler için eşit olmadığı söylenebilir. Bu durum kadınlarda daha büyük anksiyete ve depresyon semptomları ile ilişkilendirilmiştir (Russell vd., 2020). Bunlara ek olarak, bilimsel makaleler ve proje yazmak da dahil olmak üzere COVID-19 pandemisinin kadınların akademik yayınlarını önemli ölçüde etkilediğini (Andersen vd., 2020; Frederickson, 2020) gösteren çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu gerekçelerle, COVID-19'un dezavantajlı gruplar olarak bilinen kadınlar üzerindeki etkisine yönelik yapılan çalışmalarda bazı görüşler, tespitler elde edilmiş olsa da, bu tespitler genellikle literatürde derli toplu halde olmamıştır. Bu çalışanın amacı COVID-19'un dezavantajlı gruplar olarak bilinen kadınlar üzerindeki etkisine yönelik yapılan çalışmalardan yola çıkarak bir bakış açısı oluşturmaktır.

Yapılan çalışmalarda ortaya çıkan ortak bulgu; gebelik öncesi obezitesi olan ve eğitim düzeyi yüksek olan gebeler, normal kilolu ve düşük eğitim düzeyine sahip gebelere göre depresyon, anksiyete ve stres açısından daha düşük risklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre hamile kadınlar arasındaki depresyon pandemiden etkilenmiştir.

COVID-19'un kadın akademisyenler üzerindeki orantısız etkilerini inceleyen çalışmalar kadın akademisyenlerin iş yükü altında ezilmeye devam ettiğini göstermektedir. Kadınların destek eksikliği, resmi görevlerini ve ailevi sorumluluklarını yerine getirmek için yorucu bir mücadeleye katlandığı tespit edilmiştir. Bulgular kadınların çocukları, aile bakımı ve çevrimiçi öğretimde sıkışıp kaldılar ve akademik yazı yazmak için neredeyse hiç zamanlarının olamaması nedeniyle stresli olduklarını göstermektedir. Katılımcılar tükenmiş, depresif, bitkin, öfkeli ve umutsuzca kişisel zamana ihtiyaç duyduklarını ifade ettiler. Çalışmada kadınlar sokağa çıkma yasağını erkeklerden farklı deneyimlediklerinden, yaşanan bu olumsuz faktörlerin kıdem/terfi sırasında tazmin edilebileceğini önerilmektedir.

Hamile kadınların önemli bir kısmının COVID-19 salgını sırasında olumsuz yaşam tarzı değişiklikleri bildirdiği tespit edilmiştir. Pandemi sırasında hamile kadınlarda, özellikle hamilelik komplikasyonları olanlarda sağlık davranışlarını optimize etmeye yönelik müdahalelerin, ekonomik dezavantajların ve sosyal desteğin ele alması gerektiği vurgulanmıştır.

COVID-19 salgını nedeniyle tüm dünya neredeyse durma noktasına geldi. Bu pandemiye yanıt olarak, çoğu psikolojik tepki, stres, kaygı, depresyon, düşük zihinsel refah, kötü uyku kalitesi ve COVID-19 hastalığına yakalanma korkusu gibi daha yüksek bir yaygınlıkta olmuştur. Bu psikolojik tepkilerle ilgili olarak, önceki çalışmalar, COVID-19 korkusu ve stres ile stres ve uyku kalitesi arasında bir ilişki olduğunu öne sürülmüştür.

Kaynaklar

Ali, R. & Ullah, H. (2021). Lived experiences of women academics during the COVID-19 pandemic in Pakistan, Asian Journal of Social Science 49, 145–15

Andersen J.P., Nielsen M.W., Simone N.L., Lewis R.E., & Jagsi, R. (2020). Meta-research: Is Covid-19 amplifying the authorship gender gap in the medical literature? arXiv. published online May 13. DOI: abs/2005.06303 (preprint).

Bilodeau, J., Quesnel-Vall´ee, A., Beauregard, N. & Brault, M.C. (2021). Gender, work-family conflict and depressive symptoms during the

COVID-19 pandemic among Quebec graduate students, Preventive Medicine Reports 24, 101568

Feeney, A., Hock, R., Harmon, H., Caplin, P., Kobylski, L., Viguera, C., Freeman, M. & Cohen, L. (2021). Perinatal experiences of pregnant women with psychiatric disorders during the COVID-19 pandemic, General Hospital Psychiatry 73, 114–11

Gabster, P. B., Daalen, K., Dhatt, R., & Barry, M. (2020). Challenges for the female academic during the COVID-19 pandemic. Public Health doi:. 10.1016/S0140-6736(20)31412-4.

Hessami K, Romanelli C, Chiurazzi M & Cozzolino M. (2020). COVID-19 pandemic and maternal mental health: a systematic review and meta-analysis. J Matern Neonatal Med, 1–8.

Indu, P.V., Vijayan, B., Tharayil, H., Ayirolimeethal, A. & Vidyadharan, V. (2021). Domestic violence and psychological problems in married women during COVID-19 pandemic and lockdown: A community-based survey, Asian Journal of Psychiatry 64, 102812

Lima, J., Abud, G., de Freitas, E.C. & Bueno Júnior, C. R. (2021). Effects of the COVID-19 pandemic on the global health of women aged 50 to 70 years, Experimental Gerontology 150 (2021) 111349

Malischa, J. L. , Harrisb, B. N. , & Sherrerc, M. S. (2020). In the wake of COVID-19, academia needs new solutions to ensure gender equity. In PNAS, 117, 15378–15381.

Mei, H., Li, N., Zhang, D., Cao, Z., Zhou, Y., Cao, J. & Zhou, A. (2021). Depression, anxiety, and stress symptoms in pregnant women before and during the COVID-19 pandemic, Journal of Psychosomatic Research 149, 110586

Ravaldi C, Ricca V, Wilson A, Homer C, & Vannacci A. (2020). Previous psychopathology predicted severe COVID-19 concern, anxiety, and PTSD symptoms in pregnant women during “lockdown” in Italy. Arch Womens Ment Health, 23, 783–6.

Ravaldi C, Wilson A, Ricca V, Homer C, & Vannacci A. (2020). Pregnant women voice their concerns and birth expectations during the COVID-19 pandemic in Italy. Women Birth, 34, 335–43.

Russell, B.S., Hutchison, M., Tambling, R., Tomkunas, A.J., & Horton, A.L. (2020). Initial challenges of caregiving during COVID-19: Caregiver burden, mental health, and the parent-child relationship. Child Psychiatry Hum. Dev. 51, 671–682.

Sabatino, J, Moscatelli, S., Rustamova, Y., Kotlar, I., Avesani, M. (2021). Women's perspective on the COVID-19 pandemic: Walking into a post-peak phase, International Journal of Cardiology 323 , 29–33

Siddique, R.F., Ahmed, O., & Hossain, K.N. (2021). Relationship between the fear of COVID-19 disease and sleep quality: the mediating role of stress, Heliyon 7, e07033

Tucker, J., Rodriguez, A., Green Jr., H.D. & Pollard, M. (2022). Trajectories of alcohol use and problems during the COVID-19 pandemic: The role of social stressors and drinking motives for men and women, Drug and Alcohol Dependence 232, 109285

Whitaker, K., Hung, P., Alberg, A., Hair, N. & Liu, J. (2021). Variations in health behaviors among pregnant women during the COVID-19 pandemic, Midwifery 95, 102929

BÖLÜM XXII

YENİ KORONAVİRÜS (COVİD-19) SALGININ KADIN GİRİŞİMCİLERE ETKİSİ[1]

Doç. Dr. Nilüfer SERİNİKLİ

Trakya Üniversitesi, Uzunköprü Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu,
Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Edirne-Türkiye
nserinikli@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-1075-2252

1. Giriş

Covid 19 salgını, 2019 yılının sonlarında Çin'nin Wuhan kentinde ortaya çıkıp, 2020 yılının başlarından itibaren tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Dünya Sağlık Örgütü Covid-19'u pandemi olarak ilan etmiştir. Salgının yayılımını engellemek ve ölüm riskini azaltmak için ülkeler birtakım zorunlu önlemler almışlardır. Alınan önlemler; maske kullanımı, sosyal mesafe, karantina uygulamaları, hijyen kurallarına uyma, uzaktan veya vardiyalı esnek çalışma uygulamaları, ülkelerarası ve şehirlerarası seyahat kısıtlamaları, yüz yüze eğitimin ara verilip uzaktan eğitime geçilmesi, otel, restoran, alış-veriş merkezleri gibi insan etkileşiminin yoğun olduğu yerlerin kapatılması gibi önlemlerdir. Ancak alınan önlemler ülke ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiştir (Yeşil ve Mavi, 2021). Salgının ekonomik açıdan etkileri tedarik zincirinin bozulması, üretimin düşmesi hatta durma noktasına gelmesi, bireylerin işsiz kalması, gelir kaybının yaşanması gibi birçok olumsuz sonuçları beraberinde getirmiştir. Salgının yarattığı krizden tarım, turizm, havacılık, eğitim, seyahat sektörleri olumsuz yönde etkilenirken, sağlık, tıbbi ürün, bilişim ve iletişim gibi sektörler olumlu yönde etkilenmişlerdir (Yiğitol ve Büyükmumcu, 2021). Salgın nedeniyle işyerlerinin kapanması veya tedarik zincirinde yaşanan sorunlar, maliyetlerin artması gibi nedenlerle büyük işletmelere göre küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) daha derinden etkilemişlerdir (Eğri ve Doğaner, 2020). Özellikle mikro ve küçük işletmelere (kreş, restoran, eğitim merkezi, fitness merkezi ve güzellik merkezi gibi işletmeler) sahip olan kadın girişimciler, salgın sürecinde erkek girişimcilerden daha fazla olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Bazı kadın girişimciler bu süreçte toparlanabilmek ve ayakta kalabilmek için dijitalleşme yoluna gitmeye başlamışlardır (Abdou, 2021).

Araştırmanın amacı, covid 19 sürecinin kadın girişimcilere olan etkilerini incelemektir. Pandeminin kadın girişimciler üzerindeki etkilerini

[1] Uluslararası Girişimcilik ve İnovasyon Araştırmaları Kongresinde (Ugiak-Kasım 2021) sunulmuş ve özeti basılmış bildirinin genişletilmiş halidir.

incelemek amacıyla ulusal ve uluslararası literatürden yararlanılmıştır. Ulusal literatürde kadın girişimciliği ile ilgili yapılmış çok fazla çalışmaya rastlanmış, ancak covid 19 salgınının kadın girişimciler üzerindeki etkisini araştıran çok az çalışmaya rastlanmıştır. Çalışmanın konusunun güncel olması, bu konuda yapılmış çalışmaların az olması ve pandeminin devam ettiği bu günlerde covid 19 ile ilgili yapılan çalışmaların giderek artması çalışmanın önemini ve özgün değerini artırmakta olup, araştırmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Kadın Girişimciliği

Girişimcilik, ekonomi alanında doğal kaynaklar, emek ve sermayenin yanında dördüncü üretim faktörü olarak kabul edilmektedir (Gökçil ve Afşar, 2020). Girişimcilik, yeni iş kolları ve istihdamın yaratılmasında, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın sağlanmasında, sektörler arası ilişkilerin kuvvetlendirilmesinde, yoksullukla mücadelede, dengeli gelir dağılımının sağlanmasında, üretim süreçlerinde yenilikçi bir sürecin yaratılmasında ve toplumun ihtiyaçlarının sağlanmasında önemli bir faktör olarak görülmektedir (Bozkurt Çetinkaya, Kalkan, Koyuncu ve Alparslan, 2012: 230; Er, 2019; Sönmez ve Toksoy, 2014). Girişimcilik, "bireylerin kar amacı sağlamak için oluşturdukları ortaklıkların mal ve hizmetlerin üretilmesi ya da dağıtılmasını kapsayan, kar amaçlı bir organizasyon kurulması, sürdürülebilir olması ve büyütülmesi ve sonucunda da sorumluluğunu almalarına yönelik bir faaliyet" olarak tanımlanmaktadır (Göktaş ve Özcan, 2018).Girişimci ise, riske katlanabilen, piyasadaki fırsatları görebilen, kıt kaynakları etkin ve verimli bir şekilde kullanıp tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılayabilen bir kişidir (Er, 2019: 808). Tanımdan anlaşılacağı gibi, girişimcinin en önemli özelliği risk alabilen bir yapıya sahip olmasıdır. Dolayısıyla, girişimci olan bir kişinin fırsatları görmesi ve bu fırsatları girişime çevirebilmesi için risk alması ve bu riskleri başarılı bir şekilde yürütmesi oldukça önemlidir (Gökçil ve Afşar, 2020). Yani, girişimci giriştiği işin olumlu veya olumsuz her türlü sonucunu kabul eden ve işin sorumluluğunu alabilen bir yapıya sahiptir. Girişimci, risk alabilen özelliğinin yanı sıra yaratıcı, yenilikçi, ileriyi görebilen, diğer insanlardan farklı bir bakış açısıyla fırsatları görebilen özelliklere de sahiptir (Bayrakçı ve Köse, 2019: 97). Kadın girişimciler ise, bu özelliklere ilave olarak uzlaşmacı, sabırlı, insancıl, demokratik, kuvvetli sezgilere sahip ve işleriyle ilgili yardımlaşmaktan çekinmeyen gibi özelliklere sahiptirler (Bakay, Müftüoğlu, Nalbantoğlu ve Çoçan, 2020).

Kadın girişimci, "ev dışı bir mekanda, kendi adına kurduğu bir işletmesi olan, bir işletmede tek başına veya çalıştırdığı diğer kişilerle birlikte çalışan veya sahibi olması sıfatıyla ortaklık kuran, iş ile ilgili olarak çeşitli kamu ve özel kuruluşlarla temaslara geçen, işletmenin geleceği ile ilgili planlar yapan, işletmeden elde ettiği kazancı, yatırım ve kullanım alanları üzerinde söz sahibi olan, işletmesi adına tüm riski üstlenen kadın" olarak

tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, kendi mesleğini yapan kadınlar (doktor, avukat, eczacı gibi) eğitimini gördükleri alanlarda herhangi bir riske katlanmadıkları için girişimci olarak kabul edilmemektedirler (Soysal, 2010). Kadın girişimciler kentsel alanlarda daha çok perakende, sigorta, bilişim, gıda, temizlik ürünleri, giyim, spor gibi alanlarda faaliyet gösterirken (Erkol Bayram, 2018: 59), kırsal alanlarda ise tarım ve hayvancılıkla ilgili alanlarda faaliyet göstermektedirler (Bakay ve diğ., 2020).

Kadınlar, girişimcilik faaliyeti yaparak hem kendilerine hem de yanında çalıştırdıkları kişilere istihdam yaratmaktadırlar. Ayrıca, kadınlar girişimcilik faaliyeti yaparak bağımsız olma, kendi ayakları üzerinde durabilen bireyler haline gelme, cinsiyet ayrımcılığını kendi lehine çevirme, çalışma ve iş güvenliği sağlama gibi avantajlar da elde etmektedirler (Arslan ve Toksoy, 2017: 132; Bakay ve diğ., 2020). Dolayısıyla, kadınları girişimciliğe yönelten "itme" ve "çekme" faktörleridir. Kadınları girişimciliğe "iten faktörler" olumsuz şartlardan kaynaklanırken, "çekme faktörleri" olumlu durumlardan kaynaklanmaktadır. Buna göre kadınları girişimciliğe iten faktörler; işsizlik, aile gelirinin düşüklüğü, ev işleri ve yaşlı/çocuk bakımı gibi sorumluluklar nedeniyle esnek çalışma saatlerine duyulan ihtiyaç, uygun olmayan çalışma koşulları, cinsiyet ayrımcılığı, mevcut işinden memnun olmama gibi zorunluluklardır. Kadınları girişimciliğe çeken faktörler ise; kendini gerçekleştirme, bağımsız olma, kendi işinin patronu olma, başarma, başkalarına yardım etme, sosyal statü kazanma, zengin olma, güç elde etme gibi faktörlerdir (Soysal, 2010; Arslan ve Toksoy, 2017: 133). Dünyanın çoğu ülkesinde girişimcilik yapan kadınları girişimciliğe yönelten bu faktörler ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Bazı ülkelerde itme faktörleri daha çok etkiliyken, bazı ülkelerde ise çekme faktörleri daha çok etkili olmaktadır (Erkol Bayram, 2018: 59).

2.1. Kadın Girişimcilerin Karşılaştıkları Sorunlar

Geçmişten günümüze gelinceye kadar kadın girişimci sayısında artış gerçekleşmektedir. Buna karşın, kadın girişimci sayısı erkek girişimci sayısının hala gerisinde kalmaktadır (Er, 2019). Kadın girişimciler daha çok mikro ya da küçük işletmelerde faaliyette bulunmaktadırlar. Kadınlar, kadın olmalarından dolayı erkek girişimcilerden daha fazla sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Özellikle ataerkil yapıya sahip toplumlarda kadının yeri evi ve temel sorumlulukları ailesi olduğu için kadının eşinden ya da aile bireylerinden izin almadan bir iş kurması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla, ataerkil yapıya sahip toplumlar kadınların girişimcilik faaliyetlerinde büyük bir sorun teşkil etmektedir. Diğer taraftan, mesleklerin kadın ve erkek olarak ayrıştırılması da kadınların girişimcilik faaliyetlerinde büyük bir sorun oluşturmaktadır (Erkol Bayram, 2018: 60). Ayrıca, kadın girişimciler erkek girişimcilerin faaliyette bulundukları

alanlarda rekabet eşitsizliği ile karşılaşmaları, aile içi sorumluluklarının fazla olması nedeniyle tüm enerjilerini işlerine yöneltememeleri, hem işletmeyi kurarken hem de işletmenin faaliyete başlamasından sonra finansal sorunlar yaşamaları, genel olarak eğitim seviyelerinin düşük olması, alacaklarını zamanında tahsil edememeleri, internet kullanım oranlarının düşük olması, mentor eksikliği, hem ticari hem de yönetsel olarak deneyimlerinin eksik olması, iş konusunda tecrübesiz olmaları, müşterilerin az olması, ucuz ve kaliteli hammadde bulmada zorluk yaşamaları, çevrenin başarısızlık beklentileri gibi sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Kadın girişimcilerin karşı karşıya kaldıkları bu sorunların dışında 2019 yılından bu yana yaşanan covid 19 salgını da kadın girişimciler açısından büyük bir sorun teşkil etmektedir. Kadın girişimcilerin karşılaştıkları bu sorunlardan dolayı, kadınların faaliyette bulundukları işletmelerin büyümesi ve gelişmesi oldukça zor olmaktadır (Arslan ve Toksoy, 2017: 136; Keskin, 2014; Manolova, Brush, Edelman ve Elam, 2020).

3. Covid 19 Pandemisinin Çalışan Kadınlara Etkisi

Kadınların çalışma yaşamına dahil olması sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı sağlamaktadır. Dünyada ve Türkiye'de çalışma yaşamında kadınların sayısı her geçen gün artış gösterse de hala kadın çalışan sayısı erkek çalışan sayısının gerisinde kalmaktadır. Çalışma yaşamına dahil olan kadınlar hem çalışma yaşamına girerken hem de çalışma yaşamı içerisinde birçok erkek meslektaşından daha fazla eşitsizliklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Çalışma yaşamı içerisinde olan kadınlar düşük ücretle istidam edilme, mobbing, cam tavan sendromu, kraliçe arı sendromu, karar mekanizmalarının dışında bırakılma, kayıtdışı istihdam edilme, iş-aile yaşamı arasındaki dengesizlik, niteliksiz alanlarda çalıştırılma gibi birçok cinsiyet temelli sorunlarla karşılaşmaktadırlar (Nakışçi Kavas ve Develi, 2020). Ayrıca, 2019 yılının sonlarında ortaya çıkan ev ve sosyal izolasyon temelli bir yaşam tarzına dayanan covid 19 salgın sürecinden kadınlar geleneksel ev içi iş bölümleri ve ekonomik konumları nedeniyle erkeklerden daha fazla olumsuz olarak etkilenmişlerdir. Bu durum farklı ülkelerdeki birçok kadın için benzerlik gösterse de pandemi sürecinin ortaya çıkardığı eşitsizlikten her kadın aynı derecede etkilenmemiştir. Salgın sürecinde sınıf, sosyo-kültürel ve ideolojik farklılıklara göre bazı kadınlar eşitsizliklere maruz kalarak hayatlarında çok fazla değişim yaşarken bazı kadınların hayatlarında çok fazla değişiklik olmamıştır (Sumbas, 2021).

Pandemi süreci, özellikle çalışan kadınlar açısından iş yükünün daha da artmasına neden olmuştur. Bir yandan kreşlerin veya okulların kapanmasıyla çocukların eğitimi ile yakından ilgilenme, karantina koşulları ve sokağa çıkma yasağı nedeniyle (Yaşar Dinçer ve Yirmibeşoğlu, 2020) ev içindeki işleri destekleyen görünür veya görünmez

kurumların veya hizmetlerin (bakıcı ve temizlik işçileri, spor kulüpleri, sosyal aktivite kursları, çocuk bakımında akraba desteği gibi) salgın sürecinde ortadan kalkması (Sumbas, 2021) ve virüsten korunmak için hijyen ve temizlik işlerinin daha da artması, diğer yandan da virüsün yayılımını azaltmak için evden/uzaktan çalışmanın başlamasıyla kadın çalışanların işyerindeki işlerini evden yürütmeye başlamaları ile evde kadının iş yükünün daha da artmasına neden olmuştur (Ünal, Atik ve Gözüyeşil, 2021: 2).

Pandemi sürecinde dünya genelinde üretim faaliyetlerinin azalmasıyla birlikte işsizlik önemli bir sorun haline gelmiştir. Her ne kadar işsizlik sorunu her iki cinsiyet içinde önemli bir sorun olsa da kadınlar bu durumdan daha fazla olumsuz etkilenmişlerdir (Ünal ve diğ., 2021: 2). Salgının özellikle turizm, otelcilik, havayolu, eğitim, spor, kozmetik gibi kadınların yoğun olarak çalıştığı hizmet sektörlerini daha fazla etkilemiş olması nedeniyle bu sektörlerde çalışan kadınların daha fazla işsiz kalmasına neden olmuştur (Yaşar Dinçer ve Yirmibeşoğlu, 2020). Tıpkı ekonomik krizlerde olduğu gibi covid 19 salgın krizinde de ilk işini kaybedenler yine kadınlar olmuştur.

4. Covid 19 Pandemisinin Kadın Girişimciler Üzerindeki Etkisi

Covid19 pandemisinin neden olduğu kriz, başta küçük ve orta ölçekli işletmeler olmak üzere tüm girişimcileri önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle mikro ve küçük girişimlere sahip olan kadın girişimcileri daha da fazla etkilemiştir. Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası raporlarına göre, kadın girişimciler salgının yarattığı ekonomik olumsuzluklardan erkeklerden daha fazla zarar gördüğü yönündedir. Bu durum özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından daha da belirgindir. Kadın girişimcilerin erkek girişimcilere göre daha fazla zarar görmelerinin dört nedeni bulunmaktadır: Birinci neden, kadın girişimcilerin, covid 19 pandemisinin en fazla etkilediği hizmet sektörü alanlarında faaliyet gösteriyor olmalarıdır. İkinci neden, erkeklere kıyasla kadınların kurduğu girişimlerin daha küçük ve kuruluş yaşının yeni olmasıdır. Üçüncü neden, pandemi döneminde salgının yayılımını önlemek amacıyla hükümetler tarafından alınan zorunlu önlemler (karantina uygulamaları, sokağa çıkma yasağı, kreşlerin, okulların ve huzurevlerinin kapatılması gibi) nedeniyle kadın girişimcilerin ev sorumluluklarının (ev işi, çocuk ve yaşlı bakımı gibi sorumluluklar) artmasıdır. Dördüncü neden ise, pandemiden önce ve pandemi sürecinde de devam eden iş yaşamındaki cinsiyet eşitsizliği, kadınların daha düşük dijital becerilere sahip olması, finansal olanaklarının yetersizliği gibi nedenlerdir (Manolova ve diğ., 2020; Seredkina, Burova ve Ganina, 2021). Dolayısıyla, pandemi sürecinde kadın girişimcilerin çoğu iş yerlerini kapatma noktasına gelmişlerdir. Özellikle gelir düzeyi düşük ve orta düzeyde olan ülkelerde, kadın girişimciler bu durumu daha da kötü yaşamışlardır. Dünya Bankası tarafından yapılan çalışmanın

sonuçlarına göre, pandemi nedeniyle kadınların kurduğu ve faaliyetlerini sürdürdüğü işletmelerin satışlarında ve karlarında büyük düşüşlerin yaşandığı yönündedir. Genel olarak kamu desteklerinden kadın girişimciler, erkek girişimcilere göre daha az yararlanmışlardır. Dolayısıyla, pandemi zaten var olan cinsiyet eşitsizliğinin daha da artmasına neden olmuştur (Paz, Gaddis ve Müller, 2021). Ancak, pandemi sürecinde en fazla olumsuz yönde etkilenen konaklama işletmelerine sahip olan erkek ve kadın girişimciler eşit oranda etkilenmişlerdir. 2021 yılının sonuna doğru, erkek girişimcilerin faaliyet gösterdikleri konaklama işletmelerinin gelirlerinde yıllık %60 oranında düşüş göstereceği, kadın girişimcilerin faaliyet gösterdikleri konaklama işletmelerinin gelirlerinde %68 oranında düşüş yaşanacağı beklenmektedir. Küresel çapta işletmeler pandeminin yarattığı olumsuz etkiyi olumluya çevirebilmek için dijitale yönelirken, kadın girişimciler de varlığını sürdürebilmek için dijitalleşmeye doğru yönelmeye başlamışlardır. Ancak, e-ticaret üzerinden satış yapan kadın girişimcilerin sayıları çok yeterli görünmemektedir (Iacovone, Medvedev, Torres, Maduko, Gaddis ve Beeglet, 2021).

Ülkemizde 2021 yılında Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (Türkonfed) tarafından yapılan çalışmada, covid-19 pandemisinin kadın girişimciler üzerindeki etkilerinin tespiti amaçlanmıştır. Yapılan çalışmaya, farklı bölgelerden 198 kadın girişimci katılmıştır. Araştırmaya katılan kadınların faaliyet gösterdikleri işletmelerin %88,9'u mikro ve küçük işletmelerden oluşmakta olup, işletmelerin büyük bir çoğunluğu toptan-perakende ticaret, konaklama ve yemek sektörlerinde faaliyet göstermektedirler. Kadın girişimcilerin yaklaşık yarısı 7 yıldan daha uzun süredir sektörde faaliyet göstermektedirler. Araştırma sonucunda, pandemiden kadın girişimcilerin %84,3'ü olumsuz yönde etkilendiği tespit edilmiştir. Pandemi döneminde konaklama ve yemek sektöründe faaliyet gösteren kadın girişimciler erkek girişimcilerden daha fazla zarar görmüşlerdir. Kadın girişimcilerin büyük bir çoğunluğunun işletme ciroları azalmış, az bir kısım kadın girişimcinin (motor-kurye ve temizlik ürün üreten işletmeler) işletme cirolarında çok fazla artış yaşanmıştır. Kadın girişimciler, erkek girişimcilere göre daha fazla iş kaybı yaşamışlardır. Ayrıca, kadın girişimcilerin pandemi sürecinde iş-yaşam dengesi olumsuz olarak etkilenmiş, bir yandan ev işleri, çocuk bakımı diğer yandan karantina uygulamaları, sokağa çıkma yasağı gibi nedenlerle işyerlerinin kapanması kadın girişimcilerin psikolojilerinin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Kadın girişimciler aktif bir şekilde internet ve sosyal medya kullanıcısı olmalarına rağmen, internet üzerinden satış gerçekleştirmede çok zayıf kalmışlardır. Oysaki, salgın nedeniyle birçok işletme dijitalleşmeye yönelerek karlılıklarını artırırken, kadın girişimcilerin çok az bir kısmının bu fırsatı değerlendirmesi, kadın girişimcilerin salgına ayak uydurma hızları, gelirlerini artırmak için yeterli olmadığı yönündedir (Türkonfed, 2021). İpsos ve Türkiye Kadın

Girişimciler Derneği (KAGİDER) (2021) işbirliği ile hazırlanan "Pandemide Kadın Girişimciler" adlı araştırma raporunun temel amacı Mart 2020'den beri devam eden pandemi sürecinde kadın girişimcilerin durumunu ve yaşadıkları sorunları tespit etmektir. Araştırma 300 kadın girişimci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Ankete katılan kadın girişimcilerin büyük bir çoğunluğu imalat ve hizmetler sektöründe faaliyet göstermektedirler. Araştırmanın sonucunda girişimcilerin %76'sı çok zorlandığı, %68'inin iş hacimlerinin daraldığını ve %55'inin pandemi sürecinde geçici olmak üzere faaliyetlerini durdurdukları tespit edilmiştir. Araştırmanın başka bir sonucuna göre ise, kadın girişimcilerin ev işleri, çocuk bakımı gibi görev ve sorumlulukların daha da fazla arttığı ve endişe, yorgunluk ve bıkkınlık duygu durumlarında oldukları tespit edilmiştir (Ipsos ve Kagider, 2021).

Literatürde farklı ülkelerde yapılan çalışmalar göstermiştir ki, covid 19 pandemi sürecinde mikro ve küçük işletmelere sahip olan kadın girişimciler erkek girişimlere göre daha fazla olumsuz olarak etkilenmişlerdir. Mustafa, Khursheed, Fatima ve Rao (2021) tarafından Pakistan'da yapılan çalışmada, covid 19 nedeniyle hükümetin zorunlu olarak uyguladığı karantina uygulamasının, mikro işletmelere sahip olan kadın girişimcileri nasıl etkilediğini tespit etmeye çalışmışlardır. Buradan yola çıkarak çalışmalarında 7 kadın girişimciye yönelik yarı yapılandırılmış sorular sormuşlardır. Araştırmanın sonucunda kadın girişimcilerin satışlarında düşüş yaşandığı ve bu durum devam ederse 2021 yılının sonuna doğru kapanabileceklerini, karantina koşullarında bir yandan ev işleri bir yandan çocuk bakımı nedeniyle iş-yaşam dengesini kurmakta zorlandıklarını ve ruhsal olarak çöküntüye girdilerini tespit etmişlerdir (Mustafa ve diğ., 2021). Matharu ve Juneja (2021) Hindistan'ın farklı bölgelerinde küçük işletmelere sahip 396 kadın girişimciye yönelik olarak dijital ortamda anket yapılmıştır. Araştırmada covid 19'un kadın girişimciler üzerindeki etkisini ve covid 19 gibi kriz durumuyla karşı karşıya kalan kadın girişimcilerin dayanıklılık göstermesinde girişimcilik özelliklerinin, becerikliliklerinin, ağ oluşturmalarının, yenilikçi olmalarının önemli ve olumlu bir etkisi olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamışlardır. Yapılan çalışmanın sonucunda, covid 19 salgın sürecinde hükümet tarafından alınan önlemler nedeniyle kadın girişimcilerin satışlarında ve gelirlerinde azalma olduğu tespit etmişlerdir. Kadın girişimcilerin yaklaşık yarısı bir krizde hayatta kalma stratejisi olarak yeni ürün ve hizmetlerin tanıtılması, çevrimiçi platformlar aracılığıyla satışın güçlendirilmesi veya yeni pazarlar aranması gibi çeşitli uyum stratejilerini tercih ettikleri, ancak bu stratejilerin uzun soluklu olmadıklarını tespit etmişlerdir. Ayrıca, girişimcilik özellikleri, becerili olma, ağ oluşturma, yenilikçi olma kadın girişimcilerin covid 19 gibi kriz dönemlerinde dayanıklılıklarını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır (Matharu ve Juneja, 2021).

Ulusal literatürdeki çalışmalarda da kadın girişimcilerin pandemi sürecinde sektörlere göre farklılık gösterse de genel olarak kadın girişimcilerin olumsuz etkilendikleri yönündedir. Büyükbeşe, Doğan ve Dikbaş (2021) yaptıkları çalışmalarında kadın girişimcilerin covid 19 salgın öncesinde ve salgın sürecinde girişimcilik algılarını belirlemeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla, Kayseri ve Gaziantep illerinde farklı sektörlerde faaliyet gösteren 211 kadın girişimciye anket yapmışlardır. Araştırmanın sonucunda, kadın girişimcilerin pandemi öncesinde ve pandemi sürecinde girişimcilik algılarında anlamlı bir farklılığın olduğunu ve buna göre pandemi sürecinde kadın girişimcilerin bireysel girişimcilik algılarında azalma olduğunu saptamışlardır (Büyükbeşe ve diğ., 2021). Morkoç, Karabulut, Aktaşoğlu ve Arslan (2021) covid 19 salgın sürecinde Bartın'da faaliyet gösteren kadın girişimciler üzerine yaptıkları çalışmada, kadın girişimcilerin salgın sürecinde karşılaştıkları sorunların neler olduğunu tespit etmeyi amaçlamışlardır. Bunun için KOSGEB tarafından 2020-2021 yıllarında desteklenen 35 kadın girişimciyle yüz yüze mülakat yapmışlardır. Araştırmanın sonucunda söz konusu kadın girişimcilerin ekonomik belirsizlikler, talep yetersizliği, kira bedellerinin yüksek olması, verilen desteklerin yetersiz olması, ev işlerinin ve sorumlulukların artması gibi sorunlarla karşılaştıkları tespit edilmiştir (Morkoç ve diğ., 2021).

5. Sonuç

Araştırmanın amacı, covid 19 salgınının kadın girişimciler üzerindeki etkilerinin neler olduğunu tespit etmektir.

2019 yılının sonlarında Çin'de görülen covid 19 salgını, 2020 yılının başlarından itibaren hızlı bir şekilde diğer ülkelere yayılmaya başlamış ve birçok ülkede birçok vakaya ve ölüme neden olmuştur. Virüsün tüm ülkelere yayılması ve birçok vaka ve ölüme neden olmasıyla, DSÖ tarafından covid 19 "pandemi" olarak ilan edilmiştir. Ülkeler, salgının ülkeler arasında ve ülke içerisinde daha fazla yayılımını önlemek, vaka ve ölüm oranını azaltmak için bir takım zorunlu önlemler almışlardır (ülkeler arası seyahatlerin durdurulması, ülke içerisinde karantina uygulamaları, sokağa çıkma yasağı, maske kullanımı, işyerlerinin geçici bir süre için kapatılması, sanat etkinliklerinin ve spor müsabakalarının durdurulması, uzaktan eğitime geçilmesi, uzaktan çalışmaya uygun olan iş yerlerinin uzaktan/evden çalışmaya geçmesi, özel veya kamu işletmelerinin yarı zamanlı esnek çalışmaya geçmesi gibi). Ancak, ülkeler tarafından alınan tedbirler bazı sorunların yaşanmasına neden olmuştur (tedarik zincirinin bozulması, üretimin yavaşlaması ve hatta durması, işyerlerinin kapanması, gelirlerinin düşmesi, girişimcilerin zarar etmesi, kapanan işyerleri nedeniyle insanların işsiz kalması ve virüsün bulaşacağı düşüncesi ile insanlarda korku, endişe ve stres gibi psikolojik sorunların ortaya çıkması gibi). Her ne kadar, ülkeler 2020 yılının ortalarından itibaren yavaş yavaş normalleşmeye geçmeye başlasalar da virüsün yeni yeni mutasyonlarının

ortaya çıkması, virüsün tamamen yok edilememesi, zaman zaman bazı ülkelerin karantina uygulamalarına gitmesi ve ülkeler arasında seyahat kısıtlamalarının olması gibi durumlar iş yaşamında hala sorunların yaşadığını göstermektedir. Her ne kadar bu süreçte genel olarak tüm girişimciler olumsuz etkilenseler de özellikle salgın sürecinde en fazla sorun yaşan kesim "kadın girişimciler" olmuştur. Dünya Bankası tarafından yapılan araştırma sonuçlarına ve Türkonfed tarafından Türkiye genelinde kadın girişimcilere yönelik yapılan araştırma sonuçlarına göre, kadın girişimcilerin çoğu covid 19 pandemi sürecinde erkek girişimcilerden daha fazla olumsuz olarak etkilenmişlerdir. Diğer yandan, pandemi sürecinde çok az bir kısım kadın girişimci ise, karlılıklarını arttırabilmişlerdir. Pandemi sürecinde kar artışı sağlayan kadın girişimciler; tıbbi malzeme, temizlik ve gıda sektöründe faaliyet gösteren işletmelere sahip olan kadın girişimciler ile e-ticaret üzerinden ürünlerinin satışını yapabilen kadın girişimciler olmuştur. Pandemi sürecinde, kadın girişimcilerin erkek girişimcilerden daha fazla olumsuz etkilenmelerinin nedeni, pandemi öncesinde de pandemi sürecinde de yaşanan cinsiyet eşitsizliği, finansman yetersizliği, kredi kaynaklarına ulaşamamaları, ev işleri ve ailenin sorumluluğunun kadınlarda olması gibi sorunlardır. Bu sorunlar, pandemi sürecinde daha da artış göstermiştir. Özellikle, pandemi sürecinde kreşlerin, okulların, huzur evlerinin kapanması ile kadınların ev işleri ve ailevi sorumluluklarının daha da artmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, ev işleri ve aile sorumlulukları nedeniyle kadın girişimciler işyerleri ile çok fazla ilgilenememişlerdir. Ayrıca, pandemi sürecinde kadın girişimciler dijitalleşmeye geçerek e-ticaret uygulamaları ile satış yapmada yetersiz kalmaları, pandemide en fazla zarar gören cafe, restoran gibi yemek sektöründe ve konaklama sektöründe faaliyet gösteren işletmelere sahip olmaları, salgının en fazla yayılabileceği spor salonu ve güzellik merkezlerinde faaliyet gösteriyor olmaları kadın girişimcilerin erkek girişimcilerden daha fazla zarar görmelerine neden olmuştur (Türkonfed, 2021). Hala devam eden pandemi sürecinde kadın girişimcilerin sorunlarının bir nebze olsun azaltılabilmesi için, kamu desteğinden daha fazla yararlandırılması, bağlı bulundukları odalar tarafından pandemi sürecini daha ılımlı atlatabilmeleri için neler yapmaları konusunda ve e-ticaret konusunda eğitimler verilmesi, Türkiye genelinde e-ticaret yapan dijital işletmelerin web sitelerinde daha fazla kadın girişimcinin ürünlerinin satışının sağlanması gerekmektedir.

Bu çalışmanın, covid 19 salgının girişimci kadınlar üzerindeki etkisini araştıran az çalışmaya rastlanmış olması ve elde edilecek sonuçların ileriki çalışmalarda kullanılması açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmanın en önemli kısıtı literatür taraması yapılmış olmasıdır. İleriki çalışmalarda kadınlarla karşılıklı görüşme yapılarak covid 19'un yarattığı etkilerin neler olduğu tespit edilmelidir. Ayrıca,

kadınların girişimcilik özellikleri, covid 19 korkularını ortaya koymak için nicel çalışmalar da yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

Abdou, D. M. S. (2021). Future of Egyptian female entrepreneurs post covid-19. *World Journal of Entrepreneurship*, 17(3), 526-536.

Arslan, İ. K. ve Toksoy, M. D. (2017). Türkiye'de kadınları girişimciliğe yönelten faktörler karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi*, 1(1), 123-148.

Bakay M., E., Müftüoğlu, M., Nalbantoğlu, A. ve Çoçan, E. (2020). Kırsal kesimlerdeki kadın girişimciliği ve girişimci kadınların karşılaştıkları sorunlar üzerine nitel bir araştırma: Manisa-Demirci örneği. *Journal of Yasar University*, 2020, 15 (Special Issue), 295-306.

Bayrakçı, E. ve Köse, S. (2019). Kadın girişimciliğinde "Bir Tık" ötesi: Kadın dijital girişimciler üzerine nitel bir araştırma. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Dergisi*. 3(6), 95-106.

Bozkurt Çetinkaya, Ö., Kalkan, A., Koyuncu, O. ve Alparslan, A. M. (2012). Türkiye'de girişimciliğin gelişimi: Girişimciler üzerinde nitel bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Dergisi*, 1(15), 229-247.

Büyükbeşe, T., Doğan, İ. ve Dikbaş, T. (2021). *Kovid-19 salgınının girişimcilik algıları üzerindeki etkileri: Kadın girişimciler üzerine nicel bir araştırma*. 2 nd Internatıonal Economıcs And Busıness Symposıum "Effects Of Covid-19 İn All Dimensions" (Online). 27-28 Mayıs, 66-79.

Nakışçi Kavas, B. ve Develi, A. (2020). Çalışma yaşamındaki sorunlar bağlamında covid-19 pandemisinin kadın sağlık çalışanları üzerindeki etkisi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 84-112

Eğri, T. ve Doğaner, A. (2020). Covid-19 ve ekonomik kriz: Kobiler özelinde bir değerlendirme ve politika önerileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı,* 19(37), 128-145.

Er, O. (2019). Bolu ili'nde faaliyet gösteren kadın girişimcilerin pazarlama bilgi düzeyleri üzerine bir inceleme. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 806-825.

Erkol Bayram, G. (2018). Kadın girişimciler ve turizm: Mevcut turizm ve sorunlar üzerine Sinop ilinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 56-88.

Gökçil, T. ve Afşar, B. (2020). Erkek girişimcilerin kadın girişimcilere bakış açısı: "Konya ili örneği". *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (4), 42-61.

Göktaş, P. ve Özcan, A. (2018). Bankacılık sektöründeki desteklerin girişimcilik ekosisteminde karşılaştırılması. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi Ve İdari Araştırmalar Dergisi,* 1(1), 16-30.

Iacovone, L., Medvedev, D., Torres, J., Maduko, F., Gaddis, I. ve Beeglet, K. (2021). Covid-19 and women-led businesses: More innovation but greater financial risk. https://blogs.worldbank.org/psd/covid-19-and-women-led-businesses-more-innovation-greater-financial-risk.

Ipsos ve Türkiye Kadın Girişimciler Derneği (Kagider) (2021). *Pandemide kadın girişimciler raporu*, Ipsos ve Kagider raporu Mart 2021.

Keskin, S. (2014). Türkiye'de kadın girişimcilerin durumu. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 9(1), 71-94.

Manolova, T. S., Brush, C. G., Edelman, L. F. ve Elam, A. (2020). Pivoting to stay the course: How women entrepreneurs take advantage of opportunities created by the Covid-19 pandemic. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, (6), 481–491.

Matharu, S., K. ve Juneja, D. (2021). Factors impacting resilience of women entrepreneurs in India in the face of covid-19. *Vision*, 10-19.

Morkoç, H., Karabulut, E., Aktaşoğlu, C. ve Arslan, R. (2021). Koronavirüs (Covid-19) pandemi sürecinin Bartın ilindeki kadın girişimciler üzerine etkileri. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (24), 451-466.

Mustafa, F., Khursheed, A., Fatima, M. ve Rao, M. (2021). Exploring the impact of covid-19 pandemic on women entrepreneurs in Pakistan. *International Journal of Gender and Entrepreneurship,* 13(2), 187-203.

Paz, C., Gaddis, I. ve Müller, M. (2021). Covid-19 highlights unfinished business of ensuring equality for women entrepreneurs. https://blogs.worldbank.org/voices/covid-19-highlights-unfinished-business-ensuring-equality-women-entrepreneurs.

Seredkina, E., Burova, O. ve Ganina, O. (2021). Women entrepreneurship in the time of covid19 pandemic: Opportunities and risks (the case of perm region, Russia). *Journal of Women's Entrepreneurship and Education*, 1-2, 70-83.

Soysal, A. (2010). Türkiye'de kadın girişimciler: Engeller ve fırsatlar bağlamında bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 65 (1), 83-114.

Sönmez, A. ve Toksoy, A. (2014). Türkiye'de girişimcilik ve Türk girişimci profili üzerine bir analiz. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21(2), 41-58.

Sumbas, A. (2021). Türkiye'de covid-19 pandemisiyle mücadele politikalarında görünmeyenler: Kadınlar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39 (Covid 19 Özel Sayısı), 155-172.

Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (Türkonfed), (2021). *Covid 19'un kadın girişimciliğine etkileri*. Türkonfed raporu.

Ünal, E, Atik, D. ve Gözüyeşil, E. (2021). Covid-19 pandemisi ve kadınlar. *Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi,* 4(1), 1-8.

Yaşar Dinçer, F. C. ve Yirmibeşoğlu, G. (2020). Covid-19'un ekonomik etkilerinin toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında değerlendirilmesi. *Gaziantep Üniversitesi sosyal bilimler dergisi, Özel Sayı,* 780-792.

Yeşil, S. ve Mavi, Y. (2021). Covid-19 korkusu'nun duygusal emek, çalışan performansı, iş tatmini, yaşam doyumu üzerine etkisi: Bir alan araştırması. *Journal of Yasar University Dergisi*, 16(63), 1078-1104.

Yiğitol, B. ve Büyükmumcu, S. (2021). Covid-19 korkusu, kişilik özellikleri, iş performansı ve işten ayrılma niyeti arasındaki yordayıcı ilişkilerin incelenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi,* 17 (Pandemi Özel Sayısı). 3414-3447. DOI: 10.26466/opus.890502.